

**ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ  
ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е. О. ДІДОРЕНКА**

На правах рукопису

**Ситник Олександр Миколайович**

УДК 316.75. 071 (477) „18/1939”

**РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ І НАПРЯМКІВ В  
УКРАЇНІ (ВІД ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО 1939 РОКУ)**

Спеціальність 07.00.01. – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

**Науковий консультант**

Вегеш Микола Миколайович,

доктор історичних наук, професор

**Донецьк – 2010**

## ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
<b>РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ ІДЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ</b>	
1.1. Історіографічна та джерельна база дослідження.....	17
1.2. Загальнотеоретичні принципи та методологічні засади дослідження.....	26
1.3. Поняття ідеології та її роль у пізнанні історії.....	50
1.4. Основні тенденції становлення ідеології у світовій традиції.....	75
<b>РОЗДІЛ II. ВИТОКИ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ РАННІ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ</b>	
2.1. Поява первісних ідеологічних форм на теренах України.....	82
2.2. Характер ідеологічної традиції України-Руси.....	85
2.3. Зародження ідеології козацтва.....	106
2.4. Ідеологія періоду національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.....	126
2.5. Ідеологічні погляди та концепції періоду Руїни козацько-гетьманської держави.....	136
2.6. Характер ідеології в Україні періоду утвердження абсолютизму на теренах Російської імперії.....	156
<b>РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ І НАПРЯМІВ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ</b>	
3.1. Формування ідеологічних концепцій на українських землях періоду національного відродження першої половини ХІХ століття.....	167
3.2. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства.....	179
3.3. Ідеологічні трансформації в Україні періоду великих буржуазних реформ другої половини ХІХ століття.....	193
3.4. Культурно-просвітницька ідеологія громадівців.....	205
3.5. Становлення ідеології незалежності України.....	216
<b>РОЗДІЛ IV. ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ</b>	
4.1. Розвиток ідеологічних концепцій періоду Української Народної Республіки та Гетьманату.....	244
4.2. Ідеологічні процеси на західноукраїнських землях у період національно-визвольних змагань 1917-1921 років.....	274
4.3. Формування більшовицької ідеології та її вплив на політико-правові процеси в Україні.....	281
4.4. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду визвольних змагань 1917-1921 років.....	297

4.5. Українсько-більшовицьке ідеологічне протистояння періоду громадянської війни.....	302
--	-----

## РОЗДІЛ V. ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕОЛОГІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ПРОТЯГОМ 1920-х – 1930-х РОКІВ

5.1. Формування ідеології авторитаризму та її поширення в УСРР у 1920-х роках.....	309
5.2. Розвиток ідеології націонал-комунізму в Радянській Україні.....	313
5.3. Наростання антидемократичних тенденцій у суспільно-політичному житті УСРР.....	328
5.4. Трансформація більшовицької ідеології в період посилення тоталітарних тенденцій в суспільстві.....	335
5.5. Ідеологічна політика більшовизму стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х років.....	343
5.6. Кримінально-правовий аспект ідеології тоталітаризму.....	356
5.7. Ідеологічні напрямки в суспільно-політичному житті Західної України та еміграції протягом 1920-1930-х років.....	365
5.8. Ідеологічні підстави постановня Карпатської України.....	391
5.9. Ідеологічні трансформації напередодні другої світової війни.....	398
 ВИСНОВКИ.....	 405
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	 411

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук.  
ВУЗО – Всеукраїнська Загальна Організація.  
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.  
ГУНМ – Група Української Націоналістичної Молоді.  
ГУТАБ – Головне управління таборів.  
ДПУ – Державне політичне управління.  
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка.  
ЗУНРО – Західно-Українська Національно-Револьюційна Організація.  
КПЗУ – Комуністична партія Західної України.  
ЛУН – Легія українських націоналістів.  
НЕП – Нова економічна політика.  
ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління СРСР.  
ПУН – Провід українських націоналістів.  
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).  
РУП – Револьюційна українська партія.  
РХ(З)П – Руська Хліборобська (Земледільська) Партія.  
СОУН – Союз Організацій Українських Націоналістів.  
СУНМ – Союз Української Націоналістичної Молоді  
СВУ – Спілка Визволення України.  
УАН – Українська Академія Наук.  
УВО – Українська військова організація.  
УГА – Українська Галицька Армія.  
УКП – Українська комуністична партія  
УНДО – Українське національно-демократичне об’єднання.  
УНДП – Українська національно-демократична партія.  
УНП – Українська народна партія.  
УНПО – Українське національно-політичне об’єднання.

УНР – Українська Народна Республіка.

УНТП – Українська народно-трудова партія.

УПНР – Українська партія національної революції.

УПП – Українська партії праці.

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів.

УСП – Українська соціалістична партія.

УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

УСС – Українські січові стрільці.

УЦР – Українська Центральна Рада

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків).

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

ЦК – Центральний комітет.

ЦКК – Центральна контрольна комісія.

ЧСР – Чехо-Словацька республіка.

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Поява ідеології є закономірним результатом розвитку суспільства та важливим атрибутом функціонування держави. При цьому ідеологія може виступати у вигляді політичного вчення, релігійної доктрини, глобальної стратегії тощо. Її роль можна співставити з якістю визначального духовного стрижня, що визначає мету та сенс суспільно-політичного життя, забезпечує згуртування та єдність соціуму, народу, нації навколо вирішення нагальних проблем.

Будь-яка ідеологія прагне пояснити та обґрунтувати той соціальний і політичний порядок, котрий вона відстоює. Для цього використовуються різного роду прийоми, наукові формули та термінологія, з допомогою котрих часто і конструюється ідеологія. Беззаперечним є вплив ідеології на науку. Ідеологія, яка обґрунтовує політичний порядок, виробничі відносини і т. д., співвідноситься з поняттями, в котрих людина осмислює своє існування в суспільстві. А вони нерозривно пов'язані з картиною світу і розумінням місця людини в цьому світі. Запропонувавши нову картину світу, європейська наука періоду її становлення, наповнила ці поняття новим змістом чи навіть вперше сформулювала їх. Найважливішими за своїм ідеологічним значенням стали такі поняття як свобода та прогрес [404, с. 10]<sup>1</sup>. Саме внаслідок взаємодії науки та ідеології, остання може набути достовірного й конструктивного вигляду, а також – бути корисною та потрібною для суспільства.

Важливість ідеології полягає в тому, що вона є вагомим фактором формування суспільства та виховання людей. Досвід цивілізованих країн свідчить, що держава не може існувати без власної ідеології. Адже потреба в національній (державній) ідеології закладена самою закономірністю функціонування суспільства та необхідністю пошуку загальнонаціональних духовних орієнтирів, спроможних консолідувати суспільство.

Відомо, що історична наука, як і будь-яка інша наука, повинна розвиватися незалежно від зовнішніх зокрема, політичних, факторів, котрі можуть її викривляти, деформувати чи спотворювати. Однак повністю уникнути впливу політичних чинників

---

<sup>1</sup> Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 256 с.

на історичну науку неможливо. І як реалії нашого сьогодення впливають на неї, так історія повинна давати всі необхідні знання, щоб уникати помилок минулого. Також досить важливим завданням сучасної історичної науки є творення необхідного підґрунтя, тобто формування ідейно-політичних і морально-етичних принципів, наприклад, політичної діяльності, без яких остання перетворюється на політиканство, демагогію, популізм, політичне шулерство та інші небезпечні для суспільства прояви. У цьому відношенні значною є роль національної (державної) ідеології, котра має формувати доктрину й стратегію розвитку суспільства та держави, наближуючи наш соціум до принципів правової держави й громадянського суспільства.

Як зауважив Я. Дашкевич, історія української ідеології ще не написана. Її не можна підмінити історією суспільно-політичної думки, історією філософії, історією соціології чи політології. Адже політична думка, ідея, погляд – це ще незавершена система, без якої не може бути мови про ідеологію як систему ідей з інтегральним взаємозв'язком і взаємопроникненням. Історія української ідеології сягає тисячолітньої давнини, бо «стародавня ідея «Київ – другий Єрусалим» – це той ідеологічний згусток, що спершу протистояв супремації Візантії, а кілька століть пізніше, у XVII – XVIII століттях, звучав як протилежність освіченого духовного начала апофеозованого Києва, ідейної столиці України, грубому й брутально-владному началу «Третього Риму – Москви» [310, с. I, II]<sup>2</sup>. На думку Я. Грицака, Україна найбільше серед усіх країн східно-християнського цивілізованого світу перейняла західну політичну та інтелектуальну культуру. Остання є не лише культурою еліти (так склалось, наприклад, у Росії), а культурою більш широких прошарків суспільства. Ця культура дуже глибоко проходить через повсякденне життя України [274, с. 21]<sup>3</sup>. Відтак, українська національна ідеологія має глибоке народне коріння. Вона ґрунтується на унікальній політико-правовій спадщині й традиціях української нації.

Згідно визначення В. Лісового, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних, а то й ніяк не пов'язаних між собою ідей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати

<sup>2</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : В-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.

<sup>3</sup> Грицак Я. Історія – привід для песимізму / Я. Грицак // Дзеркало тижня. – 2007. – № 3. – 27 січня. – С. 21.

людей заради спільних політичних дій [513, с. 593-626]<sup>4</sup>. Отже, ідеологія – це духовна сутність держави, засіб консолідації громадян у єдиний народ, фактор мобілізації найголовнішого з усіх ресурсів – людського, активізації потенціалу, дієздатність якого є визначальним фактором прогресу [10, с. 355]<sup>5</sup>. Цілком очевидно, що саме завдяки належній, ефективній і дієздатній державній ідеології, можливим є формування в Україні громадянського суспільства. Лише це може припинити порочну практику окремих політичних сил використання громадян країни на чергових виборах в якості «біомаси», користуючись при цьому систематичним зомбуванням населення України через ЗМІ.

Саме в державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Відмова ж від ідеології, або деідеологізація, не сприяє зміцненню суспільної свідомості народу, бо створює у ній порожнечу. Державна ідеологія має подолати в масовій свідомості комплекс другосортності власної держави та згуртувати народ у боротьбі за його гідність і належне місце у світовому співтоваристві [315, с. 13]<sup>6</sup>.

Серед державних націй світу чи не найбільше страждань і випробувань протягом своєї багатовікової історії зазнала саме українська нація. Чи випадковість це, чи скоріше закономірність – може встановити лише ґрунтовний аналіз усього комплексу націософічних, соціально-психологічних, суспільно-політичних, ідеологічних факторів історичного розвитку української нації.

Причини надзвичайно тяжких випробувань і трагічних подій, котрі пережила українська нація, слід шукати не тільки в зовнішніх чинниках, але й у внутрішніх, тобто в характерології та соціально-психологічних особливостях власне самих українців. Також слід зауважити, що в суспільно-політичному відношенні українська

---

<sup>4</sup> Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-626.

<sup>5</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

<sup>6</sup> Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 12-14.



політична еліта, при всій багатій і прогресивній політико-правовій спадщині, тривалий час не могла виробити конструктивну державницьку ідеологію, здатну консолідувати націю та мобілізувати її на досягнення важливих для неї самої політичних завдань (досягнення самостійності, національного державотворення тощо). Безумовно, ця проблема тісно переплітається з іншими важливими аспектами, котрі значною мірою впливають на долю української нації. Маються на увазі, перш за все, фактори морально-етичного та духовного плану.

Процес формування та розвитку ідеології відбувається в реальному історичному процесі. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвитку в одному вимірі та стримуючи його в іншому. Усе залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила котрої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його [100, 130]<sup>7</sup>. Н. Яковенко звернула увагу на існування в сучасній українській історіографії надмірної заідеологізованості як рецидиву радянської історії [900, с. 258, 259]<sup>8</sup>. Одночасно, в суспільстві все ще зберігається негативне ставлення до ідеології, що зумовлено тривалим домінуванням комуністичної ідеології.

Слід відмітити, що кожне суспільство здатне формувати окремі ідеологеми та ідейні принципи, котрі й створюють певні ідеологічні системи. Це, загалом, природньо-закономірний процес. У той же час, характер і особливості розвитку суспільно-політичних відносин зумовлюють появу різного роду ідеологій.

Серед негативних наслідків відсутності в Україні єдиної державної ідеології, котра покликана об'єднувати націю, слід особливо підкреслити розкол, поділ країни протягом кількох останніх років згідно штучно інспірованої регіональної ідеї.

---

<sup>7</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

<sup>8</sup> Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

Безперечно, наявність навіть найкраще обґрунтованої, найдосконалішої ідеології не може бути панацеєю від усіх проблем у суспільстві та державі. Однак, слід мати на увазі те, що змістовно ідеологія включає в себе, насамперед, обґрунтування (бачення) політичної моделі майбутнього, шляхи та засоби його досягнення чи підтримки існуючого устрою (якщо він відповідає цим амбіціям). Тому значне місце в ній займає соціальний прогноз, на який покладається визначення основних тенденцій розвитку суспільства [100, с. 129]<sup>9</sup>.

У силу історичних обставин на межі XIX – XX століть, значним, іноді й домінуючим, ідеологічний вплив на Україну мала Російська імперія. Він не лише притлумлював розвій традиційної української національної ідеології, що спиралась на прагнення українців до індивідуальної свободи, народної самоуправи та демократично-республіканських принципів суспільно-політичного устрою, а всіляко утверджував русифікацію, великодержавний шовінізм, революційний демократизм, нігілізм, почуття меншовартості та цілу низку інших знарядь денационалізації. Цьому певною мірою сприяла відсутність у середовищі патріотично настроєних українців єдиної конструктивної й консолідуючої ідеологічної концепції, спрямованої на захист національних інтересів.

Пошуки національної ідентичності протягом XIX – початку XX століття, загалом, обмежувались культурно-просвітницькими орієнтирами, і за виключенням хіба що ідеології Кирило-Мефодіївського братства, не привели до появи завершених ідеологічних програм національного самоутвердження державотворення.

Натомість у країнах Західної та Центральної Європи вже наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть, у ході становлення національних держав виникає низка різновидів політичної ідеології на кшталт концепції «національного духу» («духу народу»), котрі посприяли процесу національного відродження та державотворення

---

<sup>9</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

[727, с. 59, 60, 195]<sup>10</sup>. Оскільки лише вільний, незалежний дух творить повноцінну націю та забезпечує їй незалежність [358, с. 248-250]<sup>11</sup>.

М. В. Попович звернув увагу на те, що ще з кінця XVIII століття в Європі стала утверджуватися традиція, коли на місце харизми монарха – Божого помазаника приходять у політиці ідеологія держави – репрезентанта Народу. Ідеологія політичної нації, держави-нації залишає поза рамками структурної оформленості цілісність «національного духу», по суті оголошуючи причетність до нього, як і релігійні переконання, особистою справою громадянина. При цьому відношення «національний дух – національна держава» несиметричне. Якщо національна держава є репрезентацією та втіленням «національного духу» чи, обережніше, національної цілісності, то зворотне відношення не має місця, і не все, що репрезентує й захищає держава, є «національний дух». У рамках однієї національної держави можливі різні «національні духи», і держава стає перед альтернативою: або рішуче асимілювати всі «національні духи», або до кінця довести принцип невтручання у світоглядні та культурні справи [654, с. 47]<sup>12</sup>. Наведений автором приклад Франції є дійсно одним із характерних. Адже саме національний дух французького народу давав можливість досягати унікальних звершень і досягнень на ниві історичній і політичній. Однак, твердження про існування в рамках однієї національної держави різних «національних духів» є досить сумнівним, оскільки цілком очевидним є пов'язаність національного духу з національною традицією та національною ідентичністю. А ці чинники є досить цілісними.

Національний (народний) дух виявляється в спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань. Він об'єднує людей у єдине ціле, в якому кожен виступає як представник даного народу, має спільні з ним риси. Останні, як особливості природи даної спільноти, єднують людину з людиною завдяки тому, що вони відтворюються в єдиному середовищі, котре визначає спільні риси характеру, діяльності та поведінки

---

<sup>10</sup> Див. : Ситник О. М. Становлення ідеології : український аспект : монографія / О. М. Ситник – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 263 с.

<sup>11</sup> Жижко С. Нація як спільнота / С. Жижко. – К. : Дніпро, 2008. – 808 с.

<sup>12</sup> Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – 888 с.

[772, с. 6]<sup>13</sup>. На відміну від архетипів, чи, скажімо – менталітету, національний дух, зазвичай, проявляється в досить однорідній формі, базованій на національній самосвідомості й національному характері. Зокрема, національна самосвідомість виступає важливим ідеологічним атрибутом національного життя.

На думку М. Поповича, українська проблема полягала в тому, що три тенденції кожного визвольного руху XIX – XX століть – національно-визвольна, ліберально-демократична та соціальна в Україні існували як три відмінні рухи, у трьох різних політичних площинах. І соціалізм, і ліберально-демократичний рух, із його тяжінням до раціонально побудованої, культурної та європейської політичної нації, найчастіше не втримувались у межах національного простору й ставали загальноімперськими, загальноросійськими. Національно-визвольний рух спирався на *comunitas*, на етнокультурну спільність з ірраціональними гаслами. Він приваблював переважно емоційно-поетичні натури, спираючись на представників гуманітарної науки, а прагматичних і раціонально мислячих лідерів було зовсім небагато [651, с. ]<sup>14</sup>. Натомість у суспільстві домінували радикальні настрої, носії котрих були більш активними й в політичному відношенні.

Особливо поширеними в Західній і, надто, в Східній Україні на початку XX століття були соціалістичні ідеї (зумовлені переважно російськими впливами). Значним залишався в цей час і тиск на суспільно-політичне життя в Україні імперської ідеології великоросійського централізму.

З огляду на це, розвиток ідейно-політичних та ідеологічних концепцій і напрямів в Україні на початку XX століття перебував у досить складному стані – і не лише через зовнішні фактори. Традиційно проблемними залишалися внутрішні чинники. Насамперед – нерозвинутість національної свідомості, національного духу та обмеженість прагнення до державотворення й самостійності.

<sup>13</sup> Степико М. Т. Буття етносу : витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико – К. : Т-во «Знання», КОО, 1998. – 251 с.

<sup>14</sup> Попович М. В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України / М. В. Попович // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 57-68.

Маючи значний духовний і політико-правовий потенціал, українці століттями прагнули реалізувати його в конструктивному, державотворчому руслі. Одним із перспективних засобів реконструювання політичної та суспільної свідомості в напрямку побудови системи політико-ідеологічних цінностей та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання його поточних і кардинальних проблем, було творення такої ідеологічної системи, котра б відповідала традиціям і духу народу. Нагальність цього процесу обумовлює **актуальність** даного дослідження. Важливим аспектом є, зокрема, пошук такої ідеологічної моделі, котра б повністю відповідала традиціям, прагненням і завданням української нації.

**Постановка проблеми.** У процесі історичного розвитку українського державотворення особливо гостро відчувалася потреба в системі політико-ідеологічних цінностей та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання поточних і перспективних проблем розбудови власної національної держави. Одним із шляхів пошуку та обґрунтування об'єднувальної ідеї, реалізація якої могла б стати основою формування необхідної системи ціннісних пріоритетів й орієнтирів, залишається така концепція національної (державної) ідеології, котра б враховувала головні особливості духовності й ментальності народів, що населяють Україну, здатна була б забезпечити їхні інтереси та сприяти подальшому повноцінному розвитку української нації та держави. Саме дослідження витоків й еволюції тих ідеологічних напрямів, що мали національно-державницький характер, риси та ознаки, має посприяти створенню такої ідеологічної концепції, котра б консолідувала українську націю та забезпечила повноцінний розвиток держави.

**Метою дослідження** є аналіз процесу формування та розвитку ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні протягом періоду від початку ХІХ століття – до 1939 року, а також – визначення предмету дослідження, його особливостей, джерел, принципів, методів тощо.

**Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання:**

- визначити історіографічну та джерельну базу дослідження;

- дослідити витoki раннях ідеологем і поняття ідеології та її роль у пізнанні історії;
- з'ясувати загальнотеоретичні принципи та методологічні засади дослідження;
- проаналізувати первісні форми ідеології на теренах України;
- охарактеризувати розвиток ідеології періоду козацько-гетьманської державності;
- проаналізувати ідеологічні напрями в Україні періоду ХІХ – початку ХХ століття;
- з'ясувати ідеологічні напрямки революційної доби в Україні;
- простежити розвиток ідеологічних концепцій періоду наростання тенденції авторитаризму в УСРР;
- охарактеризувати загальні аспекти трансформації ідеології на українських теренах протягом 1920-х – 1930-х років.

**Об'єктом дослідження** виступає процес історичного розвитку ідеології в Україні.

**Предметом дослідження** є формування та еволюція ідеологічних концепцій і напрямків в Україні від початку ХІХ століття до 1939 року.

**Початковим періодом** дослідження є початок ХІХ століття, коли починається процес становлення повноцінних, в сучасному розумінні, ідеологічних напрямів. Зокрема, це було пов'язано з розвитком національного самоусвідомлення та ідентичності.

**Кінцева межа** – 1939 рік як завершальний етап формування основних ідеологічних концепцій і напрямків в Україні.

Територіальні рамки дисертації окреслені кордонами сучасної України. Проте особливості обраної теми дослідження вимагали певного виходу за ці рамки для характеристики ідеологічних концепцій представників української еміграції.

**Наукова новизна** одержаних результатів полягає в тому, що вперше комплексному вивченню піддані ключові аспекти розвитку ідеологічних концепцій і напрямків національно-державницького спрямування в Україні в період від початку

XIX століття до 1939 року, і на цій основі сформульовані висновки та пропозиції, що забезпечують, на думку дисертанта, успішне формування та ефективну реалізацію сучасної теоретичної концепції загальнонаціональної ідеології України.

**Вперше в українській історичній науці:**

- досліджено витoki ранніх ідеологічних систем на теренах України;
- проаналізовано ідеологічні форми й традиції Середньовічної України;
- з'ясовано характер ідеології в Україні періоду утвердження абсолютизму на теренах Російської імперії;
- простежено становлення та розвиток ідеологічних напрямів в Україні протягом XIX – початку XX століття;
- проаналізовано ідеологічні напрямки революційної доби в Україні;
- розкрито процес трансформації ідеології на українських теренах і серед української еміграції упродовж 1920-х – 1930-х років тощо.

**Дисертаційна робота** виконана згідно з планами наукової роботи кафедри теорії та історії держави і права та науково-редакційного відділу Донецького юридичного інституту ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.

Згідно з тематикою дослідження визначено відповідну структуру, котра побудована в хронологічному порядку й визначає основні етапи становлення та еволюції ідеологічних концепцій і напрямів в Україні. У першому розділі визначено історіографічну, джерельну базу, теоретико-методологічні принципи дослідження, поняття ідеології та її роль у пізнанні історії; у другому розділі розглянуто витoki ранніх ідеологічних форм на українських теренах та зроблено спробу прослідкувати характер ідеологічної традиції в Україні періоду Середньовіччя; у третьому розділі охарактеризовано процес становлення та розвитку ідеологічних концепцій в Україні протягом XIX – початку XX століть, також зауважено, що переважно літератори, письменники та вчені стали у XIX столітті очільниками не лише духовного та національного відродження, а й творцями провідних ідеологічних та ідейно-політичних концепцій. Кінець XIX – початок XX століть став ключовим етапом становлення національно-державницьких ідеологічних концепцій; у четвертому розділі

проаналізовано ідеологічні процеси періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років; п'ятий розділ присвячений ідейно-політичним трансформаціям і розвитку ідеологічних концепцій протягом 1920-х – 1930-х років як на українських теренах, так і в еміграційному середовищі.

**Практичне значення одержаних результатів.** Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес:

- в науково-дослідній сфері – матеріали дисертації можуть бути основою для подальшої вдосконалення теоретичних розробок у напрямку дослідження історії ідеології;

- в державному будівництві – в результаті проведеного дослідження сформовано певні засади розвитку сучасної політико-правової ідеології в Україні;

- у навчальному процесі – матеріали дослідження використовуються в навчальному процесі в Донецькому юридичному інституті Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка при викладанні навчальних курсів «Історія держави та права України» та «Історія вчень про державу та право» для студентів, курсантів і слухачів інституту.

**Апробація результатів дисертації.** Основні положення дисертації оприлюднені у доповідях та інших виступах на Міжнародних, Всеукраїнських, регіональних і міжвідомчих науково-практичних конференціях, наукових семінарах і історичних читаннях, що проходили в м. Донецьку (1999, 2005, 2007 рр.), у м. Львові (2003, 2004 рр.), м. Хусті (2004 р.), м. Запоріжжі (2005 р.), м. Івано-Франківську (2006, 2007 рр.), м. Мелітополі (2008 р.), м. Ужгороді (2009 р.), м. Черкаси (2009 р.).

**Публікації.** Положення дисертації опубліковані у 45 наукових працях, у тому числі 4 індивідуальних, 1 колективній монографіях і 40 наукових статтях, 22 з яких опубліковані у фахових виданнях (дві з них – у співавторстві).



## РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ ІДЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

### 1.1. Історіографічна та джерельна база дослідження

Комплексне дослідження історії розвитку ідеологічних концепцій і напрямків в Україні ще не здійснювалося. Лише вивчались окремі аспекти даного процесу.

Історіографія питання становлення поняття «ідеологія» була започаткована в XVIII столітті. Однак тоді дослідження, що стосувалися даного аспекту, мали досить узагальнено-абстрактний характер.

Лише починаючи з XIX століття, в Україні формується ціла низка історичних напрямків і шкіл, в число наукових дослідів котрих входила й проблема розвитку ідеології на українських теренах. Серед їх очільників слід відзначити насамперед М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, В. К. Липинського та Д. І. Дорошенка. Більшість з них тяжіла до народницької ідеології, при цьому особлива увага приділялася народу та його ролі в історичному процесі. Так, М. О. Максимович (1804-1873) вважається основоположником української етнографії. І хоча його погляди не були наслідком ортодоксального захоплення романтичною традицією, однак в працях вченого прослідковуються ідеї Й. Г. Гердера про вивчення внутрішнього життя, історії та фольклору народу [531, с. 221, 222]<sup>15</sup>. М. І. Костомаров (1817-1885) – історик, письменник і фольклорист – як автор складної, багатогранної концепції (пронизаної демократичними, ліберальними та самодержавними ідеями, включно з проповіддю класового примирення на основі християнського «братолюбства») звертався до народу як до творця історії, оцінюючи його фактично вперше у вітчизняній історії, також як головну рушійну силу історії [446, с. 652, 653]<sup>16</sup>.

Погляд В. Б. Антоновича (1834-1908) на українську національну проблему став результатом синтезу як французької політичної доктрини, так і німецької романтичної традиції. В інтерпретації поняття «нація» він стоїть ближче до тези Й. Г. Гердера про

<sup>15</sup> Максимович М. О. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке / М. О. Максимович // Выбранные творы з історії Київської Русі, Києва і України. – К. : Вища шк., 2004. – С. 200-223.

<sup>16</sup> Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.

«дух народу». Як представник «народницького» напрямку в українській історіографії, В. Антонович головну увагу на різного роду прояви та форми «народного життя» українців, де, на думку історика, і втілювався «дух народу» [102, с. 83]<sup>17</sup>, [105, с. 91]<sup>18</sup>. Розглядаючи народ як єдиного героя історії, М. С. Грушевський (1856-1934), слідом за М. І. Костомаровим і В. Б. Антоновичем, під народом мав на увазі передусім низи, «народну масу» (згодом цей забарвлений ідеями раннього соціалізму напрям в історіографії назвуть народницьким). Плин історії уявлявся реалізацією «народних змагань» за «провідну ідею». Визначальна ж риса провідної ідеї українського народу, згідно з переконанням істориків народницького напрямку, – це пріоритет громадського начала й тяжіння до соціальної справедливості та рівноправності (втілених, зокрема, у козацтві). Згодом, цій народницькій концепції, ідеолог українського консерватизму В. К. Липинський (1882-1931), протиставив державницьку концепцію. Всупереч таким принциповим тезам народницької ідеології, як ігнорування ролі провідних суспільних верств і визнання доцільності руйнівних народних повстань, В. Липинський обґрунтував свою історіографічну візію. Позитивний акцент у його інтерпретації української історії переміщується зі стихійного, деструктивного руху мас на легітимні чинники, втілені в інституті держави та політичних елітах [903, с. 11, 12]<sup>19</sup>.

На думку Н. Яковенко, головне протиріччя думок М. Грушевського і В. Липинського полягало в питанні – хто є суб'єктом історії: «народ» чи еліта? – з висоти нашого часу являє собою інтерес хіба як стадія певного типу історіософічного мислення. Натомість багато важливішим є те, що об'єднувало не лише Грушевського та його послідовників з адептами державницької школи, але також і націоналістичних, а по інший бік кордону – українських радянських істориків. Ця універсальна ознака (навіть з урахуванням ідеологічних перегинів крайньолівого і крайньоправого

<sup>17</sup> Антонович В. Моя исповедь / В. Б. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 78-90.

<sup>18</sup> Антонович В. Три національні типи народні / В. Б. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 90-101.

<sup>19</sup> Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

характеру) може бути зведена до сприйняття історії в стандартних кліше національного міфу, «інтелектуально легітимізованого» [901, с. 115]<sup>20</sup>.

Досить значною у процесі дослідження політичної історії, зокрема й ідеології, була роль інших представників державницької історіографії. Насамперед це стосується Д. І. Дорошенка (1882-1951) та І. П. Крип'якевича (1886-1967). Д. Дорошенко, завдяки особливому методологічному підходу, зокрема – оригінальному науковому синтезу, підійшов до осмислення минулого України з точки зору державницького розуміння історичного процесу. Подібним був науковий підхід і в І. Крип'якевича. Однак, ідеологічні шори радянської історіографії перешкодили повноцінній реалізації його творчого потенціалу.

Співставляючи «народницький» і «державницький» напрямки в історіографії І. Гирич звернув увагу на стандарт, що був вироблений на початку 1920-х років у колах українських політиків, які намагалися розібратися у причинах поразки визвольних змагань 1917-1921 років та прагнули знайти теоретичну, світоглядну хибу, що не дозволила Україні вибороти незалежність. Українські консервативні кола: В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Томашівський, – побачили цю хибу у демократах – М. Грушевському й керованих ним есерах й есдеках, які через свою лівизну й схильність до більшовизму не спрямували в належний бік українське суспільство. Отже, теоретична історіографічна полеміка мала під собою передусім політичний ґрунт, що, власне, завжди є визначальним, адже історіографія XIX – середини XX століть є світоглядною базою для політичного розвитку того чи іншого сучасного суспільства. Українські консерватори представляли табір гетьмана Скоропадського, демократи – табір уенерівської України. Не випадково для Д. Дорошенка та В. Липинського ідеалом слугувала Українська Держава, а для М. Грушевського, П. Христюка та інших – Україна доби Центральної Ради й УНР. При цьому, з позиції сьогодення, є очевидним, що українське суспільство початку XX століття було таким, що не залишало жодних шансів для здійснення консервативних ідей. І всі, без пере-

<sup>20</sup> Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. М. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 113-124.

більшення, героїчні зусилля В. Липинського та його оточення не змогли б перетворити за кілька років селянсько-землеробське українське суспільство на англійську аристократичну й класократичну спільноту. Стосовно ж «народників», то В. Антонович, Б. Грінченко, О. Кониський і М. Грушевський не були антидержавниками, більше того, існує низка висловлювань і прикладів їхньої державницької громадсько-політичної діяльності. У цілому ж, українська державницька школа не є антитезою народницької історіографії. І є всі підстави стверджувати, що перша логічно виросла з другої [249, с. 139]<sup>21</sup>.

Осмилюючи історичний процес і моделюючи філософію історії, М. Бердяєв відзначав, що під час грандіозних історичних переломів і формування нових історичних епох суттєво змінюється й темп історичного розвитку. Особливо це стосується ХХ століття, коли цей темп стає все більш катастрофічним. Цілісна, стабільна історична епоха, на думку цього мислителя, не сприяє історичному пізнанню. Необхідно, щоб відбулося розщеплення, роздвоєння в історичному житті й людській свідомості для того, щоб з'явилася можливість протиставлення історичного об'єкта та суб'єкта; необхідно, щоб почалася рефлексія, для того щоб почалося історичне пізнання, що дає підстави для побудови філософії історії [147, с. 4, 5]<sup>22</sup>. Слід зауважити, що філософія історії відіграє визначальну роль при всебічному та ґрунтовному осмисленні як історичного процесу загалом, так і поняття «ідеологія» зокрема.

Помітним у дослідженні середньовічних ідеологем є внесок Н. М. Яковенко. Зокрема, вона звернула увагу на те, що в козацьких літописах знайшов своє втілення тип української національної тотожності, що спирався на нову політичну формулу. Погоджуючись з думкою Ф. Сисина в тому, що така концепція ідентичності не знайшла продовження в добу «творення націоналізмів» у ХІХ столітті, Н. Яковенко підкреслює, що модерна українська національна ідея, сформована в добу Романтизму,

<sup>21</sup> Гирич І. Ще раз про схему української історії / І. Б. Гирич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 138-141.

<sup>22</sup> Бердяєв Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.

взяла за вихідний пункт етнолінгвістичну модель національної тотожності, і саме в цій парадигмі українство розвивалося як ідеологічна течія аж до кінця XIX століття. У той же час, абсолютно очевидним залишається і той вплив, котрий справляли твори Г. Граб'янки й С. Величка на людей XIX століття, зокрема – в царині формування міфу про українців як нащадків «славного козацького роду» [904, с. 119]<sup>23</sup>. Для З. Когути концептуалізація «малоруського українського козацького народу» в козацьких літописах стала предтечою ідеї модерної української національності [429, с. 8]<sup>24</sup>. Слід припустити, що процес формування української національної ідентичності, розпочавшись у XVII – XVIII століттях, завершився (на різних українських теренах з певною різницею) в XIX – на початку XX століть. Національна ідентичність, у свою чергу, стала значною основою становлення національно-державницької ідеології.

Формування ранніх ідеологічних концепцій на теренах України можна прослідкувати в працях: В. Б. Антоновича [103-105], М. Ю. Брайчевського [170-172], Е. Вільсона [224], І. Б. Гирича [248], В. М. Горобця [262-264], М. С. Грушевського [282, 285, 286, 289-293], Я. Р. Дашкевича [305, 307, 308], Д. І. Дорошенка [331, 333, 336], Л. Л. Залізняка [364], Р. П. Іванченко [385], А. Каппелера [399], В. Кафарського [410], З. Когути [429, 430], Б. Крупницького [459], І. Лисяка-Рудницького [500], М. О. Максимовича [529-531], Є. Маланюка [534, 535], О. В. Матковської [550, 551], О. М. Мироненка [559], Ю. А. Мицика [562], О. П. Моці [579], Д. С. Наливайка [589], О. П. Оглоблина [606-608], Ю. В. Павленка [616, 617], С. Плохія [638], Н. Д. Полонської-Василенко [643, 644], М. В. Поповича [650, 652], В. М. Рички [686-688], Б. О. Рибаківа [700], О. І. Салтовського [710], М. Скринника [736], О. Сліпушко [744], В. А. Смоля [748, 750], В. С. Степанкова [771], Ю. І. Терещенка [779], О. П. Толочка [786-788], О. Трофимук [792], С. Д. Федаки [808], В. О. Шевчука [874, 875], В. О. Щербаківа [889-891], Д. І. Яворницького [899], Н. М. Яковенко [901-906] та ін. У них, насамперед, розглядаються витoki ранніх ідеологем та ідеологічних

<sup>23</sup> Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. М. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 118-126.

<sup>24</sup> Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.

концепцій, що мали досить розвинений для свого часу характер завдяки самобутнім і вагомим духовним надбанням давньоукраїнського народу. Загалом, більшість досліджень вказаних авторів стосуються розвитку духовної й матеріальної культури та суспільно-політичних ідей давніх слов'ян, Київської Русі, Литовсько-Польської доби, зародження ідеології козацтва, козацько-гетьманської держави та братств. У цей же час, окремо безпосередньому становленню ідеологічних напрямків практично не приділено належної уваги.

Характер ідеологічних концепцій і напрямків періоду кінця XVIII – XIX століть простежується в працях: І. Б. Гирича [247], Я. Грицака [275], М. С. Грушевського [283, 284, 287, 288, 295-297, 299], Я. Р. Дашкевича [304, 308, 311], Д. Донцова [325, 326, 328, 330], Д. І. Дорошенка [335-337], А. Каппелера [399, 400], В. Кафарського [410], Р. Кіся [416], З. Когути [429], М. І. Костомарова [443-448], І. Лисяк-Рудницького [500, 501], П. Магочія [523], О. С. Мазурка [526, 527], Є. Маланюка [534, 535], О. П. Оглоблина [605], О. Петраш [629], В. Петрова [630, 631], Ю. А. Пінчука [636], Н. Д. Полонської-Василенко [643, 645], М. В. Поповича [652, 653], В. Потульницького [659-661], О. Прицака [671], М. Рябчука [701, 702], О. І. Салтовського [710], С. І. Світленка [714], М. Скринника [735], О. Сліпушко [743], П. С. Соханя [764], Ф. Г. Турченка [796-798], В. І. Ульяновського [805], Д. І. Чижевського [845], В. С. Шандри [857, 858], О. В. Ясь [916] та ін. Вказаний період характеризується більш повним аналізом одних напрямків (наприклад – ідеології Кирило-Мефодіївського братства, самостійницького руху тощо) і помітно меншим – інших.

Проблема розвитку ідеологічних концепцій початку XX століття та періоду національно-визвольних змагань в Україні аналізується в працях: О. Д. Бойка [162], В. Ф. Верстюка [203-208], В. К. Винниченка [216, 217], В. М. Волковинського [229, 230], П. Гай-Нижника [235, 615], Я. Грицака [276, 277], Т. Гунчака [301], М. С. Грушевського [281, 294, 297, 298, 299, 300], Я. Р. Дашкевича [308, 312], Д. Донцова [327-330], Д. І. Дорошенка [332, 334], А. Каппелера [399, 400], В. Кафарського [410], С. М. Квіта [411], Р. М. Коваля [422, 423], О. Л. Копиленка [438], С. В. Кульчицького [465, 468-470], І. Лисяк-Рудницького [500, 501], С. Литвина

[505], П. Магочія [523], Є. Маланюка [534, 535, 536], І. Нагаєвського [586], М. В. Поповича [652, 654], В. Потульницького [658-661], О. П. Реєнта [682, 683], М. Рябчука [701, 702], В. А. Савченка [703-705], О. І. Салтовського [710], В. Сергійчука [718, 719], В. П. Ситніка [728, 729], В. Ф. Солдатенка [752-757], В. І. Ульяновського [805], Ф. Г. Турченка [795, 797, 799], Д. І. Чижевського [843], В. М. Чопа [848], В. Ф. Шевченка [870-872], Р. Шпорлюка [883], Д. Армстронга [919] та ін. У цілому зазначені автори мають значний доробок у дослідженні ідеологічних напрямків і концепцій даного періоду. У той же час, окремі з них ще потребують більш глибокого вивчення.

Ідеологічним концепціям і працям міжвоєнної доби присвячені дослідження: Х. Арєндт [112], Й. Баберовські [120], О. Р. Багана [121-126], І. П. Багряного [127], А. Безансона [138], М. О. Бердяєва [144], Р. Бжеського [150], І. Г. Біласа [152], Д. Д. Білого [153, 154], С. Білоконя [155], І. К. Васюти [185-188], М. М. Вегеша [192-198], Т. Гунчака [301], Я. Р. Дашкевича [308], О. В. Добржанського [322], Д. Донцова [327-330], М. С. Дорошко [338, 339], С. Екельчика [346, 347], Г. Г. Єфіменко [352, 353], Р. П. Іванченко [386], А. Капелера [399], Г. В. Касьянова [406-409], В. Кафарського [410], Р. Конквеста [435, 436], С. В. Кульчицького [464-467, 471], С. Ленкавського [489-492], І. Лисяк-Рудницького [501], Є. Маланюка [534, 535, 536], М. В. Поповича [652, 654], В. Потульницького [658-661], А. Русначенка [698, 699], В. Сергійчука [720], О. М. Сича [729], Е. Д. Сміта [747], М. Сосновського [762, 763], М. Ю. Токара [196, 782], П. І. Ференца [814], Ф. Фюре [826], Ю. І. Шаповала [860-865], Д. Армстронга [919] та ін. Присвячені, переважно, характеристиці тоталітарної більшовицької ідеології та формуванню альтернативних їй ідеологічних концепцій, вони, в цілому, розкривають ці питання. Проте важливим завданням залишається створення комплексного дослідження, котре б охоплювало всі основні ідеологічні напрямки.

Дослідження процесу формування та розвитку ідеологічних концепцій і напрямів в Україні є досить складним, багатоаспектним і комплексним, оскільки воно перебуває на зіткненні історичних, політологічних, філософських і правових знань й методологічних підходів. Серед основних джерел з даної теми виділяються праці

літописного та політико-правового характеру, створені в різні часи й епохи на теренах України. Це зокрема: «Повість врем'яних літ» Нестора Літописця, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховського, «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» Г. Л. Де. Боплана, Універсали Богдана Хмельницького, «Гадяцький трактат», «Маніфест до українського війська і народу», «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями...» І. Мазепи, «Конституція прав і свобод війська Запорозького» та «Вивід прав України» П. Орлика, «Літопис» Самійла Величка, «Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки», Літопис Самовидця, «Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр.», «Історія Малоросії» М. Маркевича, «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» Д. М. Бантиш-Каменського, «Історія Русів» та ін. У них, серед іншого, мало місце політико-ідеологічне обґрунтування ролі одноосібної влади правителя, ідеї об'єднання всіх давньоруських земель, утвердження християнства як державної ідеології Київської Русі, встановлення в державі порядку, який влаштовував би всі верстви населення, вільного вибору людиною свого життєвого шляху та відповідальності за нього тощо. Важливою рисою цих творів був пошук ідеологічних засад для інститутів, що репрезентували ті чи інші суспільні організми: державних утворень, династій, а особливо – національних церковних організацій. Суттєвою особливістю творів періоду XVIII століття було прагнення відродити пам'ять про козацьку державу – Гетьманщину. Вихідці з колишньої козацької еліти, що була представлена цілою плеядою вчених, письменників і політичних діячів, прагнули відстоювати ідеї автономних прав України та самобутнього політико-правового розвитку.

Епоха нового і новітнього часу (XIX – XX століття) привнесла низку особливостей у розвиток ідеологічних напрямів, що насамперед проявилася у появі ґрунтовних науково-теоретичних праць і програмних документів різного роду товариств і організацій, це зокрема: «Закон Божий (Книга буття українського народу)»



М. І. Костомарова, «Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» М. П. Драгоманова, «Етнографическій очерк угро-русских» Ю. Ю. Жатковича, «Народники і марксисты», «Поza межами можливого» І. Я. Франка, «Націоналізм – всесвітня сила», «Робітнича справа в програмі Української народної партії», «Самостійна Україна», «Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії», «X заповідей УНП» М. Міхновського, «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму», «Універсалізм у хліборобській ідеологія», «Нарис програми української демократичної хліборобської партії» В. К. Липинського, «Відродження нації» В. Винниченка, вибрані твори та документи С. В. Петлюри, «Заповіт Шевченка», «Ідеологія «чинного націоналізму», «Націоналізм», «Дух нашої давнини» Д. Донцова, «До головних засад націоналізму» Ю. Вассияна та ін. Цими творами було започатковане творення цілої низки ідеологічних концепцій: демократично-ліберальної, соціалістичної, консервативної, націоналістичної тощо.

Важливою складовою джерельної основи дослідження є збірники документів, матеріалів і статей, збірники матеріалів конференцій, резолюції та постанови комуністичної партії та ОУН; мемуаристика, епістолярна спадщина. Особливе місце в джерельній базі займають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, САЗ (сектору архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Черкаської області та інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Таким чином, проведений історіографічний і джерелознавчий аналіз літератури, документів і матеріалів, присвячених дослідженню розвитку ідеологічних концепцій і напрямів в Україні до початку другої світової війни, свідчить про необхідність здійснення комплексного й ґрунтовного дослідження розвитку ідеології в Україні.

## 1.2. Загальнотеоретичні принципи та методологічні засади дослідження

При дослідженні історичних і політичних явищ методологія, зазвичай, виступає метанаукою, *наукою про науку*, а знання основ її проблематики корисне як дослідникам політичних явищ, так і тим, хто цікавиться особливостями й таємницями суспільно-політичного життя суспільства [453, с. 17]<sup>25</sup>. Дослідження історії української ідеології є доволі специфічною темою, котра потребує особливого теоретико-методологічного підґрунтя.

Формулюючи засадничі принципи зазначеної проблематики, Я. Р. Дашкевич підкреслив, що ідеологія на українському ґрунті пройшла довгий і переривчастий шлях майже тисячорічної тривалості від афористичних формул до великих трактатів. При цьому, розвиток української ідеології слід розглядати з точки зору єдності цього процесу, на еволюцію котрого наклалася багата й різноманітна ідеологічна спадщина. Українська ідеологія в усі часи не розвивалася осторонь від європейських і світових течій, але саме (як не парадоксально) відсутність певної «школи» мислення, обумовила більшу оригінальність творців української ідеології (які виходили, в першу чергу, з суспільно-політичного становища України в різні періоди її минулого, надавали своїм поглядам більшого національно-етнічного забарвлення), аніж це було в панівних у Західній Європі (а потім і в Америці) ідеологічних напрямках, де таке забарвлення зводилося до малопомітних відтінків, котрими часто хотіли приховати агресивну етнічно-національну сутність ідеологій [310, с. II, III]<sup>26</sup>. На нашу думку, саме традиційна національна специфіка обумовила характер української ідеології, насамперед як сукупності ідейно-політичних, духовних і культурних надбань нації. При цьому, головним призначенням ідеології в суспільному та державному житті є її об'єднавча функція – спрямована на консолідацію нації, спрямування її на досягнення життєво важливих орієнтирів.

---

<sup>25</sup> Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы ; пер. з польск. И. А. Руденок. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.

<sup>26</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.

Історію України, на думку С. С. Наливайка, вже замало сприймати просто як набір фактів – необхідна нова філософія історії України. А для цього слід зрозуміти й відчувати зміст самої України як явища. У цьому контексті наводиться *українознавство* – як наука й наукова методологія, вплив котрої історична наука відчуває дедалі сильніше, а її суттю є українськість, україноцентризм, спроектованість на Україну, коли в центр наукового пізнання ставляться не абстрактні історичні закономірності, а українська земля, український народ, Українська держава, українець з його унікальним, властивим лише йому світосприйняттям. Звичайно ж, при конструктивному врахуванні зарубіжної історії. Українознавча методологія полягає і в тому, щоб ставити принципово нові питання на межі кількох наукових дисциплін, а набуте знання використовувати у виховних цілях [588, с. 616]<sup>27</sup>. Вивчення історії української ідеології якраз і є тією ділянкою наукових дослідів, котра вимагає застосування знань, теоретико-методологічних принципів і прийомів таких наук, як історія, філософія, політологія, право тощо.

Дослідження процесу становлення ідеології в Україні певним чином зумовлене необхідністю з'ясування духовних витоків українського народу та переосмислення сучасного стану менталітету нації. У цьому контексті постає проблема з'ясування та аналізу тих духовних, релігійних і морально-етичних засад, котрі мають визначати розвиток суспільства й нації.

Сучасні процеси глобалізації (у дусі реанімованого космополітизму) все більшою мірою зумовлюють розрив української нації із власними духовними традиціями. Втілення ліберальних пріоритетів у суспільно-політичне життя, уніфікація соціокультурної системи країни за «американським взірцем» веде до появи однорідного планетарного ліберально-демократичного суспільства, створеного на основі принципів західної цивілізації, а також – до виникнення світової поліцейської держави під егідою США, про що в своїй статті «Кінець історії?» писав Френсіс Фукуяма. Констатуючи, зокрема, перемогу лібералізму над СРСР, він робить висновок про завершення історії. Оскільки її зміст буде співпадати з економічним

---

<sup>27</sup> Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / С. С. Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.

функціонуванням планетарного ринку під управлінням Світового уряду без націй, держав, релігій і культур. «Кінець історії» Ф. Фукуяма визначає, таким чином, що людство зрештою знайшло кінцеву, розумну форму суспільства та держави, втіливши її в найбільш розвинених країнах світу. Згідно твердження автора, загальнолюдським ідеалом є ліберальні ідеї, об'єднані в своєрідну ідеологію, котра забезпечує вирішення всіх суперечностей і задовольняються людські потреби. На думку Ф. Фукуяма, лібералізм не має альтернативи, історія завершилася. Відтак, закономірним є поширення ідеології лібералізму на решту країн та створення вселенської держави. Концепція «кінця історії», згідно зізнання самого Ф. Фукуяма, запозичена у Г. Гегеля, у творах якого розвинуто ідею про те, що в певний момент історія досягає своєї кульмінації, знаходить остаточну, розумну форму суспільства та держави. Відстоюючи лібералізм як найбільш оптимальну форму ідеології, Ф. Фукуяма висловив певне розчарування розвитком соціального процесу постісторичного буття людства. Фукуяма також відзначив як ідеологічний дефект лібералізму духовну пустоту ліберальних споживацьких суспільств [825]<sup>28</sup>. На думку цього вченого, «кінець історії» означає завершення періоду протистояння держав і народів з їх полярними ідеологічними настановами, а також – формування універсальної історії людства, котра б поєднала найрізноманітніші ідеї стосовно справедливого політичного та соціального порядку, з метою продукування єдиної істини.

Протистояти тенденції до уніфікації національних культур, обездуховленню суспільства, що закономірно веде до деградації нації, необхідно не тільки завдяки збереженню національних духовних устоїв, але й за допомогою більш активних методів. Одним із них є формування такої національної (державної) ідеології, котра могла б ефективно захищати національні й духовні пріоритети. Ніякою мірою не ратуючи за самоізоляцію, слід, однак, ствердити, що інтеграція України в світове співтовариство може мати й негативні аспекти, котрі варто враховувати й уникати, серед них є і небезпека деформації духовності й менталітету, нівеляція вітчизняних

---

<sup>28</sup> Фукуяма Ф. Конец истории? [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. – [http://liberal.ru/article\\_print.asp? Num=45](http://liberal.ru/article_print.asp? Num=45). – Назва з титул. екрану.

традицій і звичаїв, що є неприпустимо для України, з її унікальним і духовним потенціалом.

Традиційно провідною ідеологічною формою вважається політична, яка частіше зветься політичною ідеологією. У цій формі ідеології найбільш чітко проглядається як структура ідеології взагалі, так і всіх інших ідеологічних форм – економічної, правової, моральної, естетичної, релігійної тощо. Творення будь-якої політичної ідеології конструктивної, гуманної спрямованості наштовхується на складну методологічну вимогу – об'єднати різноманітне у цілісність. Якщо й припустити домінування в ідеології певної доктрини, ідеї, постулату, то хіба що постулату «науково-дослідницької толерантності» із метою творення умов для розвитку ідеологій, що являють собою зразки взаємодії різних, але не взаємовиключаючих цінностей.

Методологічна вимога наукової толерантності відкриває широкі можливості пізнання й перетворення політичної реальності (реалізації спроможності людського розуму охопити реальність не з однієї пізнавальної позиції (одномірний підхід), а з різних (багатомірний) тощо). Тоді будь-який вид розвитку – економічний, політичний, духовний – можна досягнути як безперервний процес, як діалог культур і способів життя, як порівняння різних систем оцінки й прогнозового бачення майбутнього, як складну взаємодію, де суперечності переборюються різними способами, навіть через взаємознищення. А це дає привід для нового розуміння глобальних і регіональних проблем, для пошуку нових методів і способів їх розв'язання.

Методи наукового дослідження формують заздалегідь визначену систему з огляду на досягнення зазначеної мети й завдань, розкриття об'єкту та предмету дисертаційної роботи. Особливу роль у процесі наукового дослідження відіграє мета. Методи ж являють собою певний технічний спосіб досягнення поставленої мети. Розуміння мети, до якої слід прагнути в ході наукових дослідів, дозволяє критично відноситися до методики, як засобу наукового пізнання. При цьому особливо важливим є пошук достовірних знань,

котрі б максимально проясняли механізм походження досліджуваних явищ [453, с. 37]<sup>29</sup>.

Досить цінними для формування методології наукового дослідження є ідеї П. Д. Юркевича (1826-1874), який, розглянувши історичний і філософський (теоретичний) методи у праці «Історія філософії права», висловив застереження щодо однобічності першого. Оскільки у процесі опрацювання науки лише за історичним методом виникає шкідлива звичка усвідомлювати тільки мінливий бік фактів. А, відтак, з'являється схильність до переконання, що всі політико-правові чинники мають нестабільний характер. Це лише посилює суб'єктивність сприйняття явищ. Цим недолікам історичного методу протидіє філософський або теоретичний методи. Це метод принципів, сутностей, незмінних норм, усвідомлення того, що є і чого не може бути. Історичному методу властива різноманітність, теоретичному – одноманітність і сталість [898, с. 235, 236]<sup>30</sup>. Основною пізнавальною та об'єднуючою силою в П. Юркевича виступає «сердечна любов», або – пізнання Бога в дусі православ'я, оскільки серце у філософії релігії цього мислителя розглядається як природна основа релігійності людини, джерело релігійної віри, релігійного почуття та орган богопізнання й богоспілкування [745, с. 171]<sup>31</sup>. Юркевич у своїй релігійно-романтичній концепції «філософії серця» джерело розвитку особистості вбачав у духовній сфері, в реалізації Божого замислу та Божого ідеалу любові [781, с. 13]<sup>32</sup>. Основою історичного процесу він вважав національний (народний) дух, який є вищою моральною владою, котра диктує народові закони. Народ, як і окрема людина, силою своєї психологічної конституції визначає своє моральне життя. Його національність завжди відіб'ється в його законах, і згідно з ними завжди можна визначити не тільки характер, але й

<sup>29</sup> Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Б. Крауз-Мозер ; пер. з польск. И. А. Руденко. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.

<sup>30</sup> Юркевич П. Д. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник / П. Д. Юркевич ; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець, С. Кошарний, В. Литвинов, Я. Стратій, Л. Юрченко, О. Яшкіна. – К. : Ред. журн. «Український світ», 1999. – 756 с.

<sup>31</sup> Слободянюк Д. Ідеї православної антропології Памфіла Юркевича і актуальні проблеми формування моральної особистості / Д. Слободянюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 168-173.

<sup>32</sup> Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности : монография. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.

культуру певного народу [637, с. 11]<sup>33</sup>. Однак, на думку П. Юркевича, народному духу притаманна й певна обмеженість – він не є всезагальним розумом людства, в якому закорінена точна наука, що вишукує та вивчає закони, котрі керують усім людством [898, с. 233]<sup>34</sup>. У той же час такий чинник, як «фактор любові» мав сприяти гармонізації загальних і приватних інтересів, іншими словами, – консолідації суспільства. Майбутнє держави П. Юркевич пов'язував із змодельованою ним моральною людиною, моральним суспільством і моральною державою [781, с. 13]<sup>35</sup>. Ці погляди П. Д. Юркевича перекликалися з концепцією категоричного імперативу І. Канта [398, с. 22]<sup>36</sup> та ідеями Г. В. Ф. Гегеля [827, с. 42]<sup>37</sup> й В. С. Соловйова [760, с. 529-531]<sup>38</sup>; [517, с. 116-124]<sup>39</sup>.

В. К. Липинський у завершальній частині своїх «Листів до братів – хліборобів», розглядаючи духовні аспекти в ідейній площині, ототожнював поняття духу з ідеологією [496, с. 356, 359]<sup>40</sup>. Відомий сучасний учений С. С. Сливка вважає, що дух людини міститься в її думках, словах, котрі скеровують на певні вчинки. У будь-яких випадках спочатку проявляє себе дух, а потім – дія. Також у кожній дії можна більш-менш визначити дух, який часто втілюється у мотивах, меті й т. ін. [742, с. 47]. Отже, людський дух є одним з головних чинників формування суспільної думки та діяльності, а зокрема – ідеології.

<sup>33</sup> Піч Р. Передмова / Р. Піч // Юркевич П. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник ; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець, С. Кошарний, В. Литвинов, Я. Стратій, Л. Юрченко, О. Яшкіна. – К. : Ред. журн. «Український світ», 1999. – С. 7-12.

<sup>34</sup> Юркевич П. Д. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник / П. Д. Юркевич ; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець, С. Кошарний, В. Литвинов, Я. Стратій, Л. Юрченко, О. Яшкіна. – К. : Ред. журн. «Український світ», 1999. – 756 с.

<sup>35</sup> Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности : монографія / В. Н. Тихонов. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.

<sup>36</sup> У праці «Критика практичного розуму» І. Кант писав: «Моральний закон... є імператив, котрий наказує категорично, так як закон не обумовлений; відношення волі до цього закону є залежність, під назвою обов'язковості, котра означає примушування до вчинків, хоча примушування одним лише розумом і його об'єктивним законом, і котра називається відповідно обов'язком» (Кант І. Критика практического разума / И Кант ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2005. – 528 с.).

<sup>37</sup> У Г. Гегеля мораль пов'язана не тільки з суб'єктивним, об'єктивним, а й з абсолютним духом. Останній асоціювався з абсолютною моральністю (Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова под. ред. О. В. Кильдюшова. – М. : Праксис, 2007. – 208 с.).

<sup>38</sup> Згідно переконання В. Соловйова, саме поєднання права з моральністю творить християнську державу, як прообраз Царства Божого (Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев // Сочинения в 2 т. – М. : Мысль, 1990 – . – Т. 1. – 892 с.).

<sup>39</sup> Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. І. Лук. – К. : Наукова думка, 1993. – 151 с.

<sup>40</sup> Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 470 с.

Італійський мислитель, один із родоначальників Просвітництва Д. Віко (1668-1774), розмірковуючи над методом свого дослідження, зауважив, що страх перед Богом завжди був чи не єдиним вагомим засобом протистояння первісній дикій свободі людей. Відтак людина, піддаючись відчаю отримати якусь допомогу від природи, прагне до чогось вищого, що може її врятувати; вище від природи є лише Бог; відповідно це і є те світло, що його посіяв Бог у всіх людях для пізнання й підтвердження його буття. На підтвердження цього Віко наводить закономірність, що вільнодумці на схилі років, коли вони відчують нестачу природних сил, природньо, стають релігійними [211, с. 112, 113]<sup>41</sup>. Не можна не відзначити, що така позиція Д. Віко не тільки руйнувала засади атеїзму й деїзму його сучасників – французьких просвітителів, але й, що особливо важливо, є принциповою для української історії останніх двох століть і навіть для реалій сучасного посткомуністичного суспільства. Більш консервативні погляди висловлював німецький теолог і філософ Г. Гаман (1730-1788). Згідно його твердження, віра лежить в основі всього; у якості органу, що забезпечує контакт з реальністю, віра не менш важлива, ніж почуття. Тільки через любов до людини можна зрозуміти Божий задум [920]<sup>42</sup>. Послідовник Г. Гамана Й. Гердер (1744-1803), як і Д. Віко, вірив, що релігію та національний характер можна зрозуміти, тільки «занурившись» у відповідний унікальний пласт життя. Провідний натхненник культурного націоналізму серед пригнічених народів Європи Й. Гердер вважав, що мораль, релігія, звичаї, національне життя зростають із глибинного коріння традиції, творяться усім суспільством в його цілісному спільному існуванні [246, с. 37-45]<sup>43</sup>. Формулюючи свій основний закон історії, Й. Г. Гердер фактично заперечив теологічну концепцію. Згідно його твердження, закони суспільного розвитку підпорядковані природнім законам. Живі людські сили у нього розглядаються як рушійні пружини людської історії, а історія являє собою природній продукт людських здібностей, що перебувають у залежності від умов, місця та часу. Гердер особливо

---

<sup>41</sup> Віко Д. Основания Новой науки / Д. Віко ; пер. с итал. А. А. Губера. – М.-К. : «REFL-book» - «ИСА», 1994. – 656 с.

<sup>42</sup> Hamann J. G. Samtliche Werke. Bd. Wien, 1950. – S. 208.

<sup>43</sup> Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Й. Г. Гердер // Націоналізм : антологія ; пер. з нім. Є. Поповича ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 37-45.



підкреслював роль суспільства, яке являє собою єдине органічне ціле. Надаючи домінуюче значення силі спільності, він прагнув виявити ті засоби, котрі згуртовують людей. Такі засоби Й. Гердер, насамперед, вбачав у культурі – як продукту діяльності людей і одночасно її стимул. Насамперед, це стосувалося мови, науки, мистецтва тощо [245, с. 629-631]<sup>44</sup>. Також Й. Гердер передбачав, що держави, в національному відношенні змішані, розпадуться, і що ідеал всесвітньої людяності здійсниться в національних державах [169, с. 118]<sup>45</sup>.

Г. В. Ф. Гегель у своїй «Філософії історії» розглядав історичний процес як розвиток духу окремих народів. Суб'єктивного, самоусвідомлюючого своє «я», духу, суть якого проявляється в трьох аспектах: теоретичному (розум), практичному (воля) та об'єктивному (право, держава, звичаї, наука, релігія тощо). Людський дух реалізується в певній ідеї, і кожна ідея – відмінна від інших [244, с. 21-24, 28]<sup>46</sup>; [383, с. 56]<sup>47</sup>. Якщо Гердер намагався тлумачити культурно-історичну індивідуальність об'єктивно й ставив її з цією метою в один ряд з природною об'єктивністю сушого, то Гегель розглядає цю проблему з точки зору суб'єкта – в даному випадку суб'єкта культурно-історичного процесу, яким онтологічно виступає «дух», а в кінцевому підсумку – людство. При цьому центр уваги філософа зміщується з просторово-географічного виміру, який вважали визначальним просвітителі Руссо, Монтеск'є, Гердер, на часово-історичний як істотно суб'єктивний і «духовний». «Конкретний дух народу» творить певну замкнуту, самобутню, внутрішньо організовану культурну реальність, в якій становить для себе «предмет», «наявне буття», певний горизонт смислопокладань і смислоочікувань. Вираженням індивідуальності даної культурно-історичної цілості є все розмаїття, сукупність культурних самовиявів, але усвідомлення її в ідеї, в «думці про себе», за Гегелем, знаменує собою самозаперечення «конкретного

<sup>44</sup> Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер ; пер. с нем. А. В. Михайлова. – М.: Наука, 1977. – 704 с.

<sup>45</sup> Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 112-127.

<sup>46</sup> Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.

<sup>47</sup> История философии : Энциклопедия ; под ред. А. А. Грицанова. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный дом. 2002. – 1376 с.

духа», в якому він «руйнує визначеність свого буття» [694, с. 15]<sup>48</sup>. М. Розумний зауважив, що в процесі творення національної ідеї німецькі романтики гіпостазували містичний «дух нації», тоді як сучасні українські аналітики – не менш таємничий «менталітет» [693, с. 100, 101]<sup>49</sup>. На думку Г. Гегеля, мораль, закони й конституція складають внутрішньо організоване життя народного духу. Через історію різних націй і їх долі проходить розвиток загальний світовий дух [242, с. 204, 205]<sup>50</sup>. Г. Гегель намагався створити універсальну науку про абсолютну ідею як буття Бога в сфері чистої думки та пояснення всього суцього, як втілення несвідомої творчості абсолютної ідеї. Відповідним чином ідеологію, згідно концепції Г. Гегеля, варто розглядати як один із проявів духу. Для Гегеля протиріччя, рухаючи історію, існують насамперед у сфері людської свідомості, тобто на рівні ідей та ідеології. Остання, в цьому сенсі, не зводиться лише до політичних доктрин, котрі з нею зазвичай асоціюються, а й включає також закладені в основу кожного суспільного устрою релігію, культуру та моральні цінності.

В. О. Ключевський (1841-1911) у своїх лекціях з «Методологии русской истории», основними історичними силами, що визначають людське співжиття, назвав природу й дух людський. На думку історика, дух, абстрактно взятий, безпосередньо не діє в історії. Натомість його діяльність виражається в діяльності індивідуального духу (особистість) та колективного духу (суспільство). Особистість виступає як сила творча в розумовому та моральному аспектах життя, а суспільством формується політичне та соціальне життя. При цьому, згідно припущення В. Ключевського, окрім природніх (фізичних) і духовно-людських сил існує ще одна сила (явища), що викликається якоюсь особливою властивістю духу людського та проявляються у вигляді переказів, легенд, що передаються з покоління в покоління. Термінологічно вона визначена як *історична спадковість* [417, с. 21-24, 28]<sup>51</sup>. Слід додати, цілком ймовірно, що названа

<sup>48</sup> Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища) / М. Розумний // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза» 1997. – С. 14-43.

<sup>49</sup> Розумний М. Микола Хвильовий та українська ідея / М. Розумний // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – № 2. – 1994. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 100-102.

<sup>50</sup> Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика / Г. В. Гегель ; пер. Б. А. Драгуна // Работы разных лет : в 2 т. – М. : Мысль, 1971 – . – Т. 2. – 476 с.

<sup>51</sup> Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989 – . – Т. VI. – 476 с

В. О. Ключевським остання історична сила і є тією основою, котра сприяє формуванню різного роду ідеологем й ідеологій завдяки прояву певних історичних і культурних традицій нації.

К. Ясперс, намагаючись сформулювати поняття духу, зауважив, що ніколи не стає повністю зрозумілим, що таке дух. Хоча окремі вияви можуть ставати зрозумілими. Життя духу є нескінченним, одночасно ж життя духу проявляється в свободі. А свобода духу, в свою чергу, виявляється в тому, як людина у власному розумінні, з власною відповідальністю приходить до того, щоб поставити щось перед собою як обов'язкове [915, с. 302-304]<sup>52</sup>. Зазвичай в історії такими обов'язковими пріоритетами виступають морально-релігійні та національно-державні чинники. Саме вони здатні належним чином спрямувати потенцію людського духу в раціональне й ефективне русло. І одним з таких напрямків є творення ідеології.

Для осягнення сутності української національної ідеології важливим є завдання характеристики українського національного характеру. У цьому відношенні цінним є дослідження Д. Чижевського (1894-1977), який зауважував, що протягом віків народний світогляд не залишається незмінним. І впливи чужих культур, і значні зміни у власному житті – все це накладає свій відбиток на народну психіку. Народний світогляд є, таким чином, поєднанням певних надісторичних та історичних елементів. При цьому, історично зумовлені елементи легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації [845, с. 14]<sup>53</sup>. Але й ті, й інші накладають свій відбиток на формування ідеологем і ідеологічних систем.

Розглядаючи історію ідей під кутом зору «духовної історії» (нім. *Geistesgeschichte*), за котрою стоїть розуміння гуманітарних наук як «наук про дух» (відповідник до німецького слова *Geisteswissenschaften*, англ. *human studies* або *humanities*), Д. Чижевський прагнув осмислити філософські ідеї як складову частину духовності – у різних ділянках культури, зокрема: ідеології, науки, політики тощо [509,

<sup>52</sup> Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; пер. з нім. О. Кислюка та Р. Осадчука. – [6-е вид]. – К. : «Юніверс», 2009. – 464 с. – (Філософська думка).

<sup>53</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 440 с.

с. XV]<sup>54</sup>. Близькими до такої настанови були погляди М. І. Шлемкевича, який відзначив, що одним із чільних аспектів науки (історії філософії та філософії) є самопізнання людського духу [879, с. 674, 675]<sup>55</sup>. Розуміння мети духу свідомістю окремої людини словацький філософ Л. Штур, наслідуючи Г. Гегеля, називає проникненням самого духу до своєї власної свідомості. Пробудження духу забезпечується відповідним духовним життям, котре стимулює його й впроваджує в рух. У цьому ж можна вбачати єднальну силу духу, який у такий спосіб повертається до самого себе. І народи, власне, вперше стають народами тільки з усвідомленням своєї духовності, духовного життя та свого духовного буття в такий спосіб, адже ознакою повноцінної основи народу як такого є самоусвідомлення. Кожен народ в історії світу жив згідно свого духу й тільки такий насправді міг жити, адже інакше не спромігся б на самостійне життя і мусив би підлягати духові вищого народу, а в такому випадку не виявив би себе власним життям і в історії світу як окремий народ не позначився б [845, с. 44, 45]<sup>56</sup>. Варто додати, що концепція «духу народу» є різновидом політичної ідеології, що сформувалась у період становлення національних держав, зокрема, в кінці XVIII – першій половині XIX століть.<sup>57</sup>

Дух у філософській системі Л. Штура різниться від поняття «Бог» тим, що він сам себе пізнає та розвивається. При цьому, дух невід’ємний від реалій конкретного буття людей й виступає основою їх духовного життя.

Загалом для першої половини XIX століття характерною була теза, що література починається з фольклору, котрий становить частину її історії як безперервного процесу

<sup>54</sup> Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура у дослідженнях Дмитра Чижевського / В. С. Лісовий // Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за ред. В. С. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 3. – С. VII-XXIV.

<sup>55</sup> Шлемкевич М. Сутність філософії / М. І. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 667-690.

<sup>56</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; під заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 440 с

<sup>57</sup> В основу концепції «духу народу» лягли ідеї І. Канта, Г. Гегеля, І. Фіхте, Ф. Шеллінга (Німеччина) ; Д. Джентілі, П. Манчіні (Італія) ; Ж. Де-Местра; Ф. Пзо (Франція); А. Хомякова, П. Чаадаєва, І. Аксакова, М. Данилевського (Росія); П. Куліша, М. Грушевського Д. Донцова (Україна) та ін. Дана концепція ґрунтувалася на визначенні народу (нації) як основного суб’єкта історії. «Дух народу» розглядався як сутність нації, своєрідна етнічна свідомість, в якій закладені фундаментальні ментальні особливості та психологічні риси кожного народу. У концепції «духу народу» поняття «народ» і «нація» ототожнюються, при цьому національна самосвідомість визнається головним фактором, креативною силою у створенні нації та національної державності. «Право нації» співвідноситься з рівнем розвитку національної самосвідомості. У такому розумінні була загально визнаною теза про те, що «будь-яка національність має право на самостійне існування в тій мірі, в якій сама його усвідомлює і має на нього домагання» (М. Данилевський). Історичне призначення концепції «духу народу» полягало в пробудженні національної свідомості та політичної й державотворчої активності народу.

прояву народного «духу». Даром сприйняття цього «духу», здатністю досягнути сенс історичного життя народу наділений тільки поет, який є обранцем Бога. Через поета-«пророка», обдарованого поетичним натхненням, Бог відкриває людям найвищу правду [918, с. 35, 36]<sup>58</sup>. Література також розглядалася як одне з джерел вивчення народного характеру.

Відповідно до духовного закону, викладеного Й. Г. Фіхте, тільки віра людини у вічні духовні цінності та усвідомлення свого призначення в цьому світі, дають підстави для формування національного характеру [817, с. 46-55, 48, 49]<sup>59</sup>. О. Бочковський зауважив, що Й. Фіхте став одним із творців новочасної національної ідеології. Її розвиток він пов'язував із вихованням національної свідомості. Фіхте прагнув пробудити її шляхом прищеплення своїм землякам національної гордості, що свідомо й програмово піднеслась до щабля німецького месіанізму й винятковості водночас. У подальшому ж розвитку історії національних ідеологій було відзначено й внесок чеського національного демократа Ф. Палацького (1798-1878), який на противагу національному месіанізму Й. Фіхте, відстоював засади рівноправності й толеранції (терпимості) [169, с. 114]<sup>60</sup>. Таким чином, слід припустити, що кожному народу притаманна своя національна ідеологія, що впливає з власних духовних традицій і культури.

Пов'язуючи поняття духу з культурою, К. Ясперс у даному контексті приділяв досить багато уваги розвитку духу та структурі його типів. Під останніми він розумів принципи, ідеї та сили [915, с. 265, 317, 319]<sup>61</sup>. Відтак процес руху різних типів духу, серед іншого, має стимулювати й розвиток ідеології.

Одним із важливих аспектів формування національного характеру, на нашу думку, є поняття прасимволу, що був ключовим в історіософії О. Шпенглера (1880-

<sup>58</sup> Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К. : Либідь, 1994. – 5-43. – («Літературні пам'ятки України»).

<sup>59</sup> Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм : антологія ; пер. з нім. Є. Поповича ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.

<sup>60</sup> Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 112-127.

<sup>61</sup> Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; пер. з нім. О. Кислюка та Р. Осадчука. – [6-е вид.]. – К. : «Юніверс», 2009. – 464 с. – (Філософська думка).

1936), і розглядався в комплексі з близькими йому поняттями («душа», «доля», «вдача» тощо). Прасимвол присутній у формі державного устрою, в релігійних догматах і культах, у формах живопису, музики та пластики, у віршуванні, в основних поняттях фізики й етики, але не вичерпується ними [882, с. 259, 260]<sup>62</sup>. Використовуючи символіку прасимволу, О. Шпенглер висловив припущення, що кожна культура переживає в своєму розвитку наступні фази: 1) міфо-символічну, тобто фазу ранньої культури; 2) метафізично-релігійну, або етап високої культури; 3) пізню фазу, що переходить у цивілізацію. Ця фаза є сама по собі симптомом відмирання цілого культурного світу. Відмираючи, культура поступово перероджується в цивілізацію [723, с. 167, 168, 739]<sup>63</sup>. При цьому, кожна душа, на думку О. Шпенглера, утворює внутрішню сутність культури й у процесі свого активного самовияву й самоздійснення творить власну символіку [658, с. 371]<sup>64</sup>. Як першооснова культури, прасимвол з'являється разом із народженням душі культури й відображає її особливе сприйняття простору (глибини й далечини) та прагнення в цьому просторі органічно себе виразити й зафіксувати. За інтуїтивно досягнутими прасимволами О. Шпенглер проводить типологію різних світових культур, одночасно надаючи душі художню образність. Діставшись найбільших глибин, «першооснов» історичного розвитку, О. Шпенглер змалював грандіозну порівняльну картину становлення й занепаду світоглядів, мистецтв, наук, філософсько-ідеологічних систем, народів, мов, релігій, соціальних структур, політики, економіки тощо в їх стилістико-семантичній єдності в кожному періоді конкретної культури – передусім західної, античної та арабської – як зовнішнього прояву її прасимволу й часового стану душі [442, с. 199, 200]<sup>65</sup>. Як останню стадію існування культури, О. Шпенглер визначив цивілізацію, котру він ототожнював із містом. Світове місто, згідно твердження філософа, означає

<sup>62</sup> Шпенглер О. Закат Европы . – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль).

<sup>63</sup> Протиставляючи культуру – цивілізації, О. Шпенглер, нетрадиційно підійшов до цього питання, гармонійно поєднавши термінологію зі своєю концепцією. Під цивілізацією він розумів підсумок, завершення будь-якої культури (Сиротова А. Аналіз цивілізаційної концепції розвитку людства О. Шпенглера / А. Сиротова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – Вип 2. – Ужгород, 2005. – С. 84).

<sup>64</sup> Потульницький В. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині ХХ століття : порівняльний аналіз / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 8/9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – С. 366-380

<sup>65</sup> Космина В. Г. Історичний метод О. Шпенглера / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 189-203.

космополітизм замість «вітчизни», холодний практичний розум замість схиляння перед легендою та звичаєм [882, с. 50]<sup>66</sup>. Тобто місто, з його непомірно великою роллю, кінець-кінцем, знищує культуру, її дух, її стиль. У цьому місці (тобто у місті) зосереджена духовна й матеріальна доля, доля держави, доля епохи. Таку ситуацію О. Шпенглер називає імперіалізмом і наводить приклади загибелі культур – цивілізацій – вавілонської, єгипетської, індійської, китайської, античної (римської), де фінальну частину цього творіння людського генію виконали саме міста [507, с. 360, 361]<sup>67</sup>. Слід зауважити пророче застереження О. Шпенглера перед небезпекою глобалізму, котрий, в поєднанні з імперіалізмом, нищить традиції та звичаї народів, їх духовність та національну ідеологію.

Позицію О. Шпенглера О. Бочковський характеризував як найкращий вияв ідеології сучасного паннаціоналізму – як перехідне явище, викликане світовою війною та революцією. Тобто як дитячу хворобу молодого націоналізму поневолених народів, або анахронічне змагання розбитих і переможених великодержав за повернення їх історичного «стану посідання» до 1914 року [169, с. 99, 100]<sup>68</sup>.

Згідно переконання М. О. Бердяєва, небесна історія й небесна доля людини визначають земну долю та земну історію людини. Існує пролог на небі, в якому задана світова історія, визначена її тема. Небесна історія є істинною метафізичною основою історії, оскільки саме в ній започаткований історичний процес як відображення глибинної сутності духовного життя. Не якоїсь недосяжної трансцендентної сфери, а саме – глибини нашого духовного життя. У ній закладено духовний досвід, відмінний від земної дійсності, як більш глибокий шар буття, котрий і є джерелом історії. Історія має джерело у внутрішній духовній дійсності, в тому досвіді людського духу, в котрому людський дух вже не є чимось віддаленим і протилежним духу божественному, а в якому він безпосередньо з ним стикається й у котрому

<sup>66</sup> Шпенглер О. Закат Європи . – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль).

<sup>67</sup> Литвинов О. М. Про державу як культурну форму в концепції О. Шпенглера і про можливий формально-логічний висновок з прогнозів видатного мислителя / О. М. Литвинов // Регіональні аспекти історико-правових досліджень : Матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С. 353-363.

<sup>68</sup> Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 112-127.

розкривається драма взаємовідносин між Богом і людиною [146, с. 35]<sup>69</sup>. При цьому, М. Бердяєв критерій істини вбачав у цілісному духові, а не в розумі чи інтелекті [144, с. 553, 554]<sup>70</sup>. Вільний дух, репрезентований насамперед людиною розуму (представниками провідної верстви – інтелігенції), є одним із центральних чинників історіософії М. І. Шлемкевича [877, с. 323, 324]<sup>71</sup>. Його основою є релігія та віра, але він, як моральний ідеал людини, позначений тією духовною кризою, котру пережили на межі XIX – XX століть українське та російське суспільства.

Оскільки ідеологія є сукупністю філософських, політичних, правових, моральних, релігійних і мистецьких поглядів, котрі характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію чи інше соціальне явище, вважаємо, що вона повинна враховувати, серед іншого, поважні дослідження творців теологічної теорії, зокрема – Аврелія Августина [89, с. 517-804]<sup>72</sup> та Томи Аквінського [92]<sup>73</sup>; [93]<sup>74</sup>.

М. Шлемкевич (1894-1966) звернув увагу на те, що для середніх віків найвищою ідеєю була правда-віра, для новіших часів – від Ренесансу до XX століття – наукова правда-істина. Для новітньої доби, де провідне місце займає проблема класів, партій, нації, провідною стає правда-справедливість. Місце церковно-релігійної, потім науково-розумової, займає соціологічна правда. Вчений особливо підкреслює, що здавна правда-справедливість була й залишається наскрізною ідеєю українського народу, його думок, праці та боротьби. Він релігійний донині, але ніколи в цьому відношенні не переживав крайностей фанатизму, депресії, самобичувань і т. п. Коли ж під час козацьких війн деякі явища вказують на релігійну розпаленість і нетерпимість, то вони звичайно є тільки відповіддю, реакцією на нетерпимість ворога, що під релігійним забралом намагався нести в Україну соціальне й національне поневолення. «Так само до науки здібний український народ, і кожен ясніший

<sup>69</sup> Бердяєв Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.

<sup>70</sup> Бердяєв Н. А. Мир объектов. Опыт философии одиночества и общения / Н. А. Бердяев // Мир философии. Книга для чтения : в 2-х ч. – М. : Политиздат, 1991 – . – Ч. 1. – С. 549-554.

<sup>71</sup> Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. І. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 317-339.

<sup>72</sup> Августин Блаженный. Исповедь / Блаженный Августин // Об истинной религии. Теологический трактат / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, 1999. – С. 517-804. – (Классическая философская мысль).

<sup>73</sup> Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский. – К. : Эльга – Ника-Центр ; М. : Элькор-МК, 2002 – . – Ч. I. – Вопросы 1-43 ; пер. с лат. С. И. Еремеева, А. А. Юдина. – 560 с.

<sup>74</sup> Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский. – К. : Эльга – Ника-Центр, 2006 – . – Ч. II-I. – Вопросы 1-48 ; пер. с лат. С. И. Еремеева. – 576 с.



період його історії блищить світлими науковими й освітніми починами. А все ж і наукова правда-істина ніколи не була задушевною мрією і пристрастю українства» [880, с. 76, 77]<sup>75</sup>. Якщо проаналізувати досвід української історії, то можна дійти висновку: успіхи й невдачі нашого народу знаходяться в прямій залежності від ступеня розвою людського та національного духу. Тобто лише щира віра у вищі духовні ідеали та свої можливості, завзяття та самовіддача в боротьбі за свої права були запорукою успіхів. І навпаки – схиляння перед примітивними, матеріалістичними інтересами, прояви покірності перед загарбниками в поєднанні з відсутністю колективізму та єдності у відстоюванні національних пріоритетів, завжди вели до денаціоналізації, розколу українців та їхнього уярмлення, фізичного та духовного знищення.

У сучасній науці отримала визнання багаторівнева концепція методологічного знання, згідно якій методи наукового пізнання за мірою сукупності та сферою дії поділені на чотири основні групи: філософські методи (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний), загальнонаукові методи (системний підхід, структурно-функціональний підхід, формально-логічний, порівняльно-історичний методи тощо); спеціальнонаукові методи, котрі являють собою сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються в окремих галузях науки; дисциплінарні методи – система прийомів, що застосовуються в тій чи іншій дисципліні, яка входить до будь-якої галузі науки чи виникає на межі окремих наук [267, с. 12]<sup>76</sup>. На думку І. Д. Ковальченка, визначальна роль в науково-дослідницькій діяльності належить таким загальнонауковим методам, як сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного. Прирівнявши їх до історичного та логічного, цей вчений виділив і менш фундаментальні, згідно його твердження: індукція та дедукція, аналіз і синтез, опис і вимір, статичний і динамічний тощо. Останні він розглядав як конкретні засоби практичної реалізації перших [425, с. 159]<sup>77</sup>. Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм

---

<sup>75</sup> Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. І. Шлемкевич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 74-101.

<sup>76</sup> Гребеньков Г. В. Научные исследования : теория, методология, методика (теоретические и практические вопросы научно-исследовательского труда) / Г. В. Гребеньков. – Донецк : ДИВД, 2003. – 68 с.

<sup>77</sup> Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя. Відповідно до принципу історизму, процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки. Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип потребує від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адже зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки [388, с. 242]<sup>78</sup>. Відповідним чином, методологія наукового дослідження зобов'язує історика використовувати різноманітні методи й принципи для більш ґрунтовного, об'єктивного та достовірного викладу.

Важливим аспектом формування наукової методології даної теми є обґрунтування методологічного принципу історизму як вимогу розглядати кожен літературну пам'ятку в сукупності всіх історичних обставин того часу, з'ясовувати, чиї ідеологічні та естетичні вподобання вона відбиває. Адже кожен автор чи письменник, новітній чи стародавній – навіть якщо він цього й не усвідомлює – буває носієм тих чи інших понять й ідеологій свого часу [627, с. 13, 29, 30]<sup>79</sup>. Також, слід зауважити, що для даного дослідження прийнятним є історико-політологічний методологічний підхід, завдяки котрому може бути здійснений ґрунтовний аналіз розвитку провідних ідеологічних концепцій в Україні протягом обраного автором періоду.

Дослідження ідеології з допомогою одних лише логічних методів є неможливим. Лабораторією ідеології є реальний історичний процес. При цьому, досить важливим напрямком є дослідження ідейних витоків тоталітарних ідеологій, як таких, що мали визначний негативний вплив на історію людства в ХХ століття. Серед дослідників, які

<sup>78</sup> Історична наука : термінологічний і понятійний довідник / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.

<sup>79</sup> Перетц В. Феодальна Україна-Русь XI – XIII вв. / В. Перетц // Золоте слово : хрестоматія : в 2-х книгах. – К. : Аконті, 2002. – Кн. 2. – С. 13-30.

приділяли цьому аспекту увагу, значне місце належить К. Р. Попперу, який, до того ж, запропонував своєрідну доктрину єдності наукового методу. У праці «Злиденність історизму» К. Поппер піддав критиці методологію голізму, що в соціальних науках породила намагання пояснювати історичні події та соціальне життя шляхом використання інтуїтивного проникнення в цілості – в «ідеї» (в розумінні Платона), в «духи епохи», в «духи націй» тощо [655, с. 5-7]<sup>80</sup>. К. Поппер визнавав той факт, що всі суспільні групи мають свої традиції, свої інституції, свої обряди [655, с. 42]<sup>81</sup>. Згідно ж з принципами історизму, слід вивчати, насамперед, історію суспільної групи, її традиції та інституції, задля її розуміння й пояснення, а також для передбачення перспектив її майбутнього розвитку.

К. Поппер заперечував намагання розглядати суспільство як органічну цілісність, що було методологічною підосною соціальної філософії, в межах якої була розроблена голістична соціальна інженерія – тобто твердження, що лише реформування всього суспільства як цілого має бути метою соціальної реформи. К. Поппер відкидав можливість такої реформи, виходячи виключно з її методологічної немічності: той, хто ставить перед собою мету перемоделювати все суспільство – відповідно до заздалегідь розробленого проекту – не бачить, що і сам дослідник (його свідомість) стає об'єктом такого перемоделювання, а якщо так, то не залишається будь-якої можливості об'єктивно визначити, чи результат реформи дійсно збігається з її задумом. Відтак, у результаті «голістичної реформи» свідомість людей модифікується в напрямку прийняття системи, якою б вона не була. І оскільки контроль за проведенням реформи має бути в руках групи інженерів і ті, які не піддаються модифікації, мають бути, зрештою, знищенні (аби не заважали реформі), то не залишається незалежного спостерігача (свідомість якого не змодифікована), аби об'єктивно оцінити наслідки реформи. Цій голістичній інженерії К. Поппер протиставляє свою «почастинну соціальну інженерію». Суть її полягає не в тому, що

<sup>80</sup> Згідно К. Поппера, соціологія намагається прослідкувати історичний розвиток насамперед у якісних термінах – наприклад, у термінах конфліктуючих тенденцій і цілей, або в термінах «національного характеру» чи «духу епохи» Цит за : Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер ; пер. з англ. – К. : «Абрис», 1994. – 192 с.

<sup>81</sup> Там же.

забороняється будь-яка широкомасштабна реформа (що включає одночасну зміну всіх аспектів суспільства, а в тому, що чітко виокремлюються аспекти реформи, аби можливо було реформу тримати під контролем). Хоч, зрештою, останньою інстанцією, що має виконувати функцію контролера, є збереження вільної дискусії – свідомості, вільної від контролю з боку групи інженерів, які ставлять за мету перемоделювати свідомість. Іншими словами, йдеться про небезпеку ствердження єдиної, обов'язкової в суспільстві ідеології, яка б виключала вільну дискусію. Утопічність голістичної соціальної інженерії полягає в тому, що вона не знає, що робить. Вона не здатна контролювати результат реформи, бо реформа передбачає зміну свідомості всіх включених в експеримент. Власне, такий експеримент було здійснено націонал-соціалізмом і більшовизмом (усі, хто міг би сказати людям, що вони хворі, були або знищені або ізольовані)<sup>82</sup>.

Твердження про те, що історія рухається за наперед визначеною канвою, К. Поппер називав «історицизмом» [655, с. 15, 16]<sup>83</sup>. У своїй відомій праці «Відкрите суспільство та його вороги» під вівіскою «історицизму» вчений об'єднував усі течії, що виходили з можливості пізнати об'єктивні та незмінні закони історії. Історицизм, за К. Поппером, бере за основу політики науку про досліджувані ним певні тенденції суспільного розвитку. Цим самим вчений прагнув продемонструвати нездатність «наукового передбачення» та претензії на пізнання «об'єктивних законів історії», з якими виступали всі тоталітарні режими [656, с. 229-243]<sup>84</sup>. Однак, це прагнення заводить Поппера іноді надто далеко. Попередниками тоталітарної ідеології в нього виступили Гесіод з його «ідеєю загального шляху, або тенденцією історичного розвитку»; Геракліт з його незмінним «законом передумови»; Платон – «перший

<sup>82</sup> Більшовицький експеримент спирався на філософію, що вважала себе не просто спекулятивною (метафізичною), а науковою. Одним із вирішальних тверджень, на яке спиралася голістична соціальна інженерія більшовиків, було марксистське твердження про «історичну необхідність». К. Маркс вважав, що він відкрив науковий закон історичного розвитку – закон, що визначав, через які стадії («формації») має неминуче пройти будь-яке суспільство. Оскільки цей закон вважався науковим, то його дія, отже, не могла залежати від волі людей – він має діяти об'єктивно. К. Поппер у «Злиденності історицизму» зосередив увагу на тому, щоб показати ненауковість вчення про «історичну необхідність».

<sup>83</sup> Варто відмітити, що дослідниками творчості К. Поппера виділялося п'ять відмінних значень терміну «історицизм», а загалом у відношенні цього поняття в середині ХХ століття мала місце дискусія між німецькими та англійськими вченими (Цит. за : Поппер К. Злиденність історицизму / К. Поппер ; пер. з англ. – К. : «Абрис», 1994. – 192 с.).

<sup>84</sup> Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер ; пер. с англ. под. ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992 – . – Т. 2 : Время лжепророков : Гегель, Маркс и другие оракулы. – 528 с.

політичний ідеолог, що мислив згідно класової термінології»; Аристотель – прихильник «аристократичного феодалізму»; Гегель, філософія якого з притаманним їй «поклонінням перед державою, історією і нацією – як зв'язком між Платоном і сучасною формою тоталітаризму» є ніщо інше, як «концепція нового племінного духу, або тоталітаризму»; і, нарешті, К. Маркс із його соціологічним детермінізмом. Відповідно, виникає закономірне питання, – якщо справа полягає лише в прагненні історицистів «пізнати об'єктивні тенденції» розвитку історії, то чому серед них немає імен, скажімо, М. Вебера, Е. Дюркгейма та інших відомих учених, котрі не менше зазначених мислителів прагнули пізнати «об'єктивні тенденції» суспільного розвитку. Якщо ж К. Поппер взагалі заперечував можливість пізнання об'єктивних тенденцій розвитку суспільства, то незрозуміло, на чому ґрунтується власний метод «соціальної інженерії». Деякою мірою позицію К. Поппера можна пояснити тим, що його книга «Відкрите суспільство та його вороги» писалася в роки Другої світової війни, внаслідок чого, як зазначав він сам у передмові до другого видання, «багато з критичних суджень були більш емоційними та різкими, ніж це є насправді» [655, с. 18, 19]<sup>85</sup>. Критикуючи історицизм, К. Поппер прагнув виявити способи мислення, котрі лежать в основі тоталітарних ідеологій. Суспільства, де існують такі ідеології він називав «закритими». Їм він протиставляв «відкрите» суспільство, де владні структури не встановлюють критерії «правильного» мислення, натомість існують умови для діалогу різних ідей, взаємної критики та плюралізму думок.

К. Байме звернув увагу на те, що зазвичай теоретики науки самі не намагаються емпірично працювати зі своїми концептами. Здебільшого вони використовують критику ідеологій чи історію ідей, як наприклад – К. Поппер – в обтяжливому вертикальному аналізі «Відкритого суспільства та його ворогів» від Платона до Маркса [128, с. 112]<sup>86</sup>. Б. Харахаш висловив думку, що сповідуване К. Поппером «відкрите суспільство» з його еґоїзмом та атомізацією становить більшу загрозу виникнення тоталітаризму, ніж суспільство, де зберігається дух соціальної єдності й здорового

<sup>85</sup> Поппер К. Злиденність історицизму / К. Поппер ; пер. з англ. – К. : «Абрис», 1994. – 192 с.

<sup>86</sup> Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченко. – К. : Стило, 2008. – 396 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

колективізму, яке Поппер безцеремонно ототожнює з плем'ям (плем'ям у його розумінні є взагалі будь-яка спільність людей, у т. ч. клас, нація, держава) [830, с. 227]<sup>87</sup>. Слід зауважити, що погляд К. Поппера на методологію суспільних наук, що виходить із прийняття тези про єдність методів, котрі застосовуються в природничих і суспільних науках, було піддано критиці з боку П. Вінча [922]<sup>88</sup>, який вбачав головну помилку К. Поппера у відсутності чіткого усвідомлення взаємодії цінностей і наукових концепцій у суспільних науках (на відміну від їх взаємодії в природничих науках). Також необхідно підкреслити, що при всій своїй вагомості погляди К. Поппера в даний час, на відміну від періоду першої половини ХХ століття, вже не мають тієї актуальності й адекватності.

Досить важливою методологічною настановою даного дослідження є зауваження К. Гірца щодо того, що ідеологія наводить мости між реальним і бажаним станом справ, гарантуючи виконання соціальних ролей, від котрих у іншому випадку відмовилися б через відчай або апатію. «Солідаристським поясненням» називають здатність ідеології цементувати соціальну групу або клас [250, с. 241]<sup>89</sup>. У контексті розвитку ідеологічних напрямів, насамперед ХХ століття, варто звернути увагу на феноменологічну онтологію відомого французького філософа П. Рікера (поняття волі – як здатності до дії, діяльності), а також його ж релігійна феноменологічна герменевтика (поняття совісті – визначального стимулу до справедливого ставлення людини до інших членів суспільства) [684]<sup>90</sup>, [685]<sup>91</sup>. Дослідження досвіду людства П. Рікером, у ході котрого розглянуто духовні та моральні принципи як визначальні в історії людства, є надзвичайно цінним засадничим прикладом для нашого, надто заматеріалізованого й обездуховленого суспільства.

У процесі творення різного роду ідеологем зазвичай переплітаються колективні інтереси, вузькогрупові ситуативні прагнення, усвідомлення сучасного та сподівання

<sup>87</sup> Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і «реакційний принцип національного самовизначення» / Б. Харахаш // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 225-234.

<sup>88</sup> Winch P. Popper and Scientific Method in the Social Sciences // The Philosophy of Karl Popper, ed. P. A. Schilpp. – P. 890-903.

<sup>89</sup> Гірец К. Інтерпретація культур : Вибрані есе / К. Гірец; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.

<sup>90</sup> Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика : Московские лекции и интервью / П. Рікер ; пер. с фран. – М. : АО «КАМІ» Издательский центр «АКАДЕМІА», 1995. – 160 с.

<sup>91</sup> Рікер П. Конфлікт інтерпретацій : Очерки о герменевтике / П. Рікер ; пер. с фран. – М. : «МЕДИУМ», 1995. – 416 с.

майбутнього. Зрозуміло, що вона не піддається випробуванню на істинність чи хибність суто логічними методами. У всякому разі, на рівні штучно-лабораторних методів перевірки.

Особливу роль у процесі наукового дослідження відіграє мета. Методи ж являють собою певний технічний спосіб досягнення поставленої мети. Розуміння мети, до якої слід прагнути в ході наукових дослідів, дозволяє критично відноситися до методики, як засобу наукового пізнання. При цьому особливо важливим є пошук достовірних знань, котрі б максимально проясняли механізм походження досліджуваних явищ [95, с. 37]<sup>92</sup>. Визначний індійський мислитель і державний діяч С. Радхакрішнан відзначив, що метою прагнень людини має бути духовне вдосконалення. При цьому, кожна нація володіє властивими лише їй духовними особливостями, своїм інтелектуальним складом [679, с. 3, 11]<sup>93</sup>. Відповідним чином, для кожної нації притаманна своя особлива національна ідеологія, котра зазвичай на певному етапі історичного розвитку трансформується в державну ідеологію.

На думку низки вчених, і зокрема російського – С. Г. Кара-Мурзи, ідеологія є породженням буржуазного суспільства [404, с. 6]<sup>94</sup>. Безперечно, з цим твердженням можна погодитися, якщо брати до уваги процес становлення й формування національної ідеології.

Розвиток національної ідеології закономірно тісно взаємопов'язаний із формуванням нації. Згідно переконання В. Лісового, в основі об'єктивного розуміння націй лежить християнський месіанізм, романтична пантеїстична філософія та особливо об'єктивно-ідеалістична філософія Г. Гегеля. Його філософія, зокрема, містить в собі два взаємопов'язані складники – історизм (і поєднаний з ним, за термінологією К. Поппера, історизм) та есенціалізм (як наслідок субстанційної

---

<sup>92</sup> Альтер П. Нація : проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 211-215.

<sup>93</sup> Радхакрішнан С. Індійська філософія / С. Радхакрішнан ; пер. с англ. – СПб. : Стикс, 1994. – 647 с.

<sup>94</sup> Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 256 с. – (Серия «Новейшая история»).

ідеалістичної онтології). Абсолютна ідея чи дух реалізує себе в історії: дух, зрештою, досягає своєї самототожності в самоусвідомленні себе [509, с. 613, 614]<sup>95</sup>.

Важливим є застереження, котре висловив відомий сучасний український історик В. А. Потульницький. Воно полягає в тому, що об'єктивна історична наука приймає й неупереджено досліджує всі гіпотези та моделі умовно; лише ті пропозиції, котрі доведені повністю, входять до наукового доробку. При цьому, наука покликана деміфологізувати національну самосвідомість. Оскільки історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітично деміфологізувати архетипи міфу. А також породжені ним передсуди й табу, котрі, будучи, так само як і міф, ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців [658, с. 27, 28]<sup>96</sup>.

Згідно твердження Н. М. Яковенко, з кінця XIX століття й донині існує історіографічне функціонування щонайменше шести-семи своєрідних формул-міфем, що вкупі витворюють цілісний український національний міф. Впродовж середини – другої половини XX століття, а особливо в останні роки, частина згаданих формул-міфем, адаптуючись до нових політичних та соціальних реалій, обростала модифікованими варіаціями, новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо [901, с. 116]<sup>97</sup>.

Одне із завдань історичної науки полягає саме в тому, щоб разом із фольклористикою та етнографією розвивати поняття «національний дух», наповнюючи його певним змістом задля визначення структури національних вартостей [548, с. 58]<sup>98</sup>. На думку В. Лісового, припущення щодо існування духовної субстанції чи переконання (об'єктивний ідеалізм) або віра в Бога, за наявності деяких інших

<sup>95</sup> Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. С. Лісовий // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-626.

<sup>96</sup> Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : Історіософія світової та української історії XVIII – XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.

<sup>97</sup> Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. М. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 113-124.

<sup>98</sup> Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49-62.



передумов, здатні бути кращою засадою духовності індивіда ніж матеріалізм [509, с. 593-626, 612]<sup>99</sup>. Застерігаючи від надмірного суб'єктивізму при трактуванні поняття «національний дух», В. Лісовий підкреслив схильність українських дослідників до наслідування традицій православної теології, що пов'язано з субстанційним ідеалізмом й ігноруванням принципу інтерсуб'єктивності. У той же час, цей вчений наголошує на необхідності вивчення, заради збереження своєї ідентичності, всього комплексу проблем, пов'язаних із поняттям «нація» [509, с. 614, 615]<sup>100</sup>. З останнім тісно пов'язане поняття «націоналізм»<sup>101</sup> та ідеології націоналізму, зокрема, українського. Слід зазначити, що остання виникла у процесі трансформації етнічної самосвідомості в самосвідомість (ідентичність) національну, протягом ХІХ – початку ХХ століть. При цьому, головне завдання було «класичним» для східноєвропейських націоналізмів – «покликати» до політичного буття маси, перетворити їх на націю [407, с. 49, 50]<sup>102</sup>. Відтак, націоналізм стає особливою об'єднуючою ідеологією, котра «завжди має на увазі націю, а не суспільну групу, зорієнтовану тільки релігійно або соціально» [95, с. 214]<sup>103</sup>.

Один із провідних ідеологів і теоретиків демократичного й інтегрального націоналізму, Ю. Вассиян вважав вищими цінностями Бога, націю та духоцентровану людину (таку, що самовизначається й самостверджується зсередини себе). Відповідно, провідними засадами націоналістичної ідеології він вважав духовні й морально-вольові принципи [183, с. 197-208]<sup>104</sup>. С. Бандера вбачав засадничі принципи української націоналістичної ідеології в українському світогляді як своєрідному витворі

<sup>99</sup> Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. С. Лісовий // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-626.

<sup>100</sup> Там же.

<sup>101</sup> За визначенням Г. Касьянова: «світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності певної нації чи націй взагалі» (Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 43).

<sup>102</sup> Касьянов Г. В. Український націоналізм : проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39-53.

<sup>103</sup> Альтер П. Нація : проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 211-215.

<sup>104</sup> Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : Антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197-208.

українського духу, природи й цілого українського народу на базі загально-християнського світогляду [129, с. 268]<sup>105</sup>.

Загалом ідеологічний аспект присутній практично в усіх формах свідомості. Але в політичній свідомості він є найбільш визначальним. Політична ідеологія здійснює значний вплив на суспільну свідомість, адже вона є не тільки системою ідей, але й визначним державним інститутом, а це означає що вона має адміністративну державну силу. Однак, в умовах демократії неконтрольований вплив правлячої ідеології знижується. Ідеологам доводиться рахуватися з буденною політичною свідомістю громадян а, особливо, – з моральною свідомістю.

Будь-яка сфера суспільних відносин, включаючи навіть економічну, підлягає моральній оцінці. А тому моральні оцінка осягає всі політико-правові відносини. При цьому, політико-правова оцінка часто не може осягнути значне число моральних відносин у суспільстві.

### 1.3. Поняття ідеології та її роль у пізнанні історії

Ідеологія (від грец. *idea* – початок, основа, прообраз і *logos* – слово, поняття, вчення) є важливою складовою суспільної свідомості, котра являє собою самобутнє й різностороннє явище. Специфічний зворотний вплив цих форм на різні сторони соціального організму (суспільства) на певному історичному етапі доводить, що суспільна свідомість має складну внутрішню структуру і може бути всебічно досліджена лише в системі цілісного культурного життя суспільства з історичного, філософсько-соціологічного, політологічного та інших кутів зору.

Термін «ідеологія» («*ideologie*») увів у своїй праці «Елементи ідеології» французький філософ Дестют де Трасі (1754-1836), який позначив ним нову емпіричну науку про ідеї (словом «ідеї» у той час позначали не тільки розумові побудови, а й будь-які уявлення). «Наука про ідеї», на думку Д. де Трасі, повинна була досліджувати виникнення ідей, щоб відділити різного роду упередження та забобони від науково

<sup>105</sup> Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Причинки до суспільного мислення. – Toronto, 1991 – . – Ч. 2 : Большевизм і визвольна боротьба : [збірка статей]. – С. 256-306.

обґрунтованих уявлень. Ця наука базувалася на просвітницькій парадигмі мислення, що продовжувала програму Ф. Бекона – усунути владу «ідолів» («привиди», або «забобони» згідно К. Мангайма) над свідомістю з метою створити основу для реформування суспільства на науковому ґрунті [539, с. 81]<sup>106</sup>. Ф. Бекон, асоціюючи «ідолів» із хибними поняттями, стверджував, що вони полонили людський розум і глибоко в ньому закріпилися – таким чином, що перешкоджають сприйняттю істини [139, с. 18]<sup>107</sup>. У числі інших Бекон розглядає й «ідолів» пізнання – як глибинні причини самообману людського розуму» (термін «*idola*» походить від грецького «ейдолон» – тінь «померлого», тобто його оманливе бачення) [829, с. 89]<sup>108</sup>. Розглядаючи формування поняття ідеології, К. Мангайм ототожнив її з явищем фальшивої омани. З цієї точки зору, на думку вченого, вчення Ф. Бекона про «ідолів» (як джерело омани і хиб) може певним чином розумітися як передвісник сучасної концепції ідеології. У той же час К. Мангаймом було висловлено застереження, що в контексті розвитку історії ідей, не слід ототожнювати вказане явище з сучасним поняттям ідеології [539, с. 81, 82]<sup>109</sup>. Привертає увагу інше положення Ф. Бекона, що стосується його пошуку розуміння істини – пізнання людиною світу, що завершується світлом істини, не самодостатнє – його опора в тому, що воно є виявом любові Бога і «світлом його Духу» [139, с. 352]<sup>110</sup>. Бекон, як і Спіноза та Лейбніц, мав лише певні застереження щодо могутності людського розуму, здатності людини проникати в таємниці світобудови. Відтак Паскаль у своїх «Думках» явно розчарований претензіями розуму на пізнання істини. Він певен, що наукове знання дає лише мізерні крихти істини, котру ховає у собі світоустрій. Вивчаючи науки, людина може усвідомити хіба що свою мізерність у зіставленні зі Всесвітом. Розгубленість людини йде від того, що в ній співіснують дві неоднорідні субстанції – душа й тіло. Пізнає людина завдяки духовній субстанції, бо абсурдно припускати, що матерія може сама

<sup>106</sup> Мангайм К. Ідеологія та утопія Мангайм / К. Мангайм ; пер. з нім. В. Шведа. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – 370 с.

<sup>107</sup> Бекон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бекон. – М. : Мысль, 1972 – . – Т. 2. – 582 с.

<sup>108</sup> Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. ; за ред. Н. В. Хамітова. – [2-е вид. перероб. та доп]. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

<sup>109</sup> Мангайм К. Ідеологія та утопія Мангайм / К. Мангайм ; пер. з нім. В. Шведа. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – 370 с.

<sup>110</sup> Бекон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бекон. – М. : Мысль, 1972 – . – Т. 2. – 582 с.

себе пізнавати. Людина – неосяжне для себе творіння природи: їй важко збагнути, що є матеріальне тіло, і ще тяжче – що є дух. Людина не здатна збагнути сутності ні того, ні того. Природа нескінченна, а людина скінченна й обмежена. Природа існує без перерви, життя ж людини перериває смерть. Але людський розум прагне про все судити й усім керувати, хоча, за своєю природою, мав би бути смиренным. Логіці розуму, культу знання Паскаль протиставляє «логіку серця». Вона веде людину до Бога, людина мізерна тому, що не знає Бога. У Богові ж вона віднаходить щастя, любов і втіху [736, с. 194, 195]<sup>111</sup>. Саме ідеологія розглядалась як один із засобів подолання суперечностей і конфліктів між людьми. Оскільки релігії в попередній період людської історії виявили свою нездатність бути основою соціального порядку (різного роду конфлікти, релігійні війни тощо). Отже, концепція де Трасі ґрунтувалася на просвітницькій парадигмі мислення: розумове обґрунтування має бути основою тих ідей (поглядів і переконань), якими ми повинні керуватися, зокрема, в політичних діях. Ця парадигма мислення відбиває загальну віру філософів XVII – XIX століть, що розум і наука здатні дати людям основу для примирення й злагоди. Оскільки практичну цінність своєї «науки про ідеї» де Трасі вбачав у реформуванні суспільства (шляхом виховання нової людини, яка керується не упередженнями, а розумом), то зрозуміло, чому слово «ідеологія» і сьогодні часто розуміється передусім, як деяка система політичних ідей [509, с. 59]<sup>112</sup>. Згідно визначення Я. Дашкевича, «ідеологія» – це наука про ідеї. Спочатку термін застосовувався навіть з критичним або й саркастичним відтінком, і лише у відносно недавній час слово «ідеологія» почало означати певну систему суспільно-політичних поглядів – ідей, згідно з якими мало б будуватися суспільне життя нації, держави – або навіть політичних і релігійних груп, об'єднань, з іншого ж боку, союзів націй – держав, імперій, цілого світу. Таке емпіричне визначення суті терміну не збігається (або мало збігається) із стисло науковими дефініціями, але його вистачає для розуміння значення та ролі ідеології в житті

---

<sup>111</sup> Скринник М. Філософські підвалини українського барокового мислення / М. Скринник // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXLIII. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 192-205.

<sup>112</sup> Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.

суспільства. Поруч з цим зберігається первісне значення терміну як науки про ідеї [310, с. VI]<sup>113</sup>.

У розробці поняття «ідеологія» досить важлива роль належала К. Марксу та Ф. Енгельсу. У їхній спільній праці «Німецька ідеологія» термін «ідеологія» віднесено до сукупності ідей, що виражають інтереси, упередження та ілюзії певної соціальної верстви («класу»). Згідно з класовим принципом соціальної філософії, вони твердили, що в класовому суспільстві як гнобителі, так і пригноблені не можуть правдиво осмислювати світ та суспільство: розуміння світу та суспільства в таких утвореннях є неминуче хибним, ілюзорним, отже, і колективна свідомість є хибною свідомістю. Цю ілюзорну свідомість вони позначили терміном «ідеологія» [817, с. 235]<sup>114</sup>. Виходячи зі своїх матеріалістичних принципів, К. Маркс і Ф. Енгельс твердили, що мораль, релігія, метафізика й інші види ідеології та форми свідомості, які їм відповідають. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, розвиваючи своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом із цією своєю діяльністю також своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість [544, с. 14]<sup>115</sup>. Слід зауважити, що розгляд поняття «ідеологія» під матеріалістичним кутом зору набув однобокого вигляду, що в подальшому сприяло перетворенню комуністичної ідеології на догму. Натомість численні дослідження сучасних вчених свідчать про значно ширшу й глибшу сутність даного поняття.

Ідеологія – поняття за допомогою котрого традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; ідеологія, яка не є релігійною по суті, витікає з певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, орієнтована на людські практичні інтереси та має за мету маніпулювання й управління людьми шляхом дії на їхню свідомість. Ядром ідеології виступає коло ідей, пов'язаних із питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики.

<sup>113</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Р. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.

<sup>114</sup> Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм : антологія ; пер. з нім. Є. Поповича ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.

<sup>115</sup> Маркс К. Избранные произведения : в 3-х т / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1985 – . – Т. 1. – С. 14.

Виступаючи системою поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми та конфлікти, а також вміщуються цілі (програми) соціальної діяльності, спрямовані на закріплення чи зміну (розвиток) даних суспільних відносин, ідеологія може відігравати якусь помітну роль у житті суспільства, коли має вплив на реальну соціальну поведінку як великих суспільних груп, так і окремих індивідів [572, с. 45]<sup>116</sup>. Зазвичай, поняття «ідеологія» охоплює систему форм суспільної свідомості, які водночас виступають як свідомо визначені форми національного класового або групового духовного життя, система прийнятих (визначених) цінностей, в яких відображені корінні інтереси тих чи інших соціальних груп [100, с. 122]<sup>117</sup>. Отже, ідеологія – це один з елементів суспільної свідомості, специфіка якого полягає в прагненні до теоретично виваженого й систематизованого відбиття інтересів певного соціального суб'єкта. І доки існуватиме цей суспільний суб'єкт, доти він і потребуватиме теоретичного виразу своїх особливих інтересів, тобто ідеології [414, с. 46]<sup>118</sup>. І, незважаючи на те, що інтереси певного соціального суб'єкта не завжди збігаються з інтересами інших верств населення, народу, людства, ідеологія, значною мірою, виправдовує свою роль, виконуючи інтегративну функцію в суспільстві, оскільки вона покликана консолідувати та згуртовувати його в ім'я національних і державних інтересів.

Як система поглядів, ідей і концепцій, ідеологія знаходить своє втілення в різноманітних формах суспільної свідомості, котрі розрізняються за своїм предметом, характером відображення інтересів соціального суб'єкта, а також тією функцією, яку вони виконують у суспільному житті. При цьому, як правило, ідеологія тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як політична й правосвідомість, мистецтво й мораль, філософія й наука, а також – із релігією, економічною свідомістю людини

---

<sup>116</sup> Міщенко М. Соціальна міфологія та економічні перетворення в Україні / М. Міщенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – №1 (5). – К. : Вид-во «Генеза» 1997. – С. 44-51.

<sup>117</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

<sup>118</sup> Кісь Р. Аспекти національної ідеї / Р. Кісь // Українська національна ідея. Наук. зб. – Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства ім. М. Міхновського. – № 4 – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – 84 с.

тощо [100, с. 127, 130]<sup>119</sup>. Досить часто конструювання ідеологем здійснюється на основі суджень цінностей. При цьому особливо активно використовуються різного роду міфи, що значною мірою шкодить історичному процесу. Більш слухною є позиція, за якою ідеологія має ґрунтуватися на основі конструктивних суспільно-політичних і соціально-культурних схем, принципів, ідей.

К. Гірц у своїй праці «Інтерпретації культур» означив поняття «ідеологія» як систему взаємопов'язаних тверджень, теорій і цілей, котрі становлять певну суспільно-політичну програму. Важливість ідеології, серед іншого, полягає в її здатності підтримувати індивіда (чи групу) в умовах хронічного напруження та згуртуванні (цементуванні) соціальної групи чи класу в критичних ситуаціях [250, с. 227, 240, 241]<sup>120</sup>. Під поняттям «ідеологія» також вбачається зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загально значимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, споріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні еволюції форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, сил, котрі ці завдання виконують на ділі. Ця система, котра має на меті регуляцію відносин всередині певного колективу, народу, нації, держави [575, с. 383]<sup>121</sup>. Об'єднуючи та консолідуєчи націю, ідеологія робить її монолітнішою та цілеспрямованішою в процесі досягнення життєво важливих цілей. А отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи.

Досить значною є роль ідеології і в історичному процесі. Оскільки вона є тісно переплетена з різноманітними формами суспільної свідомості, а відповідним чином – активно впливає на хід історичного розвитку. Так, на думку О. Заздравної, ідеологічні установки відіграють помітну роль у формуванні стереотипів поведінки, звичаїв, обрядів, соціальних традицій. Вони в кінцевому рахунку формують риси суспільства, підносячи окремих індивідів до рівня суб'єктів соціальних цінностей. Індивідуальна

---

<sup>119</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

<sup>120</sup> Гірц К. Інтерпретація культур : вибрані есе / К. Гірц; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.

<sup>121</sup> Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де. Монбриаль ; пер. с франц. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) ; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 488 с.

свідомість, при цьому, піднімається до рівня суспільного через ідеологічну складову [923, л. 125-128]<sup>122</sup>. Сутність ідеології можливо виявити в процесі реконструкції ідеологічного архетипу. При цьому, звернення до архетипу ідеології є важливим засобом відтворення первісних ідеологічних основ. Сам термін «архетип» зазвичай вживається в юнгівському трактуванні [895, с. 135]<sup>123</sup>. Архетипи у К. Юнга виступають як проформи людської поведінки та мислення, що мають вигляд певних системних установок і реакцій, котрі визначають ціннісні орієнтації індивіда та суспільства. Відтворення архетипів означає усвідомлене звернення до міфологічних образів, міфологічної тематики, та до психологічних структур, що поклали початок людській духовності.

Подібно до того, як сфера духовності в поєднанні з міфами збагачує внутрішнє Я людини, суспільство, розвиваючи свої міфи, підсилюється завдяки здоровим і багатим шарам людського духу. Однак, тут криється певна небезпека, оскільки зосередженість на успадкованих міфах відволікає свідомість від сучасного світу, закріплює архаїчні, непридатні для сучасного життя почуття та образ мислення. З огляду на це, К. Юнг стверджував про необхідність діалогу, а не схильність до чогось одного, внутрішнього чи зовнішнього; діалог цей здійснюється через символічні форми, котрі в безперервній взаємодії походять від безсвідомого й осмислюються свідомістю [480, с. 17, 18]<sup>124</sup>. З'ясувавши біологічні, навіть генетичні особливості такого глибинного рівня психіки, як колективне несвідоме, К. Юнг робить закономірне припущення про схильність кожного народу до продукування специфічної, властивої лише йому ідеології, тісно пов'язаної з відповідними: національним самоусвідомленням, станом духовного розвою, морально-етичними нормами.<sup>125</sup>

<sup>122</sup> Заздравнова О. И. Идеология эволюционирующем социуме : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.03. / Заздравнова Ольга Ивановна. – Харьков, 2002. – 417 л.

<sup>123</sup> Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 133-154.

<sup>124</sup> Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Дж. Кэмпбелл ; пер. з англ. – К.: «София» ; М. : ИД «Гелиос», 2002. – 256 с.

<sup>125</sup> Тут закономірно постає проблема визначення підходу в питанні націогенези. Відповідно до поділу дослідників даної проблематики на модерністів («інструменталістів»), традиціоналістів («примордіалістів») і переніалістів, поданого Е. Смітом (Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Сміт Е. Сміт ; пер. з англ. Р. Фещенко. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 46-57), В. Лісовим (Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 604) та Г. Касьяновим (Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – С. 80-91), варто обрати найбільш прийнятну й ефективну модель дослідження. Погоджуючись із В. Лісовим в тому, що в суперечці між примордіалістами й модерністами, кращою є компромісна позиція, зацентруємо



Згідно з теорією психоаналізу, підґрунтям національного світогляду, що впливає, а може й визначає історичну долю нації, є закодований у алгоритмі світосприйняття віковичний досвід нації.<sup>126</sup> В. Лісовий звернув увагу на те, що Г. Юнг, створюючи свою теорію архетипів як деяких утворень на рівні колективного безсвідомого, не ставив перед собою мету взагалі звільнити людину від влади архетипів. Архетип – деяка канва, що може мати як ціннісно-позитивні, так і деякі ціннісно-негативні наповнення (чи реалізації): завдання полягає лише в тому, аби ми усвідомлювали дію архетипів і можливість їх небажаних наповнень чи конкретизації. Те ж саме стосується так званої «деідеологізації» свідомості. Якщо ідеологія розуміється як деяке поєднання ідей та символів, що включає також цінності, то звільнитися від такої ідеології неможливо (а якщо хтось би поставив перед собою таку мету, то це мало б руйнівні наслідки): ідеологічний вакуум для людини нестерпний [509, с. 183]<sup>127</sup>. Проекція теорій К. Юнга на сферу історії та політики дозволяє більш детально прослідкувати вплив історичних парадигм на різні рівні засвоєння політичних ідей та ідеологій: певна частина політичних теорій засвоюється на рівні свідомості, інша частина накладається на архетипи несвідомого та інтерпретується у відповідності з ними [345, с. 64]<sup>128</sup>. Безпосереднім джерелом формування, скажімо, національної ідеології, серед іншого, виступають національні архетипи, як особливості менталітету та національної традиції, а також – самотність національного релігійного світогляду. Останнє, на думку сучасного українського культуролога О. Гриценка, слід розглядати не в розумінні богів чи теологічних догматів, а в його світоглядному ядрі, яким є уявлення про *sacrum* – святе, «справжнє», те, що надає сенсу існуванню людини й спільноти. В основу ж українського *sacrum* лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури [590, с. 344, 346]<sup>129</sup>. Осілий, землеробський спосіб життя створював особливу залежність

---

увагу на більш конструктивному (в порівнянні з примордіалістичним) переніалістичному підході, зміст котрого, серед іншого, передбачає тяглість розвитку національної ідентичності та інших атрибутів нації.

<sup>126</sup> Ці алгоритми колективного несвідомого К. Юнг назвав архетипами.

<sup>127</sup> Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.

<sup>128</sup> Дугин А. Г. Філософія політики / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2004. – 616 с.

<sup>129</sup> Нариси української популярної культури ; за ред. О. Гриценка. – К. : УЦКД, 1998. – 760 с.

українців від землі, врожайності, сил природи. Унаслідок цього, за визначенням І. Нечуя-Левицького, виникла традиційна для всіх арійських народів міфологія. При цьому в ній своєрідно відобразились давні форми кочівницького й патріархально-хліборобського побуту. Народ пов'язував своїх богів і міфічних створінь із традиціями та звичаями родинно-сімейного господарства. А християнство надало міфічним богам власного колориту, поєднавши образи та події християнської святої історії та факти міфологічні [600, с. 4, 7, 8]<sup>130</sup>. Відтак в Україні-Руси запанувало двовір'я, співіснування двох релігійних світоглядів народу – язичницького й християнського. Давні поганські божества одержують своїх християнських двійників, християнські свята пристосовуються до поганських. Давня українська язичницька міфологія у своєму християнізованому вигляді – один із яскравих феноменів українського національного й культурного буття [563, с. 135]<sup>131</sup>. Як підкреслив В. Горський, міф є найбільш значною формою колективної свідомості в загальній історії думки, а завдяки емоційній наповненості та інтенсивності «життя в міфі» завжди виступає стимулом спалахів людської колективної волі. Раціоналістичні ілюзії доби Просвітництва щодо можливості знищити міф на шляху дискредитації нераціональних форм сприйняття давно себе зжили. ХХ століття переконливо засвідчило обмежені можливості «чистого розуму», науки. Міф, являючи собою неодмінний компонент сучасного духовного життя, не лише закладає певний фундамент культури, а й таїть у собі небезпеку морального й інтелектуального зубожіння культури, духовної деградації людини. Досвід ХХ століття, з його найяскравішими міфами комунізму й фашизму – переконливо це засвідчує. Саме тому продуктивним є погляд, що спирається на усвідомлення багатоярусної структури духовного світу людини, в межах якого раціональне й ірраціональне, міфологічне й наукове посідають належне їм місце, виконуючи функції, продуктивність яких визначається мірою компетенції кожної з них

<sup>130</sup> Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький – [2-е вид]. – К.: Обереги, 2003. – 144 с.

<sup>131</sup> Мишанич О. «Всеобіймаюче око України» // Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – [2-е вид]. – К.: Обереги, 2003. – С. 134-141.

[266, с. 94, 95]<sup>132</sup>. Розквіт раціоналізму, підриваючого основи релігії та релігійної міфології, ще більше посилює потребу в міфах – соціальних, національних, політичних, оскільки для того, щоб включити в колективну пам'ять суспільства нові раціональні знання, вони повинні трансформуватися в зримо впізнавані цілісні образи, оскільки інакше їх неможливо зістикувати та інкорпорувати в уже існуючий соціальний досвід. При цьому, необхідність деперсоналізації та соціалізації досвіду в колективній пам'яті визначає міф як необхідний компонент пізнання й самоусвідомлення людини та важливий компонент існування суспільства загалом. Тому у всі епохи у всіх народів суспільна свідомість у тих чи інших формах, добре чи погано, адекватно чи ілюзорно, але продукує різні види міфів, псевдо- і лжеміфів у всіх гуманітарних сферах соціального життя: в побуті, культурі, релігії, ідеології, політиці [647, с. 44]<sup>133</sup>. Міфологія нав'язує себе як неодмінний орієнтир існування людини, відповідно зростає значення уявлень про доісторичні початки останнього, про містичне коріння народного духу, про долю та її владу над людьми та ін. Уявлення про духовну обов'язковість міфу в царині національної самосвідомості веде до акцентування теми походження даної нації й надання цій темі тією чи іншою мірою сакрального характеру, до пошуків специфічної «національної ідеї» й розповсюдження відповідних месіанських уявлень, до висунення на передній план органічно-спільнотних стосунків усередині даної національної групи, що є найбільш адекватними онтологічно-чуттєвій спрямованості міфологічної свідомості [537, с. 79]<sup>134</sup>. На думку К. Г. Юнга, міф є неминучою зв'язуючою ланкою між знанням безсвідомим і свідомим. При цьому, перше є більшим і глибшим знанням особливого роду [896, с. 378]<sup>135</sup>. Міф тісно пов'язаний із архетипами, що являють собою своєрідний відзвук і досвід попередніх поколінь. Особливу ж роль у процесі формування національної й політичної свідомості, а відтак – ідеології, відіграє

<sup>132</sup> Горський В. Міф у сучасній культурі та його модифікації на полі історико-філософського українознавства / В. Горський // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 92-112.

<sup>133</sup> Полосин В. С. Миф. Религия. Государство / В. С. Полосин. – М. : Ладомир, 1999. – 440 с.

<sup>134</sup> Малахов В. Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної міфотворчості / В. Малахов // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 76-83.

<sup>135</sup> Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг. – М. : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», Львов : «Инициатива», 1998. – 480 с.

менталітет, котрий також є своєрідним узагальненням найрізноманітніших соціально-психологічних чинників.

Аналогічно до підсвідомих архетипів, існує підсвідомий менталітет, котрий є значно ширшим за свідомий. Останній зазвичай проявляється у вигляді духовного інструментарія, як склад розуму він визначає бачення світу, прийоми засвоєння дійсності, моделі й навички свідомості й поведінки. Підсвідомий менталітет виступає базовим для свідомого, й існує на рівні образів поведінки, образів вибору, на рівні окремих оцінок і переваг, котрі непомітно формують свідомість людей. Прихована структура ментальності етносу проявляється більш відкрито в порогових екзистенціальних ситуаціях у житті народу [558, с. 127]<sup>136</sup>. Таким чином, менталітет можна охарактеризувати як свідомість народу або національний характер. І досить часто останній виступає у вигляді колективної ментальності.

Поняття «менталітет» зазвичай асоціюється з термінами «дух народу», «душа народу», «національний характер» тощо. Іншими словами менталітет – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психічна детермінанта поведінки мільйонів людей, відданих своєму історичному «коду» за будь-яких обставин, не виключаючи катастрофічних [558, с. 130]<sup>137</sup>. Поняття українська ментальність складається з декількох взаємодіючих компонентів, це насамперед: суспільна ментальність як прояв масової свідомості та ідеологічна ментальність як прояв самосвідомості суспільства [930, с. 56]<sup>138</sup>. Одним із провідних в українському менталітеті завжди був архетип родини. Справжній українець завжди знав, до якого він належить роду-племені, де його коріння, де могили його батьків. Проживаючи на пограниччі лісостепу, українці особливо цінували життя й особисту волю, які вони могли втратити під час навали якоїсь орди будь-якої миті. Зазвичай вони селилися у відкритому полі (хуторі, зимівнику, січі) й рішуче протистояли спробам узурпації власної свободи.

<sup>136</sup> Меремшаова И. Проблемы исследования этнического сознания и самосознания / И. Меремшаова ; под ред. А. Е. Тараса // Современная этнопсихология : хрестоматия – Мн. : Харвест, 2003. – С. 92-133.

<sup>137</sup> Там же.

<sup>138</sup> Стадник І. Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03. / Стадник Ірина Борисівна. – Одеса, 2003. – 194 с.

Як правило, живучи на невеликому хуторі, українець змушений був розраховувати лише на самого себе. Звідси і його індивідуалізм. Але в менталітеті кожної окремої людини, так само як і в менталітеті цілого етносу, цілком можуть уживатися протилежні риси. Так, колективізм притаманний українцеві не менше, ніж індивідуалізм: усі справи вони провадять гуртом, а щастя й нещастя вважають спільними [775, с. 127, 128]<sup>139</sup>. Таке складне поєднання колективізму з індивідуалізмом витворило досить унікальну ментальність, етнічну психологію й характерологію українців, що, однак, далеко не завжди сприяло формуванню єдиної державної ідеології та становленню державності загалом. Наявність різного роду альтернативних суспільно-політичних засад часто перешкоджала узгодженню єдиних концепцій (в тому числі й ідеологічного характеру).

К. Юнг стверджував, що в глибинах людської ментальності, під шаром особистісного досвіду існують давні архетипи колективного несвідомого (наприклад, образи матері-землі, героя тощо). Він вважав їх джерелом сакральних символів і міфів, що виявляються в сновидіннях, незрозумілих потягах, маренні тощо. Архетип – прообраз, первісна форма, взірець, структурний елемент так званого колективного безсвідомого. Він знаходиться в зародку всіх психічних процесів і переживань. Вчений звернув увагу на те, що в самих різноманітних міфах, притчах, релігіях, езотеричних доктринах, сновидіннях, фантазіях незалежно від епохи та місця знов і знов повторюються певні структурні мотиви. Архетипи формувалися протягом багатьох тисячоліть людської історії й витворили ті символи, котрі виражають найбільш фундаментальні взаємовідносини й завдання певного народу [894, с. 17, 27]<sup>140</sup>. Твердження К. Юнга зводилися до існування спільної психології первісних народів, у якій фольклор і релігія є архетипами кожного народу [130, с. 53]<sup>141</sup>. Можна припустити, що саме міфи в поєднанні з фольклором і первісними релігіями формували ранні ідеологеми.

<sup>139</sup> Стражний О. С. Український менталітет : Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : «Книга», 2008. – 368 с.

<sup>140</sup> Юнг К. Г. Божественный ребенок : Аналитическая психология и воспитание / К. Г. Юнг ; пер. Д. В. Дмитриева, Т. А. Ребеко. – М. : «Олимп» ; ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1997. – 400 с.

<sup>141</sup> Бандровський О. Грецький міф : методи історичного дослідження та особливості інтерпретації / О. Бандровський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 43-54.

Р. Барт у праці «Міфології» об'єднав міф та ідеологію, назвавши їх «метамовою». Він не вважав доцільним проводити між ідеологією та міфом семіотичне розмежування<sup>142</sup> визначаючи ідеологію, як уведене в рамки загальної історії міфічне утворення, що відповідає тим чи іншим соціальним інтересам [131, с. 303-307]<sup>143</sup>. Відповідно, ідеологія – це своєрідна «воля до віри», причому кожній ідеології чи ідеологемі притаманна доля ірраціоналізму. Необхідно зауважити, що досить часто конструювання різного роду ідеологем й ідеологічних систем здійснюється на основі суб'єктивних або несуттєвих підстав. При цьому особливо активно використовуються різного роду міфи, що значною мірою шкодить історичному процесу. Більш слушною є позиція, за якою ідеологія має ґрунтуватися на основі конструктивних суспільно-політичних і соціально-культурних схем, принципів, ідей.

Дослідження історичного процесу необхідно будувати з урахуванням усіх об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ідеологія, як й інші прояви суспільної свідомості одночасно є «об'єктивним» і «суб'єктивним» поняттям. Оскільки суспільне буття людей є не що інше, як зреалізовані уявлення, міфи, ідеї, ідеології (індивідуальні й суспільні) [408, с. 12]<sup>144</sup>. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу, або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвиткові в одному вимірі та стримуючи його – в іншому. Все залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила якої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його [100, с. 127]<sup>145</sup>. Слід підкреслити, що саме духовні чинники, в поєднанні з культурно-історичними традиціями нації, є визначальними в

<sup>142</sup> Мається на увазі знакова система передачі інформації, насамперед через мову.

<sup>143</sup> Барт Р. Мифологии ; пер. с фр. С. Зенкина / Р. Барт. – М. : Академический Проект, 2008. – 351 с. – (Философские технологии).

<sup>144</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

<sup>145</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

розвитку будь-якої, і насамперед – національної ідеології. Вплив духовності забезпечує належний рівень тої чи іншої ідеології. Відтак, можна припустити, що лише висока ступінь духовності в поєднанні з іншими, відповідними культурно-історичними факторами, може витворити повноцінну політичну, державну, а особливо національну ідеологію.

Характеризуючи головні течії національної ідеології, О. Бочковський звернув увагу на те, що вже в давні часи розвитку людства з'являються національні елементи. Наприклад, ще в старовину виник космополітизм, як антинаціональний за своєю сутністю; поряд із цим мало місце виокремлення племінних, а відтак – народних своєрідностей, тобто із зародковими проявами пізнішого націоналізму. Люди відчували свою національність і згодом почали усвідомлювати деякі речі негативно, тобто протиставляти себе чужинцям. Антична доба позначала чужинця як не свого, а як «варвара». Філософський космополітизм давньої доби має свою аналогію з універсалізмом католицької держави в Середньовіччі, що ідеологічно так само був антинаціональний [169, с. 99]<sup>146</sup>. Витоки ранніх ідеологічних форм слід віднести до давньої епохи, зокрема, до періоду родоплемінного ладу. За висловом К. Юнга, це був світ архаїчної людини, для якої були характерними переплетіння примітивних міфологем, магії, демонізму та шаманства. При цьому, віра в богів, духів і душі померлих предків формувала ідею безсмертя та одночасно викликала поклоніння й запобігання перед ними, що іноді переростали у панічний страх [893, с. 171, 196]<sup>147</sup>. Аналізуючи погляди К. Юнга, О. Туренко звернув увагу на амбівалентну<sup>148</sup> якість архетипів колективного позасвідомого, що відкладаються в підсвідомому в реально існуючих символах, образах і міфах попередніх історичних епох. Відтак, прояви архетипів у людській свідомості були пов'язані із сильними, креативними, але суперечливими емоціями, котрі, у свою чергу, характеризувалися взаємопереходом

<sup>146</sup> Бочковський О. Вступ до націології (закінчення) / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – К. : Вид-во «Генеза», 1996. – С. 81-107.

<sup>147</sup> Юнг К. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг ; пер. с нем. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с. – (Психология – классика).

<sup>148</sup> Амбівалентність (від лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила, міць) – суперечливе, двоїсте емоційне переживання щодо тієї самої події чи предмета.

протилежностей, взаємним рухом назустріч і переходом в іншу якість [794, с. 21]<sup>149</sup>. Появу ранніх світоглядних ідеологем зазвичай зумовлювала необхідність долати складні, суперечливі фактори суспільного життя. При цьому, архетипні прояви колективного підсвідомого формували конструктивну основу первісних ідеологем. На їх основі формувалися певні релігійно-міфологічні та ідеологічні уявлення, котрі під впливом вагомих чинників (таких, скажімо, як монотеїстичні релігії) переростали в ідеологічні системи.

Значне місце в процесі формування та функціонування ідеології посідає релігія. На досить тісний зв'язок ідеології та релігії вказав В. Лісовий, зауваживши, що практично в кожній ідеології існують ознаки релігійності [509, с. 81]<sup>150</sup>. Відомо, що релігія була одною з ранніх форм ідеології. Але сам внутрішній механізм відтворення релігійної ідеології тривалий час залишалися нез'ясованими. О. Шпанн, у рамках філософії історії, сформулював закон історії, за яким покарання людям йде зовсім не від Бога. Суд історії засуджує все, що є супротивним самій сутності речей, до самознищення. Все, що скоюється суспільними цілісностями та їх структурними елементами в процесі невірної реструктуризації, знищує або знижує їх власний потенціал. І саме з допомогою цього процесу самоочищення милосердний Бог слідкує за тим, щоб світове зло не вийшло з-під його контролю [881, с. 373]<sup>151</sup>. Релігія, зокрема, відкриває духовний світ індивіда як об'єкт першочергової важливості і для нього самого, і для людства, і для долі світу. Вона орієнтує людську діяльність, сприяє утворенню життєвих орієнтирів, тобто виконує ідеологічні функції. Релігійний синтез раціонального та ірраціонального дозволяє надавати сенс тому, що раніше не мало сенсу з раціональної точки зору, гармонізувати зовнішнє неспівмірне. Власне, в цьому і проявляється специфіка релігійної ідеології.

<sup>149</sup> Туренко О. С. Страх : спроба філософського усвідомлення феномена : монографія / О. С. Туренко. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 216 с.

<sup>150</sup> Лісовий В. Філософія і метафізика / В. Лісовий // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 70-86.

<sup>151</sup> Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн ; пер. с нем. К. В. Лощевского. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 485 с.



Сила релігії впливає не з якихось утилітарних достоїнств (вона не задовольняє особистий інтерес чи індивідуальну потребу); релігія не є результатом соціального контракту, але вона також не є узагальненою системою космологічних смислів. Вплив релігії впливає з того факту, що ще до ідеологій та інших типів світських вірувань, вона була засобом згуртування людей в єдиний нездоланий корабель, тим почуттям священного, яке відклалося як колективна свідомість людей [142, с. 56]<sup>152</sup>. Релігійна свідомість в якості панівної утверджує ідею про те, що увесь світ, в тому числі й людство, єдиний в Першотворцеві: всі люди пов'язані між собою, адже створені Богом, йому зобов'язані своїм життям, а тому їх існування набуває сенсу в релігії – виконанні Божих заповідей. Вже цим релігія задає таку стратегію життя віруючого, котра орієнтована не на мінливі утилітарні цінності, а на цінності вічні, абсолютні<sup>153</sup>. За висловом Т. Аквінського (1225-1274), Бог є кінцевою метою людини та всього сущого у світі. Відтак, людина прагне до своєї кінцевої мети через пізнання та любов Бога [93, с. 19]<sup>154</sup>. Пізнання та осмислення Бога завжди було і є чи не найголовнішою проблемою віруючих. Саме те, як вони його сприймали та уявляли, визначало рівень релігійності останніх.

Багато людей сприймає Бога грізним, моралізуючим Суддею і, водночас, милосердним Спасителем. Це призводить до того, що багато людей підміняє повноцінне релігійне почуття, що передбачає існування світоглядно-інтелектуальних компонентів, просто релігійним настроєм, емоційно-чуттєвим актом [542, с. 299, 301]<sup>155</sup>. Такий стан, якщо виходити з позицій творення ідеологічної доктрини на принципах духовності, не може не викликати занепокоєння. Однак, віра при побудові якихось ідеологічних концепцій не може зазнавати ніяких радикальних впливів і посягань.

<sup>152</sup> Белл Д. Щодо великої відбудови : релігія культура в постіндустріальну добу / Д. Белл // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 52-65.

<sup>153</sup> Згідно Е. Фрома, потреба в загальній системі орієнтації та об'єкті поклоніння полягає в умовах людського існування (Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – С. 27).

<sup>154</sup> Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский. – К. : Эльга – Ника-Центр, 2006 – . – Ч. II-I. – Вопросы 1-48 ; пер. с лат. С. И. Еремеева. – 576 с.

<sup>155</sup> Маринович М. Українська ідея і християнство або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису / М. Маринович. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 544 с.

За визначенням Е. Фрома, віра, набута внаслідок тривалого усвідомлення приналежності до релігійних традицій в суспільстві, надає впевненості; вона претендує на утвердження абсолютного неспростовного знання, котре видається достовірним, так як сила тих, хто поширює та захищає цю віру, здається непохитною [823, с. 229]<sup>156</sup>. Пошук людиною віри зумовлений її прагненням знайти прихисток для душі у вигляді церкви та релігії [824, с. 210]<sup>157</sup>. Релігійна свідомість (якщо вона вільна від конфесійної обмеженості) пов'язує людину безпосередньо з вищою реальністю, підводить його до питань про Бога (ширше – трансцендентної безодні, як такої), про душу, смерть і безсмертя, першовизначеності й свободи, персональної відповідальності та спасіння за межами цього світу. Буддизм чи християнство розглядають проблему страждання, по різному: вони не оцінювали його значення в житті людини, в його екзистенційній глибині та цілісності, що не зводиться до якоїсь маніфестації; тоді як комунізм і націоналізм, вбачаючи джерело страждання в певній зовнішній силі, редукують людину до одного (нехай навіть дійсно маючого місце) аспекту, знеособлюють його, підміняють персональне, інтимне – зовнішнім.

За словами С. М. Булгакова (1871-1944), людина створена для вічності й для Бога, але втрачаючи це, вона страждає. Цивілізація, створена без Бога і проти Бога, неминуче ускладнює такий стан людини. І як би не старались вчені, філософи, які б сурогати релігії вони не придумували, вони не дадуть людині того спокою, котрий дає лише жива віра в Того, Хто обіцяє: «Прийдіть до Мене, і віднайдете спокій душам вашим» [177, с. 125]<sup>158</sup>. Таким чином С. М. Булгаков засвідчив кризу моралі, притаманну його епосі, радикальні представники котрої рішуче відкидали релігійні святині, утверджуючи свою утопічну мораль. Наслідки цього як для Росії, так і для України були катастрофічними.

Г. Гегель зауважив, що в житті очевидна єдність змісту, але доки цей зміст ще не виступив вільним для себе в стихії думки, в образі своєї тотожності, він не є духовним.

<sup>156</sup> Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – 271 с.

<sup>157</sup> Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов ; пер. с англ. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1989. – С. 143-221.

<sup>158</sup> Булгаков С. Н. Религия человекобожия в русской революции // Христианский социализм : Споры о судьбах России / С. Н. Булгаков. – Новосибирск : Наука, 1991. – 350 с.

В духовно сформованих ідеалах очевидна та ж сама єдність, але вона виявляється, в той же час, як свобода, і в якості краси вона вища, ніж життя. Якість цієї єдності виступає як мета, а її творення є доцільною діяльністю [244, с. 176, 177]<sup>159</sup>. Цим він немовби підкреслив, що людство отримало можливість зрозуміти: духовно сформовані ідеали (ідеологічні доктрини) перекидають місток від буденної, суперечливої, антиномічної фізики нашого буття до висот метафізики. І в цьому сенсі людина як обмежена фізична одиниця, сягнувши завдяки ідеології площини метафізики, уможлиблює усвідомлення свого обмеженого життя з позицій безмежної Вічності. Ідеологія, котра окреслює проект і механізм будівництва держави, таким чином, стає одночасно рушійною силою та наснагою життя. Вона наповнює суспільне буття сенсом, повертає гідність і надію, даючи людині можливість самоусвідомитись не в якості будівельного матеріалу, об'єкта чи навіть суб'єкта історичного процесу, а в ранзі носія історії, яку через нього здійснюють ідеологія та соціальні інститути [100, с. 371]<sup>160</sup>. Ідеологія виникає як механізм впливу на свідомість людей, що цілком підкорює життя суспільства реалізації певної ідеї. Але для цього необхідно, щоб ідея втратила свій ідеальний характер і перетворилась в інструмент повсякденної життєвої практики. Таку ідею вже не потрібно розуміти шляхом занурення в особливий духовний стан. Її можна застосовувати як буденний і звичний людський інструмент. Як тільки ідеї приписується здатність вичерпно визначати людську практику, вона створює відповідну ідеологію, підкорюючи практику цій ідеї. При цьому, ідеологія завжди, в тій чи іншій мірі, є засобом трансформації людської свідомості. Саме в цьому полягає принципова відмінність ідеології від будь-якого іншого вчення, в тому числі й релігійного. Останнє завжди передбачає співвідношення з ідеєю (Богом, сенсом, міфом) самої людини, зумовлює освоєння ідеї (шляхом ототожнення її з собою) духовним світом конкретного індивіда. Закономірно, що це освоєння опосередковано впливає і на людську практику, але духовний розвиток індивіда спрямовано, в даному

<sup>159</sup> Гегель Г. В. Ф. Філософія релігії : 2 т. / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. П. П. Гайденко. – М. : Мысль, 1977 – . – Т. 2. – 576 с.

<sup>160</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

випадку, на зустріч із чимось існуючим в зовсім інших вимірах. Ось чому будь-яка релігія передбачає своєрідне чудо – осягнення індивідом того, що він, згідно всіх розумних міркувань, збагнути не може.

Подібно тому, як віра у вищі, абсолютні начала буття потрібна індивідуальному духу, релігія необхідна державі, щоб вона могла успішно існувати та розвиватися. Тільки релігія здатна запропонувати їй високі моральні орієнтири і спрямувати її енергію в русло творення, а не руйнування. Тільки вона в силах сприяти успішному поєднанню абсолютного з відносним і тим самим відкрити шлях до вирішення найскладніших проблем людського існування [133, с. 386]<sup>161</sup>. Розвиваючи ідею І. Канта, П. Юркевич зауважив, що моральні потреби людей самі породжують віру в Бога, який сприяє їх моральному вдосконаленню й диктує людській волі все добре й священне [897, с. 316]<sup>162</sup>. Мораль регулює поведінку і свідомість людини у всіх сферах життя, при цьому значну роль у суспільному житті відіграє моральність як фундаментальна риса, що визначає людський образ та моральну свідомість особи.

Виступаючи в ролі універсального засобу розвитку самосвідомості і спілкування, мораль майже завжди пов'язана з елементами самообмеження в ім'я інтересів інших людей. Засадничими принципами, при цьому виступають поняття гідності та честі, обов'язку й совісті. Остання є однією з форм моральної самосвідомості, через котру здійснюється осмислення, контроль, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб'єктивності [816, с. 591, 592]<sup>163</sup>; [760, с. 595]<sup>164</sup>.

Ще в часи Античності поняттю совісті приділялася досить значна увага. Так, Аристотель у праці «Нікомахова етика» асоціював його з соромом і характеризував як своєрідний внутрішній суд для людини [113, с. 142, 143, 189, 190]<sup>165</sup>. М. Монтень, зауваживши велике значення совісті в житті людей і суспільства, також зазначав, що муки совісті й каяття здатні виконувати роль найбільш ефективного судилища [576, с.

<sup>161</sup> Бачинин В. А. *Філософія права и преступления* / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.

<sup>162</sup> Юркевич П. Д. *Вибране* / П. Д. Юркевич ; пер. з рос. В. П. Недашківського. – К. : «Абрис», 1993. – 416 с.

<sup>163</sup> *Філософський енциклопедичний словник* [за ред. В. І. Шинкарука (гол.) та ін]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

<sup>164</sup> Соловьев В. С. *Оправдание добра. Нравственная философия* // *Сочинения* в 2 т. – М. : Мысль, 1990 – . – Т. 1. – 892 с.

<sup>165</sup> Аристотель. *Никомахова этика* / Аристотель // *Сочинения* : в 4 т. – М. : Мысль, 1983 – . – Т. 4. – С. 53-294.

321-324]<sup>166</sup>. Людина в якості совісті вже не скована обмеженостями, і совість її, тим самим – висока точка зору, точка зору сучасного світу, котрий дійшов до цього усвідомлення, до цього занурення в себе. Істинна совість, на думку Г. Гегеля, полягає у визначенні того, що в собі та для себе є добро, тому вона ґрунтується на непорушних основоположеннях, і такими для неї є об'єктивні власні визначення й обов'язки. Відділена від цього, від свого змісту та істини, вона є лише формальною стороною прояву волі [244, с. 178]<sup>167</sup>. Таким чином, сформульоване як суто суб'єктивне поняття совісті має і надзвичайно інтимний характер. Адже тільки вона є визначальним чинником характеру відповідальності особи перед Богом й суспільством. Одночасно, совість виступає важливою основою моральної свідомості, котра, у свою чергу, повинна бути важливою складовою процесу формування ідеології. Також совість є невід'ємною частиною духовної сутності особи, виступаючи невидимим стрижнем, ядром нашого я.

Як відзначав І. О. Ільїн (1883-1954), совість є одним із дивовижних дарів Божих, отриманих нами від Нього. Це немовби сама Божа сила, що розкривається в нас в якості нашої власної глибинної сутності. Те, на що вказує нам совість, до чого вона закликає, про що вона нам говорить, – є морально-досконалим; іноді не «саме приємне», не «саме корисне», не «саме доцільне» і т.п., але морально-краще, досконаліше, відповідне тому, що вказано в Євангелії: «будьте досконалі, як досконалий Отець Ваш Небесний». Совість потрібна кожній людині, і не тільки під час визначальних моментів її життя, але і в щоденних справах прагнення до дії, гідної Бога. Совість є живою та цілісною волею до досконалого і глибоким джерелом почуття відповідальності [379, с. 159, 163]<sup>168</sup>. Совість вступає в життя як воля до морального вдосконалення, як прагнення до дії, гідної Бога, що зводиться «до Нього через уподіблення Йому» [378, с. 164]<sup>169</sup>.

<sup>166</sup> Монтень М. Опыты : в 3 кн. / М. Монтень ; пер. с фр. А. С. Бобович, и Ф. А. Коган-Бернштейн. – [2-е изд]. – М. : Наука, 1979 – . – Кн. 1, 2. – 704 с.

<sup>167</sup> Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

<sup>168</sup> Ильин И. А. Религиозный смысл философии / И. А. Ильин. – М. : АСТ, 2006. – 694 с.

<sup>169</sup> Ильин И. А. Религиозная философия / И. А. Ильин // Сочинения в 2 тт. – М. : Медиум, 1994 – . – Т. 2. – 576 с.

Безперечно, в Україні, як і в багатьох сучасних країнах, держава та релігія з церквою розділені. Однак, нинішні реалії суспільно-політичного розвитку свідчать, що без ґрунтовних духовних засад політико-правова система має багато ознак деградації. Тому слід припустити, що історію, й зокрема історію ідеології, варто розглядати крізь призму Божого задуму, як розвиток людського духу.

На думку сучасних українських істориків, ідеологія – один із найчіткіше виражених комплексів духовного життя суспільства, котрий відображає сукупність поглядів, ідей, цілей та ідеалів людей, що характеризують їхню самосвідомість, відношення до дійсності та становище в конкретно-історичних умовах суспільного життя. Найбільший ідеологічний простір у сучасному світі посідає політична ідеологія, покликана консолідувати людей для досягнення певних політичних цілей, а також підтримувати владу або боротьбу за неї [388, с. 150, 151]<sup>170</sup>. Н. Яковенко звернула увагу на існування в сучасній українській історіографії надмірної заідеологізованості як рецидиву радянської історії [900, с. 258, 259]<sup>171</sup>. Як зауважив М. Вегеш, політична ідеологія – це система поглядів, ідей, вчень, що відображають суспільне життя, інтереси, цінності та потреби різних соціальних спільностей, цілі, завдання й методи їхньої діяльності. Відповідним чином, політика без ідеології існувати не може, так як політична ідеологія є структурним елементом політики. Доки люди поділяються на групи за інтересами, залишається потреба у владному регулюванні їх відносин: вони підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи групові образи щодо їх місця в суспільстві, відстоюючи власний погляд на речі як найдостовірніший [194, с. 31]<sup>172</sup>. Відомо, що політична ідеологія являє собою системне відображення істотних аспектів політичної дійсності й виступає формою класової, групової, станової політичної свідомості й самосвідомості, системою ідей, гіпотез, концепцій, ідеалів, гасел, програм, в яких відображені корінні політичні, а отже, й економічні інтереси соціальних спільностей і груп, їх практичні позиції у політичній сфері стосовно інших

<sup>170</sup> Історична наука : термінологічний і понятійний довідник / [В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін]. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.

<sup>171</sup> Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

<sup>172</sup> Вегеш М. М. Історія і політика : у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород : УжНУ, 2005. – . – Т. 4 – 478 с.

соціальних спільностей, груп і держави, оцінка місця даних суб'єктів політики в суспільному житті, а також погляди на хід політичного розвитку і на відображення цього розвитку в політичних ідеологіях інших суб'єктів політики.

У загальнонаціональному плані ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості, на відміну від інших, не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом діяльності національної інтелігенції. Внаслідок активної дії національних партій чи громадсько-політичних об'єднань національна ідея і, в першу чергу, ідея єдності доповнює зміст етнічної духовності, отримує політичне закріплення в програмних документах політичних партій та свідомості людей [410, с. 237]<sup>173</sup>. При цьому слід зауважити, що ідеологія як деякий колективний світогляд і політична ідеологія – це різні поняття [509, с. 13]<sup>174</sup>.

На думку К. Мангайма, вперше ідеології у даному понятті з'являються та стають домінуючими в той час, коли певна політична система починає звільнятися від безпосередньої влади успадкованих традицій, від безпосереднього диктату релігійно-філософських канонів з одного боку, і від прийнятих на віру настанов традиційного моралізму – з другого [921]<sup>175</sup>. К. Мангайм прагнув прослідкувати динаміку ідеологічного змісту в процесі історичного розвитку. Він, зокрема, прийшов до висновку, що деформування реальної дійсності присутнє на всіх етапах становлення й функціонування ідеології. Відповідно, жодна з соціальних груп не володіє об'єктивною істиною, хоча такої істини ідеологія в собі й не містить. Ідеологічний процес не приводить до очищення людського знання від помилок, а тому критерії істинності чи неправдивості його не стосуються. Істина ж, згідно твердження вченого, – це атрибут об'єкта, і вона не залежить від форм залучення цього об'єкта в пізнавальні процедури: істина представлена реальним процесом знання. Мангайм відкинув Марксове ототожнення ідеології з фальшивою свідомістю й зробив наголос на функціях ідеології,

<sup>173</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

<sup>174</sup> Лісовий В. Філософія в сучасному суспільстві / В. Лісовий, С. Причепій, К. Шудря // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 8-15.

<sup>175</sup> Mannheim K. Essay on Sociology and Social Psychology / K. Mannheim. – N.Y., 1953 – P. 94-98.

її намаганні захистити існуючий лад [310, с. XI]<sup>176</sup>. При цьому обґрунтовувались норми й цінності класу, який вже досягнув панування й зацікавлений у збереженні певного соціального ладу, або ж конститує новий образ (картину) суспільства з відмінною від існуючої ієрархією цінностей, котрий спонукає до соціальних і політичних змін [599, 13]<sup>177</sup>. К. Мангайм виділяв у понятті «ідеологія» два важливі аспекти: ідеологію часткову й тотальну. Часткова ідеологія висловлює ідеї та уявлення окремого індивіда відносно його становища в суспільстві. Тотальна ідеологія – це ідеологія епохи або класу, вивченням якої займається соціологія ідеологічних настанов і концепцій у сучасному суспільстві в контексті формування духовного світу індивіда [539, с. 81, 84-89]<sup>178</sup>. Заперечуючи існування «народного духу» та здатності групи людей до самоосягнення чи «групового» мислення, Мангайм все ж визнавав значний вплив на свідомість індивіда певної соціальної групи [539, с. 65]<sup>179</sup>. Фундаментальним для К. Мангайма залишалося питання про те, яким чином дух існує в світі реальності [632, с. 359]<sup>180</sup>. Розвиваючи свою соціальну теорію в дусі лібералізму, Мангайм фактично залишав осторонь таке досить важливе питання, як вплив національних духовних чинників на формування національної (державної) ідеології.

Протягом розвитку світової цивілізації поступово виникала та ставала цілком очевидною ціла низка політико-правових факторів і закономірностей. Одним із базових стало поняття державної ідеології. Відомо, що ідеологія цементує, об'єднує та консолідує націю, робить її монолітнішою та цілеспрямованішою в процесі досягнення життєво важливих цілей. А отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи.

Відсутність офіційної державницької ідеології (як ідеології держави) спонукає не до консолідації суспільства, а до його розшарування за національними, мовними та

<sup>176</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Р. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : В-во отців Василян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.

<sup>177</sup> Нечипоренко В. Соціологічна теорія формування ідей в «Ідеології та утопії» Карла Мангайма / В. Нечипоренко // Мангайм К. Ідеологія та утопія. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – С. 9-18.

<sup>178</sup> Мангайм К. Ідеологія та утопія Мангайм / К. Мангайм ; пер. з нім. В. Шведа. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – 370 с.

<sup>179</sup> Там же.

<sup>180</sup> Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Харків: Право, 1998. – 416 с.



культурними ознаками. Розмежування держави за наведеними параметрами неухильно призводитиме до взаємної опозиційності, протидії чи, навіть, протистояння виокремлених (відсепарованих) національно-культурних сегментів поки що цілісної держави [561, с. 28]<sup>181</sup>. При цьому, необхідно усвідомлювати, що повноцінна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інститутів, метою яких є відтворення цієї ідеології в масовій та індивідуальній свідомості [255, с. 27]<sup>182</sup>. Зазвичай ідеологія виступає у формі масової культури, котра свідомо поширюється через численні канали пропаганди, формує смаки, потреби і напрям думок «пересічної людини», є засобом цілеспрямованого керування мисленням і поведінкою людей [373, с. 108]<sup>183</sup>. Роль і місце ідеології в суспільстві залежить від становища самого суспільства та його соціальних інститутів (наприклад: парламент, церква, масові комунікації, система освіти тощо). Ці своєрідні соціальні інтегратори підстраховують і перекривають один одного. Слабкість одних неминуче проявляється в підвищеній навантаженості на інших. І гіпертрофований розвиток ідеології, перетворення її у фокус всієї системи інтеграторів є показником слабкості всіх інших інтеграційних механізмів.

У боротьбі за досягнення загальних цілей гранично схематизовані ідеї та метафори типу «дух нації» або «свідомість класу» (передбачаючи конструювання образу нації або класу за аналогією з особистістю, що володіє духом і свідомістю) починають онтологізуватися. При цьому, на думку, Ю. Павленка, забувається, що такі поняття, як «нація», «державність», «клас» тощо – фантоми в порівнянні з реальними людьми та їх інтересами [616, с. 18]<sup>184</sup>. Такі поняття, як «народна душа», «дух нації», «народні традиції» і т.п. містять у собі переважно таке колективне несвідоме, котре дає основу для індивідуального світосприйняття.<sup>185</sup> Недооцінка значення духовних

<sup>181</sup> Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 288 с.

<sup>182</sup> Головаха Є. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні / Є. Головаха, В. Пухляк // Політична думка, 1994. – № 2. – С. 26-29.

<sup>183</sup> Зінченко В. Стратегія просвітництва в епоху ідеологій // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 104-116.

<sup>184</sup> Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.

<sup>185</sup> При цьому, блок колективного несвідомого постає у вигляді традицій суспільства та його неписаних законів того, що невідоме, незрозуміле й чуже людині іншої епохи чи іноземцю й що природньо та звично для члена даного суспільства; нарешті, це – система ціннісних орієнтацій, визначаючих життєві прагнення й завдання в умовах даної соціальної організації, – система не завжди усвідомлена, але витворена всім життям людини в цьому суспільстві з моменту його

архетипів несвідомого приводить до духовних, соціальних, психічних, політичних, а, зокрема, – й ідеологічних конфліктів і катаклізмів. Особливо важливу роль у суспільстві відіграє духовна пам'ять народу, що безпосередньо формується на основі духовних архетипів. Зокрема, духовна пам'ять українського народу зіткана з міфів, казок, легенд, переказів, релігійних почуттів і ментальності. Тобто з усього того свідомого, що прагне до осягнення таємничого несвідомого, без якого людське життя, в повному сенсі цього слова, стає неповноцінним. Слід підкреслити, що без плекання, вивчення та поширення духовної пам'яті народу є неможливим належне, повноцінне формування особистості, виховання людини й громадянина.

Поняття «національна ідеологія» досить тісно пов'язане з поняттям «національна свідомість». Як зауважив Г. Касьянов, найідеальніший (у прямому і в переносному розумінні) і найзручніший варіант осмислення націогенези українців і формування поняття про «українську націю», очевидно, може бути створений в рамках теорій на зразок «уявлених спільнот». І в цьому випадку проблема становлення «національної свідомості» (ідентичності) стає центральною, оскільки поняття «національна свідомість» виступає як синтез об'єктивних і суб'єктивних ознак нації [408, с. 284]<sup>186</sup>. Поняття «уявлені спільноти» ввів Б. Андерсон, означивши ним пересічну націю, члени котрої не знають більшості із своїх співвітчизників, однак в уяві кожного з них живе образ їх співпричетності [96, с. 22, 23]<sup>187</sup>.

Один із провідних ідеологів і теоретиків демократичного й інтегрального націоналізму, Ю. Вассиян вважав вищими цінностями Бога, націю та духоцентровану людину (таку, що самовизначається й самостверджується зсередини себе). Відповідно, провідними засадами націоналістичної ідеології він вважав духовні й морально-вольові принципи [183, с. 197-208]<sup>188</sup>. С. Бандера вбачав засадничі принципи української націоналістичної ідеології в українському світогляді як своєрідному витворі

---

народження і, немовби, проникаюча в його кров, стаючи невід'ємною частиною його душі (См. : Кузнец А. А. О социальном психоанализе / А. А. Кузнец // Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С. 162-170).

<sup>186</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

<sup>187</sup> Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.

<sup>188</sup> Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197-208.

українського духу, природи й цілого українського народу на базі загально-християнського світогляду [129, с. 268]<sup>189</sup>.

Необхідно підкреслити, що оскільки в основі кожної ідеології лежить світогляд, сформований і виплеканий суспільством чи його частиною, її роль у політичному та державному житті є визначальним. Саме ідеологія покликана спрямовувати й надихати людей на досягнення певних цілей і завдань.

#### **1.4. Основні тенденції становлення ідеології у світовій традиції**

Відомо, що перші прояви державної ідеології мали місце на етапі становлення державно-правових утворень. Значну роль при цьому відігравала релігія як визначальний чинник суспільної свідомості. Як правило, це були міфологічні погляди та ідеї, котрі й визначали відповідну ідеологію.

Першими «чистими» ідеологами в суспільстві стали жреці. Вони зазвичай давали світоглядне й релігійне тлумачення походження, сутності та елементів моралі. Спочатку пояснення елементів і в цілому мораль впліталися в загальну міфологію – синтетичну, історично першу форму суспільної свідомості. Тільки згодом, коли з різних елементів духовного й практичного життя (магії, тотемізму культу предків й інших елементів первісних релігійних вірувань) формувалася релігія як форма, з одного боку, вищого, у порівнянні з міфологічним, світогляду, а з іншого – дійсна форма суспільної свідомості, і як така вона існує й нині. Лише в релігії моральні принципи і правила об'єднуються й фокусуються у вигляді релігійних і правових Кодексів, що ґрунтувалися на звичаях і моралі (Кодекс Хамурапі, 10 заповідей Мойсея, Закони Ману тощо), і в формі божественних приписів вводились у книги священного писання – Біблію, Коран, Тріпітаки, Веди тощо.

Загалом, релігія відіграла духовну/ідеологічну роль у стабілізації всього суспільного життя первісного суспільства, так і послідуєчих суспільств. До виникнення релігії людство протягом 25-30 тисяч років шляхом жорстокої боротьби і

<sup>189</sup> Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Причинки до суспільного мислення. – Ч. 2 : Большевизм і вольна боротьба. – Toronto, 1991. – С. 256-306.

відбору накопичило велике багатство ефективних методів боротьби за виживання. Цей досвід дорогою ціною закріплювався на практиці. Заслуга релігії полягала в тому, що вона цей досвід закріпила ідеологічно. Вона всі правила людської поведінки освятила авторитетом надприродного, якого, ставши релігійною, людина одночасно боялася, і шанувала. Надалі релігія власними міфами існуючі правила оголосила не людським винаходом, не випадковою видумкою, а божественною установкою. З появою письма релігія в міфологічній формі зафіксувала ментальність даного плем'я чи народу, що в подальшому стало основою формування типів цивілізації, і в тому числі і всіх тих великих і дрібних, котрі існують і в даний час [745, с. 171]<sup>190</sup>.

Один із марксистських дослідників давньої ідеології М. Рейснер писав, що раціональні вчення на Сході, з огляду на їх витонченість, глибину й сміливість узагальнень, ні чим не поступаються значно пізнішій європейській думці та навіть у дечому значно перевершують її. Насамперед, це стосується розвитку містичної, магичної й теократичної ідеології [227, с. 35]<sup>191</sup>.

З появою громадянського суспільства та розвитку науково-філософських шкіл, як це було в Давній Греції й особливо в Афінах, виникає новий тип державної ідеології. Він був пов'язаний з розвитком полісного життя, що привів до зміцнення зв'язків як у самій Греції, так і за її межами, до формування полісної ідеології – ідеології власників. Вона породила впевненість у перевагах грецького політичного ладу над ладом інших грецьких держав і у військовій перевазі греків над «варварами», а звідси моральне право використовувати негреків як рабів. Ця ранньорабовласницька ідеологія отримала подальший розвиток у вченні Аристотеля «про рабів за природою». Однак недосконалість і обмеженість даної ідеологічної концепції привела до моральної деградації та занепаду спочатку давньогрецьку цивілізацію, як потім до речі, аналогічно, й давньоримську.

Під час могутнього підйому громадянського самоусвідомлення давніх греків у V – IV столітті до н.е., що був викликаний греко-перськими війнами, також спостерігався

<sup>190</sup> Слободянюк Д. Ідеї православної антропології Памфіла Юркевича і актуальні проблеми формування моральної особистості / Д. Слободянюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 168-173.

<sup>191</sup> Волков Г. Н. У колыбели науки / Г. Н. Волков. – М. : «Молодая гвардия», 1971. – 224 с.

досить значний розвиток політико-правових відносин. Велику цінність набула особистість, і особливу вагу в суспільстві мали науково-філософські знання. Вони, поряд із політичним мистецтвом, на думку В. Віндельбанда, стали противагою, контраргументом пануванню натовпу та руйнівній, по відношенню до станових устоїв, силі демократичного державного ладу. Вчений, серед іншого, звернув увагу на один із найбільших ідеологічних конфліктів античності – між софістами та Сократом, ідейний розрив між якими був спричинений насамперед прагненням софістів використати свої знання, вміння та навички ораторського мистецтва виключно задля охорони своїх особистих інтересів. Практична цінність знання, котрого вимагав дух часу, для софістів полягала в тому, щоб збільшувати силу особистості, заради влади й могутності [215, с. 8-10]<sup>192</sup>. Певною мірою ідейно-політичну позицію софістів можна вважати попередницею ідеологічної системи більшовизму. Адже і для софістів, і для більшовиків головним було досягнення певної мети будь-якими методами й засобами, при цьому, вони активно використовували різного роду демагогічно-популістські прийоми.

Серед найбільш суттєвих причин поступового занепаду одного з провідних культурних і наукових центрів античного світу – Давніх Афін, були: відсутність консолідуючої ідеї в суспільстві, постійні суперечки й чвари між олігархами, демократами та аристократами. Існуюча ідеологія власників, з відверто зверхнім ставленням до представників інших народів і держав, узаконенням рабства та надмірною увагою до шляхів отримання й підвищення матеріальних благ, неминуче вели до дискредитації демократичних принципів у суспільстві. У цьому контексті досить повчальною є ідеологема Сократа, який, зневажаючи користь та нехтуючи власністю й матеріальними благами, найвище всього ставив добродетельність і проголошував, що їй можна навчитися – добродетельності багатогранній, що включала в себе поняття мужності, справедливості, відданості правді та Батьківщині, поміркованості й невибагливості, що дають змогу людині ще на землі досягнути

---

<sup>192</sup> Віндельбанд В. Платон / К. Віндельбанд ; [репринтне воспроизведение издания журнала «Образование». – СПб., 1900 г. ; пер с нем. А. Громбаха]. – К. : Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.

найвищого блага та привести до нього своїх ближніх і навіть всю державу [111, с. 83-87]<sup>193</sup>; [789, с. 371]<sup>194</sup>.

Якщо істотною ознакою елліністичної філософії було відкриття індивіда, тобто людини в її одиничності, автономності й автаркії, то з ім'ям Аврелія Августина (354-430), одного з творців ранньохристиянської ідеології, пов'язується відкриття особистості, конкретного «я», людини як невідтворюваного індивіда в його одиничності й своєрідності. Якщо для грецької філософії воля – зовсім не та сила, яка автономним чином визначає життя, але функція, тісно пов'язана з інтелектом, який вказує волі мету руху, то для Августина воля, хоч вона і є властивістю людського духу, має свою автономію. Розум пізнає, але вибирає воля: її вибір може бути ірраціональним, тобто таким, що не має розумного обґрунтування. За Августином свобода – властивість волі, а не розуму, як це вважали греки. У такий спосіб вирішувався парадокс Сократа, про можливість розуміти благо і все ж чинити зло. Розум визнає, але воля заперечує благо, бо вона, хоч і належить людському духу, все користується певною автономією [632, с. 352, 353]<sup>195</sup>.

Протягом перших століть нашої ери, після включення полісів Греції та Малої Азії до державно-правової системи Римської імперії, спостерігалось формування нових політичних і релігійних засад. При цьому досить значним був вплив на релігію та ідеологію Давнього Риму східних релігій, що згодом посприяло утвердженню християнства в Римській імперії [481, с. 258]<sup>196</sup>. Поряд із цим, відбувається процес формування полісної ідеології на основі нових засад, переважно культурного змісту: поширення культу грецьких героїв і філософів, своєрідне обожнювання символів полісного самоуправління, копіювання творів уславлених майстрів минулого, використання сюжетів давньогрецьких міфів тощо. При цьому, орієнтація на культурне минуле у II столітті стала основним змістом полісної ідеології, свого роду духовною

<sup>193</sup> Апология Сократа // Антология античной философии ; сост. С. В. Перевезенцев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 415 с.

<sup>194</sup> Томан Й. Сократ / Й. Томан, М. Томанова ; пер. с чеш. Н. Аросевой. – М. : Прогресс, 1981. – 480 с.

<sup>195</sup> Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Харків : Право, 1998. – 416 с.

<sup>196</sup> Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / Ф. Кюмон ; пер. с фран. А. П. Саниной. – СПб. : Изд. группа «Евразия», 2002. – 352 с.

противагою, нівелюючою тиск Римської імперії [711, с. 173, 174]<sup>197</sup>. Варто зауважити, що саме культурні надбання, особливо літературні та наукові твори, є важливим джерелом формування державної ідеології.

Якщо проблема людської долі та добродійності для античності – це проблема знання, то в християнстві домінуючою стала ідея природженої духовності. Тобто недостатньо знати добро, необхідно йому слідувати – проблема волі. У Августина зло є порушення світового порядку буття, відхилення від буття більш повного до менш повного. Падіння людини стало можливим з двох причин: по-перше, внаслідок створеності волі з ніщо; по-друге – через свободу. Але падіння не є необхідним. Тому що з ніщо – лише можливість падіння, а свобода дозволяє йому запобігти (тобто надати перевагу благу). Після падіння воля такою мірою спотворилась, що повернення її до нормального стану неможливе без допомоги згори – тобто благодаті. Бог знає все наперед: хто буде врятований, а хто загине. Але людина сама вибирає. Сила, якою вона рухається у виборі – це сила любові [90, с. 511, 512, 532-534]<sup>198</sup>. Долі людської особистості подібна й історія людського роду. Особливе місце в Августина займає тема історії. З нього починається християнська філософія історії, яка викладена у творі «Про Град Божий». Двома видами любові створюються два гради, тобто два світи, два способи людського буття. Ідея лінійної історії, поступового руху до найвищої моральної досконалості – до того часу, коли перемаже благодать, і для людей стане неможливим грішити. Спільнота праведних – Град Божий (не тотожне земній церкві). Ті, хто живуть згідно гордині – Град земний (тобто земна держава). Вони співіснують у суміші й у відокремленості та постануть, згідно твердження Августина, лише за Другого пришествя Спасителя [672, с. 69, 70]<sup>199</sup>. Християнство стало базисом європейської культури не тільки в Середньовіччі, але й у подальшій історії людства. Відтак, домінування якісно нової світоглядної позиції привнесло й докорінний новий

<sup>197</sup> Свенцицкая И. С. К проблеме «греческого возрождения» в полисах II в. (культурные рецепции в идеологии и в повседневной жизни) // Быт и история в античности. – М. : Наука, 1988. – С. 170-191.

<sup>198</sup> Августин Блаженный. О Граде Божиим / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1296 с. – (Классическая философская мысль).

<sup>199</sup> Пролев С. Західноєвропейська філософія Середньовіччя у конспективному викладі / С. Пролев // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 58-80.

спосіб мислення. Це сприяло безумовній універсалізації ідентифікаційних процесів [582, с. 85]<sup>200</sup>. Людина розчиняється у релігійному бутті, і відповідно, що Град Земний стає для неї несуттєвим, натомість її більше приваблює Град Небесний, Божий. А «орієнтація на Бога наділяє Я безкінечністю» [482, с. 270]<sup>201</sup>. Епоха Середньовіччя принесла поширення догматичного релігійного світогляду. Відтак, виникає низка сприятливих обставин для розвитку ідеології саме в релігійній формі. У багатьох середньовічних державах офіційна релігія та державна ідеологічна доктрина фактично становили одне ціле.

К. Г. Доусон зауважив, що епоха середньовічного Відродження в Західній Європі ознаменувалася досягненням інтелектуального синтезу християнського аристотелізму, виникненням університетів, комун і вільних міст, розвитку представницьких органів і станової системи, появою нової літератури на національних мовах й інституту лицарства, створенням нових типів релігійних орденів і францисканського руху з його культом добровільної бідності. У всіх цих різних проявах культури релігія відігравала певну роль – або в якості безпосередньої творчої та надихаючої сили, або ж в якості освячених суспільних інститутів. Революційні зміни періоду Реформації зруйнували релігійну та, певною мірою, культурну єдність середньовічного світу. Однак, ці революційні зміни не були повстанням проти релігії, а скоріше вибухом динамічних релігійних сил проти синтезу, що об'єднав попередню релігійну традицію зі специфічним комплексом соціальних інститутів й ідеологічних форм [341, с. 257]<sup>202</sup>.

Подібно до буддизму й джайнізму, християнство та іслам нівелюють соціальні та етнічні показники як визначальні фактори у визначенні сутності людини. Для цих світових релігій на глибинному рівні люди розрізняються не за зовнішніми ознаками, а за їх власним, глибоко особистим духовним станом, співвідносним із сакральною першореальністю буття.

---

<sup>200</sup> Мошовський Т. Релігійно-світоглядні передумови виникнення європейських націй Середньовіччя / Т. Мошовський // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – Т. 24. – С. 80-98.

<sup>201</sup> Кьеркегор С. Болезнь к смерти / С. Кьеркегор // Страх и трепет ; пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – (Б-ка этич. мысли).

<sup>202</sup> Доусон Г. К. Религия и культура / Г. К. Доусон ; пер. с англ. К. Я. Кожурина. – СПб. : Алетайя, 2000. – 281 с.



**Висновок до розділу:**

Ідеологія, в цілому, є важливою складовою суспільної свідомості, котра являє собою самобутнє й різнобічне явище. Насамперед слід зауважити, що соціальна природа суспільної свідомості визначається суспільною необхідністю, в процесі реалізації котрої виникають специфічні механізми прояву конкретних форм свідомості. Зворотний вплив цих форм на різні сторони соціального організму (суспільства) на певному історичному етапі доводить, що суспільна свідомість має складну внутрішню структуру та може бути всебічно досліджена лише в системі цілісного культурного життя суспільства з історичного, філософсько-соціологічного, політологічного та інших кутів зору.

Як форма суспільної свідомості ідеологія виступає самосвідомістю суб'єкта, який усвідомив рівень розвитку соціальної системи, своє місце в ній і прагне її або змінити, або зміцнити. В даному випадку ідеологія виступає динамічною системою, що соціалізує та структурує принципово нові соціальні світи, перетворюючись на «традиційне...», «буденне», «здоровий глузд» та стаючи матеріалом соціокультурного відтворення суспільства.

Загалом, розвиток повноцінної й самодостатньої ідеології має ґрунтуватися на дотриманні морально-етичних принципів. В іншому випадку вона або нівелюється, або може набути тоталітарного характеру.

## РОЗДІЛ II. ВИТОКИ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ РАННІ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ

### 2.1. Поява первісних ідеологічних форм на теренах України

Згідно з твердженням радянських вчених, перші ідеологічні уявлення на території сучасної України з'явилися в період пізнього палеоліту (близько 35-10 тисяч років до нашої ери). Серед їх основних джерел називалися: поховання людей, мистецтво тощо. Зокрема вважалося, що саме поховання розкриває складність світогляду кроманьйонців, можливість розвитку в них деяких ірраціональних космогонічних уявлень, культів, пов'язаних з анімізмом, магією тощо.

В епоху енеоліту активно розвивалися патріархальні суспільні та сімейні відносини, що, зрештою, призвело до формування великих, спільних за походженням міжплемінних об'єднань, котрі займали значні території. Великі зрушення в економічному та суспільному житті енеолітичного населення знайшли відповідне відображення і в складних ідеологічних уявленнях, а також у розвитку тогочасного мистецтва [393, с. 41, 70]<sup>203</sup>. Серед об'єктів матеріальної культури, що містять інформацію про ідеологічні уявлення ранньоземлеробських племен епохи енеоліту, особливої уваги заслуговують поховальні комплекси, будови спеціалізованих функцій (святилища), дрібна пластика, котра поєднувала антропоморфні та зооморфні зображення й розпис посуду, що може бути розглянута в семантичному аспекті [892, с. 58]<sup>204</sup>. Одне з центральних місць в ідеологічних уявленнях ранньотрипільських племен займала богиня родючості – Велика Матір всього сущого, значна кількість схематичних скульптурних зображень якої лишилася в багатьох трипільських поселеннях [393, с. 74]<sup>205</sup>. У цей період формувалися різні моделі релігійно-міфологічної свідомості (землеробського населення та представників мисливсько-рибальських общин), котрі продукували власні ідеологеми. Дещо пізніше вони стали основою релігійно-міфологічного світогляду праслов'ян.

<sup>203</sup> Історія Української РСР : [у 8 т., 10 кн]. – К. : Наукова думка, 1977 – . – Т. 1. – Кн. 1 ; за ред. А. Г. Шевелева. – 444 с.

<sup>204</sup> Энеолит СССР // Археология СССР с древнейших времен до средневековья : в 20 т. ; под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1982. – 360 с.

<sup>205</sup> Історія Української РСР : [у 8 т., 10 кн]. – К. : Наукова думка, 1977 – . – Т. 1. – Кн. 1 ; за ред. А. Г. Шевелева. – 444 с.

Згідно твердження відомого українського вченого М. Поповича, міфи були історією Космосу, історією упорядкування Всесвіту, розповіддю про те, як влаштований світ навколишній і світ людський. Вони були водночас системою норм життя, що відобразилось у численних повір'ях і забобонах [652, с. 39]<sup>206</sup>. Слід наголосити, що саме міфи зазвичай лежали в основі формування різного роду політичних ідеологій. Проте, дуже рідко вони ґрунтувалися на істинних джерелах народного духу, пов'язаного, серед іншого, з архетипами.

Змістом панівної в первісну епоху міфологічної свідомості були найстабільніші факти родинного зв'язку та міфології, котрі фактично становили основу ідеології потестарності. Враховуючи, що ідеологія є систематизованим виразом інтересів певного соціального суб'єкта, який бере участь у владних інтересах, М. І. Мірошніченко пропонує кваліфікувати ідеологію потестарності як релігійно-ідеологічну доктрину, котра змістовно відображає цінності первісного суспільства й легітимізує відносини між тими, хто управляє і тими, ким управляють [564, с. 24]<sup>207</sup>.

Індоевропейські племінні союзи скіфів і сарматів, маючи схожий світогляд і подібні ідеологічні уявлення, що сягають доби пізньої бронзи (часів індо-іранської спільності) і проявилися в аналогічних етногонічних легендах, пантеоні, міфах тощо [178, с. 297, 299]<sup>208</sup>, мали й певну соціальну-класову структуру. Остання вже потребувала також своєрідної релігійно-ідеологічної доктрини для формування державницької організації суспільства.

На початку нашої ери релігійно-міфологічні уявлення слов'ян сприяли утворенню окремих релігійних культів певних богів, автономних і самодостатніх, що усвідомлювалися їхніми адептами як, так би мовити, «базові», «провідні», «центральні». Особлива роль серед них належала Перуну, Велесу та Роду. Культ Перуна у давніх слов'ян пов'язується всіма вченими із князем та його войовничим оточенням, тому факт зростання значення цього бога дослідники, зокрема

<sup>206</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>207</sup> Мірошніченко М. І. Ідеологія потестарності (до питання онтологічної і формальної мотивації категорії права) / М. І. Мірошніченко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 39. – С. 23-28.

<sup>208</sup> Бунятян К. П. На світанку історії / К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 1. – 336 с. – (Україна крізь віки).

Є. В. Анічков і Ю. В. Павленко, розглядають в аспекті формування ранньодержавної влади. Саме князівсько-дружинний, політично активний прошарок давньослов'янського суспільства, більше ніж усі, інші був знайомий із життям та світоглядом розвиненіших причорноморсько-балтійських народів, об'єднаних спільно-ідеологічною системою християнської Візантії, як колись Риму [617, с. 293]<sup>209</sup>. Суспільний розвиток ранньосередньовічних слов'ян відбувався шляхом об'єднання простих вождівств (племен) у складні протодержави (племінні об'єднання та союзи племен). Слов'янські суспільно-політичні структури Південно-Східної Європи, зокрема племінні об'єднання на рівні складних вождівств (чіфдомів), співвідносяться з балканськими «славініями», котрі, на думку В. Д. Барана, були створені тими ж слов'янськими групами, що переселилися сюди з території України. Візантійські джерела певною мірою розкривають соціально-політичні форми слав'ян VII – VIII століть. На чолі кожної із них, очевидно, стояв князь, влада якого могла бути спадковою. Можливо, князь був сюзереном тих племінних вождів, що входили до складу його об'єднання [131, с. 242, 243]<sup>210</sup>. Паралельно з становленням державницьких форм життя відбувалася кристалізація ранньої державницької ідеології на основі міфологічної свідомості та ранньокласових відносин.

У період існування Антського племінного союзу спостерігався, згідно зауваження М. Ю. Брайчевського, помітний розвиток ідеології як одної з складових цієї державності. Старе язичництво, що складало надбудову первісного ладу, вже не відповідало реальним вимогам часу. Поширення монотейстичних ідей, викликане глибокими соціальними зрушеннями, було неминучим результатом суспільного прогресу. У кінці IV століття готи офіційно прийняли християнство в його аріанському варіанті. Східні слов'яни не могли залишатися осторонь цього процесу [173, с. 9]<sup>211</sup>. Після ліквідації Готського королівства Антський племінний союз залишився чи не

<sup>209</sup> Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 416 с.

<sup>210</sup> Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – Т. 3. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки).

<sup>211</sup> Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский ; пер. с укр. ; под. ред. М. В. Поповича. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.

єдиною значною політичною силою в Східній Європі. Відповідним чином ця державність потребувала й ідеологічної концепції.

На думку М. Брайчевського, ідеологічні уявлення антів активно відбивалися на пам'ятках матеріальної культури і, зокрема, ужиткового мистецтва [171, с. 434]<sup>212</sup>. Поряд з цим, своєрідну ідеологічну форму, в основі котрої були елементи народоправства та військової демократії, можна виявити в контексті реконструкції форми організації антського правління [457, с. 134, 135]<sup>213</sup>. Військова демократія антів поєднувала в собі риси, притаманні громадському самоврядуванню, а також елементи державного ладу. Беручи до уваги свідчення про антів Прокопія Кесарійського, Йордана та Маврикія, як про народ самовідданий, що не схильний підпорядковуватися єдиній владі (обираючи царя, авторитет якого був загальнонародним, лише за часів загальної небезпеки), і, натомість, виявляє риси непоступливості та непередбачуваності [59, с. 29-31]<sup>214</sup>, слід зауважити, що зазначені особливості є властивими для української характерології та ідеології, відтак можна погодитися з твердженням М. Грушевського, який розглядав антів як предків українського народу та української державності.

Процес формування первісних ідеологічних форм на теренах України відбувався завдяки становленню ранніх форм суспільної свідомості. При цьому, домінуючою була релігійно-міфологічна традиція, що полягала, насамперед, у творенні окремих релігійних культів певних богів. Відтак, язичницький політеїзм став основною проблемою на етапі формування держави в Україні-Руси, вирішення якої в ідеологічній площині вимагало запровадження монотеїстичної релігії. Нею, в якості державної ідеології, і стало християнство візантійського обряду.

## 2.2. Характер ідеологічної традиції України-Руси

Запровадження християнства принесло ідею цілісного Всесвіту, де вся багатоманітність світу була обґрунтована єдиною першопричиною – Богом.

<sup>212</sup> Брайчевський М. Ю. Вибрані твори : Іст.-археол. студії. Публіцистика / М. Ю. Брайчевський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 600 с.

<sup>213</sup> Крисаченко В. С. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

<sup>214</sup> Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.

Християнство також утвердило нові моральні принципи: милосердя, любов до ближнього, рівність усіх перед Богом, всепрощення і т.п. А релігійні центри, зазвичай, виконували роль й ідеологічних осередків.

У період Середньовіччя найбільш поширеною формою ідеології була релігійна. Насамперед, це стосується християнства, котре, отримавши статус офіційної державної ідеології ще в Римській імперії, поступово трансформувалось в ідеологію католицизму, а відтак – томізму й неотомізму. М. Ю. Браїчевський відзначив, що провідною ідеєю середньовічної ідеології була ідея Бога, зумовлена безроздільним пануванням християнської догматики. Для середньовічних мислителів Бог був власне самим буттям, бо поза ним нічого не існує. Відтак, Бог вважався об'єктивно існуючою реальністю [131, с. 541, 542]<sup>215</sup>.

Політико-правова ідеологія, сформована на основі християнства, значною мірою перекликалася з ідеологією ісламу, насамперед – в утвердженні релігійного світогляду, принципів релігійної моралі та права. Попри певні негативні особливості релігійної ідеології, зокрема християнської, що мали місце, насамперед, в епоху Середньовіччя, важливим позитивним її чинником є провіденціалізм – віра в кінцеву мету всього буття як наперед визначену перемогу добра над злом.

Процес дослідження розвитку ідеологічних форм і проявів в Україні, особливо якщо це стосується періоду Середньовіччя, є доволі складним і позбавленим можливості всебічного та чітко регламентованого викладу. Як влучно зауважила Н. Яковенко, важко говорити про універсальні мотивації, що були б властиві «всім українцям», проте, якісь провідні мотиви, що впливали на поведінкові стратегії й тип світобачення можливо, бодай, гіпотетично, виокремити, через свого роду колективну рецепцію, – у вигляді певних стереотипів уявлень і спроб творити на їх підставі квазіідеологію [905, с. 8]<sup>216</sup>.

<sup>215</sup> Браїчевський М. Ю. Вибрані твори : Іст.-археол. студії. Публіцистика / М. Ю. Браїчевський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 600 с.

<sup>216</sup> Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

Особливу роль у становленні української національної свідомості та ідеології відіграла духовна пам'ять українського народу, котра мала визначальний вплив на творення універсальних морально-етичних принципів й представляла собою архетипову, емоційно-сміслову основу. При цьому, суттєвим чинником була міфологія як концентрований вираз колективної психіки.

Первісні форми психоповедінкових архетипів поступово формували основи світосприймальної ідеології та менталітет народу. Визначальними чинниками цього процесу були давньослов'янські міфи, ранні релігійні уявлення та особливості архаїчної культури. Останні проявлялися зазвичай у фольклорі, епосах, обрядах, язичницьких ритуалах тощо.

Слов'янське язичництво досягло апогею напередодні утворення Київської держави та в перші століття її формування (IX – X століття), коли культ Перуна, бога грози і покровителя воїнів і князів, став державною релігією Київської Русі [700, с. 767]<sup>217</sup>. Проте, народні, язичницькі вірування не могли забезпечити розв'язання поставлених історією завдань державотворення, утвердження в життя таких категорій, як дух, мораль, свідомість, совість та ін. Відтак, виникала потреба в монолітній, монотеїстичній релігії. Принцип єдиновладдя князя у Київській Русі вимагав іншої ідеологічної системи – з єдиним Богом на чолі.

М. Попович зауважив таку закономірність, що християнізація більшості слов'янських народів у IX – X століттях відбувалася слідом за виникненням слов'янських державних об'єднань [650, с. 134]<sup>218</sup>. Цілком очевидно, що притаманна слов'янам, і особливо українцям, схильність до самозаглиблення, як і небажання до регламентації й організованості суспільного життя, тривалий час перешкождали формуванню держави. І тільки монотеїстична християнська релігія (у її візантійському, близькому до ментальності й психології, русичам-українцям варіанті), здатна була витворити ефективну державотворчу ідеологію.

<sup>217</sup> Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.

<sup>218</sup> Попович М. В. Мироззрение древних славян / М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.

Прийняття християнства стало основною ідейно-політичною та культурною подією України-Руси князівської доби. Запозичене з Візантії, воно все ж не принесло з собою специфічного візантійського впливу. Провідними залишалися давньоруські звичаї й традиції. Особливо вагомим був релігійний світогляд русів-українців. Зокрема, згідно зауваги Н. Полонської-Василенко, у релігійних віруваннях українців існувало дві течії: обожнення природи в різних формах і культ роду. При цьому, останній заповнював усе життя. На кожному кроці відчувалася присутність предків, «дідів», зокрема, під час народин, весілля, смерті. Запровадження християнства не знищило язичницьких обрядів, навпаки – багато з них перейшло до християнства. Зберігши свою внутрішню суть, хоч вони й були пристосовані до християнських свят [265, с. 75, 76]<sup>219</sup>. Давньослов'янські релігійно-міфологічні уявлення поступово підходили до утворення складної світоглядної системи вищого типу, готуючи тим самим ґрунт для сприйняття християнської системи світогляду. Духовне оновлення давніх русів протягом IX – X століть стало так само необхідним, як і утворення та утвердження їх власної державності зі столицею в Києві [617, с. 388]<sup>220</sup>. На початкових етапах втілення християнського вірування в релігійний світогляд тогочасного людства можна виділити етапи спонтанного розвитку християнської ідеології, що характерно для розповсюдження християнства в доісторичну добу.

У період формування давньоруського феодалізму й давньоруської держави, зокрема в другій половині IX століття, згідно твердження М. Брайчевського, Аскольдова Русь прийняла християнство (у 860 році) й почала здійснювати широку програму культурно-ідеологічних заходів. Одним із перших ідеологічних заходів Аскольда було створення першої історичної праці. Досягши дипломатичного визнання з боку імперії, утвердивши себе в ролі великої держави, гідного контрагента Візантії, прилучившись до християнства, Русь мусила, насамперед, усвідомити своє минуле й чітко визначити власне місце серед інших країн християнського світу. І саме така місія

<sup>219</sup> Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992 – . – Т. 1 : До середини XVIII століття. – 640 с.

<sup>220</sup> Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 416 с.



відводилася, на думку історика, «Літопису Аскольда» [171, с. 52]<sup>221</sup>. За висловом вселенського патріарха Варфоломія I, Київ став центром поширення візантійської духовної спадщини.

З прийняттям християнства в Київській Русі формується своєрідне поєднання старих і нових форм ідеологічних уявлень, назване дослідниками «двовір'ям» [395, с. 47]<sup>222</sup>. Ідеологічні традиції, особливо релігійно-культового походження, відігравали досить значну роль у суспільно-політичному житті Русі. І з часом, християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя спочатку Володимира Великого, а згодом – і Ярослава Мудрого. Роль останнього була особливо піднесена його державним ідеологом митрополитом Іларіоном.

У цей період мало місце протистояння між язичництвом і християнською ідеологією, що проявлялося не лише в духовній, а й у матеріальній сфері: руйнувалися храми, переслідувалися християни, нищилися церковні общини і т.д. Особливого розмаху ця тенденція набрала в роки правління Святослава. Згідно твердження О. П. Толочка й П. П. Толочка, Святослав вбачав у поширенні християнства прагнення світової Імперії підкорити собі Русь й нав'язати їй васальну залежність [787, с. 271]<sup>223</sup>. Виходячи із свідчень Радзивілівського літопису, можна зробити висновок про існування на Русі в середині X століття доволі значного протистояння між місцевим населенням і греками-християнами, котре іноді набувало й політико-правового характеру [37, с. 26, 27]<sup>224</sup>. У цей час також виникає ідеологічне суперництво Київської держави з сусідніми країнами. При цьому, особливе значення відігравали імперські вселенські доктрини, що виникли в ранньому Середньовіччі в результаті синтезу політичних теорій пізньої Римської імперії та ідеологічних догматів християнства. Візантійські ідеологи проповідували ідею необмеженої влади монархів – василевсів,

<sup>221</sup> Брайчевський М. Ю. Вибрані твори : Іст.-археол. студії. Публіцистика / М. Ю. Брайчевський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 600 с.

<sup>222</sup> К истокам духовности / [авторы-сост. : Б. Я. Комашко, Г. Г. Кононенко, Л. А. Лыганова]. – Донецк : Новый Мир, 2005. – 308 с.

<sup>223</sup> Толочко О. П. Русь : держава і образ держави / О. П. Толочко. – К. : Інститут історії НАН України, 1994. – 381 с

<sup>224</sup> Полное собрание русских летописей. – Т. 38 : Радзивилловская летопись ; под ред. Б. А. Рыбакова. – Л. : «Наука», Ленинградское отделение, 1989. – 180 с.

вимагали підлеглості йому з усіх питань світського та духовного життя церковних ієрархів й усього християнського світу, наголошували на гегемонії «Ромейської імперії» щодо сусідніх країн. У Константинополі було розроблено спеціальну систему титулів щодо володарів інших держав, причому найпоширенішим серед них був титул «архонт», який в імперії надавався намісникам «фем» – областей. Закономірно, що подібні ідеї греків викликали серйозний опір у держав, що підтримували відносини з імперією. Їх володарі та дипломати виступали за рівність із Візантією не лише в політичному, а й в ідеологічному та дипломатико-церемоніальному плані [258, с. 24-26]<sup>225</sup>. Зокрема руські князі протягом тривалого часу прагнули силою війська та зброї, хоча б частково, компенсувати відставання в інших сферах державно-правового розвитку.

Згідно зауваження В. М. Рички, важко стверджувати про існування в IX – X століттях повноцінної держави в Київській Русі, це швидше був тип дружинної держави [686, с. 24-26]<sup>226</sup>. Відповідно, в цей час могли мати місце лише якісь архаїчні форми ідеологем, проте ніяк не державна ідеологія. Підстави для формування останньої виникли лише в першій половині XI століття, після запровадження християнства (котре стало основою ідеології у державі)<sup>227</sup> та на стадії кодифікації феодального законодавства (Коротка редакція «Руської Правди»).

Запровадження християнства в Київській державі вважається переломним актом в історії України-Руси, поворотним пунктом її всього подальшого історичного розвитку. Оскільки и християнське віровчення справляло всебічний вплив на найрізноманітніші вияви життя середньовічної східнослов'янської спільноти. З наверненням Київської Русі до християнства безпосередньо пов'язаний процес генези офіційної ідеології староукраїнської (староруської) державності, осягнення

<sup>225</sup> Головка О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин / О. Б. Головка // Феодалізм на Україні : [збірник наук. праць] : АН УРСР. Ін-т історії ; редкол. : В. А. Смолій та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 42-52.

<sup>226</sup> Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23-33.

<sup>227</sup> Саме слово «держава» до XVII століття вживалося не у звичному для нас високому значенні, а побутовало лиш як одне із визначень верховної влади, було метафорою її царственості й могутності (Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 28).

середньовічними мислителями й книжниками історії своєї країни, її місця та ролі в оточуючому їй світі [688, с. 70]<sup>228</sup>. Християнство як державна релігія виступило у ролі універсальної ідеології. Цьому посприяла та обставина, що світові монотеїстичні релігії, разом із централізованою церковною організацією, виступають вагомими чинниками консолідації державності на імперському ґрунті [850, с. 189, 196]<sup>229</sup>. Прийняття християнства також, на думку Ю. Терещенка, сформувало духовну ідентичність українського народу. При цьому, було інтегровано як східні, так і західні культурно-релігійні елементи й витворено власну модель, власні риси, яких не було ні у візантійській церкві, ні у західній. Засвоюючи східні обряди та культові форми, Україна-Русь наповнювала їх власною духовністю, далекою від Візантії [779, с. 225]<sup>230</sup>. Поступово було відкинуто принципи візантійської теократії, що робила імператора вирішальним чинником у справах правочинності. Певна залежність церкви від великокнязівської влади компенсувалася тим, що вона відігравала роль духовного наставника князів. Церква також формувала своєрідну християнську ідеологію.

Церква була не тільки ідеологічною, але й політичною потужною силою, вплив якої на всі стани суспільства невпинно зростав. Князівська еліта була носієм культури, яка відрізнялася від більшості станів суспільства. Але вплив цієї еліти на всі інші стани суспільства був таким, що елітарна культура не могла не відбитися на культурі суспільства в цілому. Одночасно і культура інших станів суспільства не могла не впливати на культуру князівського середовища, перш за все, сприяючи її спрямуванню з поліетнічного в національне русло [226, с. 43, 44].<sup>231</sup> Чисельні релігійні громади в східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X століття готувалися з представників місцевого населення. Та серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших країн Європи. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, які призначалися патріаршим синодом у Константинополі, а

---

<sup>228</sup> Ричка В. М. Середньовічна Україна-Русь : становлення ідеї християнської держави / В. М. Ричка // Український історик. – Т. 34. – 1997. – № 1-4. – С. 70-79.

<sup>229</sup> Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / М. Чугуєнко. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2004. – 352 с.

<sup>230</sup> Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ : Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.

<sup>231</sup> Войтович Л. В. Княжа доба на Русі : портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.

сам акт інтронізації відбувався в Києві за погодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, крім Іларіона й Климента Смолятича, яких Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславович висунули на саму верхівку церковної ієрархії із східнослов'янського середовища. Тому цілком логічним, на думку О. П. Моці, є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом із тим, і імператорську ідеологію, і чи ставали вони русами по духу. У Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, які вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки «другом», болгарський – «сином», руський – «небожем», Карлові Великому було надано статус «брата». Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, король і навіть імператор. Але аж до XV століття нікому з чужинців не було дозволено іменуватися «імператором римлян» [235, с. 8]<sup>232</sup>.

У період з X по XV століття значним був вплив на Україну-Русь Візантії, що проявлявся, серед іншого, в політичній і релігійній сферах. Особливо це стало помітно після прийняття християнства, коли великокнязівська влада на Русі певний час мала риси аналогічні імператорській владі у Візантії [87, акр. 1, 2, 41-43]<sup>233</sup>. На думку В. Яременка, Русь в XI столітті не була національно поневолена Візантією, це поневолення було латентним і виявлялося у формі ідеологічного насилля, особливо на церковно-адміністративному, релігійному ґрунті. А митрополит Іларіон був ідеологом Ярослава Мудрого у відпорі імперським зазіханням Константинополя [913, с. 5]<sup>234</sup>. Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не сприйняла основні принципи візантизму: імперську психологію, панування загального (суспільного) над індивідуальним (особистим) тощо.<sup>235</sup>

<sup>232</sup> Моця О. П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 4-11.

<sup>233</sup> НБУ ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф. 304 (дисертацій). – Од. зб. 653. – 61 арк.

<sup>234</sup> Яременко В. Перший світоч землі української / В. Яременко // Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.

<sup>235</sup> Натомість Москва міцно засвоїла від Візантії імперські традиції та експансіоністську політичну ідеологію.

Аналізуючи українську історію, Є. Маланюк серед кращих її сторінок відзначав факт «варягізації» українського хліборобського народу, якому нормани передали свій лицарський, мілітарно-державницький дух, який з часом успадкувало козацтво, що «було свого роду «варязтвом», з тією різницею, що не з'явилося ззовні, а було зроджене з лона обезголовленого національного тулуба» [535, с. 102, 103, 116]<sup>236</sup>. Слід зауважити, що нормани брали участь в державному будівництві не лише Київської Русі, а й Англії, Франції (Нормандія) та Італії (Сицилія). Варяги були професійними воїнами та торговцями. При цьому, їхня орієнтація на війну та міжнародну работоргівлю сприяла не тільки державотворчій діяльності, а й пробуджувала у нормах якості творців імперії.

Історична правда, на думку Я. Дашкевича, вимагає визнати той факт, що саме вікінги стояли біля витоків української державності більше як тисячу років тому. У той час, як антинорманізм є відгомонам російського імперського міфу [305, с. 8]<sup>237</sup>. Х. Ловмяньський зауважив серйозну помилку антинорманістів у тому, що вони шукали слов'янське коріння в скандинавських назвах, відомих за джерелами, котрі стосуються Русі, і таким чином компрометували свої інші, іноді вірні положення, перемижуючи їх з ненауковими, дилетантськими. При цьому вчений не заперечував того, що київський престол зайняла династія скандинавського походження, але й не вважав, що ця обставина зумовила утворення скандинавами Давньоруської держави [514, с. 204]<sup>238</sup>.

Згідно твердження сучасного видатного англійського історика Нормана Дейвіса, варяг Рюрик і його сини близько 860-880 років заснували в Новгороді та Києві першу довговічну державу східних слов'ян [313, с. 311]<sup>239</sup>. Прищепивши їй войовничість, варязтво, будучи за своєю природою чинником лише мілітарно-імперіалістичним, було неспроможне дати ані школи державності, ані конституційно-правничого фундаменту [535, с. 108, 109]<sup>240</sup>. Віддаючи належне варягам за те, що вони не дали в свій час

<sup>236</sup> Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Книга спостережень. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.

<sup>237</sup> Дашкевич Я. Етніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу / Я. Дашкевич // Наконечний Є. Украдене ім'я : чому русини стали українцями. – Львів : ЛА «Піраміда», 2004. – С. 4-10.

<sup>238</sup> Ловмяньський Х. Русь и норманны / Х. Ловмяньський ; пер. з польск. М. Е. Бычковой. – М. : «Прогресс», 1985. – 305 с.

<sup>239</sup> Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.

<sup>240</sup> Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Книга спостережень. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.

розлитися в степовій м'якості слов'янському характерові, а навпаки – надихнули його на віки подвигів і звитяг під проводом Святослава й Володимира Великого. Але вік варягів не був довгим. Індивідуалістична, егоїстична натура слов'ян зуміла розхитати, схаотизувати в міжусобних чварах цю найбільшу колись державу Європи [121, с. 18]<sup>241</sup>. У той же час, вже ідеологема «Київ – другий Єрусалим» засвідчує, що ідеологія України-Руси формувалася як невід'ємна частина загальноєвропейського політико-правового розвитку.

У XI столітті посилювалося політико-ідеологічне обґрунтування ролі одноосібної влади. Уже на час боротьби Ярослава Мудрого зі своїм братом Святополком за великокнязівський престол автор «Повісті врем'яних літ» включив до неї традиційну доктрину, що заперечувала випадковість у становленні монархічної влади, розглядаючи її як суворо детерміноване явище, зазначаючи, що Бог дає владу кому забажає [34, с. 578, 579]<sup>242</sup>. О. П. Толочко зауважив, що єдність княжого роду означала єдність землі, держави. Держава єдина, доки єдиний рід. Стосунки в ньому, справді, послаблюються через прогресуючу розгалуженість і втрату солідарності між окремими гілками, але Русь все ще мислиться як колективна спадщина [786, с. 11, 12]<sup>243</sup>.

Серед домінуючих мотивів політичного ідеологічного мислення в Київській Русі, від зародження держави, була думка про чужоземне походження монаршої влади. Київські князі (в XI – XII століттях), а згодом і московські князі (з XV століття) ввели у звичай шукати за кордоном такі зразки верховної влади, котрі б піднесли їх над підданими та зрівняли б з іншими монархами. При цьому, головними порадиниками і натхненниками були варяги – скандинавські князі та візантійський імператор.

Для того, щоб провести зв'язок між руськими князями та європейськими монархами, монахи, що склали руські літописи, користувались прийомом «указання на родоначалие» та прийомом аналогії. «Родоначалие» підкреслювало іноземне походження династії. Аналогія, що проводилась через метафору, одяг і архітектуру,

<sup>241</sup> Баган О. Лицарі духу / О. Баган, З. Гузар, Б. Червак – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1996. – 288 с.

<sup>242</sup> Нестор Літописець. Повість врем'яних літ / Літописець Нестор // Золоте слово : хрестоматія : в 2-х книгах. – К. : Аконт, 2002. – Кн. 1. – С. 438-781.

<sup>243</sup> Толочко А. П. Князь в Древней Руси : власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992. – 244 с.

уподібнювала Київських князів візантійському імператорові [807, с. 42, 43]<sup>244</sup>. Монастирі як визначні центри релігійної ідеології, спираючись значною мірою на літературну, біблійну традицію, стають водночас осередками поширення та зміцнення ідеології монархії, підтримуючи князів, забезпечуючи при цьому й власну підтримку від них [88, с. V]<sup>245</sup>. На думку Г. В. Вернадського, правління у Київській Русі було поєднанням монархії, аристократії та демократії. При цьому, князь представляв монархічне начало, дружина – аристократичне, а віче – демократичне. У кожній із руських земель існували всі три начала, однак ступінь важливості кожного з них був неоднозначним. Так, з кінця дванадцятого століття монархічне начало стало домінуючим у Суздальській землі, аристократичне – в Галицькій, а в Новгородській – демократичне [201, с. 195]<sup>246</sup>. Слід додати, що пізніше у Новгороді та Пскові фактично сформувалися демократичні вічові республіки. На противагу їм, у Володимиро-Суздальському князівстві (а згодом і в Московському) формувалася якісно нова політична культура, де одноосібна влада князя цілком замінила вічову демократію.

Державні традиції України-Руси формувалися протягом багатьох століть, розвиваючись під впливом цілої низки факторів і чинників. Значну роль у процесі їх становлення відігравали іноземні (переважно візантійські та скандинавські), привнесені традиції, котрі в поєднанні з місцевими звичаями творили своєрідну українську державницьку узвичаєність, у якій особливо яскраво виділялася церковно-релігійна ідеологічна традиція. Поряд із нею все більш активно розвивалася ідея представницької влади. Витоки її відносяться до перехідного періоду від родоплемінного до середньовічного ладу. Візантійські письменники VI століття Прокопій і Маврикій свідчили про те, що слов'яни, які жили на території України, не мали єдиногодержавства, дотримувалися народоправства [59, с. 23-24]<sup>247</sup>, а в літописних свідченнях про князів були відсутніми згадки про прояви деспотизму. При цьому,

<sup>244</sup> Уортман Р. С. Сценарии власти : Мифы и церемонии русской монархии : в 2 т. / Р. С. Уортман ; пер. с англ. – М. : ОГИ, 2004 – . – Т. 1. – 605 с.

<sup>245</sup> Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович ; [репринтне видання]. – К. : Час, 1991. – XXIII, 280 с.

<sup>246</sup> Вернадський Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадський ; пер. з англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой ; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1999. – 448 с.

<sup>247</sup> Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.

народоправство, або правління народу, слід розглядати в контексті самого поняття народ, який у сфері політичних відносин протистоїть певною мірою панівній верхівці – носієві владних повноважень. Творча роль народу стосовно історії визначається мірою демократизму суспільства, розвиненістю соціальних механізмів контролю над органами влади [388, с. 256]<sup>248</sup>. Варто наголосити, що в історії України-Руси ця роль народу була досить розвинутою з давніх часів і втілювалася в такі соціальні механізми як віче, народні збори, рада тощо.

Слід зауважити, що сильна князівська влада була нетиповим поняттям для давньоукраїнської народності русичів. М. Костомаров твердив у свій час навіть про домінування «народної волі віча над правом князя» [446, с. 61, 62]<sup>249</sup>. Однак, очевидно, справедливішою варто вважати позицію пізніших дослідників, насамперед, І. Токаржевського-Карашевича, котрий дотримувався тої думки, що важко говорити про владу віча над князем чи князя над вічем. Оскільки, згідно літописних свідчень, у Київській Русі існував певний паралелізм влади князя та віча, котрі себе взаємодоповнювали. Віче, щоб бути легітимним, мало мати згоду князя, а князь, щоб мати владу, мусив мати підтримку віча. Так творився унікальний тип парламентаризму, який ґрунтувався на принципах гармонії та взаємного довір'я. Такий тип парламентаризму відрізнявся від англійського парламентаризму, котрий з другої половини XVII століття почав ширитися по Європі. Київське віче було найвищим виявом народної волі для всієї країни. Поряд із ним свої віча існували у всіх землях, окремих князівствах і навіть – волостях. Проте їх не слід сприймати як постійні органи із спеціальними функціями. Віча збиралися лише при потребі, наприклад, для виборів князя чи для його усунення, після військової поразки, для проведення якоїсь важливої реформи тощо. Необхідність у вічі при належному правлінні князя була мінімальною, але князь міг його скликати, коли того бажав сам, особливо – при потребі заручитися

---

<sup>248</sup> Історична наука : термінологічний і понятійний довідник / [В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін]. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.

<sup>249</sup> Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.



підтримкою населення [783, с. 83, 84]<sup>250</sup>. Згодом віче набуло більш демократичних рис, зокрема, у зв'язку із прагненням князів залучати до нього своїх дружинників, у тому числі й іноземного походження, насамперед – варягів. При цьому, князі мусили йти на компроміс – поширюючи право входження до віча й на ширші верстви місцевого населення.

Паралельно зі снemaми (з'їздами) князів, котрі вирішували питання внутрішньої та зовнішньої політики, віче відіграло досить важливу ідеологічну роль як органу народоправства. Значним також був вплив на формування ранньосередньовічної ідеології історичних, духовних і політико-правових творів.

Розвиток ідеологічної традиції України-Руси безпосередньо ґрунтується на духовній і культурно-історичній спадщині Київської Русі, генералізуючих ідей об'єднання всіх давньоруських земель, встановлення в державі порядку, який влаштовував би всі верстви населення, вільного вибору людиною свого життєвого шляху та відповідальності за нього. Найбільш видатними історичними пам'ятниками, котрі відображали ці ідеї, були: «Повість времінних літ», «Руська Правда», «Слово о полку Ігоревім», «Слово про Закон і Благодать» та ін.

Як зазначив М. Брайчевський, важливим компонентом ідеологічної програми Ярослава Мудрого були заходи, пов'язані з розвитком літератури та книжкової справи. Завдяки турботі великого князя при Софійському соборі виникла своєрідна академія – гурток добре підготовлених книжників і вчених, зайнятих не лише перекладами з грецької і переписуванням готових текстів, але й створенням нових літературних творів, котрі повинні були втілювати й пропагувати теоретичну платформу епохи. Лідером академії був Іларіон, який в 1051 році став митрополитом [173, с. 201]<sup>251</sup>. На думку Г. В. Вернадського, поява в Київській Русі в XI столітті таких видатних духовних лідерів, як митрополит Іларіон, свідчить про те, що християнство пустило тут коріння в значно більш ранній період. Це, у свою чергу, забезпечило повноцінний

<sup>250</sup> Токаржевський-Карашевич І. Віче в княжій Україні / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. XII. – С. 80-85.

<sup>251</sup> Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский ; пер. с укр. – К. : Наук. думка, 1989. – 6 с.

розвиток християнської релігії на Русі [201, с. 371]<sup>252</sup>. Твір Іларіона «Слово про Закон і Благодать» став фактично першою пам'яткою давньокиївської культури (котра дійшла до наших днів), котрий утверджував ідею єдності й величі «землі Руської». У ньому, задля ствердження ідеї боротьби проти візантійського гегемонізму, було задіяно низку засобів, в тому числі й тих, що прямо запозичуються зі сфери народної самосвідомості, котра тяжіла до далеко ще не зжитого остаточно міфологічного світогляду [265, с. 81, 82]<sup>253</sup>. Відтак, на Русі тривалий час паралельно співіснували, протистоячи один одному, два світогляди: народний, міфологічний і християнський, підтримуваний великокнязівською владою. Вирішення цієї проблеми могла досягти тільки Церква, поступово та планомірно утверджуючи (іноді й насаджуючи) релігійну ідеологію. Проте народні світоглядні принципи й засади зберігалися в архетипах і духовній пам'яті народу.

На думку Іларіона, суспільний прогрес відбувається внаслідок зміни принципів релігії. Він протиставляв два етапи в історії людства: епоху Старого Заповіту, що ґрунтувалася на Законі, коли відносини між людьми будувалися на принципах безмежного підкорення та рабства, і епоху Нового Заповіту, де панує свобода, істина та Благодать. Ці етапи послідовно змінюють один одного в процесі історичного розвитку людства: від Старого Заповіту до Нового, від рабства – до свободи. Відтак Благодать – це прогрес людства, за висловом Іларіона: «Спершу був Закон, потім Благодать, спершу тінь, потім – Істина» [25, с. 35-39]<sup>254</sup>. Однією з визначних ідей «Слова про Закон і Благодать» було доведення рівності Київської Русі з Візантійською імперією. Заради цього Іларіон особливо підкреслює заслуги великого князя Володимира, який прийшов до усвідомлення необхідності хрещення сам, без зовнішнього тиску, своєю волею зробивши християнство державною релігією Київської Русі. При цьому діяльність Володимира Великого всіляко уподібнюється з вчинками імператора

<sup>252</sup> Вернадський Г. В. Древняя Русь / Г. В. Вернадський ; пер. з англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана ; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1999. – 448 с, с картами.

<sup>253</sup> Горський В. С. Філософія в українській культурі : (методологія та історія) : Філософські нариси / В. С. Горський // – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.

<sup>254</sup> Іларіон (Ларіон) Київський. Слово про Закон і Благодать / Іларіон (Ларіон) Київський // Золоте слово. Хрестоматія : в 2-х книгах ; за ред. В. Яременка. – К. : Аконтіт, 2002 – . – Кн. 1. – С. 269-309.

Константина, який оголосив християнство державною релігією Римської імперії [25, с. 121-123]<sup>255</sup>. Загалом слід підкреслити, що «Слово про Закон і Благодать», символ віри та «Молитви» Іларіона є визначальними засадами православної духовності, етики й моралі. Їх поєднання дало унікальне, не лише в українській, а і в світовій історії, духовне вчення. Його принципи давали значні підстави для створення певної державної ідеології.

Досягнувши того, що християнство стало державною релігією, Церква прагнула піднятися над князівською владою та перебрати на себе функції політичного й ідеологічного центру удільно-розділеної держави. Церковні ідеологи намагалися переконати князів, що лише Церква є провідною силою в державі, котра здатна забезпечити мир і добробут, протистояти міжусобним чварам і війнам, консолідувати суспільство й державу. Таку ідеологію, зокрема, відстоював один із чільних фундаторів православної церковної ідеології Феодосій Печерський. Він у своїх «Повчаннях...» і «Посланнях...» сформулював найважливіші політичні вимоги, котрі визначили церковну лінію епохи удільних князівств, і дав відповідний ідеал християнського праведника, що був покладений в основу релігійної пропаганди [744, с. 314]<sup>256</sup>. Запровадження християнства на Русі не тільки не ліквідувало язичництво, але й привело до певної трансформації цих двох, здавалося б, протилежних, релігійних напрямів в одну, поєднану віру. Перехід до неї означав не зміну переконань, а, насамперед, зміну обрядовості та імен божеств.

Відбувалося деяке падіння авторитету церкви, що зменшувало силу церковних повчань проти язичництва, а воно в XI – XIII століттях не згасало у всіх прошарках України-Руси, хоча, закономірно, перейшло на напівлегальне становище, оскільки церковні та світські власті застосовували до язичницьких волхвів суворі заходи. Проте в другій половині XII століття спостерігалось відродження язичництва навіть у містах і князівсько-боярських колах. Церква потрібна була державі як значна ідеологічна сила, що підтримує авторитет влади та проголошує гріховним усіляке порушення існуючого

<sup>255</sup> Там же.

<sup>256</sup> Сліпушко О. Фундатор православної церковної ідеології / О. Сліпушко // Золоте слово. Хрестоматія : в 2-х книгах ; за ред. В. Яременка. – К. : Аконіт, 2002 – . – Кн. 1. – С. 313-316.

порядку, як богоустановленого, але князівсько-боярські кола були вкрай незадоволені втручанням церкви в їх власний традиційний побут [700, с. 774]<sup>257</sup>. До негативних аспектів ідеології християнства М. С. Грушевський відніс такий вияв християнського аскетизму, як неприязне, підозріливе й іноді вороже ставлення до жінки, що виникало зі страху перед сексуальною «нечистотою». На думку вченого, це був наслідок візантійського впливу. Проте, в Україні така тенденція не мала особливого успіху, на відміну від Московії, де впливи візантизму взагалі набули «останніх крайностей» [286, с. 43]<sup>258</sup>.

Характерною рисою ранньосередньовічної ідеології був пошук глибокого коріння для інститутів, що репрезентували ті чи інші суспільні організми: державних утворень, династій, а особливо – національних церковних організацій. Київські ідеологи XI – XII століть всіляко прагнули підкреслити зв'язок Києва з «другим Римом» – Царгородом і довести, що на Русі з давніх часів (задовго до 988 року) існувала християнська община, зводилися церкви, переписувалися й перекладалися християнські книги, а сама релігія завойовувала собі міцні позиції. Звідси бажання поставити Русь біля витоків християнства й християнської церкви, поряд із Константинополем [173, с. 10, 20]<sup>259</sup>. Одночасно формувалася політична й національна свідомість, що утверджувала нові світоглядні принципи. Що, згідно твердження Р. Іванченко, відображено у творах київських літописців. Зокрема, утвердження й захист власної державної та духовної самобутності, власне – національного поступу, становили сутність ідейного спрямування літописання. Літописці, по суті своїй мислителі й ідеологи своєї доби, вже в XI – XII столітті усвідомлювали себе і свій народ, свою державу, свою історію таким чином, що власні мораль, традиція та звичаї кращими й моральнішими, ніж у сусідніх племен і народів [385, с. 143, 144]<sup>260</sup>. Ідеологія «Слова о полку Ігоревім» виразно засвідчила усвідомлення україно-руською

<sup>257</sup> Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.

<sup>258</sup> Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – [вид. 2-е, удоск] ; за ред. Д. Куликовського. – Вінніпег-Мюнхен-Детройт : «Biblos», 1962. – 160 с.

<sup>259</sup> Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский ; пер. с укр. ; под. ред. М. В. Поповича. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.

<sup>260</sup> Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Р. Іванченко. – К. : Смолоскип, 2007. – 376 с.

лицарсько-дружинною верствою своєї відповідальності за долю народу й держави [746, с. 9, 10, 13, 14]<sup>261</sup>. Наскрізною ідеєю «Слова о полку Ігоревім» було утвердження єдності усіх руських князів перед зовнішньою небезпекою. Однією з ключових фігур процесу консолідації земель України-Руси виступав Ігор Святославович (Сіверський). У 1184 році ускладнилися його стосунки з Всеволодом Переяславським, який напав на сіверські міста й пограбував їх. Окрім того, з півночі Сіверщині погрожував рідний дядько переяславського князя Всеволод Суздальський, зі сходу – половці [917, с. 109]<sup>262</sup>. На думку С. Федаки, Ігор Сіверський був поставлений перед лицем жорстоких реалій. Всеволод Суздальський, об'єднавшись із половцями, зазіхав на Сіверщину. Він хотів розправитися з нею руками союзних йому половецьких ханів, як це він вже зробив незадовго до того з Рязанщиною. План Ігоря полягав у тому, щоб розпорошити половецькі сили ще до того, як вони об'єднаються [808, с. 242]<sup>263</sup>. Однак низка чинників, зокрема релігійно-етичного характеру, призвели до поразки військо князя Ігоря.

Одним із проявів ідеології середньовічної Русі була ідея династично-державної спадкоємності, котра стала особливо актуальною в середині XII століття, в період боротьби за київську ідеологічну спадщину. Це, зокрема, було пов'язано з прагненням Андрія Боголюбського, за допомогою православних святинь, встановити ідеологічну супрематію Володимира над Києвом – Другим Єрусалимом. Згодом, московські книжники-історіографи другої половини XVI – XVII століть, формулюючи концепцію тотожності Київської Русі та Московського царства, проголосили Андрія Боголюбського фундатором і будівничим Русі-Росії.

У другій половині XV століття після завоювання турками-османами Балкан і падіння Константинополя Московська Русь залишилась останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості, а відтак і бажання наслідувати теологію універсальної держави-імперії.

<sup>261</sup> Слово о полку Игореве // «Слово о полку Игореве» и время ; под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1985. – С. 7-24.

<sup>262</sup> Яценко Б. «Слово о полку Игоревім» та його доба / Б. Яценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 256 с.

<sup>263</sup> Федака С. Д. Політична історія України-Руси доби трансформації імперії (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. – 340 с.

Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього християнства була тим джерелом, з якого імплантувались уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя й вибудовувалась у цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим – Рим – Москва» [686, с. 10, 11]<sup>264</sup>. М. С. Грушевський, у своїй програмній статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» рішуче виступивши проти міфу, закладеного московськими книжниками в історіографічну схему, згідно котрої Московська державність виводилася з Київської Русі. Тотожність Московського царства з останньою мала демонструвати його споконвічну присутність на світовій арені. Насправді ж Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на власному корені, запозичивши лише від Київської Русі певні форми суспільно-політичного устрою, право, культуру тощо [289, с. 167-172]<sup>265</sup>. Назвавши себе Росією, або Великою Руссю, Московія тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Русі, а цим стверджувала й своє право на «собираніе земель русских». Таким чином розпочалося формування Московського царства, а згодом – Російської імперії. Історія двох різних держав – київської й московської – стала уявлятися як органічні періоди однієї «русської історії». Натягнувши на себе маску «росіянства», Москва не тільки приточила Київську Русь до своєї, тепер уже «російської» історії, а й проголосила свою першість у репрезентації «русського світу», визначила своє ставлення до українців у ролі «старшого брата», а українцям відвела другорядну роль «малоросів», себто провінційного відгалуження великоросів, зіпсованого польськими або литовськими впливами [259, с. 82, 83]<sup>266</sup>. Внаслідок месіанського звеличення своєї держави та відвертого ігнорування прав і гідності сусідніх народів було закладено значне ідеологічне протистояння на майбутнє.

Київська Русь з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою була українською державою, і що Московська держава не була ані спадкоємницею, ані

<sup>264</sup> Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23-33.

<sup>265</sup> Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Вивід прав України. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 7-13

<sup>266</sup> Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.

наступницею її культурно-історичних традицій, бо виросла на своєму московському ґрунті, у відмінних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XIII – XVI століттях формувалася цілком відмінна народність і постала нова державна формація – Московія. Московські землі були під монгольським пануванням два з половиною століття, і воно викарбувало глибоке тавро на все життя московського народу, на його духовну та матеріальну культуру. Татарське поневолення змінило державно-правове становище князів і характер їхньої влади: про права князя, про віча і боярські ради не було вже мови, князь перетворився на самовладного щодо населення, але покiрного волі татар. У цих умовах виховалися дух московського деспотизму, покора, «раболепіє» підданих і жорстокість московського характеру [259, с. 126]<sup>267</sup>. Відтак, була сформована ідеологема «Москва – третій Рим», котра дала початок формуванню імперської ідеології<sup>268</sup>. На думку В. А. Томсинова, вдумливе осмислення спадщини Філофея дозволяє побачити в його творах щось корінним чином відмінне від концепції «Москва – Третій Рим». Основна його ідея – ідея «Ромейського царства». В уявленні Філофея це – ідеальне царство, що так зветься тільки тому, що саме в Римі відбулося вперше поєднання християнської релігії з державною владою. На відміну від реальних держав, «Ромейське царство» непорушне. Стародавній Рим і Візантія були лише носіями образу ідеального царства. Після того, як вони зникли, образ «Ромейського царства» перейшов на Московське царство [790, с. 156]<sup>269</sup>. Відтак великий князь Василій III відчув себе «вселенським царем всього православ'я та відповідальним за його непохитність» перед загрозою кінця світової історії, а цар Олексій Михайлович згодом, з допомогою никонівської церковної реформи, зважився реалізувати проект створення єдиної православної імперії, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії [477, с. 55, 468]<sup>270</sup>. У даному контексті варто привести

<sup>267</sup> Там же.

<sup>268</sup> За висловом О. Оглоблина, московська теорія (XVI століття) Третього Риму – ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіалізму, в тому числі – і в його наступі на українську Козацьку Державу (Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва / О. Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 13).

<sup>269</sup> Томсинов В. А. Политическая и правовая мысль Московского государства / В. А. Томсинов // История политических и правовых учений : [учебник] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Изд-во «Зерцало», 1999. – С. 148-204.

<sup>270</sup> Кутузов Б. П. Тайная мисия патриарха Никона / Б. П. Кутузов. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2008. – 528 с.

твердження історика з української діаспори М. Демковича-Добрянського стосовно того, що російський імперіалізм не починається XVIII ст., його генеза сягає Володимиро-Суздальського князівства часів Андрія Боголюбського, де вже розпочалося втілення принципу «єдинодержавія». Останній був розвинений у XVI ст. Іваном Пересветовим і монахом Філофеєм у концепцію, згідно котрої, цар – символ святої Русі, цар над царями, цар над усім світом, цар, що має історичну місію – об'єднати всі народи світу в одному царстві [314, с. 13, 45]<sup>271</sup>. Сучасні російські вчені схильні пов'язувати ідеологію «Москва – третій Рим» з ідеєю месіанського панправослав'я та виводити цю ідейно-політичну доктрину з історії православної церкви.<sup>272</sup> Також підкреслюється, що ідея Москви як третього Риму стала провідною ідеологією Московської Русі [486, с. 20]<sup>273</sup>. На думку Р. Кіся, доктрина Москви – «третього Риму» по суті суперечила навіть принципам пропагованого нею російського месіанства, що тільки формально (на вербальному рівні) мало прикмети універсальності, або ж претендувало на таку планетарну всеохопність. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самовистачальності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя, й навіть поривала з ним [416, с. 185, 186]<sup>274</sup>. Якщо при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «третього Риму», тобто державного всевладдя, то Україна-Русь висуває на перший план ідеологію «Другого Єрусалиму», святої землі. Ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативних смерті) набуває в Україні пріоритетного значення.

Ця ідеологія згодом розвинула в українській книжності проблему духовного розуму. Йшлося не про інтелект, логічну стихію мислення, що протистоїть сфері

<sup>271</sup> Демкович-Добрянський М. Україна і Росія / М. Демкович-Добрянський. – Львів-Краків-Париж : Видавнича спілка «Просвіта», 1993. – 206 с.

<sup>272</sup> См. : Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 145.

<sup>273</sup> Левицкий С. А. Очерки по истории русской философии / С. А. Левицкий. – М. : Канон, 1996 – . – Т. 1. – 496 с.

<sup>274</sup> Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Р. Кісь. – Львів : В-во отців Василян «Місіонер», 1998. – XIV, 562 с.



емоцій та почуттів, а про розумну душу, що живиться «внутрішнім словом» серця (Феодосій Печерський), «інтелектуальною любов'ю» (Г. Кониський) чи мудрістю «внутрішньої людини» (Г. Сковорода). Внаслідок такого розуміння в українському менталітеті не було гострого розриву між інтелектом та почуттям, між духом та тілом, вірою та раціональною сферою, який спричинив у західноєвропейській духовності трагічну роздвоєність людини. Більш того, київський митрополит XVII століття Ісайя Копинський навіть стверджував: «Разум вище за віру, бо веде до віри» [454, с. 293]<sup>275</sup>.

Феодальна роздробленість і монголо-татарська навала згубно позначилася на політико-правовому розвитку Київської Русі. Як держава вона припинила своє існування. Проте Україна-Русь дала змогу політично розвиватися своїм колишнім окраїнам: Галицько-Волинській, Новгородській та Московській державам, з їх власними ідеологемами.

На думку М. Бердяєва, монголо-татарська навала призвела до трансформації Північних князівств (насамперед Московського) в «християнізований варіант татарського ханства», азіатсько-татарський за своїм типом, порівняно з яким навіть період татарського ярма був кращим, особливо для церкви [146, с. 44, 45]<sup>276</sup>. У той же час, українським (південним і західним давньоруським) князівствам в умовах жорстокого протистояння із Золотою Ордою вдалося не лише зберегти, але й розвинути питомі демократичні цінності. Спочатку це відбувалося в Галицько-Волинському князівстві, а згодом – у структурі Великого князівства Литовського. Поступово збільшувався розрив ментальності та ідеологічного розвитку Московської держави та України-Руси.

Характеризуючи громадський рух на Україні-Руси в XIII столітті, М. Грушевський звернув увагу на значну автономність громад на її південно-західних землях. Це, зокрема, особливо яскраво проявилось у випадку союзу болохівських громад із татарами. Незважаючи на завзяту боротьбу Данила Галицького проти такої тенденції та з метою відродити попередній державний устрій, в деяких українських

<sup>275</sup> Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.

<sup>276</sup> Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н. А. Бердяев // О РОССИИ и русской философской культуре. – М. : Наука, 1990. – С. 43-271.

землях громада стала «правити всім громадсько-політичним життям (бо зверхність татарська, як дуже поверхова, навряд чи уважалася за елемент громадсько-політичного устрою по тих громадах)» [285, с. 233-242]<sup>277</sup>. Так чи інакше, відчутним (хоч значно меншим у порівнянні з Північними князівствами Русі) був татарський вплив і на розвиток характерології окремих земель України-Руси.

Згідно зауваження М. Грушевського (на прикладі Галицько-Волинського князівства і початків Литовсько-руської держави), політичний лад у княжій Україні-Руси послідовно еволюціонував в напрямку до конституційної монархії [290, с. 3-8]<sup>278</sup>. Відповідним чином трансформувалися й ідеологічні засади. Вони поступово позбавлялися релігійних рис, натомість набуваючи світських, політико-правових ознак.

### 2.3. Зародження ідеології козащини

У Західній Європі вже в середні віки почала формуватися концепція нації та національної держави як ідеальної форми політичної організації. У Східній Європі процес становлення національних держав на основі розвитку національної свідомості був значно ускладнений цілою низкою обставин. Серед них слід відзначити панування великодержавних, деспотичних традицій, включно з великодержавною, імперською ідеологією.

А. де Токвіль зауважив, що обставини, в яких народжуються нації та котрі служать їхньому становленню, впливають на весь їхній майбутній розвиток і на становлення національного характеру [785, с. 39]<sup>279</sup>. Відповідним чином, на основі звичаїв, поглядів, традицій, притаманних саме певному народу, поступово формується і його національна ідеологія.

Д. Бантиш-Каменський, характеризуючи козацько-гетьманську Україну, відзначив мужність українців на полях битв і хоробрість – як головний спадок їх

<sup>277</sup> Грушевський М. С. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002 – . – Т. 5 : Серія «Історичні студії та розвідки (1888-1896)». – 2003 – С. 216-242.

<sup>278</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. // М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994 – . – Т. 5 – 704 с.

<sup>279</sup> Токвіль, А. де. Про демократію в Америці : у 2 т. / А. де. Токвіль ; пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Михайленка. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

предків. Особливо він підкреслив скромність жителів України у побуті й честолюбство у всіх сферах громадського життя [19, с. 464]<sup>280</sup>. Н. Яковенко звернула увагу на те, що в умовах релігійного та мовного дуалізму українського суспільства періоду приналежності його до Речі Посполитої формувалося національно-патріотичне піднесення, або – перше культурне відродження України. Ідеологічно воно спиралось на так званий сарматський міф, тобто започатковану в польській суспільній думці другої половини XVI століття тезу, згідно з якою предками лицарського стану – шляхти – були войовничі сармати, що нібито підкорили місцеві племена – майбутній простолюд. Створивши з плином часу республіку «золотої шляхетської вольности» Реч Посполиту. Сарматська ідеологія, проголошуючи культ військової доблесті, патріотизму й боговибраності Польщі, сприяла появі концепції винятковості політичного устрою Польської держави, що спиралася на апологію громадянських свобод її провідної верстви – шляхетського народу [906, с. 65]<sup>281</sup>. Попри свою міфологічність, сарматська ідеологія мала досить значний вплив на політичну свідомість української шляхти. Важливим було поєднання елементів національного пробудження з розвитком громадсько-політичних цінностей.

У другій половині XIV століття в Україні досить активно розвивалася релігійна ідеологія. Зокрема, в цей період проникають пізньовізантійський ісихазм – релігійно-філософське вчення візантійських богословів Григорія Синаїта та Григорія Палами, а також його болгарський різновид у викладах Евтимія Тарновського та його учнів. Незадовго до цього, в 40-х роках XIV століття, це вчення стало офіційною ідеологією візантійської церкви та держави.

Ісихастський ідеал, який виник за часів перших чернечих спільнот і був оновлений у період полеміки консервативно налаштованих прибічників православ'я й латиністів у XIV столітті, зосереджувався в підвищеному акцентуванні на моментах аскези та молитви. Введення категорії *простоти* було за часів апологетів логічним

<sup>280</sup> Бантъш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантъш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.

<sup>281</sup> Яковенко Н. Розтятий світ : культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Н. Яковенко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59-70.

наслідком реакції раннього християнства на надмірність естетичних ідеалів розкоші пізньої античності (антитеза строкатості й складності світу до простоти духу) [370, с. 185]<sup>282</sup>.

XVI – XVII століття ознаменувалися поширенням в Україні своєрідної ідеології бароко, котре зародившись в Італії, з часом, набуло різноманітних, іноді діаметрально орієнтованих духовних форм у різних геополітичних регіонах. Так, зокрема, специфікою українського бароко є та обставина, що тяжіння до античності та міфологічних образів і середньовічної символіки переломлювалось у ньому крізь традиції Київської Русі, а певні ідеї Реформації засвоювались у контексті ідеалів національно-визвольної боротьби з її героїкою та демократизмом.

На думку В. Скуратівського, українське бароко відзначалося особливим значенням літературних творів. При цьому зауважено, що бароковий український феномен доволі відрізняється від західних зразків. Після програшу зусиль, спрямованих на політичну реставрацію київської спадщини – від Хмельницького до Мазепи, – українське бароко потроху еволюціонує у бік своєрідного містичного анархізму, глибокої байдужості, а то й одвертої ворожості до політично-єтатистського принципу, до самої ідеї держави [740, с. 147-149, 174]<sup>283</sup>.

С. Плохій звернув увагу на існування в українській підсвідомості християнсько-лицарського ідеалізму буття. Найповнішою мірою він проявився у феномені козацтва. Вже у XVI столітті емісари Папи Римського та західноєвропейські автори, які писали про Україну, вважали козаків борцями за християнську віру [638, с. 136-138]<sup>284</sup>.

В. Антонович у процесі розвитку світової історії надавав важливого значення провідній ідеї нації. Її він пов'язував із вічевим принципом широкого демократизму й визнання рівного політичного права для кожного громадянина. [101, с. 11, 12]<sup>285</sup>. Відтак, Антонович розглядав козащину як пережиток старих руських громад, з

<sup>282</sup> Зема В. Із нотаток про долю української культури / В. Зема // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 183-187.

<sup>283</sup> Скуратівський В. Історія і культура / В. Скуратівський. – К. : Україно-американське бюро захисту прав людини, 1996. – 298 с.

<sup>284</sup> Плохій С. Наливайкова віра : Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій ; пер. з англ. С. Грачової. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

<sup>285</sup> Антонович В. Коротка історія козащчини / В. Антонович. – К. : Україна, 1991. – 158 с.

трансформацією віча у раду, а князя – у гетьмана. До речі, така позиція була також притаманна таким історикам, як М. Костомаров та І. Каманін [331, с. 79-80]<sup>286</sup>. Відповідно, саме до князівських часів В. Антонович відносив формування української демократичної ідеології, котра в добу Козаччини стала основою ідейно-політичної опозиції польсько-шляхетській ідеології.

Ідея козацтва народилася в степу і, поєднавшись з давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення (наприклад – чорні клобуки в Київській державі), почала реалізовуватися на північному боці Великого кордону (між степом і лісостепом), досить швидко кристалізуючи власну національну та конфесійну ідеологію. Я. Дашкевич підкреслює саме національне та конфесійне забарвлення козацької ідеології, оскільки, незважаючи на різноманітність поліетнічних елементів, які влилися до запорозького козацтва, воно завжди виступало єдиним етнічним (український) і конфесійним (православ'я) фронтом як носій яскравих проявів національної самосвідомості [309, с. 39, 40]<sup>287</sup>. Відомо, що українців у XVI – XVII століттях чужоземці та сусіди називали черкасами, а також – нацією козаків. Поняття «козак» і «українець» часто ототожнювалися [349, с. 114]<sup>288</sup>. Це було пов'язано з тим, що саме козацтво упродовж цього трагічно-загостреного часу зуміло в умовах цілковитої бездержавності України сформувати військовий осередок, витворити соціальну верству воїнів-професіоналів, котра взяла на свої плечі обов'язки керуючої і провідної сили української нації [534, с. 209]<sup>289</sup>. В українців закріпилася свідомість власної історичної минувшини й особистої гідності, але серед козаків вона знайшла відповідний ґрунт і розвинулася, набувши ідейних форм. Козаки вірили також у свою правду [716, с.133]<sup>290</sup>. У 1621-1623 роках у творах Захарії Копистенського, Йова Борецького й Мелетія Смотрицького була сформульована ідеологема про те, що

<sup>286</sup> Дорошенко Д. І. Запоріжжя в історичній літературі / Д. І. Дорошенко // Український історик. – Т. 38. – 2001. – Ч. 1-4. – С. 74-83.

<sup>287</sup> Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28-44.

<sup>288</sup> Етнос. Нація. Держава : Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.

<sup>289</sup> Маланюк С. Книга спостережень (фрагменти) / С. Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.

<sup>290</sup> Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик. – Т. 39-40. – 1973. – Ч. 3-4. – С. 133-141.

«вільний народ» (українці) завжди приймали владу тих чи інших правителів на підставі добровільного вибору володаря та контракту з ним. Вона витримала чи не найдовшу перевірку часом, як один з аргументів (традиційних для річпосполитських доказових практик) у боротьбі за «порушені права й вольності презацного народу руського», який свого часу нібито добровільно – «през пакти й присяги» – увійшов до складу Польсько-Литовської держави. Ця сама ідея зберігала свою доказову силу в уявленнях старшини мазепинських часів та широко декларувалася в моменти небезпечного хитання Гетьманату, а востаннє – навіть уже після його падіння, – в «Історії Русів», автор якої власне в контрактних засадах поєднання з правителями «більших держав» убачає докази того, що українці були споконвіку «вільною нацією» [904, с. 120]<sup>291</sup>. Ідеологія козацтва в багатьох аспектах збігалася з антифеодальною національною ідеологією українських гуманістів-полемістів XV – XVII століть, котру найбільшою мірою представляли П. Русин, Ю. Дрогобич (Котермак), С. Оріховський-Роксолан, І. Вишенський, Ю. Немирич та ін. Здійснивши поворот від релігійної, християнської ідеології до антропоцентризму, вони виступали з ідеями демократичної реформи церкви, захищаючи концепцію церковного республіканізму [803, с. 46]<sup>292</sup>.

С. Оріховський-Роксолан (1513-1566) у своїх працях «Про турецьку загрозу», «Про природне право» (не збереглася), «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» виклавши погляди на походження й сутність держави, аналіз форм державного правління, визначив своїм ідеалом освічену монархію, обмежена законом. Мету держави С. Оріховський розглядав як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов'язків, рівночасно, він був упевнений, що й громадянинові слід спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства та держави, захист своєї Батьківщини [610, с. 23, 86, 87]<sup>293</sup>. С. Оріховський-Роксолан був прибічником теорії природного права. Згідно його переконання, людські

<sup>291</sup> Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 118-126.

<sup>292</sup> Українська політологія : витоки, еволюція ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Варта, 1995. – 328 с.

<sup>293</sup> Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : у 2 ч. ; за ред. В. М. Нічика. – К. : Наук. думка, Основи, 1995 – . – Ч. 1. – С. 23-61.

закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності. При цьому, діяльність монарха мала бути спрямована на створення таких умов життя, які відповідали б природному праву.

Поширення на українських землях реформаційних ідей було пов'язане з боротьбою проти окатоличення й полонізації. Ці ідеї знаходили прояв у демократичній інтерпретації Біблії, у вимозі громадянської рівності, а згодом – у критиці верхівки православного духовництва, яка 1596 року взяла участь в укладенні Берестейської унії та утворенні уніатської церкви. Особливо запеклим опонентом Берестейської унії був І. Вишенський, який виступив не лише проти римо-католицької експансії, а й за повернення до чистоти віри та норм суспільного життя періоду раннього християнства. Реалізацію свого суспільного ідеалу, основними аспектами, котрого були: рівність, права людини й народу, І. Вишенський вважав можливою тільки за умови повернення до демократичних основ раннього християнства.

І. Вишенський не лише був автором догматичної критики римо-католицизму та уніатства, а також – ініціатором полемічної боротьби в системі суспільно-політичних ідей, з певним алегоричним їхнім трактуванням, що відносить його твори на значний інтелектуальний рівень. Ці ідеї здобули в православному середовищі свого розвитку, хоча часом різка їхня ортодоксальна природа чи послаблювалася чи посилювалася [875, с. 223]<sup>294</sup>. Зокрема, для І. Вишенського було притаманне ортодоксальне відчуття причетності до оборони гваної православної віри від «світу зваб і спокус», а також – утвердження ідеалів християнської аскези й консервативних моделей розвитку суспільства [909, с. 181, 182]<sup>295</sup>. Особливий ідеологічний акцент творів І. Вишенського було спрямовано на захист православ'я [219, с. 198, 199]<sup>296</sup>. Загалом же в цей період протистояння між католицизмом, унією та православ'ям було чи не головним ідеологічним питанням [268, с. 157]<sup>297</sup>. Сповнені патріотичного пафосу,

<sup>294</sup> Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст. : у 2 кн. / В. О. Шевчук. – К. : Грамота, 2007 – . – Кн. 1. – 720 с.

<sup>295</sup> Ямчук П. Ідеал релігійного консерватизму в добу Середньовіччя в східній та західній рецепціях : Лі Бо та Іван Вишенський / П. Ямчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 179-185.

<sup>296</sup> Вишенський І. Книжка / І. Вишенський // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 197-201.

<sup>297</sup> Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.

громадянськості, твори українських гуманістів XV – XVII століть сприяли розвитку патріотичних почуттів у людей, формували національну свідомість та історичну традицію, що мало велике прогресивне значення, бо інтерес до минулого свого народу у той час став загальною тенденцією у розвитку духовної культури України-Руси. Поряд з цим активно розвивалася ідеологія «третього стану», обґрунтуванням якої стали ідеї гуманізму епохи Відродження. Зокрема принцип громадянського гуманізму, окрім патріотизму, все більшою мірою проявлявся в національній самосвідомості, громадянському служінні («спільне благо»), справедливості, політичній свободі [506, с. 10, 11]<sup>298</sup>. У процесі зростання національної самосвідомості українців все більшого значення набувала ідея згуртованості громадян, їх обов'язку захищати Батьківщину. Єдиним станом, який повністю відповідав цій місії, було козацтво. Немовби акумулюючи в своїй діяльності кращі ідеї своїх сучасників – українських мислителів, козацтво творило свою унікальну ідеологію. Особливе значення у розвитку козацької ідеології відіграла православна церква, яка сприяла утвердженню в середовищі козацтва, особливо на Січі, християнської моралі та духовної культури.

Значну роль у формуванні національної самосвідомості українців відіграли наступ римо-католицизму та укладення Берестейської унії, сприйнятої за зраду православ'ю. Протистояння їм спонукало релігійних інтелектуалів до літературної полеміки, на думку Я. Дашкевича, – могутнього ідеологічного інструменту саме національного змісту взаємопроникненням [306, с. 72]<sup>299</sup>. У період Берестейської унії залишалися особливо актуальними релігійні чинники на формування державницької ідеології, в тому числі й козацької. Так, у цей час розроблялися різного роду ідейно-політичні проекти формування козацьких державних утворень на території Речі Посполитої.

У 1596 році ідею виділити територію між Бугом і Дністром для організації там козацького війська висунув провідник козацького повстання Северин Наливайко [638,

<sup>298</sup> Литвинов В. Д. Переднє слово / В. Д. Литвинов // Українські гуманісти епохи Відродження : у 2 ч. ; за ред. В. М. Нічика. – К. : Наук. думка, Основи, 1995 – . – Ч. 1. – 432 с.

<sup>299</sup> Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст. / Я. Р. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 70-79.



с. 77]<sup>300</sup>. У цей же період київським католицьким біскупом Йосипом (Юзефом) Верещинським було розроблено проект створення козацького князівства за Дніпром [390, с. 369]<sup>301</sup>. Окрім того Верещинський пропонував інтенсивно заселяти Дикий степ, будувати там фортеці, спиратися на запорізьке козацтво у боротьбі проти Османської імперії та ординців, яке мало відіграти важливу роль у хрестовому поході проти мусульманської агресії [390, с. 578]<sup>302</sup>. Як відмітив С. Плохій, Й. Верещинський ґрунтував свої проекти антитурецької боротьби в Україні на ідеї християнської єдності католиків і православних. Оскільки він розробляв і пропонував свої проекти за умов підготовки церковної унії, він, очевидно, не мав сумнівів у перемозі принципу загальнохристиянської солідарності у справі антиосманської боротьби [638, с. 138, 139]<sup>303</sup>. Згідно твердження В. Шевчука, найцікавіше в проекті Й. Верещинського – виразно й чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю, ідея, котра в XVII столітті стала основоположною для козацького державотворення, і саме за неї змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського. У Гадяцькому трактаті вона оформлена як Велике князівство Руське. З одного боку, це було повернення до старого князівського укладу, традиційного в Україні, адже Київське князівство перетворилося на воєводство після смерті князя Симеона Олельковича у 1470 році, а з другого боку, державне утворення проектувалося нове, козацьке, з метою державного упорядкування козацтва, що було вельми на часі. Ю. Верещинський, отже, був перший, хто накреслив конституційний проект України як Козацької держави, де князь ставав чільним правителем краю. Верещинський політично обґрунтував державницький статус «Українського задніпровського князівства», визначив його корінні ідейні постулати та ступінь самоорганізації [874, с. 383, 384]<sup>304</sup>. В основі ж ідеологічної моделі Ю. Верещинського

<sup>300</sup> Плохій С. Наливайкова віра : Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій ; пер. з англ. С. Грачової. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

<sup>301</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

<sup>302</sup> Історія українського козацтва : нариси: у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – . – Т. 2. – 724 с.

<sup>303</sup> Плохій С. Наливайкова віра : Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій ; пер. з англ. С. Грачової. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

<sup>304</sup> Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

були принципи своєрідної лицарської корпорації, представлені політично-організаційною системою Війська Запорізького.

П. Сагайдачний задля зміцнення ідеї творення Козацької держави входить у альянс із православним духовенством і починає організацію територіальних полків, тобто втілює в життя ідеї Й. Верещинського, хоча й не завершує: це здійснює М. Дорошенко. З другого боку, саме П. Сагайдачний намагається втягти в процес творення Козацької держави міжнародні сили, відтак виникає ідея Козацької республіки із центром у Трапезунді, в яку були втягнуті Венеція та Персія, що шукали в цьому заході польського сприяння [891, с. 66, 67]<sup>305</sup>. Попри нереальність, чи й утопічність, цих прагнень, варто зауважити, що у другій половині XVII століття ідея незалежної Козацької держави продовжувала розвиватися окремими українськими гетьманами.

Як відзначив І. Гирич, козацтво поєднувало в собі православну віру, ідеологію шляхетсько-козацької верстви та мовно-етнічну самоідентифікацію. При цьому, воно виконувало роль третього стану в Україні, поява якого на політичній арені Європи періоду XVI – XVIII століть ознаменувалася зародженням національних відносин, що тоді ґрунтувалися на нестійкому симбіозі церковно-релігійних, станових і мовно-етнічних спільнот [248, с. 5]<sup>306</sup>. На думку сучасних вчених, у ті часи існував «ідеологічний рівень» національної свідомості, котрий змушував нації підніматися на національно-визвольні змагання – звичайні селянські маси без елітарної ідеології, але з цілком націоналістичним ставленням до своїх національних поневолювачів [408, с. 287]<sup>307</sup>. Особливо це проявилось під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Якщо на її початку Б. Хмельницький воював за заподіяну йому особисту кривду, то вже, починаючи з 1649 року, він ставить завдання боротьби за православну віру та визволення усього «народу руського» з польської неволі.

<sup>305</sup> Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.

<sup>306</sup> Гирич І. Між політикою та історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. / І. Б. Гирич // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2003. – № 1. – С. 5-14.

<sup>307</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

Важливим фактором розвитку української національної ідеології була українська національна ідея, котра почала формуватися в XV – XVI століттях. На відміну від етнічної ідеї з її вузьким, суто племінним характером, вона набула більш широкого, поліетнічного змісту й політичного, загальнолюдського характеру. Маючи під собою могутню основу, національна ідея виявилася надзвичайно живучою. На основі національної ідеї, вже в XVI – XVII століттях, відбувається становлення концепції національної держави, згідно з якою кожна нація має право створити власну державу, при цьому, державу нового типу – об'єднану спільними політичними та громадянськими інтересами та ідеями, включно з державницькою ідеологією.

Після запровадження Берестейської унії в 1596 році, протягом першої половини XVII століття, відбувалося оформлення ідеологічної концепції, в основі котрої лежало глибоке усвідомлення національної ідентичності з українським народом. Відтак, теза «русин – значить православний» залишалась актуальною лише на рівні суспільних низів, простолюду. Елітарний прошарок суспільства чітко усвідомлював, що національна приналежність не обов'язково збігається з певною релігійною конфесією [223, с. 28]<sup>308</sup>. У середині XVII століття на політичну арену виходить козацька еліта, яка зорганізовує та очолює збройне змагання за вихід зі старої політичної системи й створення самостійної держави. Це стало свідченням остаточного пробудження українства від пасивного усвідомлення себе русинами до активного самоствердження нації – «славного і давнього народу руського», – яка вперше ставить собі за найвищу мету – знайти власне місце між іншими народами Європи, домогтися єдності козацько-руської України та блага рідній землі [323, с. 128, 129]<sup>309</sup>. В. Антонович тісно пов'язував повноцінний політико-правовий розвиток українського народу з цивілізаційно-культурними аспектами. Особливо він наголошував на необхідності подолання особистого егоїзму козацької старшини та надання пріоритету самопожертві на користь громадській справі, що визначало б одну із найяскравіших особливостей

<sup>308</sup> Візер С. О. Проблема національної ідентичності українського народу в ідеології уніатів (перша половина XVII ст.) / С. О. Візер // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 28-37.

<sup>309</sup> Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.

козацької ідеології. Як негативний вплив Берестейської унії 1596 року для українського народу В. Антонович вбачав порушення традиційного для української православної церкви соборного, демократичного громадського устрою, особливо із введенням авторитету папи та влади однієї особи замість соборної, що суперечило народним українським звичаям [101, с. 12, 13, 33]<sup>310</sup>.

Процес формування національної свідомості, як і української національної ідеології, був досить складним і тривалим. Значний його розвій був пов'язаний із розвитком культурно-освітніх осередків: братства, Острозький центр, Києво-Могилянська академія тощо.

Перші братства, котрі почали виникати з XIV століття як об'єднання вірних певної парафії, ставили перед собою, здебільшого, релігійно-благодійну мету. Ця демократична громадянська структура на декілька десятиліть стала осередком розвитку та захисту національної ідентичності та духовності українського народу, вогнищами свободи, рівності й братерства [457, с. 149]<sup>311</sup>. Братства були релігійно-культурними громадами – фактично неофіційними, неформальними, «антиструктурними» об'єднаннями людей, відданих національно-релігійній ідеї. Одним з чільних представників братської православної ідеології був полеміст І. Вишенський.

Реформаційно-гуманістичний напрям братського руху визначив і характер його ідеології. Діячі братського руху цікавилися моральною проблематикою, прагнучи сформувати новий підхід до людини, давали своє пояснення її призначення. Одним із джерел їхніх переконань були реформаційно-протестантські ідеї раціоналістично-еретичних учень, зокрема соцініянства, що наприкінці XVI у першій половині XVII століття активно поширювалися в Україні (кінець XVI – перша половина XVII століття) [550, с. 388]<sup>312</sup>. Ідеологія братств активно впливала на їх практичну

<sup>310</sup> Антонович В. Коротка історія козащини / В. Антонович. – К. : Україна, 1991. – 158 с.

<sup>311</sup> Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

<sup>312</sup> Матковська О. Ідеї соцініян в ідеології та практиці братств в Україні. Теорія практика більшовизму : голодомор та інші методи й способи терору / О. Матковська // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХVIII. – Праці історично-філософської секції – Львів, 1994. – С. 372-388.

діяльність. У середовищі братств утверджувалися ідеї економічного підприємництва, справедливості, правової рівності, політичної свободи й громадянського служіння – тобто ідеї, що асоціюються з громадянським гуманізмом.

Братства надали українському національному рухові просвітительського характеру. Ініційована міщанами орієнтація на освіту, віра в те, що саме вона допоможе вистояти православ'ю «народу руському», стала загальнонаціональною. Таку орієнтацію підтримувало козацтво, національні ідеї якого виражали київські культурні діячі першої половини XVII століття. Київські інтелектуальні кола акцентують увагу не стільки на проблемі православно-слов'янської єдності, як це було в Острозьких та братських колах, а підносять питання духовної єдності Русі (тобто, української нації), при її інтелектуальному збагаченні, здобутками західної цивілізації. Національна свідомість інтелектуалів київського кола часто виражалася в закликах боронити свою землю і віру християнську, а суспільним ідеалом виступає воїн-козак, образом якого є П. Конашевич-Сагайдачний [318, с. 9, 10]<sup>313</sup>. У свою чергу козацтво демонструвало свою відданість православної церкві. Яскравим підтвердженням цього був вступ Війська Запорізького на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним до київського православного братства, створеного шляхтою та міщанством у 1615 році. Завдяки вступу всього Війська Запорізького до Київського братства було утворено своєрідний союз козацтва, духовенства та міщанства.

Як зауважив І. Крип'якевич, національна організація того часу мала основи в двох центрах – міщансько-духовному та козацькому. Перше середовище розвинулося під час найбільшого напруження боротьби з польськими впливами. Зокрема, значною була роль братств. Саме з братських кіл вийшла нова ієрархія, яка зайнялася реформою церкви й розвитком культури. З цього міщансько-духовного середовища вийшло нове письменство, що було тісно пов'язане з потребами національної оборони та підтримувало бойовий настрій громадянства. «Учителі, літератори, друкарі, видавці

<sup>313</sup> Держко І. З. Українська національна ідея в контексті суспільного прогресу / І. З. Держко. – Львів : Світ, 1999. – 56 с.

скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас» [456, с. 249]<sup>314</sup>. Другий організаційний центр творило Військо Запорізьке.

Аналізуючи добу П. Сагайдачного, Н. Полонська-Василенко звернула увагу на те, що завдяки політиці цього гетьмана козаки зайняли провідне місце в українському суспільстві та перебрали на себе значення провідної верстви, яку поволі втрачала українська шляхта, що полонізувалася й покатоличувалася. Козаки вперше виступили не тільки як оборонці селян, але й як протектори Православної Церкви. З другого боку – своєю діяльністю П. Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше було висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалася ідея тяглості історичного процесу; історична традиція перекривала ту, здавалося б, прірву, внаслідок татарських руйнацій та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєводства [644, с. 444, 445]<sup>315</sup>.

Прогресивні діячі української культури XVI – XVII століть, відійшовши від ранньогуманістичного світогляду, не сприйняли реформацію в її західноєвропейському варіанті. Своє завдання вони бачили у приведенні власної релігійної ідеології відповідно до вимог часу, відродженні, переосмисленні й розвитку власної духовної культури на основі її традицій і властивої їй системі цінностей, а також створенні школи вищого типу, яка б змогла стати просвітницьким й ідеологічним центром загальноукраїнського рівня, що готував би молодь для роботи на ниві вітчизняної культури. Це завдання виявилось під силу діячам Острозького культурно-освітнього центру, що був заснований у 1576 році князем Костянтином Острозьким на Волині в традиційному культурному осередку краю м. Острозі та проіснував до 1636 року. Ідейні позиції та життєві принципи представників Острозького культурно-освітнього центру відображали реформаційну за своєю суттю ідеологію. Вони вивчали і

<sup>314</sup> Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).

<sup>315</sup> Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992 – . – Т. 1 : До середини XVIII століття. – 640 с.

переосмислювали передусім духовну спадщину Київської Русі, надбання греко-візантійської книжності, твори Максима Грека тощо.

На думку Г. Касьянова, ідеологія церковних рухів та козацьких війн XVI – XVII століть містила певні міфологеми, що будувалися на апеляціях до історичного минулого. Звідси можна перейти до ідеї про «естафету еліт» від Київської Русі до польсько-литовської доби, звідти – до козацької доби, від неї – до «національного відродження» XIX століття тощо. Іншими словами – реконструювати звичну схему «перетікання» української історії, яка навдивовижу нагадуватиме вже відому схему «народницької» школи, щоправда, сформульовану в інших термінах [408, с. 284]<sup>316</sup>.

Існують підстави вважати, що саме доба Козаччини започаткувала процес творення української нації. Зокрема, це стосується такого важливого чинника для становлення державної нації, яким є ідеологія. На думку Михайла Грушевського, українське відродження XVI століття, знайшло свій подальший розвій у період Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, де виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією [291, с. 7]<sup>317</sup>. За висловом Івана Крип'якевича, у цей період на українських землях створювалася «удільна держава», а Хмельницький став «самодержцем руським», тобто незалежним володарем. Він заявляв, що визволить з-під влади Польщі весь український народ, а державні кордони визначав по Львів, Холм і Галич, тобто так, як колись проходили володіння великих князів [455, с. 226]<sup>318</sup>.

Процес зародження й розвитку державного організму вимагає створення такої політико-правової основи, котра б максимально відповідала його інтересам, завданням і забезпечувала ідейно-політичне підґрунтя процесу державотворення. Саме таку роль мала відігравати ідеологія козацтва – як найбільш активної, впливової та чи не найбільш організованої частини українського соціуму періоду XVI – XVIII століть.

<sup>316</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

<sup>317</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1996 – . – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.

<sup>318</sup> Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 408 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).

Козацтво як соціально-культурна група, що трансформувалася у військову організацію та квазі незалежну державу середини XVII століття, посіло в ній місце провідної суспільної верстви або, визначаючи цю роль у системі понять того часу, «політичної нації»; остання ж притаманну своїй, ще додержавній козацькій субкультурі ідеологію перетворила на ядро ідеології національної [590, с. 288]<sup>319</sup>. В українському козацтві проявилася віртуозна національна вдача, буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, що було архетипічним для менталітету України.

Чи не найвизначнішим проявом державницьких прагнень українського народу в період Середньовіччя стала Запорізька Січ, яка характеризувалася як християнська демократична республіка, ідеологія якої спиралася на принципи рівноправності всіх козаків, право вільного обрання посадових осіб, підпорядкування меншості рішенням більшості, що політично згуртовувало товариство, однак ці обставини, а також несформованість колегіальних органів, що схилились би до принципів опосередкованої демократії, породжувало охлократичні тенденції, маніпулювання умонастроями братчиків [641, с. 94]<sup>320</sup>. Варто відзначити, що той своєрідний, не зовсім канонічний варіант православ'я, що існував на Запоріжжі, зумовив створення романтичної моделі запорізького лицарства, котрим по суті й було запорізьке козацтво. При цьому, необхідно враховувати той факт, що в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму.

Військо Запорізьке Низове було унікальною силою, яка головним чином спрямовувала свої зусилля на відстоювання національної свободи українців. А поєднання суспільно-політичних ідеалів запоріжців з ідеєю національно-релігійної свободи українського народу створило важливу передумову для розвитку ідеології визвольного руху в Україні.

Одна з визначальних особливостей українського козацтва полягала в його глибокій релігійності. Християнська, православна віра була для козаків провідною

<sup>319</sup> Нариси української популярної культури ; за ред. О. Гриценка. – К. : УЦКД, 1998. – 760 с

<sup>320</sup> Політична історія України ; за ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.



ідеологічною настановою. За свідченням літопису Самовидця, національно-релігійні чинники домінували також серед головних причин національно-визвольної війни проти Польщі [30, с. 45-47]<sup>321</sup>.

Козацтво як хребет української нації найвиразніше представляло провідні її ознаки: територію, мову, культуру, господарську діяльність, побут та звичаї. Француз Ш. Ф. Масон, який служив у російському війську в кінці XVIII – XIX століть, писав про козаків як про націю, що не має нічого спільного з росіянами. На його думку, якщо не брати до уваги загальних подібних релігійних, мовних рис, котрі завжди існують у сусідніх народів, звичаї, спосіб життя, їжа, війни є цілком відмінними від російських [59, с. 175]<sup>322</sup>. Автор «Літопису Малоросії, або історії козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» Жан Бенуа Шерер особливо підкреслював прагнення українського народу до збереження своїх вольностей, віри, устрою та звичаїв [68, с. 11, 12, 172-179]<sup>323</sup>. Гійом Левассер де Боплан в своєму «Описі України» відзначив у козаків поєднання хитрого, гострого розуму, щедрості, безкорисності з великою любов'ю до свободи [43, с. 30, 31, 69]<sup>324</sup>. Цікаво, що, відмічаючи хоробрість і підприємливість козаків, посол німецького короля Рудольфа II Еріх Лясота називав Січ Запорізьким лицарством [59, с. 59, 60]<sup>325</sup>.

А. Скальковський ототожнював Військо Запорозьке Низове (Січове Товариство) з католицькими лицарськими орденами, подібно до яких воно було пов'язане узами громади, віри та покликання [731, с. 76-78]<sup>326</sup>. Попри цілий ряд аналогій Запорізької Січі з військово-орденськими організаціями Західної Європи, їх відрізняло, насамперед, національно-визвольне призначення першої та тісний зв'язок Війська Запорізького з народом, що надавало йому статус українського політичного центру та

<sup>321</sup> Літопис Самовидця ; упор. : Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.

<sup>322</sup> Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.

<sup>323</sup> Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж. Б. Шерер ; пер. з фр. В. В. Коптілов. – К. : Укр. письменник, 1994. – 311 с.

<sup>324</sup> Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де. Боплан; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К. : Наук. думка ; Кембрідж : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с. – (Україна в міжнародних зв'язках : хроніки, мемуари, щоденники).

<sup>325</sup> Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.

<sup>326</sup> Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.

роль вогнища української національної думки, де відроджувалася українська національна свідомість [784, с. 1286]<sup>327</sup>.

Важливою складовою козацької ідеології була ідея незалежності й свободи – як у соціальному, так і в національному розумінні, – зокрема, згідно твердження Д. І. Яворницького, запорожців характеризувала велика любов до особистої свободи, вони обирали люту смерть замість ганебного рабства [899, с. 234]<sup>328</sup>. Козацький ідеал вільної людини, яка користувалася імунітетними правами, глибоко проник у свідомість українського суспільства. Козаки об'єднувалися на основі рівності без врахування соціального походження та матеріального становища. Всі норми внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння й ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на зібранні або ж раді, котра, насамперед, визначала та забезпечувала надійність об'єднання на певний строк. Особливість запорізьких козаків полягала в тому, що виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я, особистої незалежності, вони відчували себе більше членами запорізької громади, об'єднаної ообливими соціальними й моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було наслідком не лише вільного життя в степах, а й соціально-політичної ситуації на Півдні України. Загалом, на думку В. О. Щербака, козацтво являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство та готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід'ємними рисами запорізького лицаря [891, с. 195-197]<sup>329</sup>. Козацтво, сформоване на хвилі протистояння православних підданих Речі Посполитої з її державно-політичною системою, продемонструвало з одного боку, енергію здатну консолідувати різні соціальні прошарки населення в один народ, а з

<sup>327</sup> Токаржевський-Карашевич І. Козаччина / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1961. – Кн. XII. – С. 1281-1296.

<sup>328</sup> Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – 562 с.

<sup>329</sup> Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.

іншої – не менш потужну енергію, спроможну зруйнувати любе державне утворення як принципово чуже самому духу козацького самоуправління [891, с. 247]<sup>330</sup>.

Ідеологія Запорізької Січі як своєрідного лицарського ордену ґрунтувалася на засадах військового братства, метою якого були захист свого (тобто православного) народу й безкомпромісна війна проти всіх ворогів православної віри. У цьому розумінні Січ була орденом військово-релігійним. Військово-вірозахисна місія чітко усвідомлювалася самими козаками [652, с. 163]<sup>331</sup>. Д. І. Яворницький відмічав, що запорожцям властивим було поєднання як негативних рис: жорстокість, дикість і нещадність до ворогів, так і позитивних: висока любов до особистої свободи, глибока повага до старих і заслужених воїнів, чесність, вірність, щедрість, безкорисливість у відношенні до побратимів, союзників і своїх гостей. При цьому, підкреслювалася суперечність такого поєднання в січовиках зла та добра [899, с. 233, 234]<sup>332</sup>. Жорстокість і нестримність на руку за умов війни були більше ритуальною поведінкою, аніж виявом особистих якостей. А оскільки масова релігійність у ті часи має багато архаїчних рис, їх можна виявити й в ідеології козацтва. Запорожці не лише перебували поза офіційною державно-правовою системою, а й уособлювали себе з Низом,<sup>333</sup> оскільки Січ знаходилася «за порогом» свого окультуреного віками, господарсько й духовно освоєного простору [652, с. 164, 166]<sup>334</sup>.

Протягом усього існування в Запорізькій Січі писаного закону не було, і козаки користувались звичаєвим правом, що було «результатом правових переконань». З часом воно трансформувалось у так зване козацьке право – сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість з яких виникла саме в Запорізькій Січі. Звичаї та порядки предків були занесені на Запоріжжя з усієї України. Разом із переказами й традиціями все це становило основу козацького життя. За порушення січових звичаїв, котрі дбайливо зберігали у пам'яті козаки-ветерани, карали суворо, іноді й смертю. Ці

<sup>330</sup> Рогожкін А. В. Політика и власть : политологические аспекты украинской государственности : монографія / А. В. Рогожкін. – Донецьк : ДИВД МВД України, 2003. – 264 с.

<sup>331</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>332</sup> Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – 562 с.

<sup>333</sup> Поняття «Низ» асоціювалося з протилежним, чужим світом і мало не тільки географічний, а міфологічно-сакральний смисл кордону з «нижнім світом».

<sup>334</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

звичаї були логічними та продуманими, ідеально узгоджувалися ладом християнської козацької республіки. Відтак, звичаєве право козаків, – переконаний І. Паньонко, було основою національного духу, оскільки воно має консервативний характер і слугує одним із видів соціального джерела права [622, с. 49, 50]<sup>335</sup>.

На думку М. Є. Слабченка, вільні козаки чужі один одному, не вдовольнялися приятелюванням і спільним життям. Серед них сильно було розвинено побратимство. Побратимство в Січі зобов'язувало побратимів до подвигів. Побратими, наприклад, охоче йшли один за одного до полону й т. п. Так витворювалися то безпосередні, то посередні родинні зв'язки, що відбивалося й на взаємовідносинах: козаки звали один одного братами, а свого отамана батьком. Цілий курінь був організацією такого то безпосереднього, то фіктивного споріднення [741, с. 269, 270]<sup>336</sup>.

На формування ідеології запорожців значною мірою впливав особливий характер козацької релігійності. Привертає увагу те, що щира відданість ідеалам православної церкви в запорожців своєрідним чином поєднувалася з характерництвом. Селянство та міські низи небезпідставно бачили в козаках, особливо запорізьких, своїх захисників і політичних представників, майже міфологічних «заступників». Це були, зокрема, козаки-«характерники» (чаклуни) [651, с. 61, 62]<sup>337</sup>. Образ козака-характерника склався під впливом залишків стародавнього культу воїна-вовка. Існують підстави вважати, що козацтво не запозичило його від сусідів, і успадкувало безпосередньо від культури Київської Русі. Прямі паралелі між образами князя-вохва XI століття Всеслава Полоцького та козацького отамана-характерника Івана Сірка вказують на тісний духовний зв'язок козацької міфології з військово-дружинною культурою Київської Русі. Це свідчить про глибокі генетичні зв'язки козацтва з військово-лицарською культурою Європи. Адже дружини київських князів IX – X століття були різновидами

<sup>335</sup> Паньонко І. Звичаєве право запорізьких козаків / І. Паньонко // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 49-51. – (Серія юридична).

<sup>336</sup> Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2003 – . – Т. 3 : Історія держави та права України : козацько-гетьманська доба / [упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. редактор І. Б. Усенко]. – С. 239-271.

<sup>337</sup> Попович М. В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України / М. В. Попович // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 57-68.

ранньосередньовічних ватаг європейських лицарів. Значна кількість архаїчних елементів у культурі та побуті козацтва пояснюється його генетичним зв'язком з дружиною княжої доби, що, як і все європейське лицарство, сформувалося на основі традицій чоловічих військових союзів первісності [365, с. 163]<sup>338</sup>. Так, у Війську Запорозькому пріоритетними вважалися такі ціннісні категорії, як лицарська гідність, пошанування волі громади, козацьких прав і вольностей тощо. Також там, вже в 60-70-х роках XVI століття, тобто в часи конституювання козацтва як стану та інституювання його державно-політичної організації – Запорізької Січі, формувалася певна ментально-світоглядна система, на основі ідейних цінностей козацької громади [390, с. 61]<sup>339</sup>. Духовно-релігійна сутність Запорізької Січі підтверджується й певною функціональною аналогією між статусом великого магістра лицарського ордену та кошовим отаманом, який був главою січової церкви. Лише у питаннях віри проявляли запорожці свого роду ідейний фундаменталізм. Їхня моральна сила походила з релігії, містилась у православ'ї [99, с. 138, 139]<sup>340</sup>. Поступово козацтво трансформувалося із суто військової, напівпартизанської у військово-політичну формацію. Це був доволі значний чинник суспільно-політичного життя того часу, здатний вирішувати проблеми державницького характеру.

Витоки української ідеології сягають ідейної спадщини мислителів Середньовіччя та політико-правового досвіду Запорізької Січі. Провідними ідеологічними засадами там були принципи оборони Вітчизни, православ'я та своїх прав від агресорів. При цьому, визначальним чинником суспільно-політичного життя було об'єднання найбільш національно свідомої та соціально активної частини українського народу в своєрідні форми прояву народовладдя, як громади, товариства, братства тощо.

На середину XVII століття система вироблених військом Запорізьким цінностей фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації, виступати

<sup>338</sup> Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 248 с.

<sup>339</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

<sup>340</sup> Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Заповіт, 1995. – 173 с.

своєрідним індикатором рівня розвитку їхньої політичної культури. У період Національно-визвольної війни середини XVII століття починає формуватися своєрідна суспільна ідеологія визвольного руху та побудови власної політико-правової системи.

## 2.4. Ідеологія періоду національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького

Ідеологія та практика національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: йшлося не лише й не просто про створення держави, але й держави національної, держави етнічної. При чому ці виміри вже в той час розрізняли. Станіслав Оріховський-Роксолан так визначав своє походження й статус: «gente rutheni, natione poloni» («мій народ – український, нація – польська») [457, с. 155]<sup>341</sup>. Тому Б. Хмельницький від початку визвольних змагань визначив об'єкт зусиль народу, який через це і постає суб'єктом дії. Це Україна, у єдності всіх її етнічних земель і всього українського народу. Про що, певною мірою, свідчить Універсал Богдана Хмельницького до українського народу від 1648 року. Там, зокрема, йдеться: «...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава, і Божі дома мало не загинули, і святі місця, і тіла святих... мало не втратили слави, а ми – радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) – це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, – ось чому хочу шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли... А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу...» [39, с. 241, 242]<sup>342</sup>. Саме ідея «захисту православної віри» разом із проголошеною метою – «вибити народ

<sup>341</sup> Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

<sup>342</sup> Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657) ; упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 416 с.

руський з лядської неволі аж по Віслу» – стали тим ідеологічним підґрунтям, котре дозволило Б. Хмельницькому об'єднати націю у боротьбі за державну самостійність [710, с. 60]<sup>343</sup>. Слід зауважити, що ця ідеологія була не новою. Про неї власне йдеться й у маловідомому універсалі гетьмана Остряниці від 20 березня 1638 року [603, с. 294-297, 301-304]<sup>344</sup>.

Перші перемоги війська Богдана Хмельницького дали сподівання на визволення всієї української землі в її етнографічних кордонах від загарбників і побудову Самостійної Української Держави, як спадкоємниці Запорізької Січі [697, с. 63]<sup>345</sup>. Формування незалежницької політичної програми Б. Хмельницького було не простим. Оскільки йому для цього потрібно було вийти за межі інтересів одного стану та піднятися до розуміння загальнонаціональних інтересів. Протягом осені 1648 року Хмельницький упритул підійшов до формування програми визволення всіх українських земель й об'єднання їх під своєю булавою, – підійшов, але не розвинув її як найнагальніше політичне гасло. На думку В. А. Смолія та В. С. Степанкова, цьому перешкодили надзвичайна обачливість, зваженість і прагматизм Б. Хмельницького [750, с. 134]<sup>346</sup>.

На думку М. Грушевського, Б. Хмельницький був «даровитим полководцем, геніальним, можна сказати, адміністратором, вправним політиком-дипломатом», але «він не був здатний до створення та послідовного провадження, далеко йдучих у далечінь майбутнього, Тим більше, що і сам він не піднімався над рівнем політичних і суспільних поглядів того середовища, що його зростило [296, с. 179]<sup>347</sup>. Слід також додати, що, очевидно, в силу непослідовності та суперечностей як в характері самого Хмельницького, так і в середовищі його оточення, так і не було сформовано єдиної ідеологічної лінії та політичної доктрини.

<sup>343</sup> Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2002. – 396 с.

<sup>344</sup> О причинах взаємного ожесточення поляков и малоросиян в XVII веке. (Две статьи М. А. Грабовского и П. А. Кулиша по случаю открытого универсала гетьмана Остряницы) // Записки о Южной Руси в 2-х тт. ; сост. и изд. П. Кулиша. – [репр. изд. С.-Перербург, 1857]. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1994. – С. 293-328.

<sup>345</sup> Рудницький С. Чому ми хочемо Самостійної України / С. Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.

<sup>346</sup> Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.

<sup>347</sup> Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.

У кінці 1648 – на початку 1649 року виникає ідея двовладдя: гетьмана й Війська Запорізького з – одного боку, та київського митрополита – з другого [608, с. 7-9]<sup>348</sup>. Відтак, вона поступово набуває рис концепції, де влада гетьмана поєднувалася з козацькою старшиною, а київського митрополита – з духівництвом й українською православною шляхтою. Двовладдя зазнало провалу, коли митрополит привітав польських переможців у Києві в 1651 році. Після цього Б. Хмельницький закріплює владу саме за козацькою провідною верствою [159, с. 16]<sup>349</sup>.

У ході змагань за становлення, утвердження, обстоювання козацької держави у свідомості старшини виникали, закріплювалися й поступово змінювалися певні уявлення про світ політики, її закономірності, мету й засоби учасників, їхнє призначення й можливості. Більшість з уявлень конкретних представників політичної еліти зникла назавжди, разом із їхніми носіями. Але ті, що відображали усталені, тривкі, необхідні для сталого функціонування суспільства відносини між людьми, посадовими особами, урядовцями громадськими й державними інституціями, постійно повторюючись, у кожному новому поколінні відтворюючись, діставали своє, хоч і не завжди адекватне, відображення в документах [390, с. 175, 176]<sup>350</sup>. Одним із поважних чинників політико-правового, в тому числі й ідеологічного, впливу на народні маси були універсали Б. Хмельницького. Про це, зокрема, свідчить О. І. Рігельман [38, с. 148-154]<sup>351</sup>.

Універсали Б. Хмельницького та їх стилізації дають підстави стверджувати, що складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригніченої нації, що дістала своє втілення в політичній культурі ряду старшин, було чітке політико-ідеологічне й історичне обґрунтування потреби національного визволення [39, с. 240-

<sup>348</sup> Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року / О. П. Оглоблин // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 5-13.

<sup>349</sup> Бойко Ю. Проф. Д-р О. П. Оглоблин як історик духово-політичного розвитку Козацької України / Ю. Бойко // Український історик. – 1975. – Ч. 1-2. – С. 13-28.

<sup>350</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

<sup>351</sup> Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман ; вст ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. – К. : Либідь, 1994. – 768 с. – (Пам'ятники історичної думки України).



261]<sup>352</sup>. При цьому, в політико-культурному аспекті проявлялася низка орієнтацій старшин у межах «постсуверенного автономізму», насамперед спрямованість на «державно-політичний автономізм» [390, с. 178]<sup>353</sup>. Це свідчило про такий стан українського суспільства, коли воно ще не втратило потенціалу для боротьби за суверенітет, проте, вже схилилося до певного його обмеження. Відповідним чином зникла й ідеологічна рефлексія до боротьби за незалежність. Фактично це означало, що козацька старшина поволі втрачала провідну роль в суспільстві, переставала бути його елітою або провідною верствою, здатною мобілізувати народ на державотворчі звершення.

Н. Яковенко вважає, що Хмельниччина повністю перевернула звичну суспільну ієрархію, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її «правом шаблі» – козацька старшина. Вихор нищівних воєн на багато століть уперед, якщо не донині, визначив національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура, – постать героя-козака, символічного борця «за волю України» [392, с. 68, 69]<sup>354</sup>. Це дало поштовх для формування нової ментальності, характерології та національної свідомості українців.

Значним випробовуванням національної самосвідомості козацтва, а особливо – його старшини стала Переяславська рада 1654 року, котра фактично не могла мати ніяких юридичних наслідків, оскільки, – згідно зауваження В. Шевчука, – пакти не приймалися, а обговорювалися тільки їхні умови, відтак ніякого Переяславського договору не було, а чинність клятви гетьмана та старшини сягала тільки до кінця їхнього життя, власне, до кінця життя гетьмана. Не читалися ніякі пакти й на Переяславській раді. Їхню редакцію в 23 пунктах подано російському урядові 14 березня. Боярин Бутурлін лише вручив гетьману царську грамоту. Березневі пункти

<sup>352</sup> Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657) ; упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 416 с.

<sup>353</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

<sup>354</sup> Яковенко Н. Розтятий світ : культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Н. Яковенко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59-70.

і вважаються Переяславськими статтями, хоч їх правильніше було б назвати Московськими, бо постановлялись вони у Москві [874, с. 74, 75]<sup>355</sup>. Підписуючи договір, кожна із сторін вклала в нього свій зміст. Багатовікова відсутність національної держави, досвіду державотворення й тяжкі військово-політичні обставини штовхнули Україну на об'єднання з державою, в складі котрої вона не мала перспектив для самостійного розвитку [508, с. 161]<sup>356</sup>.

Укладення договору з Московською державою зовсім не викликало «всенародного захоплення і схвалення». Населення Києва відмовилось присягати на вірність царю і козаки приводили його до присяги силоміць. Відмовились присягати до того часу, поки не побачать тексту договору, Кропив'янський, Полтавський, Уманський, Брацлавський полки, міщани Чорнобиля. Категорично відмовився від присяги улюбленець простих козаків і селянства І. Богун. Політичні традиції не лише козацтва, але й селянства і міщан, сформовані за час перебування у складі нехай і дещо анархічної та все ж європейської за своєю суттю Речі Посполитої, вимагали не лише ознайомлення з текстом договору, котрому необхідно присягати, а й також присяги від супротивної сторони [710, с. 67]<sup>357</sup>. Однак московська делегація, на чолі з Бутурліним, під час Переяславської ради недвозначно дала зрозуміти – цар нікому присягати не буде. Мовляв, це було не за звичаями й традиціями Московської держави [291, с. 67]<sup>358</sup>. Відтак, цілком очевидною була подальша доля цієї угоди – закабалення та поневолення України, втрата нею державницьких ознак й інтеграція до складу Росії.

В. Щербак зауважив, що з точки зору козацьких традицій Переяславська угода була нелегітимною, адже не передбачала за європейським зразком не лише обговорення умов союзу та рівноправності сторін, а й визначення подальших дій суб'єктів угоди. Як показала практика вже при укладанні «Березневих статей» плани в

<sup>355</sup> Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

<sup>356</sup> Лиховид Л. В. Історичне значення Переяславської ради / Л. В. Лиховид // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 159-161.

<sup>357</sup> Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2002. – 396 с.

<sup>358</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К. : Наук. думка, 1996 – . – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с

них були різні [890, с. 85]<sup>359</sup>. На думку В. Липинського, провідна ідея Переяславської угоди полягала в суверенності України та її «непідданства польському Королеві». Така незалежницька позиція «творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської Умови» [498, с. 322]<sup>360</sup>. Вже весною 1654 року, під час спільного україно-московського походу на Смоленськ і Білорусь, керівник українського корпусу полковник Іван Золотаренко запровадив на Білорусі українську адміністрацію й розпочав запровадження козацької організації серед місцевого населення, ділячи край на полки та сотні [292, с. 933-936]<sup>361</sup>. На думку Д. Дорошенка, підставою для цього могли бути інструкції гетьмана. Хоч це привело до чергового конфлікту з Москвою та значного погіршення відносин з нею [335, с. 39]<sup>362</sup>. Тобто ідеологічно українські лідери мислили в напрямку розбудови власної держави. У подальшому, аж до смерті Б. Хмельницького подібні конфлікти виникали неодноразово. Це, у свою чергу, постійно приводило гетьмана до думки про необхідність розриву союзу з Москвою, а також – до пошуку кращої політично-дипломатичної комбінації (наприклад із Швецією).

О. Апанович зауважила, що Московське царство за своєю природою й характером було унітарною, абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодалного примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на автономію України [110, с. 26]<sup>363</sup>. Відтак, Переяслав 1654 року, став початковим етапом інкорпорації частини українських земель до Московської імперії. Інкорпорації в дусі ідей «збирання руських земель», «Москви – третього Риму» (хоч Київ мав

<sup>359</sup> Щербак В. Переяславська рада і українське козацтво / В. Щербак // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 81-85.

<sup>360</sup> Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. К. Липинський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О.І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 317-328.

<sup>361</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1997 – . – Т. 9. – Кн. 2. – 776 с.

<sup>362</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х т. / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992 – . – Т. 2. – 349 с.

<sup>363</sup> Апанович О. Україно-російський договір 1654 року / О. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.

претензії на звання «другого Єрусалима», що було в релігійному уявленні вищим – але ці претензії не зреалізував) [308, с. 116, 120]<sup>364</sup>. Згодившись прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків, прагнули перетворити протекторат на інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну незрозумілу фразу в зверненнях Б. Хмельницького до московського уряду, щоб якомога більше розширити свій вплив на українське життя. Особливо охоче Москва використовувала різні прояви суспільного антагонізму в Україні. Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся подальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина розглядали протекцію московського царя, лише як певну й тимчасову комбінацію, котра дала б змогу нарешті закінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі [335, с. 39]<sup>365</sup>.

Переяславська угода 1654 року з часом стала основою московської ідеологічної доктрини, головною догмою котрої було твердження, що в 1654 році здійснилася одвічна мрія українців про злиття з братнім російським народом; що входження до складу Російської імперії справило благодіючий вплив на подальшу долю України тощо. Тим самим ідеологічно обґрунтовувався колоніальний статус України, стверджувалася думка, що її розвиток, прогрес неможливі без Росії. Принагідно паплюжилися, кваліфікувалися як зрадники українського народу ті його історичні діячі, які намагалися вирвати Україну з імперського ярма, до котрого вона потрапила після Переяславської ради [478, с. 69]<sup>366</sup>. Як вважає Ю. Мицик, сформований колонізаторами міф про Переяславську раду, з низкою фальсифікованих ідеологем, став складовою частиною іншого, тотальнішого міфу російської великодержавно-шовіністичної історіографії, котрим керувалися й керуються явно або в завуальованій формі правителі імперії в своїй політиці щодо України та Білорусі [262, с. 74, 75]<sup>367</sup>. Згідно твердження Е. Вілсона, у плані ідеології та ідентичностей, повстання 1648 року

<sup>364</sup> Дашкевич Я. Постаті : нарис про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ ; ЛА «Піраміда», 2007. – 808 с.

<sup>365</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. – Т. 2 / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992. – 349 с.

<sup>366</sup> Кухарчук Ю. Післяслово до статті Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» / Ю. Кухарчук // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 68-73.

<sup>367</sup> Мицик Ю. Переяславська рада 1654 р. : міфи чи реальність (тези) / Ю. Мицик // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 74-80.

означало багато в чому злам традицій, що сформувалися в 1620-1630-х роках, особливо після того, як у 1670-х роках ці традиції привласнила Москва через своїх місцевих прибічників. Замість християнського міфу про Русь як «обраний народ», нова козацька еліта більше покладалася на свій варіант сарматського міфу, що дуже скидався на міфічне обґрунтування польською шляхтою свого панівного становища, і трактував походження козацтва як суспільного стану, а не як представників нації. За цим міфом, козацька старшина буцімто походить від сарматського племені роксоланів, подібно до того, як польська шляхта походила від аланського племені. Це дедалі більше слугувало аргументом у справі піднесення статусу козацької старшини на рівень інших еліт, а не засобом легітимізації сепаратистських устремлінь [224, с. 110]<sup>368</sup>.

На перших порах козацька старшина складалася з осіб, що досягли чогось у житті завдяки своїм здібностям і заслугам. До неї, з часом, приєдналася значна частина представників шляхти, які завдяки своїй освіті та досвіду займали високі посади в козацькій адміністрації та війську. Поступово посади перетворювалися з виборних на призначувані, що робило стан козацької важкодоступним для простих козаків. А старшина все більше дбала про збільшення своїх земельних маєтків та про отримання права на них – спочатку від гетьмана, а згодом – від московського царя [335, с. 121-123]<sup>369</sup>. Внаслідок трансформації української політики в промосковському векторі в середовищі старшини все більшою мірою стала проявлятися тенденція до ідеологічної та культурної переорієнтації в цьому ж напрямку. Це, у свою чергу, зумовило відчутні зміни на ідейному, духовному, психологічному та світоглядному рівнях. Замість того, щоб розвивати власну державно-правову організацію суспільства, українська еліта змушена була пристосовуватися до чужої їй по духу та ментальності. При цьому, хоч і не надто активно, але досить систематично робилися спроби формування власних ідеологем.

Таким чином Україна поступово втрачала й свою провідну верству – еліту, котра, у своїй переважній більшості, зайняла промосковську позицію. Без духовних

<sup>368</sup> Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. Н. Гончаренка, О. Гриценка. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.

<sup>369</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х т. / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992 – . – Т. 2. – 349 с.

очільників і політичних лідерів козацтво не могло вже творити власну ідеологію та відстоювати свої права. Однак дух свободи й духовні народні традиції ще довгий час зберігалися в основі менталітету козацьких потомків.

Загалом процес розвитку суспільно-політичної ідеології в період національно-визвольної війни був тісно пов'язаний із тогочасним православ'ям, що мало концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку українського народу, через призму віровчення котрого переломлювався ком плекс соціальних і національно-визвольних ідеалів й ідеологічних установок суспільства. Однак поступово, з часу постання Української держави, православ'я втрачає свою роль провідника національної свідомості, оскільки ототожнюється з імперськими ідеалами Російської держави [390, с. 168]<sup>370</sup>. Таким чином, ідея православ'я була тактично чинною для української справи до моменту завершення національно-визвольної війни – як ідея звільнення українського народу від польського поневолення.

З історичних церковних аналізів відомо, що українське духівництво не підтримало рішення Б. Хмельницького стосовно церковної злуки між Руською митрополією та Московським патріархатом. І потім, тривалий час продовжувало негативно ставитись до намагань українських гетьманів підкорити південно-західну православну церкву Московському патріархату. Лише у 1686 році, через тридцять років після політичного єднання України з Москвою здійснилось їх злиття в церковному відношенні. До цього часу Київська митрополія займала особливе положення в ортодоксальній церкві. Вона знаходилась на теренах Польсько-Литовської держави й була підвладною Константинопольському патріарху. Київський митрополит мав, окрім цього, ще й звання Галицького й всієї Русі, широкі права та привілеї. Передусім це виявилось у своєрідній будові та організації управління, суду, побуту духовенства, у ставленні останніх до пастви. Митрополит мав право рукоположення єпископів, архімандритів,

---

<sup>370</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

ігуменів. Звичайно, що ці права Київського митрополита з переходом його під владу Московського патріарха були приречені на скорочення [585, с. 153]<sup>371</sup>.

Після підпорядкування 1686 року Київської православної митрополії Московському патріархату, українська православна церква поступово втрачає свою самостійність і зазнає поступової русифікації [792, с. 112, 113]<sup>372</sup>. А отже, українці залишалися без своєї головної духовної інституції, котра, серед іншого, мала б творити й національну ідеологію.<sup>373</sup> Внаслідок цього Україна-Русь позбавлялася не тільки політико-правових атрибутів (держава, суверенітет тощо) але й – власної церкви і навіть назви (Русь). У цій складній ситуації чи не єдиною силою, яка могла б належним чином відстояти інтереси свого народу була еліта.

Не спромігшись створити державу де-юре в ході національно-визвольної війни, Богдан Хмельницький, одночасно, не зміг посприяти завершенню розробки концепції державної ідеології, котра б відстоювала пріоритети й права всього українського народу. У подальшому, вже після смерті Б. Хмельницького, козацькі лідери, які також мислили в напрямку розбудови власної держави, проявляли подібну ідеологічну слабкість.

Протягом XVI – XVII століть в Україні формувалися ідеї та ідеологеми на кшталт «визвольного руху», «захисту православної віри», «Козацької держави», «Руської Речі Посполитої» тощо. Відтак у період національно-визвольної війни на їх основі виникає ідеологія національно-релігійного визволення. Її утворенню сприяли представники української шляхти, що стали на бік повсталих, і які мали досить широку освіту. Також певну роль у цьому процесі відіграла православна церква. Хоча Богдан Хмельницький і не завжди знаходив належну підтримку з боку лідерів духовних православної церкви.

<sup>371</sup> Набок Л. До питання місця прийняття присяги у 1654 році / Л. Набок // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 153-158.

<sup>372</sup> Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби / О. Трофимук // Mediaevalia Ucrainica : ментальність та історія ідей. – К. : Інститут української археографії АН України, 1993 – . – Т. 2. – С. 98-115.

<sup>373</sup> Слід підкреслити, що саме церква в більшості країн Європи періоду Середньовіччя була провідною ідеологічною потугою.

## 2.5. Ідеологічні погляди та концепції періоду Руїни козацько-гетьманської держави

По смерті Б. Хмельницького його справу продовжив І. Виговський, який мав авторитет серед козацької старшини. Насамперед тієї її частини, яка, як і Б. Хмельницький, вже відчувала загрози своїй владі, своїм інтересам з боку московського самодержавства.

Шукаючи можливості протидіяти спробам поглинання української держави, гетьман Іван Виговський 16 вересня 1658 року у м. Гадячі укладає договір з поляками, котрий формально денонсував українсько-московський договір 1654 року. Згідно з ним Річ Посполита перетворювалась із двоєдиної держави у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у триєдину, де до двох перших, на засадах повної рівності, приєднувався третій суб'єкт конфедерації – Велике князівство Руське [710, с. 71]<sup>374</sup>.

Як зазначалося в тексті Гадяцького трактату, «Військо Запорозьке має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Затяжного війська – десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та на інших має йти кошт від Речі Посполитої на те військо» [22, с. 149]<sup>375</sup>. Однак, як відзначив М. Маркевич, ті обіцянки, котрі містилися в тексті трактату, були невідповідні здоровому глузду, характеру Польщі та духу римського католицизму, що в них видно підступність і неправду [33, с. 261]<sup>376</sup>.

Як зауважив, М. Грушевський, важко говорити «при теперішнім запасі наших» відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії план переходу назад під зверхність Польщі та розриву з Москвою. Судячи з ретроспективної точки зору, Гадяцька унія не мала шансів на успіх: втрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла змиритися з ним і щиро відшукувати

<sup>374</sup> Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2002. – 396 с.

<sup>375</sup> Гадяцький трактат // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 147-152.

<sup>376</sup> Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич. – К. : Концерн «Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 664 с.



новий порядок речей для окремого й автономного Великого князівства Руського [282, с. 391]<sup>377</sup>. На думку О. М. Мироненка, у Гадяцькому договорі не могли бути й мови про незалежність українських земель. Навпаки, правовий статус Війська Запорізького втрачав багато з того, чого домогся Б. Хмельницький [559, с. 61]<sup>378</sup>. Слід також зауважити, що Гадяцька угода була спробою пристосувати козацький устрій до політичної системи польської шляхетської держави.

Ідеал парламентського державного устрою, взірцем для якого слугувала, передовсім, політична модель Речі Посполитої, що зародився в головах козацької старшини за часів Хмельниччини й був викладений у Гадяцькому трактаті, сприяв витворенню ідеології, яка спрямовувалась на визволення Батьківщини з-під «невольничої корми» Московії. Практичне завершення ця ідея отримала у відчайдушній спробі І. Мазепи вивести Україну з-під російського скіпетра, а теоретичне – у творчості гетьмана-емігранта П. Орлика [323, с. 129, 130]<sup>379</sup>.

З формально-правового боку Гадяцька угода не мала антимосковського звучання [263, с. 105]<sup>380</sup>. Тим не менше, реакція московського царя була рішучою щодо прагнення покарати І. Виговського та його однодумців. Це, у свою чергу, привело до великої поразки московських військ під Конотопом, про що яскраво засвідчив Самовидець [30, с. 80]<sup>381</sup>. Однак І. Виговський не зміг скористатися з перемоги під Конотопом. Причина цього полягала не стільки у зраді, що готувалася проти нього в цей час, як головно – в традиційній для українців проблемі відсутності єдності, особливо в час небезпеки, і в неспроможності витворити дієву й самодостатню державницьку ідеологію.

У цілому ж, згідно твердження В. Щербака, Гадяцькі статті (пакти) засвідчили досить високий ступінь розвитку національної ідеї: свобода віри на своїй етнічній

<sup>377</sup> Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.

<sup>378</sup> Мироненко О. М. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648-1687) / О. М. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 4. – С. 61-75.

<sup>379</sup> Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.

<sup>380</sup> Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року? / В. М. Горобець // Війни і мир. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.

<sup>381</sup> Літопис Самовидця ; упор. : Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.

території, широка амністія, освітня та культурна програма; нобілітація частини козаків у шляхту; дожиттєвість обрання гетьмана, право чеканити власну монету тощо [889, с. 88, 89]<sup>382</sup>. Незважаючи на те, що політичні ідеї Гадяцької угоди так і не були втілені в життя, її дух, ідеологія були розвинуті вже на початку XVIII століття І. Мазепою та П. Орликом.

Своєрідним ідеологічним продовженням Гадяцьких пактів стала Чуднівська угода 1660 року, котра у своїх головних рисах наслідувала Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме Велике Князівство Руське; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі [336, с. 298]<sup>383</sup>. Відповідно до Гадяцької угоди передбачалося анулювання домовленостей Війська Запорозького стосовно протекції московського царя та інших іноземних володарів, з якими козаки не Мали права встановлювати стосунки в майбутньому [264, с. 118]<sup>384</sup>.

Чуднівська угода привела до розколу України на Лівобережну й Правобережну та поглиблення Руїни козацько-гетьманської держави. Зростало й ідеологічне розшарування козацтва на пропольську, промосковську й протурецьку орієнтацію

На рубежі 1663-1664 років представники тодішньої української політичної еліти – Й. Нелюбович-Тукальський, І. Виговський, І. Богун, І. Сірко, О. Гоголь та ін., стали ініціаторами організації широкого народного повстання на Правобережній Україні з метою «створення незалежної Козацької Держави на чолі з І. Виговським» [484, с. 117, 118]<sup>385</sup>; [624, с. 191-193]<sup>386</sup>. Однак ця ідея так і лишилася нереалізованою. Так само, як і раніше – за гетьманування І. Виговського – Гадяцькі статті, котрі несли в собі продовження ідеї Б.Хмельницького про Велике князівство Руське, але вже у вигляді аристократичної республіки [874, с. 96-104]<sup>387</sup>.

<sup>382</sup> Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – 272 с.

<sup>383</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.

<sup>384</sup> Горобець В. «Щасливий» 1660 рік, котрий так і не приніс жаданого щастя... Чуднівська війна і Чуднівський мир / В. Горобець // Війни і мир. – К.: АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.

<sup>385</sup> Ластовський В. Перебування Юрія Хмельницького в чернецтві : спроба реконструкції / В. Ластовський // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. ІХ. – С. 110-120.

<sup>386</sup> Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський / М. Пасічник. – Львів : [Б. в.], 2006. – 340 с.

<sup>387</sup> Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

Ще одним наслідком державницької ідеї Б. Хмельницького, стала політика П. Дорошенка. Продовжуючи розвивати наступальну лінію Б. Хмельницького та І. Виговського, П. Дорошенко, який у часі Національно-визвольної війни єдиний піднявся до ідеї незалежної України, але не тільки не зміг її втілити, а не знайшов сили втриматись і на орієнтаційному, протекційному рівні, бо не володів достатніми силами, правлячи тільки частиною України, при цьому змушений боронитися і від поляків, і від московитів, і від своїх, що стояли на сателітних позиціях, через що його акція була схожа більше на борсання човна в розхитаних хвилях, як на цільний, організований і осмислений чин. Мав єдину мету: вберегти національну ідею на найвищому піку її становлення, що чинив уперто й непоступливо, але, зрештою, був змушений покласти булаву Б. Хмельницького й схилити голову перед сильнішим завойовником. На думку В. О. Щербака, рівень його національної свідомості на загал слід визначити за високий [889, с. 96]<sup>388</sup>.

Основою політичної лінії П. Дорошенка було переконання про єдність і «окремішність» українського народу. Визначивши кордони «козацької держави» в рамках колишньої «держави або Князівства Руського», П. Дорошенко керувався ідеями «цілості отчизни», з'єднання всіх українських земель, «щоб в одній раді, а не в розбитті Україна перебувала». При цьому: «Будову держави він хотів оперти на фундамент згоди і єдності всього народу» [456, с. 200]<sup>389</sup>. Розігруючи «турецьку карту», він ставив на меті знову об'єднати Україну в межах, визначених Б. Хмельницьким, поновити її державність під тимчасовим турецьким протекторатом. Він ризикував тим, що вимушеного союзу з «бусурманами» не зрозуміють козацькі маси і народ, як воно зрештою й сталося; цим у першу чергу й зумовлений крах його планів [589, с. 293]<sup>390</sup>.

Одною з поширених нині формул-міфем, зауважених Н. Яковенко, є твердження про Петра Дорошенка, чий ідеал буцімто полягав «в об'єднанні розчленованих

<sup>388</sup> Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – 272 с.

<sup>389</sup> Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).

<sup>390</sup> Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.

політичними кордонами українських земель в одну державу» [901, с. 117]<sup>391</sup>. Тим не менше, приєднання Петром Дорошенком у травні-червні 1668 року Лівобережної України до Правобережної стало демонстрацією відновлення гетьманської влади над возз'єднаною козацькою Україною.

Як зауважив Дмитро Дорошенко, Петро Дорошенко зійшов з політичної арени серед страшної, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу об'єднаної й самостійної української держави. Зійшов неоцінений своїми сучасниками, які «мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу... Лише в нові часи, коли відродилася національна свідомість і історична українська традиція, постать останнього чигиринського гетьмана знайшла собі прихильну оцінку й серед наших істориків, і серед громадянства» [335, с. 89]<sup>392</sup>. Зусилля Дорошенка вибороти для України політичну самостійність не залишили в свідомості українського народу глибокого сліду й не створили відповідної традиції; українське громадянство не встигло ще виховати в собі розуміння необхідності мати власну незалежну державу, ідея такої держави могла постати в умовах лиш нечисленного гурту передових людей. Дорошенко зійшов у могилу неоцінений і забутий своїми земляками, а разом з ним була похована надовго ідея незалежної України [331, с. 670]<sup>393</sup>. Слід додати, що П. Дорошенко був не самотнім у своїх політичному й ідеологічному спрямуванні. Ціла низка правобережних українських правобережних гетьманів дотримувалися курсу на союз з Кримом і Туреччиною.

Так, сучасник і політичний суперник Петра Дорошенка Петро Суховієнко в своєму універсалі до всього українського народу від 7 жовтня 1668 року, переконливо свідчив про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчував розуміння українською елітою проблеми міжнародного поділу своєї країни між сильнішими

<sup>391</sup> Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 113-124.

<sup>392</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992 – . – Т. 2. – 349 с.

<sup>393</sup> Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. І. Дорошенко ; за ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. – 712 с.

сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 року. Відтак, П. Суховієнко закликав правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів [853, с. 96, 97]<sup>394</sup>.

Ще за життя Б. Хмельницького розпочався ідеологічний розкол козацько-старшинської еліти щодо форми й самої доктрини козацької державності. Після його смерті цей процес став ще більш виразним і закономірно призвів до Руїни козацько-гетьманської держави.

На думку В. Степанкова, зловісною небезпекою у боротьбі за незалежність держави була ідеологія «малоросійства» («хохляцтва»), сформульована у 60-х роках XVII століття частиною старшини, вищого та середнього духовенства, міської верхівки, козацтва Лівобережної України. Розчарувавшись і зневірившись у досягненні мети боротьби, вони зрікалися не лише ідеалів незалежності, а й, намагаючись зберегти посади, привілеї, накопичити багатство, отримати маєтки і дворянство (шляхетство) ставали на шлях національного самовідречення, запопадливого прислужництва, виявляючи при цьому крайній егоїзм, одягнутий у шати показної смиренності, болісно-хворобливу готовність пожертвувати ідеалами й духовними цінностями в ім'я кар'єри, матеріальної вигоди тощо [771, с. 89]<sup>395</sup>.

Останнє десятиліття XVII століття стало для Української козацької державності періодом розквіту, щоправда, настільки – наскільки це було можливо в епоху Руїни. Ні до цього, ні після цього українське суспільство не було таким організованим і незалежним у політичній сфері. За свідченням іноземців, зокрема французького дипломата Жана Балюза, при всім свободолюбстві й гордості українців, Іван Мазепа зміг не тільки зміцнити козацьку державу, але й зміг привернути козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою та розкішними зібраннями козацької старшини в своїй резиденції [59, с. 123]<sup>396</sup>. Цілком очевидно, що Мазепа прагнув відчувати себе монархом. При цьому, він схилився не просто до західноєвропейського

<sup>394</sup> Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.

<sup>395</sup> Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років / В. Степанков // Війни і мир ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 69-94.

<sup>396</sup> Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.

королівського типу правління, але насамперед – до принципів освіченого правління. А провідною ідеологічною засадою Івана Мазепи стає принцип захисту своєї Вітчизни, при непорушності як зовнішньополітичних, так і внутрішніх її інтересів [32, с. 42-44]<sup>397</sup>. Однак, поряд із цим, у цей час мали місце й негативні для України тенденції, котрі свідчили про згасання державної ідеї.

І. Мазепа змушений був погодитися на подальше обмеження політичної автономії. Укладені ним «Коломацькі статті» (1687 рік) заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус козацької України. Вперше в них дістала відображення ідея знищення національної окремішності українського населення; гетьман і старшини зобов'язувалися його «всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою» [390, с. 269]<sup>398</sup>. Помітно зменшувалися прерогативи гетьманської влади, зокрема, заборонялося без згоди царя змінювати на посадах старшину, скасовувати чинність правових актів російського уряду, обмежувалося право розпоряджатися землями тощо.

Однак, попри укладену угоду, І. Мазепа повів обережний курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Він прагнув упорядкувати роздачу маєтків старшині, обмежити зловживання останньої, запобігти посиленню визиску поспільства, заборонити перехід козацтва у селянство тощо<sup>399</sup>.

За гетьманування І. Мазепи Україна поступово стає територією свободи, насамперед – політичної та духовної. Проте, тривав цей період лише до початку XVIII століття, коли жорстокі реалії періоду Північної війни перекреслили сподівання Мазепи зробити Україну королівством.

<sup>397</sup> Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... / І. Мазепа // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та інші. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 42-44.

<sup>398</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

<sup>399</sup> Слід однак зауважити, що показове вірнопідданство Петру I, що супроводжувалось великими людськими й матеріальними втратами, систематично спричиняло опозиційні прояви щодо політики І. Мазепи.

У своєму «Маніфесті до українського війська і народу» від 1708 року І. Мазепа пояснював розрив із Москвою насамперед діями Петра I: «...прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили всі і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені клепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен...» [31, с. 48, 49]<sup>400</sup>. Відтак І. Мазепа звернувся до козацтва з пропозицією із двох зол (Москви та Швеції) вибрати менше.

Згідно переконання О. Оглоблина, в основі українсько-московського конфлікту й розриву І. Мазепи з Москвою лежала давня суперечність українських і московських державних інтересів і відповідних концепцій у змаганні за панування на Сході Європи. Українська державницька думка XVII – XVIII століть, так само, як і українська політика супроти Москви від Переяславу до Конотопу, завжди стояла на позиціях української самостійності й тяглості української національно-державної традиції. Козацько-гетьманська держава мислилася як законний – і єдиний – спадкоємець стародавньої княжої України-Руси – насамперед на землях, заселених українським (руським) народом. Перемога національно-визвольної революції Хмельницького скріпила цю традицію й втілила її в реальне життя тогочасної України. Політичні та культурні успіхи нової Української держави, що знов стала поважним чинником на Сході Європи в добу Мазепи, природно, викликали піднесення національної гордості, одним з виявів котрої було відродження старої української ідеї Києва як «Другого Єрусалиму» [606, с. 12]<sup>401</sup>.

Після поразки справи гетьмана Івана Мазепи пішли в небуття й остання можливість політичного розриву Гетьманщини з Російською державою, й пошук нового протектора для козацької старшини. Отже, за цих нових умов українська старшина мусила знайти шляхи до збереження залишків привілеїв і вільностей за умов

<sup>400</sup> Мазепа І. Маніфест до українського війська і народу / І. Мазепа // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – С. 11-47.

<sup>401</sup> Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. П. Оглоблин ; [праці історично-філософської секції]. – Нью Йорк-Париж-Торонто : видання ООЧСУ – Ліги Визволення України, 1960. – 408 с. – (Записки НТШ, т. 170).

уніфікації устрою Російської держави. Безперечно, що головні зусилля української старшини на даному напрямку припадали на сферу політично-адміністративних відносин. Утім, в інтелектуально-ідеологічній сфері наголос було зроблено на написанні праць, котрі прославляли історію Гетьманщини й обґрунтували необхідність її існування на засадах вільностей, гарантованих козацькій старшині та іншим станам українського суспільства.

5 квітня 1710 року, під час процедури обрання Пилипа Орлика на посаду гетьмана, між ним, з одного боку, та старшиною й військом – з другого було укладено угоду, відому під назвою «Конституція прав і свобод війська Запорозького» («*Pacta et constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»), ідея котрої, як вірогідно, й авторство належить П. Орлику.

На думку О. Трофимук, основоположною ідеєю «Конституції прав і свобод війська Запорозького» є концепція Провидіння, Божественного промислу, що може бути свідченням віри самого П. Орлика в ідею месіанізму України, української нації. Ідея Провидіння стрижнем проходить через усю преамбулу. Бог виступає не в сенсі символу віри, а є універсальною категорією: рушієм історичного процесу й водночас критерієм ладу, універсальної гармонії, носієм справедливості. Він – незбагнений, невстережний, незмірний, чудесний і водночас справедливий, милосердний, милостивий, врешті – месник за кривди. Бог Орлика є, властиво, сковородинським пантеїстичним Богом-Законом, якому, щоправда, притаманні деякі риси лицарського ідеалу [792, с. 108]<sup>402</sup>.

«Конституція прав і свобод війська Запорозького», за словами В. Шевчука, стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошувала в Україні незалежну республіку; зберігався тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю – це був, зрештою, крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII століття в Гадяцькому трактаті 1658 року [875, с. 197]<sup>403</sup>. Головним постулатом «Конституції

<sup>402</sup> Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби / О. Трофимук // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – К. : Інститут української археографії АН України, 1993 – . – Т. 2. – С. 98-115.

<sup>403</sup> Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.



прав і свобод Війська Запорозького» була повна незалежність України від Польщі та Москви, причому кордони з Польщею визначалися по лінії Случа, як колись за Б. Хмельницького. Замість самовладних тенденцій І. Мазепи повинна мала бути більш демократична влада. А Карл XII, як протектор України, підтверджував не тільки права й привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності країни [459, с. 21]<sup>404</sup>. «Конституція...» певним чином обмежувала гетьманську владу. А Генеральна рада трансформувалася в нову Раду, куди мала входити козацька старшина, представники Запорізької Січі й виборні делегати від полків. Це означало створення парламентської республіки.

Загалом, на думку Т. В. Чухліба, Конституційний проект 1710 року, укладений гетьманом П. Орликом і його однодумцями, переконливо засвідчив прагнення більшої частини тогочасної української еліти відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 року та Коломацьких статей 1687 року з Росією й жити згідно з власними традиціями та законами. Конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, що був накопичений ним з 1648 по 1709 роки, а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність [853, с. 413]<sup>405</sup>.

Наскрізною ідеєю ще одного відомого твору Пилипа Орлика «Вивід прав України» є доведення незалежності козацької нації та України. Така позиція автора рішуче заперечувала рішення Переяславського трактату 1654 року, котрий, згідно з переконання П. Орлика, свідчив про підступність намірів московського царя [36, с. 45]<sup>406</sup>. Однак самих лише незалежництва, самостійництва й свободолобивості козаків було замало для створення власної держави без стороннього втручання. Численні спроби українських гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького й завершуючи П. Орликом, заручитися підтримкою Кримського ханства, Османської імперії, Польщі

<sup>404</sup> Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля / Б. Крупницький. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1956. – 79 с.

<sup>405</sup> Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. В. Чухліб. – [2-е вид., доопр] – К. : Арістей, 2005. – 640 с.

<sup>406</sup> Орлик П. Вивід прав України / П. Орлик // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та інші. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 45-49.

й т. п. приводили лише до зрадницьких дій цих «союзників», а то й до – плундрування України та звірств над українським народом (як це, зокрема, мало місце з боку татар навесні 1711 року). Трагічна для українців, існуюча ще з часів Київської Русі, схильність до розбрату та міжусобних чвар, залучення до вирішення внутрішніх справ чужинців, століттями перешкоджала формуванню ідеології, котра б консолідувала б українську націю.

У «Конституції прав і свобод війська Запорозького» та «Виводі прав України» П. Орлик обґрунтував, користуючись сучасною термінологією, право «соборної Вітчизни» – України на самовизначення, чим засвідчив національну свідомість і політичну зрілість старшинської еліти часів І. Мазепи. Козацька держава, яка приймала модель внутрішнього устрою, що базувався на традиційних для Речі Посполитої взаєминах володаря з підданими (*pacca сопвента*), виглядала небачено демократичною у порівнянні з Московським царством. Проголошуючи українців «вільною нацією», Пилип Орлик приділяє велику увагу влаштуванню важелів для законного обмеження авторитаризму і структурному оформленню виборних влад та їхніх взаєностосунків з гетьманом. Політичним народом держави оголошувалось козацтво, яке мало стати «опікуном посполитого люду». – міщан і селян. Відносини між політичним народом і правителем регулювалися угодою, укладеною між ними, а її виконання гарантувалося присягою гетьмана [323, с. 130]<sup>407</sup>.

Після того як січовики на чолі з Костем Гордієнком пішли за Іваном Мазепою та після зруйнування Запорізької Січі, запорожці з 1709 по 1734 роки змушені були жити на території Кримського ханства, де вони створили Олешківську Січ. У цей період запорізькі козаки чим далі – більшою мірою проявляють самоправність, непокірність і самочинність (за свідченнями сучасників), що стало навіть приводом для скарг на запорожців до російського царя [85, арк. 2, 3]<sup>408</sup>. Ці риси були успадковані січовиками з давніх звичаїв і традицій. Ідеологічно вони різко суперечили російській деспотичній

<sup>407</sup> Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.

<sup>408</sup> Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229, оп. 1, спр. 1, 3 арк.

традиції. Відтак царський режим прагнув знищити Січ як осередок українського бунтарства, волелюбності й патріотизму.

Петровсько-катерининська політика царизму щодо українського козацтва, в основі якої лежали принципи «поділяй і володарюй», на жаль, приносила свої плоди царизмові. Йому вдавалося шляхом підкупів і лицемірного обдурювання роз'єднувати сили козацької старшини, залучаючи на свій бік певну її частину, з допомогою якої поневолювалося козацтво, поступово відбирались у нього всі його автономні права та вольності, а потім і зовсім було ліквідовано козацьку республіку [17, с. 8, 9, 39-45]<sup>409</sup>; [18, с. 274-279]<sup>410</sup>.

З точки зору стратегічних інтересів російської геополітики, котра мала чітко виражений імперський характер, особливо в останній чверті XVIII століття, Запорізька Січ являла собою певний нонсенс. До цього додавалися ще й внутрішні проблеми Січі, її архаїчний лад, що вже не відповідав часові. Це розумів останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський і намагався проводити деякі реформи [778, с. 104]<sup>411</sup>. Безсумнівно, що при більш сприятливих політичних умовах Запорізька Січ, маючи в собі значний прогресивний потенціал у вигляді республікансько-демократичних засад, могла б стати основою для формування незалежної української держави. Цю ідею фактично й стверджував у своїх творах П. Орлик. Також важливою політико-правовою ознакою козацтва в період Гетьманщини залишалися: високий ідеологічний рівень, заснований на системі громадянських цінностей, основними критеріями й складовими якої є особиста свобода, свобода участі в публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків etc) тощо [665, с. 223]<sup>412</sup>.

<sup>409</sup> Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / [упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов та ін. ; за ред. П. С. Соханя]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998 – . – Т. 1. – 696 с.

<sup>410</sup> Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / [упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко та ін. ; за ред. П. С. Соханя]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2000 – . – Т. 2. – 751 с.

<sup>411</sup> Темко Г. Д. Третій Рим : імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К. : Міжнародна агенція «ВееZone», 2004. – 352 с.

<sup>412</sup> Правовий звичай як джерело українського права (XI-XIX ст.) ; за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.

А. Яковлів відзначив, що устрій «Війська Запорозького» «наближався до республіканського». Принцип «народоправства» мав здійснюватися через Генеральну Раду. Проте, поза сесією Ради вся повнота влади повинна була належати гетьманові, який пожиттєво вибирався козаками й ставав правителем для всіх станів, таким чином практично встановлюючи авторитарне військове правління. Джерелами державного, адміністративного, публічного права були постанови Генеральної Ради, а в приватному праві та судочинстві залишались чинними Литовський статут 1566 року та Магдебурзьке право, поруч з котрими діяло також право звичаєве. Розподіл функціональних обов'язків станів формально не виділяв жодного з них у привілейовану верству на шкоду іншим, зберігаючи цим демократичний характер [907, с. 228, 229]<sup>413</sup>.

Зі скасуванням Гетьманщини козацтво частково, верхівкою, злилось із загальноросійським дворянством, частково ж знову опинилося в ролі лише суспільного стану (фактично – вільних селян), однак «віртуальна козаччина», сформована в ідеології, в текстах та культурних практиках, стала однією з підвалин відродження української самосвідомості, національної ідеології та національної культури [590, с. 288]<sup>414</sup>. Зокрема це проявилось, певною мірою, в гайдамацькому русі, що виник вже на початку XVIII століття.

Даючи характеристику гайдамацтва, В. Антонович зауважив дві його особливості, що сформували гайдамацький рух: народний протест проти польсько-шляхетського порядку та прагнення до задоволення особистого свавілля та користі. Щодо останнього, то на думку історика важко було очікувати громадянського способу дій, заснованого на усвідомлених моральних і політичних принципів, на безкористі й самопожертві від пригніченої та приниженої селянської маси в тій державі, де пануючий стан по суті сам ігнорував ці принципи [104, с. 375, 376]<sup>415</sup>. Згідно твердження М. Поповича, в Україні протягом XVIII століття формувалася своєрідна

<sup>413</sup> Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 222-236.

<sup>414</sup> Нариси української популярної культури ; за ред. О. Гриценка. – К. : УЦКД, 1998. – 760 с.

<sup>415</sup> Антонович В. Про українофілів та українофільство / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 135-143.

ідеологія гайдамацького руху, що розгорнувся в середині цього століття по всій країні [652, с. 239]<sup>416</sup>.

Кошові власті, маючи значний політичний досвід, прагнули перешкоджати організації гайдамацьких куп на запорізькій території. Але вони не могли боротися з «темними інстинктами» рядового товариства, вихованими історичною традицією, – інстинктами, котрі спонукали запорожця, з одного боку, до становища вільного здобутника, з другого – спрямовували енергію цього здобутника проти тих елементів, від яких страждала народна українська маса. З цим нічого не можна було поробити, і запорізьке козацтво постійно висувало з свого середовища гайдамацьких ватажків [350, с. 359, 360]<sup>417</sup>. Після невдач гайдамаки тікали на Запоріжжя. Там відбувався постійний обопільний вплив – гайдамаків на запорожців і запорожців на гайдамаків [643, с. 118]<sup>418</sup>.

Ідейно-політичний характер Гайдамаччини проявився найвиразніше під час Коліївщини 1768 року, насамперед, завдяки єдиному ідеологічному гаслу – національно-релігійного визволення України. Якщо на початках свого існування гайдамаки обмежувалися здобутництвом, розбоєм і соціальною помстою, то з часом у їх діях з'являються й політичні прагнення. Насамперед це стосувалося боротьби проти уніатства, а також – намагань визволити Правобережжя з-під польського панування.

Територіальною базою повстання став Мотронинський монастир, або за висловом П. Мірчука «Мотронинська Січ», а центром подій – Умань, де 22 червня 1768 року було проголошено відновлення Гетьманщини. Гетьманом обрали Максима Залізняка, а головним комендантом збройних сил уманського полковника Івана Гонту [565, с. 82]<sup>419</sup>. Окрім соціальних мотивів цього повстання (пов'язаних насамперед із запровадженням на Правобережжі панщини), існували також ідейно-політичні

<sup>416</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>417</sup> Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.

<sup>418</sup> Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Видання «Дніпрові хвилі», 1965 – . – Т. 1. – 397 с.

<sup>419</sup> Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 року / П. Мірчук. – Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – 319 с. – (Бібліотека українознавства, ч. 41).

чинники, зокрема – оборона православних від переслідувань з боку католиків та уніатів.

Ідеологічний характер Гайдамаччини та Коліївщини визначався не лише соціальними та політичними чинниками, важливим, на думку М. О. Максимовича, був і релігійний фактор. Зокрема український народ рішуче виступив проти уніатства, подальшого насадження католицизму (за висловом вченого – «панської віри») та на захист православної віри, котра піддавалася гонінням і приниженню з боку експлуататорів і визискувачів [529, с. 377, 378]<sup>420</sup>. До речі, саме М. Максимович, виявився чи не першим істориком Коліївщини, який показав, що це повстання було не виступом групи розбійників і грабіжників, а виявом селянської народної помсти гнобителям. Він розглядав Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу в єдиній ланці всіх попередніх селянсько-козацьких рухів XVII і початку XVIII століття [390, с. 29, 30]<sup>421</sup>.

Не відрізнявся від Гайдамаччини за своєю соціальною природою та ідеологічним спрямуванням рух опришків на західноукраїнських землях. Їх єднали тактика дій, структурна побудова, соціальний склад, спільність загальної мети й конкретних завдань. Обом цим явищам був притаманний універсальний характер, оскільки кожен із них мав спрямування на розв'язання низки соціальних питань і на об'єднання розчленованих політичними кордонами українських земель [387, с. 91]<sup>422</sup>. Однак, на відміну від опришківських побратимських гуртів, пов'язаних взаємною клятвою, гайдамаки створювали суто військові ситуаційні загони. На їх чолі, крім виборного отамана, нерідко стояв ще й осавул, а до головного – запорозького ядра, за принципом творення найманських «затяжних рот», долучалися на місцях «затяжні козаки» та «мужики». Іноді гайдамацькі загони ходили з бойовим прапором – корогвою. Як дисциплінована збройна група, вони дбали, аби вивезти з поля сутички вбитих і

<sup>420</sup> Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К. : Вища шк., 2004. – 503 с.

<sup>421</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – . – Т. 2. – 724 с.

<sup>422</sup> Історико-політичні уроки української державності : енциклопедичний словник / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – Київ-Донецьк: Донеччина, 1998. – 544 с.

поранених, транспортуючи їх на возах, а далі влаштовуючи полеглим почесний вояцький похорон [903, с. 485, 486]<sup>423</sup>. Загалом, згідно визначення А. Капелера, гайдамаки являли собою сполучну ланку між козацькими традиціями XVIII та XIX сторіч у Правобережній Україні [399, с. 90]<sup>424</sup>. При цьому, зберігаючи певні ідейні традиції запорожців, гайдамаки несли вже більш виразний радикально-революційний дух, ніж їх попередники. Особливо це проявилось в період Коліївщини 1768 року, де особливої актуальності набула ідея національно-релігійного визволення України.

Слід зауважити, що гайдамацький рух був придушений з особливою жорстокістю саме завдяки підступній політиці російського самодержавства, котре спочатку провокувало повстання та використовувало гайдамаків для ослаблення Польщі, а згодом, в інтересах своєї зовнішньої політики, фактично зрадило тим, хто йому довіряв.

У цілому, протягом XVIII століття, не дивлячись на поступове входження до складу Російської імперії, в Україні зберігалися ознаки власної ідеологічної традиції. Однак в силу низки обставин, насамперед із-за фактичної відсутності духовних лідерів і провідників, вона не переросла в національну чи державну ідеологію. У той же час Гайдамаччина сприяла утвердженню в народній свідомості ідей соціальної та національної свободи та запровадження власних порядків на своїй землі.

Доба Хмельниччини (й Гетьманщини загалом) і викликаний нею небувалий перед тим підйом національної енергії та духовного життя знайшли вираження в особливій категорії історичних творів, т.зв. козацьких літописів, котрі відносяться до другої половини XVII – початку XVIII століття. Центральним моментом у всіх літописців є епоха Б. Хмельницького [20, с. 23]<sup>425</sup>.

Першим таким твором вважається рукопис анонімого автора, з легкої руки П. Куліша названий «Літописом Самовидця» (охоплює події 1648-1702 років), другий визначний літописний твір був написаний Г. Граб'янкою (? – 1738?) – він присвячений

<sup>423</sup> Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

<sup>424</sup> Капелер А. Мала історія України / А. Капелер ; пер. з нім. О. Блашук. – К. : «К.І.С.», 2007. – 264 с.

<sup>425</sup> Величко С. В. Літопис / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття В. О. Шевчука ; за ред. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1991 – . – Т. 2. – 642 с.

подіям 1648-1708 років, третім твором є «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о его военных делах...» П. Симоновського (1710/1711 – ?), наймонументальнішим (чотири томи) є радше мемуарна, ніж, літописна збірка, «Сказание о войне с поляками чрез Б. Хмельницкого», що належить перу канцеляриста Головної військової козацької канцелярії С. Величка (бл. 1670 – після 1728).

У літописі «Самовидця» традиційно вказано на причину Національно-визвольної війни як національно-релігійну. Також автор підкреслив проблеми соціального становища селян і козаків, не приховуючи жорстокості української сторони та підкреслюючи, що винні тут не козаки, а повсталий простолюд. Також він виявляє досить критичне ставлення й до козацтва [30, с. 45-48, 52]<sup>426</sup>. Відтак слід припустити, що «Самовидець» був ідеологом козацької старшини. Причому тієї її частини, яка симпатизувала королівській владі.

Погоджуючись із Ф. Сисином у тому, що історіографічні твори 1620-1690-х років, написані кліриками як відповідь на виклик Берестейської унії, шукали історичної легітимації для власної національної свідомості в звичний для тогочасного мислення спосіб, тобто в релігійній тотожності й в тяглоті династичної історії, Н. Яковенко зауважила, що після утворення Козацької держави її новий політичний народ – козацтво (а точніше – інтелектуальна козацька верхівка) запотребували інакшої, пристосованої до нових реалій легітимації, яка б обґрунтувала їхнє право на владу, здобуту «през шаблю», оминаючи династичне право (тобто, в світлі тогочасних владних доктрин – незаконно). Відповіддю на це стало нове покоління історіографічної продукції кінця XVII – початку XVIII століть – так звані «козацькі літописи». За визначенням Н. Яковенко, козацьку ідеологію репрезентують дві центральні праці Г. Граб'янки і С. Величка. На її думку саме в них найповніше був задекларований новий тип української національної тотожності, зіпертий не на релігійно-культурно-

<sup>426</sup> Літопис Самовидця ; упор. : Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.



династичну, а на політичну формулу спільного служіння «козацькій малоросійській отчизні нашій» як окресленій території, заселеній «козацьким народом» [904, с. 119]<sup>427</sup>.

Однією з важливих в козацьких літописах, була проблема національного усвідомлення. Так, Г. Граб'янка подає звернення Б. Хмельницького до реєстровців: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?» [29, с. 40]<sup>428</sup>. Таким чином відбувалася певна трансформація етнічних у національні критерії усвідомлення нації.

У наймонументальнішому та одному з найпатріотичніших творів української історико-мемуарної прози XVII – XVIII століть – Літописі Самійла Величка – особлива увага акцентується на лицарській відвазі та подвигах «наших сармато-козацьких предків» («наших козацько-руських предків») [20, с. 26]<sup>429</sup>, і причині того, що колись багата й родюча українська земля стала занедбаною пусткою на початку XVIII століття [21 с. 17, 161-165, 212, 213]<sup>430</sup>. Як ідеолог козацької старшини оцінює діяльність гетьманів, з любов'ю говорить про українську землю та її народ. Він порівнює Богдана Хмельницького з Олександром Македонським, вважаючи гетьмана великим українським діячем [633, с. 209]<sup>431</sup>. При цьому, Самійло Величко відстоював яскраво виражену автономістсько-державницьку концепцію, що була характерна для тогочасної Козацької держави [234, с. 649]<sup>432</sup>. Загалом, у Літописі Самійла Величка було зроблено спробу сформулювати політичну доктрину та офіційну ідеологію Гетьманщини.

<sup>427</sup> Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 118-126.

<sup>428</sup> Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки ; пер. із староукр. Р. Іванченка. – К. : Т-во «Знання», 1992. – 192 с.

<sup>429</sup> Величко С. В. Літопис / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття В. О. Шевчука ; за ред. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1991 – . – Т. 1. – 371 с.

<sup>430</sup> Величко С. В. Літопис / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття В. О. Шевчука ; за ред. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1991 – . – Т. 2. – 642 с.

<sup>431</sup> Петровський В. В. Історія України : Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.

<sup>432</sup> Газізов М. М. Політична концепція Самійла Величка / М. М. Газізов // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 647-653.

Н. Яковенко звернула увагу на те, що наприкінці XVII – початку XVIII століть, у творах П. Орлика, С. Величка та Г. Граб'янки, була вперше обґрунтована легітимна концепція «козацько-руської вітчизни» з її політичним ядром – «козацьким народом», що спиралася на три головні тези: 1) що законність прадавнього козацького володіння над серцевиною земель княжої Русі випливала з рицарської служби «шляхетних козаків» різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто стану й територіальну автономію; 2) що козаки представляли інтереси всієї людності, оскільки боронили «благочестиву віру»; 3) що «козацький народ», як і кожний інший, мав «натуральне і Боже право» на свої вольності. Згадані тези жили не як кабінетні схеми, а як живі переконання доти, доки фізично існувала козаччина. Старшині XVIII століття вони правили за теоретичну основу для обстоювання автономії Гетьманату, а останньому речникові ще «живої» козаччини – авторові «Історії Русів» – для обґрунтування неперервності політичної історії на території України за відсутності панівної династії. З кінцем козацької доби ідеологемам «літератури канцеляристів» (як інколи називають козацьку історіографічну публіцистику) судилося переміститися в кабінети істориків та в літературу, а звідти – в національну ідеологію модерних часів, що живить нас досі. Початком початків, відліком «козацької старовини» в свідомості людей другої половини XVII – XVIII століть була Хмельниччина, а її душею й символом – Б. Хмельницький. Утім, гетьман був людиною-легендою вже в уяві своїх сучасників, які тлумачили його ім'я «Богдан» як БОГОМ ДАНИЙ – полякам для кари, українцям для виконання божественно санкціонованої місії: вивести, подібно Мойсею, свій народ «з лядського іґа» [902, с. 125].<sup>433</sup> За конструктом С. Величка недвозначно проступає річпосполитська сарматська ідеологія «золотих вольностей» *шляхетського народовладдя* з виборно-контрактним ідеалом влади. З часом її заступила ідея месіанської ролі Запорозької Січі як квінтенсенції *козацького народовладдя* [904, с. 69-72]<sup>434</sup>.

<sup>433</sup> Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68-76.

<sup>434</sup> Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 118-126.

Оцінюючи козацьке літописання, М. Попович зауважив, що історична свідомість тієї пори навіть не претендує на те, що ми сьогодні називаємо науковим поясненням. Йдеться радше про морально-естетичну оцінку історії, виявлення в ній внутрішнього драматизму, величі й ницості, переживання минулого як «толікой трагедії», що в ній кожен є дійовою особою [652, с. 278]<sup>435</sup>. До того ж, як зауважив В. Шевчук, козацькі літописи, здебільшого, не були пам'ятками індивідуального суспільного мислення, а пам'ятками мислення певної верстви, і як правило – проросійської орієнтації. Відповідним чином, вони певною мірою сприяли до творення негативних міфів про українських гетьманів, які ставали неугодними російській владі. Впродовж століть офіційна російська і залежна від неї українська ідеологія активно намагалися скомпрометувати І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, послуговуючись при цьому аж зовсім не науковими, а ідеологічно-міфотворчими засобами [874, с. 89]<sup>436</sup>.

Національне літописання козацької доби стало не лише вагомим здобутком історико-літературної прози, що розвивалося за художньо-ідеологічними канонами класицизму, бароко, просвітництва, Але й дзеркалом, в котрому відбита досить складна й суперечлива, іноді навіть протилежна за своєю суттю політична орієнтація, особистісні громадянські обов'язки, розуміння проблем історичного часу та українських проблем у загальноєвропейському вимірі, конфесійно-національні протиріччя тощо [440, с. 86]<sup>437</sup>. Козацька історіографія виступала дієвим виразником світоглядних і ціннісних установок. Вона, як ніяка інша тогочасна суспільна наука, виконувала важливу функцію вкорінення в суспільну свідомість сучасників нових стереотипів поведінки та світосприйняття, обґрунтовуючи їх прикладами минулого. Саме в історичних творах доби найвиразніше відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти. Оцінюючи історичні твори другої половини XVII – XVIII століття як яскраві зразки тогочасної суспільно-політичної думки. Разом з іншими зразками політичної культури

<sup>435</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>436</sup> Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. О. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

<sup>437</sup> Корпанюк М. Тема Переяславської ради та її наслідків у літописанні XVII – XVIII століть / М. Корпанюк // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 86-95.

ці твори, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, слугують взірцем формування «нового державницького світогляду, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви» [390, с. 174, 175]<sup>438</sup>.

Притаманні українському національному характеру риси свободоловства та рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активно діючим стимулом боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. У цій боротьбі проявилися два підходи української шляхти – асиміляторський і традиціоналістський. Це були не системні політичні ідеології, а протилежні погляди на цінності й спадщину Гетьманщини. Важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII столітті став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції [390, с. 174]<sup>439</sup>. Окремі її представники, певною мірою, змогли відійти від емпіричної описовості. Це проявилось, зокрема, у написанні творів, що мали, серед іншого, й ідеологічний характер – насамперед козацьких літописів.

Однак, самодержавна та русифікаторська політика російських владоможців – з одного боку, і егоїзм, кар'єризм, безвідповідальність за долю власного народу значної частини козацьких гетьманів – з іншого – знищили ті паростки національного патріотизму та ідеології, що формувалися в часи Гетьманщини.

## **2.6. Характер ідеології в Україні періоду утвердження абсолютизму на теренах Російської імперії**

Система державних інституцій на інкорпорованих землях України запроваджувалася згідно з традиціями державного життя Російської імперії. Місцева еліта, яка цінувала політичні й матеріальні вигоди свого стану, входячи до складу Росії, не усувалася від панування на власних територіях, а отримувала його у вигляді прав і привілеїв, наданих імператором На українських землях від часу входження до Московії

<sup>438</sup> Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.

<sup>439</sup> Там же.

існувало кілька форм російського врядування – воєводська, губернаторська, намісницька. Непослідовність у модернізації управлінських структур зумовила запровадження на початку XIX століття генерал-губернаторств. Найвищий державний посадовець кожного регіону, генерал-губернатор, легітимізував імперський устрій, а тому й наділявся широкими контрольними-наглядними, управлінськими й військовими повноваженнями [857, с. 47, 48]<sup>440</sup>.

Процес поступового поширення в Україні протягом XVIII століття російської державно-правової системи зумовлював відповідну реакцію на це з боку прогресивних мислителів і громадських діячів. Насамперед – вихідців із козацької старшини.

Козацька старшина в середині XVIII століття вже стала шляхтою та являла собою окремий вищий стан. Вона це усвідомлювала й бажала офіційного визнання шляхетності та прав, котрими користувалися російські дворяни. Українська старшина звикла рахувати себе панством не лише для посполитих, а навіть і для козаків [716, с. 140]<sup>441</sup>. Протягом усього XVIII століття українська шляхта, козацька старшина і російське дворянство поступово захоплювали селянські, козацькі й громадські землі та угіддя; поволі вони ставили у кріпосну залежність посполитих, які здавна несли найбільший тягар приватновласницьких і державних повинностей [547, с. 99]<sup>442</sup>.

Проникнення протягом XVIII століття на територію України російської державно-правової системи зумовлювало відповідну реакцію на це з боку прогресивних мислителів і громадських діячів. Насамперед – вихідців із козацької старшини. Так, зокрема громадсько-політична позиція В. В. Капніста (1758-1823) була зумовлена несприйняттям уярмлення України. Виходець із дворянської сім'ї з Полтавщини, він у 1783 році, написав «Оду на рабство», спрямовану проти запровадження кріпацтва в Україні. Відтак В. Капніст прагнув відродити ідею автономізму. Підставою для цього є причетність цього діяча до Козацького проекту

<sup>440</sup> Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

<sup>441</sup> Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства / В. Сенютович-Бережний // Український історик. – Т. 39-40. – 1973. – Ч. 3-4. – С. 133-141.

<sup>442</sup> Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К. : В-во КДУ, 1959. – 259 с.

1787 року (не знайденого на даний час). Основна його ідея полягала у відродженні козацьких військових формувань [308, с. 227, 228]<sup>443</sup>.

За дорученням групи козацької старшини 1791 року Василь Капніст виїхав з таємною місією у Берлін, шукаючи там допомоги для визволення України з-під російської влади, виходу її з складу Російської імперії та включення до Пруської держави [605, с. 102]<sup>444</sup>. Не розуміючи дій Катерини II, В. Капніст, все ж, сподівається на неї. Тому вияв національного усвідомлення Василя Капніста поступався рівню національної свідомості, наприклад Григорія Сковороди. «Ода на рабство» була зверненням до цариці, сповненим сподіванням, що вона одумається [889, с. 173, 175]<sup>445</sup>. Загалом така тенденція свідчила про вірнопідданство російській монархії навіть, здавалося б, прогресивних і патріотично настроєних українських мислителів. Відбувався процес не лише фізичного входження до складу Російської імперії. Але й, що симптоматичніше, ідейно-політичного та морально-психологічного долучення до імперської практик.

Морально-політична криза українського суспільства впливляла з того, що це була військово-політична система, підпорядкована російському імперському урядові. Військова система за своєю природою безконтрольна й авторитарна. За полкового адміністративного устрою гетьман мав величезну владу – він визначав, хто буде вписаний в компут і стане козаком, він призначав старшин, а кожній посаді належалося мати рангову землю, а крім того, гетьман своїми універсалами роздавав старшині маєтності. Рівновага могла існувати – адже гетьман теж залежав від старшини, б обув виборний. Вона б існувала якби не царська влада: в «Орликовій конституції» 1710 року якраз і була передбачена демократична система рівноваги. Та залежність гетьмана від царської влади міняла все докорінно. Єдиним способом змінити гетьмана або хоча б вплинути на нього став донос, і цим способом старшина широко користувалася [653, с.

<sup>443</sup> Дашкевич Я. Постаті : нарис про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ ; ЛА «Піраміда», 2007. – 808 с.

<sup>444</sup> Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання / О. П. Оглоблин // Український історик. – Т. 41-43. – 1974. – Ч. 1-3. – С. 85-103.

<sup>445</sup> Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – 272 с.

178]<sup>446</sup>. Переважна більшість української еліти, так чи інакше, змушена була дотримуватися імперської ідеології.

Українська духовна спадщина XVII – XVIII століть зазнала ідеологічного впливу російського колоніалізму, була засвоєна, а відтак привласнена російською культурою [319, с. 63]<sup>447</sup>. Незважаючи на це, в другій половині XVII століття, а особливо – протягом XVIII століття в Україні, насамперед завдяки діяльності Києво-Могилянської академії, відбувалося становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження в свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів. Їх виявом можна вважати пам'ятки тогочасної української політико-правової та етичної думки, котрі спрямовувалися насамперед на редукування в свідомості українського народу «суспільних політичних чеснот» і правомірності сповідання земних цінностей.

Утворенню нації зазвичай передує поява ідеї нації, котра в свою чергу безпосередньо пов'язана з культурно-історичною традицією певного народу та особливістю його світогляду й самоусвідомлення. М. Скринник зауважив, що витoki української ідеї, серед іншого, слід розглядати у філософському вченні Г. Сковороди, зокрема в його преромантичному світогляді [735, с. 116, 117]<sup>448</sup>. Основа преромантизму Г. Сковороди полягала в принципі «пізнай себе», котрий полягав насамперед у Богопізнанні, прагненні відкрити в собі Бога та розкрити глибини власної духовності [845, с. 55-57]<sup>449</sup>. Слід підкреслити, що одним із основоположних принципів романтичного світогляду є неоплатонічне розуміння Бога як Першопочатку.

Пізнання людини означає, за Сковородою, не просто знання її тілесної організації, осягнення її внутрішньої, духовної природи. Пізнати істинну людину значить пізнати Бога в людині. Через ототожнення духовних стимулів діяльності людини з Богом, а останнього з внутрішньою духовною природою людини

<sup>446</sup> Попович М. В. Сковорода, якого не зловив світ, і світ, який не зловив Сковорода / М. В. Попович // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 175-817.

<sup>447</sup> Дзядевич Т. Росія : імперія, ідеологія, мова / Т. Дзядевич // Визвольний шлях. – 2005. – Кн. 4. – С. 60-75.

<sup>448</sup> Скринник М. Міфо-символічні витoki української ідеї у світлі феномена Григорія Сковороди / М. Скринник // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – Т. 2. – К., 1993. – С. 116-131.

<sup>449</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – .– Т. 1. – 2005. – 440 с.

Г. Сковорода здійснює екстраполяцію відношення духовного світу людини до її реальних тілесних дій на пояснення природи Всесвіту в цілому, розробляє свою концепцію «двох натур» і «трьох світів» як філософську основу свого вчення про людину, про сенс її буття та справжнє щастя [734, с. 37]<sup>450</sup>.

Як за своїм соціальним походженням, так і за власною ідеологією Григорій Сковорода був селянським просвітителем. Світогляд Сковороди має чітко виражений пантеїстичний характер. За його поглядами, немає бога аніж – всемогутня духовна сутність, яка стоїть над світом, над природою та людьми. Бог усередині всього, всюди і ніде зокрема. Він – істинна природа в природі, тварина в тварині, людина в людині. Він – закон, глас суцього [383, с. 378, 379]<sup>451</sup>. Вся філософія Г. Сковороди, – за висловом Г. Ващенко, – проінята Біблійним духом. Згідно його вчення, Бог є Найвища сила, що діє в природі та людині. Світ складається з трьох світів: великого, малого й символічного. Великий світ, або космос – це природа, малий – людина; символічний – Біблія. Але в кожному з цих світів діє Бог як Вічний Абсолютний Дух [190, с. 142]<sup>452</sup>. Філософія Сковороди полягала в тому, що головною метою людського життя є дух людини, думки, серце [733, с. 116-118]<sup>453</sup>.

У часи Руїни в Україні почав формуватися, за висловом М. Шлемкевича, тип старосвітського поміщика. Це були представники колись гордої, самопевної провідної козацької верстви, козацької старшини, яка вже догоряла в тихих хуторах, осторонь великих доріг історії. Поряд з нею формувався тип так званої гоголівської людини, що активно пристосовувалася до нового життя російської імперії. Інший тип – глибокий людський тип сквородянської людини, що не прийняв нової російської дійсності, але і не знизився до рівня старосвітського поміщика. Він, асоційований із Г. Сковородою, в своїй душі, в самодосконаленні, шукав нового, кращого світу. Однак, Сковорода,

<sup>450</sup> Сковорода Г. С. Повне зібрання творів / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1972 – . – Т. 1. – 532 с.

<sup>451</sup> Історія філософії на Україні : у 3 т. ; за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Наук. думка, 1987 – . – Т. 1. – 400 с.

<sup>452</sup> Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко – Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.

<sup>453</sup> Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – 544 с.



названий українським Сократом, не зміг рішуче виступити з проповіддю моральної відбудови [878, с. 320]<sup>454</sup>.

Духовний досвід Г. Сковороди дає нам важливий шлях для внутрішнього духовного осягнення буттєвісних (онтологічних) глибин історії України, спрямування її в кардинальному есхатологічному вимірі як історії до Бога – буття. Історія України в контексті пневмоцентричної (а, отже, разом із тим теоцентричної) історіософії, що конструюється довкола визначального вектора: Дух Божий – дух народу – духовне єство людини, або «внутрішній чоловік», мала б бути осмислена насамперед як щонайвища духовна реальність, а не звичайний перебіг подій, чи то динаміка етносоціальних стосунків, чи то зіткнення і «гра» розмаїтих соціальних, політичних і різнонаціональних «сил». У цьому контексті (внутрішня наша людина, або ж людський дух – дух нації – дух Божий) важливою є не тільки історіософська реконструкція історичної пам'яті, тобто всієї сукупності українського досвіду, а й звернення до духовного самопізнання, аналогічне якому ми знаходимо в самопізнанні Г. Сковороди (на глибинно-особовому рівні). Воно має не лише гносеологічний сенс самозаглиблення, зосередженості в собі, саморефлексії, а власне містичного пізнання-осягнення в глибинах «внутрішньої людини» (тобто на рівні духовному, на рівні духу людського, а не лише душі) фундаментальних Божественних сутностей і щонайвищого покликання нашого до внутрішньої Богоподібності. Таке самопізнання є, по суті, Богопізнанням, тому що на цих духовних глибинах трансцендентне розгортається вже як іманентне: на тих глибинах, де, кажучи словами Євангелія, Дух Божий «торкається» духу людського.

Згідно переконання Р. Кіся, така сквородинівська візія самопізнання (а саме самопізнання вкрай необхідне нам для осягнення нашого покликання й долі нашої в цьому світі) є візією пневмоцентричною, а не антропоцентричною чи гуманістичною,

<sup>454</sup> Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. І. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 317-339.

як було прийнято вважати. Тобто головна увага Г. Сковороди була сконцентрована на духові [414, с. 53, 54]<sup>455</sup>.

Не менш важливе значення для національного самоусвідомлення українців мала «Історія Русів» або рукопис під назвою «История русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского» була написана представником саме тієї української старшини,<sup>456</sup> яка була натхненна ідеями самостійного розвитку козацької лицарської гілки імперського дворянства, продовжувачами ідейно-політичної традиції Переяславської угоди, які не забували, що це мала бути саме угода XVIII століття. Псевдо-Кониський свідомо творив ідеологію, використовуючи для цього історичний матеріал так, як він його бачить, не зупиняючись перед дуже вільною подачею власних версій реальної історії [652, с. 323, 324]<sup>457</sup>.

«Історія Русів» була добре замаскованим (написаним у двох площинах: зовнішньо лояльним до імперії, а внутрішньо самостійницьким) колективним твором членів українського таємного товариства, що був створений між 1815 і 1828 роками. Його автори, нащадки козацької старшини, які діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини, розглядали минуле України як незалежної нації. У дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори «Історії русів» робили натиск на документацію (правдиву та підроблену). Вони розглядали минуле своєї Батьківщини (Русів) як суверенної держави, що забезпечила свій статус політичними договірними союзами з сусідами та міжнародними договорами [671, с. 18, 19]<sup>458</sup>.

Історична концепція псевдо-Кониського виходить із єдності історії «Малої Росії» з історією «всієї Росії». Сам термін «Україна» був неприйнятним для автора, оскільки він вважав введення цієї назви польською інтригою. При цьому, в «Історії русів» не приховувалися факти грубого знуцання царської влади з України. При цьому в уста противників союзу з Росією, в тому числі Мазепи, вкладалися промови та аргументи,

<sup>455</sup> Кісь Р. Аспекти національної ідеї / Р. Кісь // Українська національна ідея. Наук. зб. – Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства ім. М. Міхновського. – № 4 – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – 84 с.

<sup>456</sup> Твір анонімного автора, котрий є далеким від наукового та має ознаки політичного памфлету, написаним у традиціях козацького літописання. В основу історичної концепції цього твору було покладено ідеї республіканізму та автономізму.

<sup>457</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>458</sup> Прицак О. Шевченко – пророк / О. Прицак. – К. : Ін-т української археографії НАН України, 1993. – 40 с.

мало приємні для імперського мислення [24, с. 202]<sup>459</sup>. Особливої уваги заслуговують прояви національного консерватизму, що мають місце в «Історії русів» [24, с. 108, 140, 141]<sup>460</sup>, і слугували зображенню лицарської та героїчної самовідданості козацької військової еліти «русів» [652, с. 326]<sup>461</sup>. Ідеологічно це був вияв звитяжної боротьби за свободу своєї Вітчизни. Однак, при цьому надто акцентувалася роль козацької старшини та принижувалося значення простих козаків.

На думку З. Когута, «Історію Русів» можна вважати апофеозом української концепції «Переяслава», в якій подано образ України як держави, що не була ніколи завойованою й існування якої було обумовлено «споконвічністю прав і вільностей» її народу. На відміну від «шляхетської» концепції Г. Полетики автор «Історії Русів» демонструє антишляхетську спрямованість і виступає як оборонець козацьких «прав і вільностей». Втім, незважаючи на певні концептуальні відмінності, «Історія Русів», як і праці Г. Полетики та козацьких літописців, робить головний наголос на «споконвічності прав і вольностей» українського народу. Провідною ідеєю «Історії Русів» було визнання українців «русами», а їхні землі – окремим незалежним краєм, що жив своїм уповні самостійним життям, хоч і був у злуці з литовсько-польською та московською державами. Відтак державність України, чи бодай її автономність, це провідна ідея, яка червоною ниткою переходить через всю «Історію Русів» [430, с. 294, 295]<sup>462</sup>.

Як зауважив М. Скринник, в «Історії Русів» джерелом вічного й нескінченного є не абсолютна духовність, а духовність нації. Світла безодня трансформується в ідею нації. Ідея нації за своєю природою є формою архетипу Роду в культурі Європи XVIII століття. За концепцією «Історії Русів» лише окремі люди можуть збагнути, що нація – це форма вияву Бога в людськості. Цим людям відкривається, що форма існування нації, Бога і духовності одна і та сама – свобода. І якщо нація, духовність у несвободі,

<sup>459</sup> История русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. – К. : Дзвін, 1991. – 308 с.

<sup>460</sup> Там же.

<sup>461</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

<sup>462</sup> Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини / З. Когут // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 10/11. – К., 2006. – Т. 13/14. – С. 291-297.

то ті, кому відкривається істина, мають вивести націю із стану несвободи до істини, тобто свободи. Вони повинні це зробити, бо такою є воля Бога, а вони лише обранці цієї волі, для світу людей вони – герої. Зародження національної ідеї іде паралельно з формуванням у національній ментальності ідеї особистості. Зародження ідеї нації та ідеї особистості потребує високого ступеня менталітету, відповідного рівня історичної зрілості народу. Це історичне усвідомлення його особливості [735, с. 122, 123]<sup>463</sup>.

Загалом, на думку В. Потульницького, в «Історії Русів» містяться дві основні думки: українська нація (на відміну від Московської держави) має право вступати в будь-яку міжнародну політичну коаліцію; а також – козацький офіцерський клас, який бере початок з XV століття, здобув свої станові привілеї, як інше дворянство й лицарство Західної Європи та польська шляхта, своєю власною шаблею завдяки боротьбі на полі бою [660, с. 84]<sup>464</sup>.

Згідно твердження З. Когута, українська еліта, що виконувала функції шляхти, сформувалася в часи Гетьманщини. Вона виникла після революції Б. Хмельницького, а наприкінці XVIII століття була інкорпорована в російське дворянство. При цьому, «як носії певних історичних традицій, шляхтичі Гетьманщини зберегли бодай дециму історичної тяглості від часів Хмельниччини аж до модерної доби» [429, с. 29]<sup>465</sup>. Після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р., козацьку старшину російська влада або висилала з України, або ж задобрювала землями та офіцерськими чинами. Частина козацтва утворила Чорноморське козацьке військо, підлегле Таврійському губернатору [182, с. 103]<sup>466</sup>. Таким чином, знищивши козацтво в Україні як стан Катерина II прагнула знищити ту ідеологічну та політико-правову опору українського народу, котра протягом кількох століть обороняла його від загарбників.

<sup>463</sup> Скринник М. Міфо-символічні витокиукраїнської ідеї у світлі феномена Григорія Сковороди / М. Скринник // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – Т. 2. – К., 1993. – С. 116-131.

<sup>464</sup> Потульницький В. Український консерватизм в XIX – на початку XX ст. / В. Потульницький // *Український археографічний щорічник*. – Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 80-111.

<sup>465</sup> Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.

<sup>466</sup> Васильев А. В. Законодательство и правовая система дореволюционной России / А. В. Васильев ; под ред. – С. А. Комарова. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.

Проте, на думку В. С. Шандри, ще тривалий час нащадки козацької старшини, котрі не змирилися з умовами переведення їх до стану російського дворянства, відстоювали свій правовий статус. Патріотична опозиція проявлялася в збиранні грамот королів, гетьманів і царів, вивченні власної історії, написанні історичних і полемічних творів з української проблематики. Цей процес вів до усвідомлення самобутньої історії малої батьківщини, етнічно-національної ідентичності, ідей відновлення автономії [857, с. 12, 13]<sup>467</sup>.

Пам'ять про козацьке самоуправління найкраще збереглася на тих українських землях Російської імперії, котрі користувалися різними ступенями політичної автономії аж до другої половини XVIII століття. Ця пам'ять проявлялася на двох рівнях. На рівні простого народу козацькі традиції продовжували зберігатися серед закріпаченого селянства, для якого згадки про козацтво передусім були пам'яттю про бунтівливу Запорізьку Січ з її особливими порядками й непримиренністю до соціального, національного та релігійного гніту. На рівні нового українського дворянства, потомків козацької старшини, славне минуле України пов'язувалося з пам'яттю про козацьку державу – Гетьманщину. Вихідці з колишньої козацької еліти (представлена цілою плеядою вчених, письменників і політичних діячів) стали провідними творцями ідеологічної концепції українського національного відродження.

### **Висновок до розділу:**

У цілому слід підсумувати, що формування ідеології в Україні-Руси відбувався під значним впливом релігійно-міфологічної традиції, а відтак і – християнської релігії. Ставши державною ідеологією у Київській Русі, християнство містило в собі важливий принцип єдиноначалля Бога, що відповідало засадам єдиновладдя князя в державі. Однак, в силу низки причин, насамперед – невідповідності політико-правового розвитку існуючим внутрішньополітичним і зовнішньополітичним викликам, існуюча модель державної ідеології не змогла вберегти країну від міжусобиць і занепаду.

<sup>467</sup> Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856 : функція, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : [Держ. ком. архівів України], 2001. – 356 с.

Становлення ідеологічної традиції України-Руси відбувалося на основі культурно-історичної та духовної спадщини Київської Русі. При цьому, досить відчутним був вплив західноєвропейських ідейно-політичних течій і концепцій. Процес становлення української ідеології відбувався практично протягом всього Середньовіччя. У цей період, зазвичай, тільки формувалися ранні ідеологічні форми. Визначальними ідеологічними принципами у цей час були ідеї оборони Вітчизни та православної віри. Провідними осередками ідейно-політичного та ідеологічного розвою були організації національно свідомої та соціально активної частини українського народу (Запорізька Січ, братства, провідні навчальні заклади тощо).

У період національно-визвольної війни 1648-1657 років мала місце спроба створення концепції державної ідеології, котра б відстоювала пріоритети й права українського народу. Однак, в силу низки причин, вона не була реалізована. Протягом XVIII століття, не дивлячись на поступове входження до складу Російської імперії, в Україні відбувалося становлення передумов для подальшого розвитку української національної ідеології.

Наприкінці XVIII, незважаючи на прагнення окремих найбільш національно свідомих представників українського соціуму відстоювати власні традиції та права, Україна все більшою мірою потрапляла в орбіту імперської Росії. Відтак, на українські землі поступово почали поширюватись різного роду російські ідеологічні напрями.

## РОЗДІЛ ІІІ. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ І НАПРЯМІВ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

### 3.1. Формування ідеологічних концепцій на українських землях періоду національного відродження першої половини ХІХ століття

Значення ідеології в суспільстві та державі тісно пов'язане з проблемою формування доктрини національної еволюції, без якої нація приречена на деградацію та знищення. Лише завдяки піднесенню духовності та національної ідеї можливо було досягти концентрації глибинних духовних резервів народу. При цьому важливим фактором залишалось формування конструктивної та самодостатньої концепції державницької ідеології.

Я. Р. Дашкевич зауважив, що українські мислителі творили у новому часі ідеологічні системи, котрі не лише відіграли значну роль у суспільно-політичному житті самої України, але також увійшли до скарбниці ідеологічних надбань наднаціонального діапазону. Такими етапними в історії української ідеології ХІХ – ХХ століть стали, по-перше, основоположні документи Кирило-Мефодіївського братства, твори М. Драгоманова, трактати В. Липинського, студії та публіцистика Д. Донцова тощо. Не всі витримали пробу часу. Утопічність наклала відбиток на ідеологічні конструкції М. Костомарова і В. Липинського, можливо ще й тому, що ці ідеї ніколи не проходили перевірки в реальності. Сліпе використання ідеологічних схем М. Драгоманова (при якому послідовники не хотіли враховувати еволюцію поглядів самого Драгоманова та результатів, до яких він дійшов під кінець свого шляху) довело до нехтування національним фактором – все ж таки визначальним у національно-визвольній боротьбі – і, в результаті, до різкого гальмування національного руху. Ідеології Д. Донцова українська нація завдячує вперту й ідейно осмислену – також збройну – боротьбу з гнобителями й в цьому була велетенська заслуга творця саме такої системи політично-суспільних поглядів [310, с. ІІІ]<sup>468</sup>. Також слід згадати про величезне значення ідеології М. Міхновського, котра лягла в основу концепції

<sup>468</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : В-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. І-ХІV.

української незалежної держави. У цілому ж, початок формування національно-державницьких ідеологічних концепцій припадає саме на період XIX століття.

Рубіж XVIII – XIX століть ознаменувався активним розвитком політичних ідеологій так званого «першого покоління» («сім'я великих ідеологій»). Специфічно ідеологічний формат мислення поступово (і спонтанно) карбувався під впливом філософії Просвітництва, котра здійснила грандіозну демістифікацію (десакралізацію) соціального світогляду, відкрила Розум та обґрунтувала його критично-перетворюючу місію. Це стало головним чинником оформлення ідеології як «теорії теорій» [363, с. 7]<sup>469</sup>. Одночасно, наприкінці XVIII століття все більшою мірою почало вироблятися і входити у свідомість передових людей того часу поняття про народність, про націю та її права. Побутувала думка, що найглибше джерело українського відродження міститься в життєвій силі народу, у сплеску суспільного й літературно-поетичного інтересу до народності, до мови та культури українського народу. При цьому слід відзначити, що провідниками й носіями українського національного відродження були вихідці з українського дворянства, яке було настроєне опозиційно щодо російського уряду. Але цей ідейний рух не йшов у широкі народні маси з тої простої причини, що вони знаходячись фактично в неволі, опинилися поза впливом школи та освіти, оскільки за часів кріпосництва останні були майже знищені. Освіта зробилася виключно церковною й дуже занепала. Увесь літературно-національний рух на початку XIX століття носив сліди дворянської ідеології. Саме через це поширюються масонські ложі й таємні політичні товариства [803, с. 76, 77]<sup>470</sup>.

У XVIII столітті культурні діячі України відчували себе українцями й такими їх вважали в Москві. Вищий культурно-освітній рівень українських діячів і був у той час однією з рис української національності. У XIX столітті ролі помінялися: Україна, втративши свою державність і самостійність, поступово втрачає і свою культурну перевагу над Московією. Ставши російськими громадянами і включаючись в російський культурний процес, українські культурні діячі разом з мовною

<sup>469</sup> Заблоцький В. Лібералізм у контекстуальному баченні / В. Заблоцький // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2001. – № 4. – С. 5-17.

<sup>470</sup> Українська політологія : витоки, еволюція ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Варта, 1995. – 328 с.



русифікацією починають вважати себе також росіянами і в культурному відношенні. Росія стала символом прогресу і вищої культури, а Україна, позбавлена вищої культурної верхівки, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості і провінціалізму [259, с. 141]<sup>471</sup>. Але, згідно Я. Дашкевича, для народу, позбавленого своєї державності, одною з форм духовного існування ставала література [304, с. 18]<sup>472</sup>. Закономірно, що насамперед літератори, письменники та вчені стали у ХІХ столітті очільниками не лише духовного та національного відродження, а й – творцями провідних ідеологічних й ідейно-політичних концепцій.

Серед найбільш визначальних ідеологем кінця ХVІІІ – початку ХVІІІ століття особливе значення мала концепція українського національного відродження, витоки котрої традиційно пов'язуються, насамперед, з появою першої частини «Енеїди» Івана Котляревського (1798 рік) – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоч «Енеїда» була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко вкоріненим у минулу епоху – козацьку добу. Сам факт, що Котляревський переодягнув персонажів Вергілія – римських героїв й богів Олімпу – в українські шаровари, вишивані сорочки та свитки, свідчив про тісний зв'язок «Енеїди» з народною пам'яттю про козацтво.

За висловом В. Скуратівського, українська «Енеїда» – то ніби перший крок народжуваної української нації, перший сигнал до її семіотичної самоідентифікації, до кодифікації всього знакового багатства українського етносу [738, с. 70]<sup>473</sup>. Процес формування української нації супроводжувався зміцненням національної самосвідомості, усвідомленням права на розвиток власної мови та культури [222, с. 35]<sup>474</sup>. Офіційно «неіснуюча» (або «безперспективна») українська мова, – згідно твердження М. Рябчука, – розглядалася офіційними колами як прояв націоналістичної міфології. Фактично ж, ця міфологія була складовою, коли не головною частиною

<sup>471</sup> Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.

<sup>472</sup> Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 447 с.

<sup>473</sup> Скуратівський В. До генези міфологічних утворень в українській сучасній свідомості / В. Скуратівський // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 69-75.

<sup>474</sup> Вівчарик М. М. Україна : від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – К. : Вища шк., 2004. – 239 с.

захисної ідеології українства перед могутнім тиском ідеології імперської, не менш міфологічної, проте значно менш вразливої з двох причин. По-перше, імперська міфологія була частиною офіційної, державної ідеології і таким чином, опиралася на найрізноманітніші інституційні засоби – від усіх форм друку й освіти до державної бюрократії, церкви, армії та поліції. А по-друге, навіть без таємної поліції, сам факт офіційності робив імперську міфологію незрівнянно «переконливішою» та привабливішою порівняно з напівпідпільною націоналістичною міфологією «сепаратистів» [701, с. 155, 156]<sup>475</sup>.

Після 1798 року, коли побачила світ «Енеїда» І. Котляревського, в Україні поширюються нові ідеї гуманності, рівності і свободи, що були пов'язані з процесом формування української нації. Суттєвий вплив на формування політико-ідеологічних орієнтацій українських мислителів цього періоду мала творчість німецького філософа-просвітителя Й. Гердера, особливо гуманістичні ідеї його праці «Ідеї до філософії історії людства» щодо історії суспільства як натурального продукту людських здібностей, трактованого філософом як головного закону історії. Не менш популярними в Україні були також праці Ф. В. Й. Шеллінга, гуманістичний пафос котрих, зокрема, делегував в українську політико-ідеологічну традицію перший ректор Київського університету М. Максимович.

Роль М. Максимовича на процес становлення української національної ідеології в Україні протягом ХІХ століття була досить помітною. Займаючись природничими науками, історією, філософією, етнографією, вчений робив спроби з'ясувати процес появи держави та права. При цьому первинними він вважав не економічні чинники, а ідеї. Закликаючи до самовідданого служіння Батьківщині та народу, він в основу свого вчення вкладав ідею про виховання людини – громадянина, захисника справедливості. Він наголошував, що людині від природи притаманна здатність до самовдосконалення, тому прогрес у розвитку суспільства завдяки вихованню слід розглядати не лише як загальне правило, а й як закономірна потреба особистості. Визначальними факторами

<sup>475</sup> Рябчук М. Імперський виклик, націоналістична відповідь : протистояння двох міфологій / М. Рябчук // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 154-166.

розвитку суспільства М. Максимович вважав наявність ідей, розвиток знань, «дух народу» і «всевишній дух» [543, с. 9, 18]<sup>476</sup>. Однак існуючі реалії в Наддніпрянській Україні в цей період робили гасла вченого неактуальними.

На думку В. Замлинського, М. Максимович не зумів до кінця вирватися з рамок офіційної державної ідеології щодо історичного процесу. Він прагнув прорватися крізь неї, й іноді проривався, шукав виходу, та все ж вона залишалася тим будинком, у якому він жив, але якому він не належав. Не належав хоча б тому, що та ідеологія не вмещувала всього нового, до вивчення та розкриття якого він прийшов сам й інтерес до чого збудив у тисяч своїх слухачів і читачів [368, с. 30]<sup>477</sup>. При цьому М. Максимович був схильний до захоплення романтичною ідеологією під впливом Ф. Шеллінга та інших західноєвропейських філософів.

Розглядаючи українську пісню як органічний витвір народного духу в усьому його розмаїтті та наповненості творчим змістом, М. Максимович чи не найближче підійшов до адекватного розуміння народності в її романтичному сенсі [869, с. 55]<sup>478</sup>. На основі порівняльної характеристики українського та російського пісенного фольклору М. Максимович одним із перших робить спробу віднайти відмінності між українською та російською ментальністю, між психологією українців і росіян [812, с. 207]<sup>479</sup>. Д. Чижевський, аналізуючи це питання, зауважив, що М. Максимович вбачав різницю в тому, що у «російських піснях виявляється дух, покірний своїй долі і підлеглий її волі. Росіянин не звик брати діяльної участі в переворотях життя...», натомість українські пісні, «виявляючи боротьбу духа з долею, відрізняються поривами пристрасті, короткою твердістю і силою почуття, але й природністю вислову. В них бачимо не забуття й не безнадійний сум, але більше гнів і тугу; в них більше дії». Український «дух, не знаходячи ще в самому собі особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертається до природи, з якою він

<sup>476</sup> Марков П. Г. Величие подвига / П. Г. Марков // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К. : Вища шк., 2004. – С. 8-43.

<sup>477</sup> Замлинський В. Патріарх української науки / В. Замлинський // Максимович М. О. Київ був градом великим... : Вибрані українознавчі твори. – К. : Либідь, 1994. – С. 10-31.

<sup>478</sup> Шевченко В. М. Максимович – видатний український учений-енциклопедист, літературний критик та поет // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 9. – С. 46-56.

<sup>479</sup> Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К. : Україна, 2001. – 512 с.

через своє дитинство ще приятелює, і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе» [845, с. 73, 74]<sup>480</sup>. М. Гоголь у своїй праці «Про малоросійські пісні» також підтвердив справедливість оцінки М. Максимовичем російської музики, як такої, що виражає забуття життя, прагнення втечі від нього й уникнення повсякденних турбот. Українська ж народна пісня немовби пронизана життям [252, с. 245]<sup>481</sup>. Пісенна народна творчість немовби втілювала в собі усю складність і трагічність української історії. Одночасно, за відсутності інших засобів, вона, протягом багатьох періодів, була головним виразником ідеологічних настроїв народу.

М. Максимович прагнув з'ясувати народну основу української історії, її тяглості й неперервності [530, с. 3]<sup>482</sup>. Вчений персоніфікував суспільну свідомість (дух народу) українців і висунув ідею, що історія кожного народу повинна бути самобутньою [410, с. 26, 27]<sup>483</sup>. Таким чином М. Максимович відстоював ідею самостійності історичного процесу в Україні й закладав важливі засади для подальшого розвою національної ідеології.

На початку ХІХ століття в Україні, зокрема в стінах Харківського університету, виникає концепція національної самобутності. При цьому провідним ідеологічним орієнтиром стає поняття «народність». Українська історіографія, вслід за І. Котляревським з його «Енеїдою» розпочинає процес перетворення української мови на головну ознаку національної ідентифікації.

Важливою ланкою в розвитку української класичної філософії ХІХ століття була «філософія мови» О. О. Потебні (1835-1891), який творчо розвинув ідей німецького вченого В. Гумбольдта. Мова, за Потебнею, є процесом постійно триваючого творчого зусилля духу. Саме слово в процесі спілкування виявляється «місцем збігу» думок того, хто говорить і того, до кого мова звернена, тобто «розуміння» (і сам інтерсуб'єктний контакт) реалізується в слові. Слово не є зовнішнім додатком до готової вже в людській

<sup>480</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – .– Т. 1. – 2005. – 440 с.

<sup>481</sup> Гоголь М. Про малоросійські пісні / М. Гоголь // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К. : Україна, 2001. – С. 239-245.

<sup>482</sup> Максимович М. О. Київ як градом великим... : Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

<sup>483</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

душі ідеї необхідності. Воно є засобом, що впливає з глибини людської природи, створювати цю ідею, оскільки тільки за допомогою його відбувається розклад думки. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту законність, котру потім переносить на світ [657, с. 231, 232]<sup>484</sup>. Одним із центральних пунктів концепції О. Потебні є дослідження мовних категорій («мова», «мовлення», «слово» тощо) в контексті таких соціокультурних категорій, як «народ», «нація», «націоналізм» та ін. Серед багатьох ознак народу як основну він виділяв «мовну єдність». При цьому, вчений засуджував слов'янофільський ідеал денационалізації та пропонує натомість «право національних культур, тобто право народів на самостійне існування і розвиток». Вслід за В. Гумбольдтом та деякими іншими західноєвропейськими вченими О. Потебня був схильним до ототожнення мови та менталітету нації [842, с. 450-453]<sup>485</sup>. Внаслідок цього О. О. Потебнею було сформовано важливі засади для осмислення української ментальності.

На думку О. Потебні, для денационалізованого народу природним ходом речей створюються несприятливі умови існування, що впливають із ментальної залежності перед гнобителем. Поки народ почне ідентифікувати себе з іншим народом, він має спочатку відмовитися від самого себе, від своєї культури, своєї системи цінностей, своїх традицій – від власної душі. За подібної ломки на місці форм свідомості, котрі витісняються, запановує «гідота запустіння» [678, с. 190, 191]<sup>486</sup>. Творцем мови, в розумінні О. Потебні, є народ. Мова ж народжує народний дух, народний дух – національну ідею, а далі – національне хотіння, волю, дію тощо [812, с. 210]<sup>487</sup>.

О. Потебня писав свої твори в умовах, коли російський царизм, здійснюючи національно-колоніальну політику, всіляко намагався подавити духовний розвиток українського народу. У цій ситуації чи не головним для українців було збереження своєї мови, котра виступає головним знаряддям національної свідомості.

<sup>484</sup> Потебня О. Думка і мова / О. Потебня // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К. : Україна, 2001. – С. 231-239.

<sup>485</sup> Чехович К. Філософія мови / К. Чехович // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000 – . – Кн. 1. – С. 449-461.

<sup>486</sup> Радевич-Винницький Я. Україна : від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.

<sup>487</sup> Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К. : Україна, 2001. – 512 с.

Згідно М. Грушевського, відродження української ідеї в Російській імперії спочатку мало науковий і літературний характер, а згодом набуло соціального та політичного змісту. Вивчаючи українську мову та українські звичаї, місцеве дворянство відкрило для себе свій народ, від якого воно було цілком відчуженим через суспільні та політичні умови життя. А тепер українське дворянство почало розуміти прагнення селян і визнало необхідність витворення соціальної та політичної програми, що було необхідним для забезпечення вільного розвитку культури й політичного життя нації [293, с. 310]<sup>488</sup>.

Протягом XVIII – XIX століть стихійно зростало число українців, які працювали в різних галузях російської культури, в державних установах російської імперії й значною мірою сприяли розвитку російської культури та піднесенню престижу російської держави. У той час, як самотність українська культура та суспільно-політична думка поступово набували рис провінційності.

Одним із яскравих прикладів тенденції до розриву із власним духовним і етнічним корінням стала драматична доля й унікальна (за своєю сутністю – українська) творчість М. Гоголя (1809-1852). Його творчість була пронизана народною демонологією та християнською міфологією. Виступивши з доволі різкою критикою тієї державно-бюрократичної системи, котра панувала і на його Батьківщині, М. Гоголь прагнув звернутися до українських національних традицій. У «Тарасі Бульбі» він зафіксував важливий ідеологічний момент, коли український народ, захищаючи свою суверенність і права діяв разом, як сила, визначаюча характер загальноєвропейської історії. Особливо Гоголь відзначав високу роль принципів товариства й братства притаманних запорожцям [253, с. 35, 104, 105, 111, 112]<sup>489</sup>. Козацьке походження Гоголя зумовило уважне його ставлення до козацького стану. Усвідомлюючи та зображуючи у своїх творах загибель козацьких родів, які перетворювалися в потвори російського дворянства, своєрідні мертві душі, М. Гоголь прагнув реалізувати ідею

<sup>488</sup> Грушевський М. С. Короткий огляд української історії // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007 – . – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-311.

<sup>489</sup> Гоголь Н. В. Собрание сочинений в 6 тт. / Н. В. Гоголь. – М. : Государственное изд-во художественной литературы, 1949 – . – Т. 2. – 248 с.

духовно-морального оновлення російської імперії [261, с. 126]<sup>490</sup>. Одним із засобів цього він розглядав еволюційне морально-етичне вдосконалення суспільства.

Досить помітна роль М. В. Гоголя в процесі становлення ідеології в Україні проявилася насамперед у тому, що він рішуче виступив проти секуляризації<sup>491</sup>, котра була притаманна його епосі. Особливо критичним його ставлення було до тих проявів секулярної системи, що відривали творчість від зв'язку з Церквою.

Згідно твердження В. Зіньківського (1881-1962), М. Гоголь глибоко відчував всеосяжність («всемирність») Христового вчення, можливість застосування його до всіх життєвих тем, – і саме це почуття правди християнства й цінності його для всіх форм життя різко відокремлювало Гоголя від сучасності, що відсунула Церкву вглиб і не хоче її благодатної допомоги [374, с. 416]<sup>492</sup>. Таким чином М. Гоголь виступив свого роду пророком православної культури, предтечею всіх тих духовних течій російського життя, котрі прагнули віднайти істинне, а не номінальне чи символічне торжество православ'я.

Аналогічно до прагнень Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Куліша та низки інших українських мислителів, М. Гоголь прагнув до миру між людьми та гармонії з Богом. Відтак до ідеалу гармонії зовнішньої приєднується ідеал гармонії внутрішньої, що є для українських мислителів найвищим ідеалом, метою, до якої вони всі прагнуть [844, с. 187]<sup>493</sup>. Звідси й великий потяг до релігійності та прагнення віднайти зв'язок із Богом. Адже згідно переконання М. Гоголя Бог є не лише творцем світу й життя, а й натхненником творчих звершень.

Безумовно, М. Гоголь лише започаткував становлення тієї ідейної течії, яка була спрямована проти секулярного вихолощення справжньої духовної сутності християнства, течії, котру б ґрунтовно продовжили розвивати кращі представники російської релігійної філософії кінця XIX – першої половини XX століття. Значення

<sup>490</sup> Горбач Н. Я. Специфіка української філософії / Н. Я. Горбач. – Львів : Каменяр, 2006. – 216 с.

<sup>491</sup> Суспільна тенденція, що відображає зменшення впливу церкви, її інституцій та релігійної ідеології на життя суспільства в усіх його проявах.

<sup>492</sup> Зіньківський В. Гоголь у його релігійних шуканнях // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 413-419.

<sup>493</sup> Чижевський Д. Українська філософія / Д. І. Чижевський // Українська культура : лекції за редакцією Д. Антоновича. – К. : Либідь, 2002. – С. 167-188.

всієї духовної спадщини Гоголя щодо цього надзвичайно велике – він перший з усією сміливістю виступив як проповідник зв'язку творчості й життя з Церквою.

Русифікація України та політика культурної асиміляції українського народу, здійснювана адміністративними та поліційними засобами російського уряду, знайшла моральну підтримку й ідеологічне обґрунтування з боку російської інтелігенції і російської науки. Яскравим виразником цієї російської великодержавної ідеології був, зокрема, російський літератор В. Белінський (1811-1848). Визнаючи самотність і значну роль певної народної культури та мистецтва в розвитку світової культури, Белінський, у той же час, уявляв українську історію, а одночасно й українську культуру як бічну «ріку, що впадає у велику ріку російської історії» [141, с. 499-501]<sup>494</sup>, тому він був проти самостійного розвитку української літератури й культури, вказуючи шлях Гоголя для всіх українських письменників. При цьому Белінський мав на увазі не лише мовну русифікацію українців, а й повну їх асиміляцію в російській культурі й злиття з московською нацією

Одним із знарядь денаціоналізації була освіта. Російська влада створювала урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами в напрямі русифікації народів. Відтак всі школи, від вищих до нижчих, в Україні стали з російською мовою викладання. Користуватися рідною мовою не дозволялося, а навіть заборонялося. В підручниках йшлося виключно про московсько-великоруський народ, про його історію, звичаї тощо. Про український народ, його історію, звичаї, ніколи не згадувалося. В школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ [151, с. 63, 65]<sup>495</sup>. Наслідком цього були рецидиви безграмотності та нищення національної свідомості. Тотальна русифікація робила з українців манкуртів. Подальші заборони друку літератури українською мовою та інші обмеження використання українцями рідної мови тільки ускладнювали розвиток духовності та національного самоусвідомлення.

<sup>494</sup> Белинский В. Г. Собрание починений : в 3 тт. / В. Г. Белинский. – М. : Гослитиздат, 1948 – . – Т. 3. – 548 с.

<sup>495</sup> Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура : лекції за ред. Д. Антоновича. – К. : Либідь, 2002. – С. 40-71.



Певну роль у формуванні ідеологічних напрямів в Україні належить членам Південного товариства декабристів. Брати Муравйови-Апостоли, Борисови, а також С. Волконський, О. Юшневський, І. Горбачевський були найактивнішими провідниками, ідеологами й учасниками руху, що мав на меті державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпаччини. Саме в Тульчині та Києві було розроблено, обговорено й затверджено у 1823 році «Русская правда» П. Пестеля – перший проект конституції республіканського спрямування (незалежно від українців) під впливом Франції та США.

На західноукраїнських землях, що були під владою Австрійської імперії, склалися інші умови для розвитку української освіти, зокрема завдяки конституційному устрою держави та соціальним реформам Йосифа II і Марії Терези. Ще у 1774 році у Відні для українців було відкрито духовну семінарію. Згодом, у 1783 році, таку ж семінарію було засновано у Львові. А у 1784 році – там же у Львові – університет з чотирма відділами й шестикласну академічну гімназію [151, с. 66, 67]<sup>496</sup>. Такий стан сприяв появі надій щодо національного самоусвідомлення русинів-українців. Стараннями релігійних діячів Івана Могильницького та Михайла Левицького, у 1816 році у Перемишлі було засновано товариство священиків, що поклало собі завданням видавати книжки для народу релігійного змісту. Однак, внаслідок доносів і невдоволення Риму, товариство не розвинуло широкої діяльності.

Виявом розвитку національного самоусвідомлення русинів-українців також стала діяльність «Руської Трійці» в 1830-х роках. Як ніхто інші, відчуваючи дух і вимоги доби, Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич кинули виклик існуючим традиціям, дали громадянству нові ідеї, котрі відзначалися своєю самобутністю. «Руська Трійця» стала немовби посестрою Кирило-Мефодіївського братства на галицькому ґрунті, хоч, звичайно з дещо іншою ідейною платформою й іншими цілями [629, с. 19]<sup>497</sup>. Засновники «Руської Трійці» виступили за руську (українську) мову, за право нею писати й друкувати. Українська мова сприймалася в

<sup>496</sup> Там же.

<sup>497</sup> Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими / О. Петраш. – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1996. – 158 с.

той час як прояв відродження ще однієї нації, якої ніби не було, оскільки не існувало літератури, освіти, школи тощо.

Познайомлений з відродженням слов'янських літератур та з найвизначнішими творами своєї доби, захочений першими літературними й етнографічними працями, що вийшли за Збручем, у великому захопленні красою рідної мови й рідної пісні, Маркіян Шашкевич узяв на себе завдання дати початок народній літературі. Цій високій ідеї відродження українського письменства залишився вірний до кінця свого життя. Своє захоплення вмів також передати іншим. Об'єднавши, у 1832 році, свої зусилля з Яковом Головацьким і Іваном Вагилевичем, з їх підтримкою, у 1836 році (з датою 1837 рік) Маркіян Шашкевич у Будапешті видав альманах «Русалка Дністрова» в живій народній мові й за фонетичним правописом. За висловом Івана Крип'якевича «Русалка Дністрова» М. Шашкевича була немовби ясним блиском у темряві, серед котрої блукали українці по обидва боки Дністра на початку ХІХ століття [392, с. 306, 307]<sup>498</sup>. У цілому, на думку П. Магочія, українці-русини, які проживали в Австрійській імперії, особливо в Галичині, відігравали провідну роль у вирішуванні напрямку українського національного відродження загалом [523, с. 97]<sup>499</sup>. Особливо знаковою в ідеологічному плані стала програма Головної Руської ради, в якій обґрунтовувалася приналежність українського населення Галичини до єдиного українського народу, підкреслювалися глибокі історичні державні традиції краю. Програма Головної Руської ради також закликала до національного пробудження, активної діяльності щодо покращення становища народу в рамках австрійської конституції.

У подальшому, вже з другої половини ХІХ століття, культурно-просвітницький рух у Галичині став провідним ідеологічним чинником розвитку української національної свідомості та визвольних змагань за українську державність.

<sup>498</sup> Історія української культури ; за ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.

<sup>499</sup> Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.

### 3.2. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства

Зазвичай кожна суспільно-політична епоха творить власний спосіб мислення, що в свою чергу ґрунтується на характерних для неї уявленнях і прагненнях, явних і таємних культурах, неповторному духу часу й інтелектуальних пошуках доби. Синтез даних чинників творить багатогранну систему поглядів, котру репрезентують писемні пам'ятки кожної конкретної доби. У цих пам'ятках відбито не лише філософію доби, її неповторний світогляд і світовідчуття, а й засвідчено їх джерела, ті організаційні структури, їхні механізми й закони, котрі творили суспільно-політичну думку з певною ідеологією, домінанти якої певним чином впливали на суспільство. Якщо з писемних конкретної епохи. Вимальовується тодішній пануючий світогляд, то існували організаційні структури, котрі були джерелом цієї системи поглядів на світ і суспільство. Адже ідеологія – це не тільки один із елементів суспільної свідомості, специфіка якого полягає в теоретично виваженому й систематизованому вираженні інтересів певного соціального об'єкта, а й та суспільно-політична система, що окреслює певний тип особистості з її визначеними інтересами, характером діяльності та принципами поведінки у суспільстві. Як ведеться, кожна життєздатна й дієва ідеологія оформлюється в громадсько-політичний рух [743, с. 7, 13]<sup>500</sup>.

Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830-1831 років прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії. Внаслідок запровадження Уварівських реформ, котрі проголосили «народність» (національність) разом з «самодержавством» і «православ'ям» основоположними принципами великодержавної ідеології, було покладено початок посиленій русифікації державного апарату та інших, неросійських народів, які проживали на території Російської імперії. Відповіддю на них була активізація національних рухів поневолених народів. Це стосувалося, зокрема, українського національного відродження, котре проявилось, серед іншого, в боротьбі нащадків козацької старшини, які стали російськими дворянами, за збереження автономних прав України в Російській імперії. Особлива

<sup>500</sup> Сліпушко О. Українська суспільно-політична думка XIX століття / О. Сліпушко // Тисяча років суспільно-політичної думки в Україні. В 9 т. – К., 2001. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 7-14.

активізація національного руху в Україні була пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847), провідні діячі якого – Т. Шевченко (1814-1861), П. Куліш (1819-1897), М. Костамаров (1817-1885) – відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму. В Австрійській імперії українське національне відродження було пов'язане насамперед з діяльністю «Руської Трійці», Головної Руської Ради та інших українських організацій і товариств.

Революція 1848 року стала доволі відчутним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польський та український, угорський і словацький та інші національні рухи). На загострення такого роду конфліктів впливала поява нових інтелектуальних течій – гегельянства, марксизму тощо. Останні проголосили, що національні рухи т. зв. недержавних (неісторичних або малих) народів (такі як чеський, словацький, український, єврейський й ін.) суперечать історичному прогресу, оскільки призначенням цих народів є нібито асиміляція й поступове розчинення у тілі державних (російського, німецького, польського, угорського та ін.) народів. Іншим новим явищем у розвитку національних рухів після революції 1848 року, котрі оформлювалися у вигляді націоналізму, було поєднання національних вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки. Ідеологом цієї течії був німецький економіст Фрідріх Ліст (1783-1846), який вимагав введення високих митних тарифів для захисту внутрішнього національного ринку та прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для економічного об'єднання розрізнених національних територій, розвитку національної освіти тощо.

Після хвилі національного пробудження в Західній Україні, в 1843 році виникає нова офіційна ідеологія (внаслідок домовленостей австрійської влади з польськими магнатами), згідно з якою Галичина знову потрапляла під вплив Польщі. Це зумовило початок пригноблення та політичної депресії. З того настрою зароджується інша ідеологія – москвофільство. Його душевним підґрунтям була зневіра, а зовнішнім – політичні події періоду придушення російською армією революції 1848 року в

Угорщині. Москвофільство було своєрідною жертвою галичан, переважно консервативної орієнтації, як запорука протидії головному національному ворогу – Польщі. Однак «українство» виявилось значно радикальнішим і активнішим оборонцем перед польським засиллям, і коли те українство витворило духовну творчу й організаційно сильну провідну верству, тоді москвофільство втратило всі ідейні підстави [877, с. 295, 296]<sup>501</sup>.

На думку І. Лисяка-Рудницького, в ідеології Кирило-Мефодіївського братства можна побачити синтез трьох попередніх течій: романтичного етнографізму й культурництва харків'ян; традицій козацького державництва й політичного автономізму лівобережного дворянства; зрештою, модерних, західноєвропейських ідей лібералізму й демократизму, що їх першими носіями на українських землях були декабристи. Кирило-Мефодіївська програма стала платформою українського руху впродовж наступних десятиліть. Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради 1917 року [501, с. 208]<sup>502</sup>. Новим елементом ідеології Кирило-Мефодіївського братства, порівняно з його попередниками-декабристами був український націоналізм [500, с. 49]<sup>503</sup>. Цю думку І. Лисяка-Рудницького підтвердив і Г. Касьянов, зауваживши, що під цим розумівся націоналізм у «широкому значенні», як «поняття, однозначне, з активною національною свідомістю та патріотизмом» [408, с. 305]<sup>504</sup>.

Провідну роль в розвитку української національно-визвольної ідеології середини ХІХ століття відіграв Тарас Григорович Шевченко. Про це, зокрема, свідчить його чи не найбільш радикальна позиція в період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства [8, с. 329]<sup>505</sup>; [6, с. 354]<sup>506</sup>. Ідеологія Т. Шевченка ґрунтувалась на

<sup>501</sup> Шлемкевич М. Галичанство / М. І. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 289-316.

<sup>502</sup> Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції – Львів, 1991. – С. 45-70.

<sup>503</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.

<sup>504</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

<sup>505</sup> Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений ІІІ відділенням // Справа Т. Г. Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 2. – С. 329-332.

національному протесті поневоленого народу, що «взивав до відплати за глум з національної гідності» [708, с. 893, 894]<sup>507</sup>. Своєрідним маніфестом національного та соціального визволення українців стала поезія «Сон» («На панщині пшеницю жала») [873, с. 235]<sup>508</sup>. Натхненний ідеалами національного визволення, Т. Шевченко виступив проти московської ідеології поневолення.

Крилатий вислів Т. Шевченка: «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля!» ще й досі становить фундамент ідеології та програми всього народовладного українського визвольного націоналізму. Шевченків націоналізм – це не що інше, як рішуче прагнення будь-якого народу самовизначитися на своїй історичній території та незалежно від будь-кого правити собою згідно зі своїми народовладними традиціями. Ідея українського націоналізму була сформульована Тарасом Шевченком. Ідеал героїчного козацького чину, пристрасна оборона всього рідного, плекання державницької традиції, гартування національного характеру, глибинний пафос національної самобутності, піднесення та ідеалізація всього величного в нашій історії, могутній християнізм – ось ті вартості й заповіді, котрі він нам дав і на яких повинна виховуватися нова українська людина [125, с. 5]<sup>509</sup>.

В умовах 40-х років XIX століття революційний, ідеалістично-християнський світогляд Т. Шевченка був чи не найбільш передовим в Україні. При цьому в його основі лежав християнський філософський ідеалізм [707, с. 1368]<sup>510</sup>. Зокрема в поемі «Неофіти», яка немовби пронизана високою духовною вірою автора в Бога та Богородицю, душевні та фізичні муки Христа й Марії асоціюються зі стражданнями, котрі випали на долю України та її народу. Поет, звертаючись до Богородиці, просить: «... Молю ридаючи, пошли, подай душі убогій силу, щоб огненно заговорила, щоб слово пламенем взялось, щоб людям серце розтопило,. І на Україні понеслось, і на

<sup>506</sup> Довідка III відділення про Т. Г. Шевченка // Справа Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша і М. І. Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 2. – С. 354-355.

<sup>507</sup> Савчук П. Т. Шевченко в світлі державницьких ідей / П. Савчук // Визвольний шлях. – 1958. – Кн 8. – С. 892-901.

<sup>508</sup> Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1991 – . – Т. 2. – 592 с.

<sup>509</sup> Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 3-6.

<sup>510</sup> Савчук П. Революційна творчість Т. Шевченка / П. Савчук // Визвольний шлях. – 1958. – Кн 12. – С. 1367-1372.

Україні святилось те слово, Божеє кадило, кадило істини. Амінь» [873, с. 218, 219]<sup>511</sup>. У поемі «Неофіти» значною мірою проявилася релігійно-історіософічна насиченість. Т. Шевченко у цьому творі висловив переконання, що пізнання святої правди найширшою народною масою стане такою всезагальною річчю, як це було з первісним християнством, і в такому разі, як і на зорі християнства, не буде сили, яка б змогла протиставитися ідеалу справедливості. Щоб це сталося, нові апостоли повинні володіти могутнім словом, вони мають бути здатними на великі жертви [160, с. 15]<sup>512</sup>.

За визначенням Д. Чижевського, основною рисою цілої духовної постаті Т. Шевченка, провідним почуттям в його творчості, був історіософічний антропоцентризм. Його сутність проявлялася в тому, що Кобзар особливу увагу приділяв тому високому, святому, правдивому, що було в християнстві, в чому для нього полягала дійсна й вічна правда проповіді Христа. Т. Шевченко відкидає в релігії, зокрема в християнстві, все те, що так або інакше робить з релігії якусь абстрактну силу, що не тільки є байдужим до живої конкретної людини, а й виступає проти індивідуума, перешкоджає вільному розвитку особистості, перешкоджає задоволенню внутрішніх потреб людини<sup>513</sup>. Тому він – проти тих рис православ'я, що здаються йому антиестетичними (служба, традиційне церковне малярство), проти зловживання релігією з політичною метою, проти релігійних війн і т. д. Але у цьому всьому він бачить лише виродження, тільки підупад релігійності, що в суті своїй є загальнолюдська правда. «Очищення» віри, за яке боровся Ян Гус, і є завданням кожної людини – віра, дійсна віра вимагає встановлення безпосереднього зв'язку, безпосереднього відношення між Богом і людьми, поруч з Богом не повинні стояти ніякі інші об'єкти людського поклоніння. «Бог – Ісус Христос» для Шевченка «антропологізується» – наближається до людини, та, власне, і є людиною, лише надзвичайною; бо божеське є людське, лише те дійсно людське, до чого звичайна

<sup>511</sup> Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1991 – . – Т. 2. – 592 с.

<sup>512</sup> Бойко Ю. Шевченкова національно-революційна концепція та Шевченкове застосування її / Ю. Бойко // Український історик. – Т. 26. – 1989. – Ч. 1-3. – С. 7-18.

<sup>513</sup> На відміну від багатьох співвітчизників, Шевченко чітко й однозначно усвідомив себе українським поетом і мислителем як за формою, так і за змістом своєї творчості. Якщо Гоголь дивиться на український народ збоку, то Шевченко переживає його буття зсередини, глибинно-сердечно (Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. ; за ред. Н. В. Хамітова. – [2-е вид. перероб. та доп.]. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 185).

людина не доростає й дорости не може. В якомусь сенсі Христос був ідеальною, зразковою людиною [845, с. 127]<sup>514</sup>. І Богоматір – як ідеальний тип матері змальовується Шевченком у поемі «Марія» [873, с. 250-264]<sup>515</sup>.

Певна «антропологізація» образів Христа та Богоматері не позбавили світогляду Шевченка тієї риси, котра була основною у всіх кирило-мефодіївців, не позбавили його погляду на історію «христоцентричності». Це до певної міри пов'язувалося з антропоцентризмом, – Христос як ідеальна людина є центр усієї світової історії. Тому «секуляризація» релігійної теми розгортається у Шевченка в «поему-псалом» тій, кого Т. Шевченко звав «Святою праведною Матір'ю Святого сина на землі». І особиста трагедія Марії є для Шевченка разом трагедією вселюдською і поворотним пунктом всесвітньої історії. Життя Христа – початок нового періоду життя людства, початок панування правди, початок визволення рабів [845, с. 128]<sup>516</sup>. Трагічна ж смерть Богородиці, яку уявляє собі Шевченко, є лиш своєрідним продовженням життя кожного праведника. Т. Шевченко зауважує, що ще царство Боже не прийшло, бо воно саме прийти не може, мають його створити самі люди, виконуючі заповіді Ісуса Христа [770, с. 151]<sup>517</sup>.

Політична ідеологія Т. Шевченка пронизана ідеєю визвольної боротьби поневоленого народу, котрою він прагне відновити свою державність. Загалом, на думку А. Бедрія, Т. Шевченко є найбільшим ідеологом української національної держави, тобто держави з власним суверенним урядом і ладом, що побудовані на основі духовно-національної культури й традиції [137, с. 71]<sup>518</sup>. При цьому, за висловом О. Прицака, Т. Шевченко зрозумів основну суть й ідеологію «Історії Русів» і блискуче її розвинув, головню в поемах циклу «Три літа».

Основні засади української національної ідеології Т. Шевченко оформив у поетичній творчості, заклавши ідейні передумови української модерної нації. З одного

<sup>514</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 2005. – 440 с.

<sup>515</sup> Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1991 – . – Т. 2. – 592 с.

<sup>516</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 2005. – 440 с.

<sup>517</sup> Стебельська А. Шевченкова молитва / А. Стебельська // Збірник наукових праць канадського НТШ. – Т. 38. – 1993. – С. 143-159.

<sup>518</sup> Бедрій А. Націоналістична ідеологія Т. Шевченка / А. Бедрій // Визвольний шлях. – 1961. – Кн 1-2. – С. 71-76.



боку, він проголосив єдність ідей національної солідарності та соціальної справедливості, культу традицій і боротьби за політичне визволення, а з іншого – підійшов до свого народу як ланцюга «мертвих, живих і ненароджених». Т. Шевченко випередив добу, став символом і дороговказом для української спільноти, яка формувалася в націю [273, с. 409]<sup>519</sup>.

В інтелектуальному, історичному сенсі Шевченкове глибоке відчуття української історичної долі й колективної душі проявилось в умінні поєднати два зовсім відмінні й досі, здавалося б, несумісні способи мислення. Один – це мислення XVIII століття, козацького станового патріотизму, що є передусім апофеозом України, її історії та її прав. Друге – це романтичне піднесення народу, тлумаченого, як правило, позаісторично. У Шевченка вони сплітаються, і Україна із легітимно-корпоративного, навіть лоялістичного поняття козацької старшини стає новою, абсолютно неподільною і, врешті, сакральною цінністю [772, с. 181]<sup>520</sup>. М. Розумний зауважив, що Т. Шевченко витворив новий підхід до проблеми національності, нове розуміння ідеї нації, що згодом стали панівним серед українства, хоч і не рефлексованими при допомозі розгалуженої аналітичної термінології. Поодиноке визначення цього поняття нації зустрічається в назві однієї з найвагоміших поезій періоду «Трьох літ»: нація є надісторична, позасоціальна спільність «І мертвих, і живих, і ненароджених, в Україні і не в Україні сущих земляків». З точки зору цього розуміння природи національного як втілення суспільного ідеалу торжества «своєї правди» і оцінює Шевченко історичне минуле, соціальні реалії та інтелектуальні конструкції, при допомозі котрих тогочасна українська інтелігенція намагалася реалізувати свою націєтворчу функцію. Переосмисленню, переживанню, критиці, осуду, а часом – захопленню, прославлянню та ідеалізації у віршах і поемах цього періоду надається велике коло проблем і явищ, що визначали на той час самосвідомість українського інтелігента: «німецькі теорії», ідея слов'янської «взаємності», діяльність Богдана Хмельницького, козаччина,

<sup>519</sup> Гринів О. Українська націологія : від другої світової війни до відродження держави / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.

<sup>520</sup> Степико М. Т. Буття етносу : витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1998. – 251 с.

петербурзька бюрократія, Петро I, Катерина II, Кавказька війна, кріпосне право, чеські заворушення часів Реформації, діяльність та ідеї Шафарика, творчість Гоголя, падіння Польщі тощо. У всіх цих мотивах позиція Шевченка чіткіше окреслюється, увиразнюється, збагачується новими аспектами і аргументами. Виникають при цьому і певні суперечності, які додають культурній реальності, спроектованій Шевченковим талантом і уявою, внутрішньої напруги. Неоднозначно тлумачаться заслуги і «провини» Богдана Хмельницького [694, с. 39]<sup>521</sup>. Означені ідеї Т. Шевченка лягли в основу ідеології Кирило-Мефодіївського братства, давши поштовх процесу національного відродження та самоусвідомлення українців.

Всілякими засобами братчики мали ширити ідеї визволення та думки про швидке й невідкладне скасування кріпацтва. З питанням соціальної реформи тісно були пов'язані й культурні питання. Соціальне визволення мало зняти з народу невільничі пута та вивести його на шлях культурного розвитку – шлях, котрий був досі неприступний для безщасного кріпака. Перехід із темряви мала полегшити народу інтелігенція. Тому культурно-просвітницька діяльність, на думку братчиків, була обов'язком української інтелігенції [287, с. 669]<sup>522</sup>.

Серед найбільш яскравих представників духовного середовища України XIX століття виділяється постать одного з фундаторів та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства, вченого М. І. Костомарова. Його політико-ідеологічна доктрина розвивалася в дусі романтизму та в напрямку пошуку наскрізної ідеї, котра поєднує минуле, сучасне й майбутнє українського народу в єдине історичне ціле. Відтак М. Костомаров прагнув з'ясувати сутність буття й менталітету українського народу [445, с. 15, 16]<sup>523</sup>. Як реальну першооснову історичного розвитку вчений розглядав дух народу.

На думку М. І. Костомарова, ефективним і надійним з точки зору реалізації людських цінностей може бути лише республіканський політичний устрій, де реалізується

<sup>521</sup> Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища) / М. Розумний // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза» 1997. – С. 14-43.

<sup>522</sup> Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства / О. Грушевський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 664-670.

<sup>523</sup> Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. : Майдан, 1991. – 72 с.

виборча, змінна та підзвітна народові виконавча влада. Не менш переконливо М. Костомаров висловлювався й щодо типу держави. За його думкою, вона (держава) має бути змішаного типу – федерація і конфедерація, сприятливою для того. Подібні ж погляди обстоювали й інші члени товариства. Як зазначав Д. Чижевський, у даному випадку слід говорити про певну ідеологічну єдність як систему поглядів, які мали неабиякий вплив на суспільство [845, с. 104]<sup>524</sup>.

М. Костомаров зробив спробу відслідкувати різницю між характерами українців, росіян та поляків, щоб таким чином пояснити причини, що привели до втрати українцями своєї державності. М. Костомаров був першим науковцем, який підготував початкові аналітичні праці для української політичної думки, але, звертаючись до них, ми розуміємо, що він жив у часи, коли українська державна думка під впливом творів Т. Шевченка тільки почала відроджуватися. Критерієм історичної оцінки для нього були християнська релігія, слов'янофільство, народництво та месіанський націоналізм. На його думку, український народ, на відміну від російського, зберіг давньослов'янський демократичний устрій. Залишені елітою українці не зреклися свого народного характеру та ідеалів [410, с. 26, 27]<sup>525</sup>. Збереження народного характеру М. Костомаров пов'язував із літературою. Він розглядав її як одне з джерел вивчення народного характеру [447, с. 47]<sup>526</sup>. Серед головних вимог до літературного твору Костомаров, виходячи з ідеї народності та світоглядних засад просвітительської естетики, на перше місце висуває правдивість й оригінальність відображення національного життя та національного характеру персонажів. Джерелом формування народного характеру Костомаров вважав усну народну творчість [918, с. 14, 31]<sup>527</sup>.

<sup>524</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 2005. – 440 с.

<sup>525</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

<sup>526</sup> Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К. : Либідь, 1994. – 384 с. – («Літературні пам'ятки України»).

<sup>527</sup> Яценко М. Т. М. І. Костомаров – Фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К. : Либідь, 1994. – С. 5-49.

Загалом ідеологічна позиція М. Костомарова, значною мірою, була сформована на основі ідей Й. Г. Гердера стосовно історії людства як процесу розвитку духу й розкриття його внутрішніх чинників.

З одного боку, братчиків захоплювала проблема «національного духу», з другого – не менше їх цікавила й таємниця людської душі. Коли народ є позасмисловою духовною єдністю, то і душа людини є її «внутрішня людина», її «глибоке серце» – і утриматися від висловлювання свого переконання в глибині людської душі братчики не могли ні в зізнаннях перед слідчою комісією, ані в приватнім листуванні. В цьому, очевидно, є певний вияв романтичного настрою братчиків. Для В. Білозерського принцип життя – «закон, накреслений в серці Божієм перстом». О. Маркович вірить в «міць душі, яку утворив Бог, яку він зогріває, підживлює і про яку піклується» [53, с. 384]<sup>528</sup>.

М. Костомаров зумів по науковому підійти до проблеми народного духу, в його взаємозв'язку з національністю. Зокрема, принципи аналізу «народного духу» були реалізовані Костомаровим у його магістерській праці 1844 року «Про історичне значення російської народної поезії» та деяких пізніших працях. М. Костомаров вбачав у народі, в масах, в його «внутрішній історії» ту духовну силу, котра спроможна рухати поступ [652, с. 343]<sup>529</sup>.

Захоплюючись ідеєю нації, естетикою, християнством, братчики вірили, що вони зможуть утворити новий лад в Україні – та, мабуть, і в цілому світі, що добро України «можливе тільки при виповненні заповіту нашого божественного Спасителя», тому треба «прагнути до здійснення Божої правди, до панування свободи, братерської любові та народного добробуту...». Усі слов'янські народи повинні з'єднатись в одну родину. Цілу історію людства з цього погляду накреслив Костомаров у «Книзі буття». Неправда, неволя, панування панів та царів над пригніченим людом є відпадиння людей від Бога. Поворот до заповітів Божих, до первісного християнства і є здійсненням того

<sup>528</sup> Лист О. В. Марковича до В. М. Білозерського з висловлюванням дружніх почуттів і поданням порад // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – С. 384-385.

<sup>529</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

«релігійного соціалізму», кажучи модерним словом, до якого прагнули братчики та який пов'язаний із «воскресінням України», що його вони чекають [844, с. 180, 181]<sup>530</sup>.

Пробудження української національної свідомості протягом XIX століття відбувалося в умовах боротьби проти кріпацтва та самодержавства. Народ і його доля стають у центрі усіх помислів української інтелігенції. У «Книзі буття» Костомарова мова йшла про Україну як державу, котра «стане із своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа» [444, с. 30]<sup>531</sup>.

Засадничою в «Книзі буття українського народу» була ідея про те, що кожен народ має свою місію в історії, реалізуючи певні функції «світового духу». При цьому, особливість українського тлумачення історії світового духу полягала в постулюванні особливої української місії в світі, яка випливає з традиційного українського волелюбства. Україна «не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога» [443, с. 258]<sup>532</sup>. Основна думка «Книги буття» полягає в тому, що Україна стане незалежною республікою у Союзі таких же слов'янських республік. Однак після свого визволення та здобуття незалежності, слов'янські народи такого Союзу не бажали. А Росія у 1848-1849 роках знищила й саму його ідею.

Одною з основоположних в «Книзі буття українського народу» є ідея про «посланницьку» місію українського народу. У часи ідеологічних шукань основ української політичної свідомості (1840-і роки) серед його представників постає ідея «угольного каменя», на котрому має «спочити федерація вільних народів» [681, с.

<sup>530</sup> Чижевський Д. Українська філософія / Д. І. Чижевський // Українська культура : Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К. : Либідь, 2002. – С. 167-188.

<sup>531</sup> Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.

<sup>532</sup> Костомаров М. Книга буття українського народу : Рукопис / М. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – С. 250-258.

153]<sup>533</sup>. Тобто поряд із намаганням реформувати людство, з'являється ідея історичного покликання народу.

Козацтво зображено в «Книзі буття», як досягнення ідеалу рівності й «чистоти християнської»: «І постановило козацтво оборонять віру святую і визволяти ближніх своїх із неволі» [443, с. 257]<sup>534</sup>. Однак, М. Костомаров, наголошує на трагічній долі українського козацтва, сотні тисяч представників якого цар Петро I «положив в канавах і на їх костях збудував собі столицю». Доконала козацтво, за висловом автора, Катерина II.

Відродження України бачиться автору в майбутньому її «воскресенні». «Лежить в могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить». Але голос України, згідно переконання М. Костомарова не затих, і встане вона із могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і буде вільною в союзі слов'янському [443, с. 257, 258]<sup>535</sup>.

Кирило-мефодіївці прагнули досягнути національної згоди на ґрунті розвитку освіти та науки, забезпечити високу духовність і поставити все це на службу здобуття державності. Концепція слов'янської федерації М. Костомарова, проникнута духом демократизму, відкривала в панславізмі принцип гуманних міжнародних відносин, без всіляких ознак підкорення чи домінування між об'єднаними слов'янськими республіками.

Кирило-Мефодіївське товариство об'єднало низку яскравих особистостей, різних за своїми характером і життєвими принципами (як наприклад Т. Шевченко та П. Куліш), і таких далеких один від одного в пізніші періоди їх життя, людей, що пережили великі і складні психологічні та ідеологічні еволюції, – але таких, яких у період діяльності братства споріднила певна ідеологічна єдність. Кирило-Мефодіївський період був для більшості учасників цього товариства вихідним пунктом усієї їх подальшої діяльності. Оскільки це був час надзвичайного натхнення та підне-

<sup>533</sup> Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Львів : ТВП «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997. – 193 с.

<sup>534</sup> Костомаров М. Книга буття українського народу : Рукопис / М. І. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – С. 250-258.

<sup>535</sup> Там же.

сення. Як пізніше запевняв Куліш, кирило-мефодіївці ніби чули «гук воскресної труби архангела». При цьому ними рухала любов до своєї Батьківщини [14, с. 57, 58]<sup>536</sup>. П. Куліш вважав основним пунктом програми братчиків звільнення кріпаків. При цьому, він прагнув сформулювати свої погляди в контексті своєрідної християнської ідеології, в основі котрої вбачалась ідея християнської любові.

Релігійні джерела світогляду кирило-мефодіївців тісно пов'язані з трьома чинниками: есхатологічним настроєм, котрим вони овіяні; релігійною філософією історії, в якій центром є земне життя Христа; образом нації як духовної єдності, шлях якої (той самий, що і окремої людини) – наслідування Ісуса Христа. Цими релігійними факторами були пронизані політичні та соціальні ідеї: рівності, українського визволення, славянофільства тощо. Ідейний розвиток кирило-мефодіївців було обірвано політичним тиском миколаївської епохи. У подальшій літературній і науковій творчості окремих членів братства іноді відроджувалися лише окремі пункти цього світогляду [845, с. 108]<sup>537</sup>.

У цілому для українських після-кирило-мефодіївських народницьких суспільних настроїв, насамперед – П. Куліша, симптоматичною була проповідь хуторянства як панацеї від усіх лих міського життя [630, с. 428]<sup>538</sup>. У своїй праці «Хутірська філософія» П. Куліш, розвинув своєрідну ідеологію народницького аграрного соціалізму [463, с. 81, 82]<sup>539</sup>. В її основу було покладено народницьку соціальну теорію – протиміську й противласницьку за своєю суттю, що висувала на перший план селянство [631, с. 74]<sup>540</sup>. Досить влучно оцінивши ментальність українського селянства, П. Куліш приходять до висновку про хуторянський шлях його розвитку – як найбільш перспективний, і для України, і для Європи в цілому. Слід зауважити, що з огляду на безпосередній зв'язок хутірського способу господарства з фермерським, точка зору Куліша мала певний раціональний сенс.

<sup>536</sup> Протокол допиту П. О. Куліша в III відділенні // Справа П. О. Куліша // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 2. – С. 47-59.

<sup>537</sup> Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 2005. – 440 с.

<sup>538</sup> Петров В. Куліш – хуторянин / В. Петров // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 420-432.

<sup>539</sup> Куліш П. Хутірська філософія / П. Куліш // Хроніка 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 78-89.

<sup>540</sup> Петров В. Хуторянство і Європа / В. Петров // Хроніка 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 66-77.

Згідно точки зору І. Гирича, П. Куліш, зберігаючи протягом усього життя, попри екстреми характеру, українську орієнтацію не лише в культурній, а й у політичній царині, був, на відміну від свого товариша по Кирило-Мефодіївському братству М. Костомарова, послідовним самостійником [247, с. 11]<sup>541</sup>. Фактично до цієї ж думки схилився у свого часу й В. Петров, який розглядав концепцію хуторянської України П. Куліша, як взірць і ключ до соціального реформування Європи [631, с. 74]<sup>542</sup>.

Слід відзначити, що досить оригінальна ідеологічна лінія П. Куліша зазнавала критики навіть з боку його соратника по Кирило-Мефодіївському братству Т. Шевченка. За висловом О. Прицака Шевченко боровся проти автократизму й аристократизму Панька, або ж – «самозванчого» аристократа духу [671, с. 28]<sup>543</sup>. Однак, попри величезну ідеологічну прірву між ідеєю бунтарства та національного визволення Т. Шевченка та поміркованим хуторянством П. Куліша, їх єднали просвітительські й християнські ідеали рівності, справедливості, братерства. Т. Шевченко, як і П. Куліш, застерігає тих, хто «дере шкуру з братів незрячих гречкосіїв», всенародним революційним апокаліпсисом, жахає Божим судом і земною карою розкутого люду [362, с. 25]<sup>544</sup>.

Загалом кирило-мефодіївці відкрили нову епоху в історії України – відродження української національної ідеї, формування національної, державницької ідеології. Саме в цю епоху виникає новий тип, за М. Шлемкевичем, шевченківської людини, моральний ідеал якої – вільний дух, що сам на основі свого пізнання самовизначається. Держава для такого духу це тільки рамки, організаційна форма суспільства вільних духів. Відтак, утвердити українське вільне суспільство своєю власною державою – стає політичним, кінцевим ідеалом шевченківської людини [878, с. 322-324]<sup>545</sup>.

На думку О. Заздравної, ідеологія українського націоналізму, зароджуючись протягом другої половини ХІХ століття, орієнтувалася на ідеї слов'янської єдності.

<sup>541</sup> Гирич І. Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2004. – № 1. – С. 5-13.

<sup>542</sup> Петров В. Хуторянство і Європа / В. Петров // Хроніка 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 66-77.

<sup>543</sup> Прицак О. Шевченко – пророк / О. Прицак. – К. : Ін-т української археографії НАН України, 1993. – 40 с.

<sup>544</sup> Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Куліш П.О. Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1989 – . – Т. 1. – 656 с.

<sup>545</sup> Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 317-339.



Особливо це проявилось в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, котре об'єднало кращих представників української національної еліти. Концепція слов'янської федерації М. І. Костомарова, проникнута духом демократизму, відкрила в панславізмі принцип гуманних міжнародних відносин. Пожвавлення національного самоусвідомлення в більш пізній час свідчило про те, що націоналізм перетворився в природній компонент демократичних процесів. Рух за незалежність, співпадаючий з рухом за демократію, приводиться в дію прагненням до самовизначення на рівні нації, консолідацією соціальних груп на національній ідеї [923, л. 237, 238]<sup>546</sup>.

У цілому, українське національне відродження першої половини ХІХ століття започаткувало розвиток цілої низки концепцій національно-духовного розвитку та самоутвердження. Внесок у їх розробку, створений видатними мислителями цього періоду, насамперед – кирило-мефодіївцями, став ідейно-політичним підґрунтям подальшого формування національної ідеології.

Фактично вперше, в програмі Кирило-Мефодіївського братства, було обґрунтовано ідею боротьби за незалежну державу – республіку Україна, хоча й у складі Союзу слов'янських республік, де б і росіяни склали рівну серед рівних республіку.

### **3.3. Ідеологічні трансформації в Україні періоду великих буржуазних реформ другої половини ХІХ століття**

Після вступу на російський престол у 1855 році вихованого в ліберальному дусі Олександра ІІ, постала проблема нагального реформування всієї державно-правової системи.

Невдовзі після приходу на престол, імператор проголосив амністію членам Кирило-Мефодіївського товариства й всі провідні діячі братства (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський і Т. Шевченко) отримали змогу зустрітись у Петербурзі, де на той час знаходився духовний осередок українського національного руху. Загальне

<sup>546</sup> Заздравнова О. І. Идеология эволюционирующем социуме : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.03. / Заздравнова Ольга Ивановна. – Харьков, 2002. – 417 л.

піднесення суспільно-політичного руху, що охопило освічені кола у всій Російській імперії, торкнулося й українського громадянства. Його увага, головним чином, була спрямована на звільнення селян від кріпацької неволі. У порівнянні з цією проблемою всі інші питання відступали на другий план. Тема боротьби з кріпацтвом все більше стає значущою як у російській, так і в українській літературі. Народ і його доля стають у центрі всіх помислів української інтелігенції, вже підготовленої романтизмом до ідеалізації народу як носія високих моральних основ життя. Кріпацтво уявлялося як велике соціальне зло, як найбільша несправедливість, котру слід чимшвидше усунути. Ці ідеї лягли в основу нового напрямку, що розвивався однаково серед російського та українського громадянства й котрий дещо пізніше отримав назву «народництва» [336, с. 517, 518]<sup>547</sup>.

Ідеологія народництва в Україні ґрунтувалася на переконанні, що саме народ уособлює високі моральні принципи та національні ідеали. Відтак звернення до них є важливою запорукою розвитку власної нації.

Перебування народу в кріпацькому ярмі робило проблематичною справу національного розвою. Тому зусилля ідеологів народництва спрямовувались на підготовку громадської думки й, насамперед, переконання урядової влади в необхідності скасування кріпацтва. Одночасно ставилося завдання поширення просвіти серед народу з метою розвитку його національного самоусвідомлення.

Проголошення царського маніфесту 19 лютого 1861 року та його втілення в життя не виправдали сподівань і надій народу. помірковане, але доволі прозоре бажання Олександра II здійснити план реформування Росії в цивілізовану європейську країну зіткнулося з відчайдушним опором революційних народників, котрі прагнули повести країну шляхом радикальних перетворень. Цілком очевидно, що, певною мірою, це було пов'язано з суперечливістю, неповнотою (недовершеністю) селянської реформи 1861 року. Її неповнота, зокрема, полягала в тому, що селяни після звільнення не стали повними власниками своєї землі. Суперечливість реформи проявилася насамперед в тому, що законодавством не передбачалось належного та ефективного

<sup>547</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.

правового механізму викупу землі селянами, як також в тому, що не був визначений необхідний правовий статус селян щодо його громадянських прав і свобод. Як наслідок – селяни перебували в залежності від громади та існуючої адміністративно-бюрократичної системи. Одним з негативних наслідків реформи було утвердження кругової поруки на селі та консервування архаїчних форм колективізму, що стало сприятливим підґрунтям для здійснення в майбутньому соціалістичної колективізації.

Незважаючи на обмеженість і недосконалість селянської реформи 1861 року, вона, завдяки ліквідації кріпацтва сприяла значному оновленню суспільства – замість рабів з'являлися громадяни. Однак, ставши особисто вільними, селяни не отримували тієї суми громадянських прав, котрими користувалися інші верстви російського суспільства.

Процес ліберальної трансформації в системі влади продовжили інші буржуазно-демократичні реформи. Судова реформа, що була запроваджена 1864 року, будувалася на буржуазних засадах. Зокрема домінантними були принципи незалежності суду від адміністрації, гласність і змагальність судочинства, незмінність суддів тощо [502, с. 216]<sup>548</sup>. Один із найбільш активних прибічників інституту незмінності суддів, видатний російський юрист А. Ф. Коні (1844-1927), розглядав його як певну гарантію незалежності суддів у царській Росії [434, с. 9]<sup>549</sup>.

Слід зауважити, що поряд із суперечливістю селянської реформи, мала місце й складність і суперечливість політико-правової ситуації періоду ХІХ століття в Російській імперії загалом. Остання в цей час зіткнулася з цілим спектром внутрішніх і зовнішніх проблем (економічного, правового, політичного, соціального, ідеологічного характеру), наявність яких не могла не відобразитися на ефективності практичного здійснення селянської реформи.

Одною з серйозних проблем того часу в російській державі був політичний радикалізм, котрий став значним фактором гальмування процесу подальшого

<sup>548</sup> Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М. : Изд-во политической литературы, 1991. – 302 с.

<sup>549</sup> Коні А. Ф. Избранные произведения. – М. : Госсударственное и-во юридической литературы, 1959 – . – Т. 1. – 628 с.

реформування на селі та викликав політичну реакцію 80-90-х років XIX століття. Стрімке наростання революційно-терористичної діяльності спостерігалось саме після ліберальних реформ 60-х років XIX століття. Еволюційне реформування існуючої кріпосницької системи взагалі не входило в плани радикально настроєних народників та інших політичних рухів, оскільки їх метою були революційні перетворення. А непослідовність буржуазного реформаторства 60-70-х років XIX століття, як і хитання уряду між прогресивними та реакційними заходами тільки сприяли розширенню соціальної бази опозиційних сил. Після придушення революційного піднесення народників, уряд Олександра III розпочав відверту реакцію, а відтак, у 80-90-х роках здійснюється ряд контрреформ, які певною мірою перекреслили буржуазні реформи та повернули деякі дореформні порядки. Що, у свою чергу, стало суттєвою передумовою послідуєчих революційних виступів і подій початку XX століття.

В Україні в 60-х роках XIX століття виникає рух, відомий під назвою «хлопоманія». «Хлопоманами» були переважно студенти Київського університету, які з великим запалом взялися до праці на благо українського народу. До хлопоманів належали насамперед поляки, які вважали своїм обов'язком працювати для того народу, серед якого жили. Ідеологом і натхненником хлопоманів став Володимир Антонович. Визначну роль в цьому русі також відігравали Тадей Рильський, Кость Михальчук, Борис Познанський, Павло Житецький, Павлин Свенціцький (псевдонім Павло Свій) та ін. Свою діяльність київські хлопомани розвинули головним чином в напрямі поширення народної освіти. Подібно як петербурзькі українофіли, хлопомани засновували народні школи (т. зв. недільні) й видавали книжки для народних потреб. Вони розмовляли винятково українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул хлопомани подорожували по селах, збирали народні пісні та фольклор. Одночасно вони розповідали селянам про славне минуле України, про тяжке становище й перспективи виходу з нього.

Народництво в Україні започатковане «хлопоманами» набуло яскравого українського національного відтінку. Для нього простий народ був носієм не тільки високих моральних якостей, але й єдиним представником української нації в

протилежність обрусілому панству. Тому для українських народників зближення з народом, його мовою, поезією було одночасно і поворотом до своєї національності. Вони починають критично ставитися до свого національного минулого, до гетьманських часів, оскільки ті часи привели до поневолення народу. У цьому контексті неабиякого значення набувають намагання окремих мислителів зрозуміти, які риси притаманні тій чи іншій нації або народу.

Представники української інтелігенції (В. Б. Антонович, М. І. Костомаров та ін.) звертаються до української минувшини, завдяки відтворенню котрої робилися спроби осмислення національної самобутності.

Як підкреслив І. Гирич, провідними ідеологами кристалізації модерного українського руху здебільшого були саме українські історики та громадські діячі [248, с. 11]<sup>550</sup>. В. Б. Антонович був першим, хто наблизився до проблеми теоретичного осмислення українського національного відродження, при цьому він виділив конкретні етапи національного відродження України. Відправним, у цьому процесі, історик вважав XVIII століття, коли низка народів світу, що були пригнічені до цього, відчували право на своє національне життя. В Україні першим етапом національного відродження В. Антонович розглядав рух, започаткований І. Котляревським, і спрямований на відродження рідної мови. Наступний етап історик пов'язував із згуртуванням навколо Г. Квітки-Основ'яненка «групи людей-націоналістів» у 30-х роках XIX століття в Харкові, де був на той час осередок культурного життя України. Одночасно в Ніжині з'являється дещо менша група навколо Є. Гребінки. І, нарешті, Кирило-Мефодіївське братство, котре поряд із культурними завданнями мало й політичні, щоправда ще не досить чіткі. Характеризуючи національне відродження українців Галичини, В. Антонович, на прикладі «Руської Трійці» проводить паралель із Наддніпрянською Україною в плані відродження української мови. Особливо підкреслено наслідки революційних подій 1848 року, котрі піднесли народний рух

<sup>550</sup> Гирич І. Між політикою та історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. / І. Гирич // Молода нація: альманах. – К. : Смолоскип, 2003. – № 3. – С. 5-14.

завдяки запровадженню конституційного ладу й дали можливість українцям-руси́нам вести боротьбу за свої національні права [103, с. 210, 211]<sup>551</sup>.

У 1861 році в журналі «Основа» М.І. Костомаров опублікував філософську роботу «Две русские народности», в котрій він робить одну з найфундаментальніших спроб порівняльного аналізу та характерології української й російської ментальності, що формується остаточно вже в XII столітті. М. Костомаров зауважив декілька основних рис, що відрізняють українців та росіян: 1) повне панування загального (Бог і цар) над особистістю у росіян; 2) із панування загального над частинами автор виводить і великоруську «нетерпимість до чужих вір, презирство до чужих народів, погорду думку про себе». Тривалий гніт татарського іґа призвів до появи високомір'я та схильності до приниження інших. В Україні, на думку Костомарова, «звикли з незапам'ятних часів чути у себе чужу мову і не цуратись людей з іншим обличчям і з іншими звичаями», тому тут панував «дух терпимости», неприязнь до інших народів («ще сильніша, ніж у великороса») вибухала «лише тоді, коли українці помічали, що чужинці ображали його власні святощі» [445, с. 46, 47]<sup>552</sup>.

Як історик, М. І. Костомаров започаткував науково-монографічну розробку української історії. При цьому авторські канони викладу передбачали введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній виступав як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, котре є джерелом історичного руху й водночас вищим позачасовим мірилом вартості в романтичному світобаченні вченого [448, с. 429, 430, 499]<sup>553</sup>. М. Костомаров надавав народу морально-етичних, мистецько-естетичних чеснот і антропоморфних рис, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного й персонального героїв тощо [916, с. 102]<sup>554</sup>. Розуміння ролі народу в історії привело М. Костомарова до висновків про значення

<sup>551</sup> Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.

<sup>552</sup> Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. : Майдан, 1991. – 72 с.

<sup>553</sup> Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 1024 с.

<sup>554</sup> Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89-106.

історії для самого народу, про місце історії в його просвітництві, в розвитку національного самоусвідомлення, почуття власної гідності, прагнення до свободи [446, с. 665]<sup>555</sup>. Зазначена концепція М. Костомарова цілком відповідала народницькому напрямку, що формувався з кінця першої половини XIX століття під впливом національного романтизму, а також ідей українського месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму.

Творча спадщина кирило-мефодіївців і, зокрема, М. Костомарова значно вплинула на наступне покоління істориків народницької школи, зокрема на В. Антоновича й М. Грушевського. Вчені цієї школи переважно розглядали «народ», «народні маси» як провідний фактор історичного процесу та приділяли пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань й інших явищ «народної історії», що обумовило її деяку ідеалізацію та романтизацію.

Загалом саме в XIX столітті розпочинається процес усвідомлення української національної ідеї, котра стає українським національним духом [828, с. 47]<sup>556</sup>. Основою цього процесу став розвиток архетипів національної культури – основного джерела національної ідеї та ідеології, ключовим аспектом котрих, на нашу думку, був саме національний дух.

Значне пожвавлення громадсько-політичного та літературного життя спостерігалось у Львові. Поезії Тараса Шевченка розбудили в 60-х роках XIX століття активний рух серед галицьких українців [392, с. 344]<sup>557</sup>. Виникнення у 1868 році товариства «Просвіта» у Львові дало поштовх до поширення політико-правових знань серед українського народу та піднесення національної й політичної свідомості серед населення, даючи змогу кожному українцеві ефективніше використовувати та захищати надані чинним законодавством права та свободи. За визначенням В. Яніва «Просвіта» стала для українського народу духовною державою в умовах недержавного життя в чужій державі». Також «Просвіта» пробудила до активного політичного життя широкі

<sup>555</sup> Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.

<sup>556</sup> Хамітов Н. Національна міфологія та національна ідея / Н. Хамітов // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 22-28 серпня 1993 р. – Львів. : Ін-т українознавства, 1994. – С. 45-47.

<sup>557</sup> Історія української культури ; за ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.

верстви українського народу та дала початок творенню цілісної структури українських політичних, громадських, культурних, наукових інституцій, але й виховала плеяду громадсько-політичних діячів, які у відповідних умовах не тільки очолили український політичний рух, але й творили та розбудовували власну державу [97, с. 3, 6]<sup>558</sup>. «Просвітою» були охоплені всі основні напрями масового просвітництва. Інші громадські організації, наслідуючи та підтримуючи її, здійснювали культурно-освітню працю під кутом своїх специфічних завдань. Оновлення форм і змісту забезпечувалося відповідними організаційними процесами, що передусім проявлялось у появі різних структурних ланок при керівних органах і низових осередках масових товариств. Окрім того, важливе значення для розгортання діяльності в цій царині мало створення національної системи підготовки кадрів просвітян, яка функціонувала на громадських засадах [706, с. 26]<sup>559</sup>. При цьому ідеологія просвітництва була спрямована на піднесення національної свідомості й духовності серед населення Галичини.

Натомість в цей час на Наддніпрянській Україні національно-культурні прагнення українців все більшою мірою дискримінувалися. Зокрема, агресивним було ставлення до нього російського націоналізму, що виник після польського повстання 1863 року. Рупором російського націоналізму стали періодичні видання правого, консервативного спрямування, насамперед, «Киевлянин» В. Шульгіна та московські видання М. Каткова [639, с. 230]<sup>560</sup>. Офіційна державна політика самодержавної Росії, з свою боку, продовжувала запровадження великоросійської імперської ідеології на теренах підвладних їй українських земель.

В умовах Російської імперії розвій української національної ідеї та ідеології був надзвичайно ускладнений, оскільки власне розвиток української культури перебував у не менш складному стані. Вже в 1863 році, після видання Валуєвського циркуляру, починається переслідування української мови та літератури. Однак такі дії царизму у

<sup>558</sup> Андрусяк Т. «Просвіта» та її вплив на розвиток української правової думки на західноукраїнських землях / Т. Андрусяк // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 3-7. – (Серія юридична).

<sup>559</sup> Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : «Плай», 1999. – 138 с.

<sup>560</sup> Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) / Т. Полещук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 215-230.



той час в Україні фактично не спричинили ніякої, навіть ідеологічної, протидії. Навпаки, відбувався спад громадсько-політичної та культурницької діяльності.

Досить складний стан у духовній сфері склався на Закарпатті, у зв'язку з прагненням урядових кіл Австро-Угорщини (при цілковитій пасивності, а то й потуранні частини місцевої інтелігенції) повністю денаціоналізувати українське населення краю [527, с. 6]<sup>561</sup>. Незважаючи на це, певні прояви пробудження національної свідомості українців-русинів Закарпаття все ж мали місце. Зокрема це проявилось в прояві до самоідентифікації себе як частини українського народу. Так закарпатський історик і культурний діяч Ю. Ю. Жаткович (1855-1920) у своїй праці «Етнографическій очерк угро-руських» підкреслював, що русини Угорщини належать до українського народу, проживаючого в Галичині, Буковині та Східній Україні. Жаткович вважав, що русини Угорщини як і їх галицькі та південноросійські «сродники» віддавна відокремлюють себе від великоросів, яких, як він пише «москалями зовут» [357, с. 62, 63]<sup>562</sup>. Як зауважив О. С. Мазурок, заслуга Ю. Ю. Жатковича полягає в тому, що він у своїй праці «Замітки етнографічні з Угорської Русі», у листах відстоював право на існування на Закарпатті русинської мови, котру вважав одним із діалектів української мови, докоряв національній інтелігенції за брак у неї почуття патріотизму та відповідальності перед своїм народом. Якби на його думку, і дотепер так залишалося, як в часи Котляревського, коли всі русини були «одного духа і одного ума, то не роз'єднали їх ні правопис ні мова...» [526, с. 150]<sup>563</sup>. Особливо Ю. Жаткович наголошував, що під словом «русин» він розуміє тих жителів Угорщини, «которі принадлежат ке малорусскому народу, живущему в Галиції, Буковині і Южной Росії і которі ісповідують греко-католицьку віру...» [525, с. 179]<sup>564</sup>.

<sup>561</sup> Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф Мазурок / О. С. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 292 с

<sup>562</sup> Жаткович Ю. Ю. Етнографическій очерк угро-руських : комплексне видання / Ю. Ю. Жаткович ; упорядкування і передмова О. С. Мазурка. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. – 397 с.

<sup>563</sup> Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф Угорської Русі / О. С. Мазурок // Український історик. – Т. 30. – 1993. – Ч. 1-4. – С. 142-154.

<sup>564</sup> Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. С. Мазурок // CARPATICA-KARPATIKA. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип. 2. – Ужгород, 1993. – С. 176-186.

За ініціативи греко-католицького єпископа в Ужгороді Ю. Фіцака, у 1897 році відбулася так звана «Верховинська акція» уповноваженого угорського уряду Е. Егана. Побувавши в Березькій жупі сучасного Закарпаття, де спостерігав життя карпатських русинів, Едвард Еган підготував про це «Меморіал», подавши його міністру Даранієві. Окрім того, Е. Еган також побував на Галичині. Відтак, він аналізував духовні зв'язки та настрої українців Галичини й Закарпаття, зауваживши усвідомлення кровної спорідненості українців-русинів цих країв. Також Е. Еган свідчив, що між карпатськими русинами немає українського політичного руху, що, на його думку, давало підстави для остаточної мадяризації українців-русинів [855, с. 109, 110, 115, 116]<sup>565</sup>. Захоплюючись культурою та звичаями українського народу, Е. Еган висловлював одночасно переконання, що цей народ вже зовсім втратив свою національно-політичну свідомість і до самостійного державного життя він вже ніколи не зможе стати [566, с. 19]<sup>566</sup>. Слід зауважити, що попри певну оригінальність і відвертість суджень, точка зору Е. Егана була все ж досить суб'єктивною. Особливо, якщо розглядати стан національної та політичної свідомості галичан і їх вплив на інші українські землі.

Революція 1848-1849 років сприяла формуванню на Галичині русофільства – суспільно-політичної течії, представникам котрої випало відіграти важливу, а в окремі періоди – ключову роль у становленні національної свідомості галицьких українців державно-правові умови, залишалися тісно пов'язаними спільними прагненнями національно-культурного розвитку.

Русофільство як ідеологія й суспільно-політична течія являло собою складний конгломерат поглядів, що цілком вкладаються в рамки традиціоналістського та династично-підданського типу світогляду. Панруські (у політичній площині – проросійські) симпатії старорусинів мирно поєднувалися з демонстративним австрійським лоялізмом. Панрусизм для них був тією ниткою, котра зв'язувала

<sup>565</sup> Шандор В. Едвард Еган і його «Верховинська акція» / В. Шандор // Український історик. – Т. 28-29. – 1977. – Ч. 1-2. – С. 109-117.

<sup>566</sup> Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державности / П. Мірчук. – Філядельфія : Т-во Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.

теперішнє з минулим і визначала напрям у майбутнє. По суті, русофільство відображало погляди галицької української аристократії, яка опинилася не зовсім у своєму часі, але прагнула працювати на ниві національного розвитку. Старорусини прагнули рівною мірою зберегти як традицію, так і себе в цій традиції. Русофільство було породженням, значною мірою, «пограничної свідомості» частини нації, розміщеної на прикордонних землях і вимушеної століттями вести боротьбу за виживання. При цьому, феномен русофільства не вичерпувався політичним аспектом, а включав багатоступеневу філософську та психологічну систему світосприймання. У цьому сенсі русофіли мали глибинний, ірраціональний для сучасного розуміння зв'язок із тодішнім українським суспільством, відповідаючи його прихильності до традицій, розміреному ритмові життя. В очах пересічного галицького русина це мало більшу вагу, аніж політична ідеологія. Тому старорусини-русофіли нерідко виявлялися йому ближчими, ніж соціально радикальні та національно модерні народовці [114, с. 231, 267, 268]<sup>567</sup>. Проте в другій половині XIX століття, одне з чільних місць у суспільно-політичному житті галичан все ж займав народовецький напрям. Зазнавши низку істотних трансформацій і пройшовши кілька фаз у своєму розвитку, саме він значною мірою визначав структуру українського спектру Галичини на межі XIX – XX століть.

Народовецький рух був важливим фактором суспільно-політичних перетворень, що відбулися серед українського населення Східної Галичини в другій половині XIX століття. Так, вже ранні народовці періоду 1861-1867 років мислили в категоріях, притаманних пізньому романтизму, і намагалися вирішити проблеми, характерні для цієї інтелектуальної епохи. Їхня національна свідомість, сформована під впливом нової, «шевченківської» української культури, проявилася в намаганнях утвердити приналежність галицьких русинів до самостійної української нації як в мовно-культурній, так і в політичній сфері. Від більшості діячів «старої Русі» ранні народовці відрізнялися не так альтернативною самоідентифікацією, як більш новочасним типом національної свідомості, іншим баченням розвитку своєї національної культури.

<sup>567</sup> Аркуша О. Русофільство на Галичині в середині XIX – на початку XX ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 231-268.

Народовці відіграли вирішальну роль у перенесенні елементів новочасної української ідентичності, сформованих до того часу на підросійській Україні, на галицький ґрунт. Вони наближали галицькі мовні норми до загальноукраїнських, поширювали новітню українську літературу та українську історичну свідомість у Галичині тощо. Водночас раннє народовство не змогло розвинутися в потужний громадсько-політичний рух і практично зазнало невдачі в 1866-1867 роках. Окрім учнівських напівтаємних громад ранні народовці не змогли передати своїм наступникам жодних інституцій, оскільки таких не було створено, чи пресових органів. Уся ранньонародовецька ідеологія виглядала неповажно з перспективи пізніших світоглядних систем – позитивістичної, соціалістичної чи інтегрально-націоналістичної. Проте це не применшує унікальної ролі ранніх народовців у галицькій і українській інтелектуальній історії [721, с. 199, 214]<sup>568</sup>.

На рубежі 70-х – 80-х років XIX століття на рівні політичної свідомості та ідеології спостерігався конфлікт між старорусинами та представниками молодшої генерації. Зокрема, політика старорусинів-русофілів продовжувала обертатись навколо напівмістичних концепцій «русского міра», «ісконних ворогів» тощо. Діяльність «молодих» народовців (В. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук та ін.) орієнтувалася на ідею національної єдності, соборності всіх частин України. соціальної революції в Польщі [912, с. 86, 87, 91]<sup>569</sup>. Отже, поява в середині XIX століття ідеології народництва в Україні ознаменувала прагнення національної інтелігенції до самовизначення, відстоювання прав селян та поширення серед народу просвіти.

Протягом XIX століття практично на всіх українських землях виникли підстави до формування єдиної ідеологічної концепції, в основі котрої лежали ідеї соборності, просвіти народу та духовності. При цьому, Наддніпрянська Україна та західноукраїнські землі, попри перебування в різних державних утвореннях і відмінні

<sup>568</sup> Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861-1867) / О. Серета // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 199-214.

<sup>569</sup> Яншин Б. І. Народовці на рубежі 70-х – 80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури / Б. І. Яншин // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 86-100.

суспільно-політичні та державно-правові умови, залишалися тісно пов'язаними спільними прагненнями національно-культурного розвитку.

#### 4.4. Культурно-просвітницька ідеологія громадівців

Перша українська «Громада» виникла в 1859 році у Петербурзі, що був на той час центром українського політичного життя. Дана організація мала культурно-освітній характер і ставила за мету поширення національної ідеї шляхом видання книг, журналів, проведення вечорів тощо.

Протягом 1861-1862 років М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський й інші українські громадівці у Петербурзі об'єднали свої зусилля навколо громадсько-політичного та літературно-наукового місячника «Основа». У цьому журналі публікувалися художні твори, праці з історії, етнографії, історичні джерела. Завдяки їм читачі прилучалися до української культури, краще розуміли минуле українського народу, його запити. Ідеологічна лінія журналу «Основа» не була спрямована в руслі соціально-політичного радикалізму, характерного для багатьох російських видань того часу. Однак культурницька спрямованість місячника не влаштовувала офіційну владу та шовіністичні російські кола. Вони чинили журналу всілякі перешкоди та звинувачували в пропаганді сепаратизму, що привело до переслідування громадівців і припинення видання журналу «Основа».

Однак, просвітницькі «Громади» в цей час вже виникали в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі. Київська «Громада» на чолі з В. Антоновичем виникла на основі руху «хлопоманів». Діяльність громадівців мала культурно-просвітницький характер. Вони засновували недільні й щоденні школи, працювали в них учителями, виступали з лекціями, створювали бібліотеки тощо.

В. Б. Антоновичем було досить своєрідним чином, в дусі «хлопоманства», обґрунтовано ідеологічне кредо громадівського руху. Зокрема воно полягало в спрямованості українофільсько налаштованої інтелігенції на вивчення селянського життя, де «поряд з багатьма гіркими плодами кріпосного права й неосвіченністю, збереглося багато моральних і людських принципів, також збереглося багато

національних відмінностей, втрачених давно вищими прошарками, які тривалий час наслідували Захід, на шкоду своїм народним формам життя» [104, с. 142]<sup>570</sup>. Відтак, Володимир Антонович підводив громадську думку до визнання необхідності відновлення традицій народного життя (на основі селянського побуту) та перенесення їх на решту сфери суспільного життя.

Протягом 60-х років XIX століття, особливо в період польського повстання 1863 року, тривало ідеологічне протистояння між громадівським рухом і царським урядом, який побоюючись сепаратизму на українській землі, заборонив діяльність «Громад» і обмежив використання української мови. Проте вже наприкінці 1860-х років почалося відродження громадівського руху.

Очільником цього руху залишався В. Антонович, який «був тим осередком, до якого горнулись усі верстви українського громадянства», і який через київську «Громаду» «тримав під своїм впливом взагалі український політичний і культурний рух в межах російської імперії» [805, с. 33]<sup>571</sup>. Ідеологічна позиція В. Б. Антоновича була обумовлена його науковими поглядами. При цьому слід зауважити, що активна участь у громадівському русі співпала з кульмінацією його наукової діяльності. І саме в даний період формувалася народницька концепція української історії В. Антоновича [726, с. 170]<sup>572</sup>. Як зауважив М. С. Грушевський, громадсько-історична ідеологія В. Б. Антоновича стала підсумком всього історично-народницького напрямку. Протягом другої половини XIX століття цей народницький (демократичний) напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва (представленого зокрема працями М. І. Костомарова) до чисто документальних робіт кінця XIX століття<sup>573</sup>. Для концепцій представників народницької історіографії характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: «народ-аристократія», «народництво-самодержавство» й

<sup>570</sup> Антонович В. Про українофілів та українофільство / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 135-143.

<sup>571</sup> Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович : громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 5-76 с.

<sup>572</sup> Ситник О. Роль Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / О. Ситник // Український історик. – Т. 28-29. – 1991-1992. – Ч. 3-4 ; 1-4. – С. 169-177.

<sup>573</sup> Див. : Грушевський М. С. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 690-702.

інших у висвітленні та інтерпретації подій і явищ, а також негативне або критичне ставлення до ролі антидемократичної держави в історичному процесі, котру вони персоніфікували з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією [636, с. 83]<sup>574</sup>. Народницька ідеологія середини та другої половини ХІХ століття розвивалась завдяки ідеям, що були започатковані Кирило-Мефодіївським братством. Також значне піднесення «народної» ідеї було пов'язане з діяльністю українських народолюбців, тобто діячів українських громад, насамперед В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського.

Позиція В. Антоновича була побудована на раціональному фундаменті й ґрунтувалась на інтересах і прагненнях українського народу [675, с. 179]<sup>575</sup>. Осмислення й прийняття національної концепції кирило-мефодіївців, на думку О. Киян, можна вважати заключним етапом у становленні національно-політичної доктрини Антоновича [413, с. 12]<sup>576</sup>. Зокрема на концепції державності В. Антоновича позначився вплив М. Костомарова і загалом – кирило-мефодіївців з їхніми ідеями суверенності людської совісті та духовної свободи [555, с. 21]<sup>577</sup>.

Основна теза, котру проводив у своїх працях В. Антонович, може бути визначена так: український народ на протигагу ідеї державності виробив ідею (ідеал) «народоправства», «громадівства», демократизму й у всі періоди своєї історії відстоював саме ці свої ідеали, задовольняючись приєднанням до інших держав (у кращому випадку – на правах автономності) [555, с. 20]<sup>578</sup>. Зокрема, Запорізька Січ була для вченого осередком народного ідеалу громадського, демократичного рівноправного ладу [102, с. 194]<sup>579</sup>. В. Б. Антонович сприймав ідейні цінності

<sup>574</sup> Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88.

<sup>575</sup> Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича : М. Грушевський і Д. Багалій / А. Процик // Український історик. – Т. 28-29. – 1991-1992. – Ч. 3-4 ; 1-4. – С. 178-185.

<sup>576</sup> Киян О. Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика / О. Киян // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ : Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 5-17.

<sup>577</sup> Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ століття) / Л. В. Мельник // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ : Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 18-32.

<sup>578</sup> Там же.

<sup>579</sup> Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.

запорізького козацтва як духовне першоджерело світогляду українського народолобства [713, с. 38]<sup>580</sup>.

В. Б. Антонович, досліджуючи прояви національної вдачі в історичному житті народів, прийшов до переконання, що кожна нація має якусь свою провідну ідею, що тягнеться впродовж цілої історії, часто зовсім несвідомо [104, с. 90, 91]<sup>581</sup>. При цьому, історик розвивав власну ідею про церковно-релігійні корені українства та велике значення для українців віри й православної церкви [803, с. 47]<sup>582</sup>.

Ідейне розшарування українського руху, започатковане М. Костомаровим ще з початку 1870-х років, було поглиблене. Найяскравішими постатями з цієї точки зору були визначені представники української громадсько-політичної думки М. Драгоманов і О. Кониський. Основою для реальних зрушень у процесах національного відродження О. Я. Кониський (1836-1900) вважав створення національної школи, поширення освіти серед народу (у тому числі економічної та сільськогосподарської), розгортання широкої культурницької діяльності, розбудова національної науки, виховання національної інтелігенції, культурної еліти нації [175, с. 166, 167]<sup>583</sup>. О. Кониський був одним із небагатьох українських передових громадських діячів, які відстоювали національні інтереси, навіть у найскрутніші часи [107, с. 53]<sup>584</sup>. Він також був ініціатором українських театральних вистав, прибутки від котрих йшли на розвиток українських шкіл [106, с. 90, 91]<sup>585</sup>. Як зауважив М. С. Грушевський, О. Я. Кониський розвивав свою діяльність переважно в Галичині та був одним із тих діячів, хто найбільше зусиль приклав до справи зближення Наддніпрянської України з

<sup>580</sup> Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80 роках XIX століття : монографія / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2006. – 268 с.

<sup>581</sup> Антонович В. Б. Три національні типи народні // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – С. 90-101.

<sup>582</sup> Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича (попередні нотатки) / В. І. Ульяновський // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : Доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ : Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 33-69.

<sup>583</sup> Буканов Г. М. Українське відродження та ідеї федералізму й автономізму в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. М. Буканов // Регіональні аспекти історико-правових досліджень : Матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С. 162-171.

<sup>584</sup> Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський / М. Д. Антонович // Український історик. – 1970. – Ч. 1-2. – С. 38-53.

<sup>585</sup> Антонович М. Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського / М. Д. Антонович // Український історик. – 1971. – Ч. 1-2. – С. 89-94.



Галичиною, щоб зробити Галичину опорою «народного життя для всієї України» [295, с. 322]<sup>586</sup>.

Розглядаючи історичний шлях українського національно-культурного відродження, умови і фактори, що сприяли чи заважали його здійсненню, М. П. Драгоманов (1841-1895) добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітительську роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів [764, с. 8]<sup>587</sup>. М. Драгоманов зауважив, що русифікація є ознакою та наслідком не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, породженої самодержавством [342, с. 543]<sup>588</sup>. Він послідовно виступав проти колонізаторської політики царату щодо українського та інших народів, рішуче засуджував політику московського централізму та русифікацію, протиставляючи їм право всіх народів на демократичну рівність. І саме тому він ніколи не виступав проти російського народу та його культури, котру завжди високо шанував [428, с. 9]<sup>589</sup>.

Аналізуючи розвиток ідеологічних напрямів в Україні в другій половині XIX століття, слід привести думку М. Грушевського стосовно основних напрямків українського національного розвитку в цей період. Зокрема цим вченим біло відзначено культурно-наукову, історико-етнографічну тенденцію В. Антоновича та

<sup>586</sup> Грушевський М. С. Олександр Кониський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – С. 322.

<sup>587</sup> Сохань П. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу / П. С. Сохань // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 5-17.

<sup>588</sup> Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

<sup>589</sup> Ковриженко О. Погляди М. П. Драгоманова на федеративний устрій суспільства / О. Ковриженко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 9-11.

громадсько-політичний напрям М. Драгоманова. Для сучасників ці два напрями стали антитезами в сфері теоретичного й практичного українства. Але подальший розвиток української думки привів їх до певного синтезу [297, с. 358]<sup>590</sup>.

На початку 1870-х років значні інтелектуальні сили українського національного руху зосередилися навколо київської «Громади». Вона об'єднала низку визначних діячів, які прагнули наново сформулювати українську національну програму, нарівні з вимогами того часу [336, с. 542, 543]<sup>591</sup>. Це зокрема були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Житецький, О. Русов, К. Михальчук, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Ф. Вовк та ін. Не обмежуючись лише культурно-просвітницьким рухом, вони розгорнули досить активну наукову й громадсько-політичну діяльність, котра створила передумови для появи, згодом, українських громадсько-політичних організацій.

Ідеологічна концепція М. Драгоманова значною мірою була втілена в його програмі «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Це був конституційний проект, який передбачав перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу, до складу котрого мала увійти Україна. Суттю драгоманівського конституціоналізму були політичні свободи суспільства та особи, котрі повинні реалізуватися через народне представництво в центрі й самоуправління на місцях. Для Драгоманова політична свобода полягає в недоторканості особи, свободи слова, совісті та національності. Проголосивши політичну свободу як провідну мету, М. П. Драгоманов відстоював демократично організовану систему суспільства, в котрому інтереси держави не суперечили б інтересам народів [343, с. 714, 715]<sup>592</sup>. Конституціоналізм і лібералізм для М. Драгоманова були майже синонімами. Боротьбу за політичну свободу він вважав іманентно притаманною лібералізму. Із цієї посилки робився висновок, що радикально-демократичні, соціалістичні течії політичної думки, котрі

<sup>590</sup> Грушевський М. С. Пам'яті Володимира Антоновича // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 358-359.

<sup>591</sup> Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.

<sup>592</sup> Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» / М. П. Драгоманов // История политических и правовых учений : хрестоматия ; под ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – С. 714-720.

включають у свої програми ідею політичної свободи є певною мірою й носіями лібералізму. Він підкреслював, що лібералізм корисний для соціалізму, бо призначений прокласти йому шлях. Не будучи теоретиком соціалізму, Драгоманов ставив лише питання про державно-правові та соціально-економічні перетворення в суспільстві у напрямі до соціалізму, передбачаючи певну послідовність у політичній боротьбі: перший етап – конституціоналізм і лібералізм, тобто боротьба за політичну свободу й права людини; другий етап – соціалізм [428, с. 9]<sup>593</sup>.

З огляду на проблему національного самоутвердження, серед інших національних прав і свобод, особливо виділяється право народу на самовизначення, яке є невіддільним від безперешкодного здійснення усіх прав індивіду [663, с. 141]<sup>594</sup>. Драгоманов вважав, що право народу на самовизначення є основою прав людини. При цьому він пов'язував здобуття державної незалежності зі здобуттям та гарантованістю для кожної людини її найважливіших прав.

Опираючись на ідеї культурництва, М. Драгоманов обґрунтував думку, що визвольна боротьба українського народу повинна вестися просвітницькими засобами, а культура має стати основою функціонування майбутньої української держави. Аналізуючи шляхи державного будівництва, Драгоманов підкреслював, що національність сама по собі одне, а держави національні – інше. Україна, на його думку, мусить вийти з того вузького й поверхневого «національства», котре в Європі втратило сенс вже після 1848 року. З цього зовсім не слідує, як зазначав він, що вони мусили зректися своєї прихильності до України, до її нації, або заходів відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу. Треба засобами усвідомлення народу, утворення політичної культури, стверджує М. Драгоманов, відновити зв'язки України з Європою та повернути аполітичних українофілів до політичної боротьби. Драгоманов розглядав Україну як націю. Але для її розвитку, підкреслив він, необхідно, щоб відчужені вищі класи національно зінтегрувалися з

<sup>593</sup> Ковриженко О. Погляди М. П. Драгоманова на федеративний устрій суспільства / О. Ковриженко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 9-11.

<sup>594</sup> Права человека ; под ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1999. – 573 с.

українським народом і щоб на всій етнічній українській території, перетинаючи політичні кордони, була створена об'єднана національна свідомість та скоординована політична воля. «Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання й права – працею культурною і політичною» [410, с. 27]<sup>595</sup>. М. Драгоманов закликав національно свідомих українців до постійної, активної боротьби за права українського народу [166, с. 20]<sup>596</sup>. Як зауважив П. Сохань, безпосередньою передумовою, що відкривала Україні шлях до незалежності, М. Драгоманов вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління. Звідси його безкомпромісна боротьба проти імперського централізму [764, с. 8]<sup>597</sup>.

Важливо зазначити, що федералізм М. Драгоманова мав два суспільно-політичних виміри: федерація вільних громад («громадівський соціалізм») і федерація автономних земств і країв як засіб перетворення унітарної держави (імперії) на федерацію. Для нього федералізм був водночас і метою, і засобом, і умовою встановлення рівності як між окремими громадянами, так і народами, а також забезпечення найбільш сприятливих умов для їх всебічного розвитку. Твір Драгоманова «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» містив чимало оригінальних і потенційно ефективних ідей про шляхи перетворення царської імперії на федеративну державу [595, с. 303, 304]<sup>598</sup>.

М. Драгоманов був сином своєї епохи. На його світогляді, який формувався у другій половині XIX століття, відбилася та гостра боротьба між ідеалістичною та матеріалістичною ідеологією, а також – різними політичними напрямками консерватизму, лібералізму й соціалізму, що точилася на той час у загальноєвропейському масштабі. Мислитель рішуче засуджував терористичні й

<sup>595</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

<sup>596</sup> Борисенко В. Й. М. Драгоманов – видатний мислитель і громадський діяч / В. Й. Борисенко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 16-21.

<sup>597</sup> Сохань П. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу / П. С. Сохань // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 5-17.

<sup>598</sup> Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Кн. 1. – Київ-Донецьк : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; ДІВД при ДонДУ, 1998. – 392 с.

революційні форми боротьби, зокрема російських народників, віддаючи перевагу мирному еволюційному розвитку суспільства, котрий, на його думку, є найбільш гуманний і справедливий. Будучи глибоко переконаним у поступовості історичного процесу й доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру й державність, але враховуючи історичний досвід і тогочасні реалії становища українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне та державне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур, на всі демократичні традиції й принципи конституціоналізму й лібералізму. Проголосивши своїм кредо «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці», він розглядав і українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів [764, с. 8, 9]<sup>599</sup>.

На думку Я. Дашкевича, дві причини – принципи загальнолюдського космополітичного анархізму й віра в доброго білого демократа (що мала замінити віру в доброго білого царя) – не дали можливості М. Драгоманову дійти до ідеї необхідності утворення незалежної Української держави (теоретично її існування він не виключав). Як учений, Драгоманов прекрасно розумів і довів у своїх наукових працях соборність єдиного українського народу. Але цей народ, навіть піднявшись до найвищих культурних висот, перетворившись на високоорганізовану націю, мав далі залишатися у федеративному зв'язку в межах існуючих у XIX столітті держав – Росії та Австро-Угорщини [311, с. 5, 6]<sup>600</sup>.

Зауваживши всеукраїнський характер драгоманівської програми, І. Лисяк-Рудницький підкреслив, що М. Драгоманов був першим політичним публіцистом й ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілісність українських земель від

<sup>599</sup> Сохань П. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу / П. С. Сохань // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 5-17.

<sup>600</sup> Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3-6.

Кубані до Закарпаття [500, с. 361]<sup>601</sup>. Доля закарпатського «зраненого брата» особливо «лежала йому на серці», і їй він присвятив певну увагу в своїх творах [342, с. 277, 278]<sup>602</sup>.

Серед ідеологічних проблем, що стояли перед українським національним рухом у ХІХ столітті, очевидно, не було важливішої, ніж визначення української позиції щодо Росії. Очевидна практична невідкладність цього питання диктувалася потребою виробити політику стосовно російської імперської держави, присутність якої так тяжко відбивалася на всіх аспектах українського життя. Теорія мала, відповісти на питання, як співвідносяться між собою українці та росіяни як народи: чи вони творять єдину за своєю суттю національну спільноту з невеликими племінними та мовними відмінностями, чи являють собою два цілком різні національні організми, а чи слід прийняти якийсь проміжний погляд. Фактично всі українські суспільно-політичні мислителі тієї доби зверталися до цієї проблеми, і в пошуках національної тотожності щораз радикальніше стверджували відмінність України як етнічної та історичної реальності.

На ранніх стадіях українського національного відродження – на початку й у середині ХІХ століття – українські інтелектуали зазвичай не сприймали українсько-російські стосунки як непримиренний етнічний антагонізм. Український патріотизм у їхніх головах часто співіснував з ідеєю ширшої всеруської ідентичності, що охоплювала й українців (південно- або малоросів), і москалів (північно- або великоросів). Цю концепцію, що була спробою зрівноважити українську й російську лояльності, найвиразніше сформулював Микола Костомаров у роботі «Дві руські народності». Протиставивши українську традицію індивідуалізму та свободолюбства великоруській традиції колективізму й авторитаризму, Костомаров дійшов висновку, що дві гілки руського народу істотно доповнюють одна одну [500, с. 272, 273]<sup>603</sup>.

---

<sup>601</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.

<sup>602</sup> Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

<sup>603</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.

Принципово іншою була позиція Володимира Антоновича, який ґрунтуючись на історико-етнографічних дослідженнях, відстоював національну окремішність українського народу. Дослідження української історії й традицій, культурно-освітня діяльність, активна участь у громадсько-політичному житті Наддніпрянщини, прагнення до зближення українських земель – все дає підстави вважати В. Б. Антоновича одним із фундаторів української національної ідеології.

Посилаючись на Б. Крупницького, В. Ульяновський зазначає, що В. Антонович через Київську «Громаду» «тримав під своїм впливом взагалі український політичний і культурний рух в межах російської імперії», важливу роль він відігравав і серед галичан, намагаючись «вибороти Східній Галичині становище українського П'ємонту – «духової батьківщини для цілого українства» [805, с. 33]<sup>604</sup>. Роль М. Грушевського під час його перебування у Львові була, серед іншого, підпорядкована цій меті. Переконливим підтвердженням значної ролі В. Антоновича в процесі координування національно-культурного розвитку Наддніпрянщини та Галичини є його листування з М. Грушевським [86, арк. 17-21]<sup>605</sup>. Як свідчать листи, В. Антонович покладав велику надію на Галичину як центр тодішнього українського національно-духовного відродження. Шляхом його піднесення й активізації, на думку вченого, слід було розгорнути процес національного відродження і на Східну Україну. Нині ми можемо констатувати, що це був воістину пророчий задум [55, с. 396, 397]<sup>606</sup>. В. Антонович прагнув з допомогою М. Грушевського піднести громадсько-культурний рух на Галичині на такий рівень, котрий би міг посприяти розвитку національної свідомості українців Наддніпрянщини [55, с. 397, 404]<sup>607</sup>. Завдяки зусиллям західноукраїнських і наддніпрянських діячів і науковців, у цей період відбувалося визрівання української нації, що, зокрема, призвело до появи перших українських партій. Таким чином Галичина, де історично склалися більш сприятливі умови для суспільно-політичного та

<sup>604</sup> Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович : громадянин, учений, людина) / В. І. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 5-76 с.

<sup>605</sup> Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235 : «М. С. Грушевський», оп. 1, спр. 326 : «Листи В. Б. Антоновича до М. С. Грушевського», 105 арк.

<sup>606</sup> Листи В. Антоновича до М. Грушевського ; упор. О. М. Ситник // Український історик. – 1991-1992. – Т. 28-29. – Ч. 3-4; 1-4. – С. 396-411.

<sup>607</sup> Там же.

національного розвитку, наприкінці XIX століття стає центром українського національно-політичного відродження України.

Загалом, в останні десятиліття XIX політико-ідеологічна думка в Україні була позначена значним впливом культурно-просвітницької ідеології громадівців. Її провідні ідеї стосувалися національного та соціального визволення українців. Визначними теоретиками цього руху були В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін.

### 3.5. Становлення ідеології незалежності України

Серцевину кожної ідеології становлять ідеї й ідеали. Ідеї в системі ідеології є тими поняттями про суще, колишнє і прийдешнє, на основі яких розробляються програми та концепції практичної діяльності для розв'язання назрілих соціальних проблем. Загалом, ідея є знанням про те, що має бути втілене в життя й що робить спільноту життєдіяльною, здатною до виживання. Національну ж ідеологію формують ідеї та уявлення стосовно інтересів власної нації та шляхів забезпечення її життєдіяльності [410, с. 224]<sup>608</sup>. Від 60-х років XIX століття, коли етнографія доповнилася соціальними чинниками, національна самосвідомість українців набула рис національної ідеології на всьому терені «від Дону до Карпат», спричинила до змагань нації за політико-правову самовизначеність [221, с. 145]<sup>609</sup>.

У процесі суспільно-політичного розвитку українського народу, сформувався своєрідний комплекс традиційно-стереотипних норм і манер поведінки – система морально-етичних цінностей, що витворила своєрідну українську народну ідеологію. Її основу склали традиційні стосунки в громаді, інститути побратимства та кумівства, звичаї вшанування та гостювання. Також, однією з домінантних рис українського національного характеру є природа ставлення громадянина до влади. Воно будується на несприйманні деспотичного характеру останньої. Українець боїться влади і через те

---

<sup>608</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

<sup>609</sup> Вівчарик М. М. Українська нація : витоки, становлення і сьогодення / М. М. Вівчарик., В. П. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 280 с.



всіляко намагається позбутися її, власноруч вирішувати свою долю. Влада в його підсвідомості є постійним насильством і наругою. Родинно-побутовий демократизм відбивався на формуванні не тільки буденної, а й суспільної свідомості українців. При цьому визначальним був селянський компонент у структурі української психіки [533, с. 162, 163]<sup>610</sup>. Наскрізними, домінуючими засадами українського національного характеру були виплекані його генетичною основою – землеробами (селянством) – риси господаря, непереборного оптимізму, та працьовитості.

Відомо, що національна свідомість і особливі риси характеру нації формуються в результаті взаємодії різноманітних аспектів національно-специфічної культури народу. Та ж, у свою чергу, ґрунтується на таких факторах, як мова, територія, господарська і духовна діяльність певної етнічної спільноти [593, с. 10]<sup>611</sup>. Російська влада, починаючи з кінця XVIII ст. прагнула всіляко придушувати українську культуру, висотувати з неї все краще задля посилення власної культури та з метою знищення української національної свідомості.

Варто вказати і на роль «конфліктного фактору» у формуванні національної свідомості українців. Наприклад, політика переслідувань української мови й культури в Російській імперії, котра традиційно розцінюється як така, що ослабила «український рух», могла сприяти поглибленню та загостренню (політизації) національного сентименту діячів епохи «національного відродження» та еволюції його в національну свідомість і далі – в спроби інституціонального оформлення відповідної протидії [407, с. 50]<sup>612</sup>.

Стосовно відзначеної проблеми одною з найбільш оригінальних є позиція протоієрея С. М. Булгакова (1871-1944) – одного з видатних представників класичної концепції природного права, який був схильний зводити людську особистість, її гідність і свободу в ранг найвищих цінностей. У випадку нехтування державою цими природно-правовими приписами вона стає схожою на євангельського біснуватого, а

<sup>610</sup> Мала енциклопедія етнодержавства ; за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Вид-во Довіра ; Вид-во Генеза, 1996. – 942 с.

<sup>611</sup> Національна держава : національний і наднаціональний виміри ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Київ–Донецьк : Донеччина, 1998. – 255 с.

<sup>612</sup> Касьянов Г. В. Український націоналізм : проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39-53.

картини його життя можуть бути порівняні з тими, що зобразив Ф. Достоевський в романі «Біси». Так сталося з Росією, котра пережила декілька революцій, відкинула справжню духовну сутність Христа, а з ним і принципи природного права, і в результаті – опинилася в стані потрясінь через бісів, що терзають соціальне тіло Росії [437, с. 385-386]<sup>613</sup>. С. М. Булгаков визначав національну свідомість насамперед як самоутвердження та самоідентифікацію. Викриваючи космополітизм російської інтелігенції філософ протиставляв йому таке розуміння національної ідеї, яке, за його словами, позитивним чином обґрунтовує ідею братства народів, а не безрідних, атомізованих «громадян» або «пролетарів усіх країн», що зрікаються батьківщини. При цьому С. Булгаков підкреслював особливо важливе значення здорового національного почуття та національної свідомості. Так, на його думку, пробудження інтересу людини до свого етнічного коріння під впливом суспільних обставин (в умовах «сплеску» етнічної енергії, процесу суверенізації етнічної чи національної спільноти, національно-визвольного руху, національного відродження, поширення гасел етнічного, національного самовизначення, етнонаціоналізму, нарешті, у випадках етнічних конфліктів) стимулює процес осмислення своєї етнічності. За словами мислителя, «інстинкт переходить у свідомість, а свідомість стає самопізнанням». Ідентифікація особи з певним етносом чи нацією є цілком свідомим психологічним процесом, тобто є і процесом, і результатом самосвідомості як рефлексії, самопізнання. Самосвідомість поступово набуває, крім суто ідентифікаційних аспектів, ширшого значення, включаючи настанову на дію, певні зміни та перетворення в етнічній, національній спільноті, навіть пасіонарно наповнену суспільно значущу діяльність особи [176, с. 65]<sup>614</sup>; [349, с. 241]<sup>615</sup>.

<sup>613</sup> Ф. Достоевський одним із перших визначив нігілізм як відмітну особливість, властивість російського характеру. Своєрідний присуд Росії висловлено Петром Верховенським, котрий називає «нашими» не тільки тих, хто скоює відверто злочинні дії, а й тих – хто потурає цьому (адвокати, прокурори присяжні тощо) Ставрогін втратив віру в себе, в людину, в Бога, віру в саме життя. Реакцією на Боговтрату та Смысловтрату стає спустошення і, як наслідок, агресія. Шлях Ставрогіна – це шлях зла, оскільки ним культивується Руйнування як життєвий стиль. Він руйнує і самого себе, свідомо знищуючи в собі здатність любити, і оточуючий світ, утверджуючи виключно власне «Я», свою мізантропію і агресію (Кононенко Т. В. Русский нигилизм как культурный проект : Николай Всеволодович Ставрогин и его «бесы» / Т. В. Кононенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 4. – С. 42-47).

<sup>614</sup> Булгаков С. Н. Героизм и подвижничество. (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) / С. Н. Булгаков // Вехи – Из глубины. – М. : Правда, 1991. – 608 с.

На думку І. Головінського, історія свідчить, що національна свідомість і бажання її плекати й передавати прийдешнім поколінням були рушійною силою або мотивацією державотворення. Іншими словами, від незапам'ятних часів людині не вистачало лише задоволення її фізичних потреб і збереження свого існування. Людина як інтелектуальне й суспільне єство намагалася створити такі обставини співжиття, де найкраще могли б розвиватися її культурні й духовні потреби [257, с. 64]<sup>616</sup>. Національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі основоположної національної ідеї є однією з духовних підвалин державотворення. Добре розуміючи цю роль та функцію національної свідомості у справі національного розвитку та визволення українського народу, російський царизм і більшовицький режим як спадкоємець імперської політики царату ставили перед собою мету остаточно позбавити український народ його національного обличчя шляхом беззастережної русифікації, стерти його як окремий етнос. Добре продумана політика русифікації, основана на терорі, шантажі та переслідуванні, була спрямована, крім усього іншого, й на знищення історичної пам'яті українського народу, національної гідності й честі, на знівечення його духовної сутності, на прищеплення національного нігілізму. Комплекс національної неповноцінності, огидне нав'язування ідолопоклонства перед усім російським і нехтування рідною мовою, культурою, історією – все це ті чинники, котрі протягом віків спустошували національну сутність українського народу, визначали зміст його духовної убогості, перетворювали народ на колоніальну череду, позбавлену роду й Батьківщини [533, с. 764]<sup>617</sup>. У своїх «Листах на Наддніпрянську Україну» Б. Д. Грінченко (1863-1910) звернув увагу на існування серед українців (особливо – міських), тих, хто позбавлений справжнього українського патріотизму, визнає російську мову ріднішою, або вживаючи українських слів, позбавлений «духу

<sup>615</sup> Етнос. Нація. Держава : Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін.]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.

<sup>616</sup> Головінський І. Психологічні мотиви і національна свідомість / І. Головінський // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави : Матеріали міжнародної наукової конференції : Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – [наук. ред. О. М. Сич]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – С. 63-71.

<sup>617</sup> Мала енциклопедія етнодержавства ; за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Вид-во Довіра ; Вид-во Генеза, 1996. – 942 с.

української мови», чи ж «думає по-московському» [279, с. 42, 43]<sup>618</sup>. Загалом, поняття національної свідомості відомий російський філософ М. Бердяєв визначав як єдність історичної долі нації. При цьому особливу роль він відводив духу нації, як одному з її визначальних чинників [148, с. 552-554]<sup>619</sup>. Проблема формування національної свідомості досить тісно пов'язана з процесом соціально-політичного та політико-правового розвитку нації. Згідно твердження В. Яременка, українці завжди тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтінку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громада тощо), але добивалися їх результативного виконання лише на шляхах безумовного підпорядкування волі одного керівника або директивному органу (князь, гетьман, кошовий отаман тощо). Така українська політична традиція була своєрідним прототипом принципу «демократичного централізму». Однак, як правило, в умовах формування свого самостійного шляху розвитку українці не могли вибрати тієї дієвої владної структури, яка б їх об'єднала. Відсутність національної єдності приводила до втрати державності та суверенітету [593, с. 21]<sup>620</sup>.

У праці Ю. Бачинського (1870-1940) «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в українській історії було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України. Автор обґрунтував потребу створення незалежної Української Соборної держави. Вважав здобуття політичної незалежності України головною передумовою її подальшого соціально-економічного та соціального розвитку [136, с. 111-119]<sup>621</sup>. Бачинський був одним із представників соціалістичного політикуму Галичини, зокрема, належав до числа «молодих» радикалів. І, як зауважив Я. Грицак, саме з останніми пов'язана спроба розв'язати українське національне питання засобами марксистської методології – якісним стрибком у розвитку ідеології

<sup>618</sup> Грінченко Б. Д. Листи на Наддніпрянську Україну. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 35-146.

<sup>619</sup> Бердяєв Н. А. Судьба России : Сочинения / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харькoв : Изд-во Фолио, 2000. – 736 с.

<sup>620</sup> Національна держава : національний і наднаціональний виміри ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Київ–Донецьк : Донеччина, 1998. – 255 с.

<sup>621</sup> Бачинський Ю. *Ukraina irredenta* // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія / Ю. Бачинський ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 112-119.

українського руху, його переходом від культурно-соціальних до суто політичних цілей. При цьому також формулювався постулат політичної самостійності України.

На Галичині значну роль у модернізації українського національного руху відіграло молодше покоління діячів Русько-української радикальної партії (РУРП), створеної у Львові в жовтні 1890 року. Саме в цьому середовищі вперше був висунутий і теоретично обґрунтований постулат політичної самостійності України [244, с. 71, 78]<sup>622</sup>. Засновниками й лідерами РУРП були І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський та ін. Партія стояла на автономістських позиціях, але вже з установчого з'їзду в ній виникло самостійницьке крило. Зокрема, з думкою про власну державність на з'їзді виступив Будзиновський [798, с. 88]<sup>623</sup>. Сильною стороною ідеологічних пошуків «молодих» радикалів було те, що вони не тільки сформулювали тезу про політичну самостійність як кінцевий ідеал українського руху, але й змогли аргументувати її доконечність. Однак спроба аргументувати постулат політичної самостійності України за допомогою марксизму не могла бути переконливою [275, с. 71, 105, 106]<sup>624</sup>.

Активізація українського громадсько-політичного руху на початку 1890-х років, котра певним чином сприяла кристалізації національної ідеології, традиційно пов'язується з «Братством тарасівців». Його засновниками були студенти: І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич. Також серед членів «Братства» були такі в майбутньому визначні постаті українського політичного руху, науки та культури як: М. Кононенко, В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Вороний та ін. [854, с. 171]<sup>625</sup>. У квітні 1893 року львівський журнал «Правда» надрукував програмний документ «Братства тарасівців», котрий увійшов в історію під назвою «Profession de foi молодих українців» («Символ віри молодих українців»). Він став програмою

<sup>622</sup> Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції – Львів, 1991. – С. 71-110.

<sup>623</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : становлення світогляду / Ф. Г. Турченко // Молода нація : альманах. – 2003. – № 2. – С. 59-125.

<sup>624</sup> Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції – Львів, 1991. – С. 71-110.

<sup>625</sup> Шамрай В. В. Дитячі та молоді роки Миколи Міхновського, генезис політичного та правового світогляду, перші кроки у громадсько-політичному русі / В. В. Шамрай // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 39. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 168-173.

національної діяльності української студентської молоді, з якої постав самостійницький рух [359, с. 40]<sup>626</sup>. Укладачем цього документу вважається М. І. Міхновський (1873-1924). У ньому, серед іншого, міститься заклик до української інтелігенції не обмежуватися так званим українофільством, тобто ідеалізацією фольклору, мови тощо, а свідомо взятися до праці на народному ґрунті, якої вимагає ідея відродження та всесвітнього поступу України. [587, с. 215]<sup>627</sup>. «Profession de foi молодих українців» являв собою офіційний виклад поглядів «Братства тарасівців», їх ідеологічну програму. Як відзначив В. П. Ситнік з приводу даного документу, дослідники поділилися на два табори: тих, хто вважає, що метою тарасівців була автономія України і тих, хто переконаний, що їхнє кінцеве завдання – цілковита самостійність [929, с. 30, 31]<sup>628</sup>. Радикалізм тарасівців полягав передусім у нових для українства політичних орієнтирах (автономна державність, а дехто мріяв і про самостійність. Крім того, він знаходив свій вияв і в безкомпромісному, полемічно загостреному засудженні панівного тоді українофільства як лояльного аполітичного культурництва, котре трактувалось як безперспективне, а отже, й смертельно небезпечне для України [591, с. 40, 41]<sup>629</sup>. В умовах зростання політизації українського соціуму та падіння значення безпосередньо культурницької діяльності, котру проводили так звані українофіли, «Братство тарасівців» було покликане об'єднати національно свідомих українців різноманітного ідеологічного спектру. «Тарасівці» прагнули залучити до активної національно-патріотичної діяльності не лише інтелігенцію, а й простих селян. Більшість української інтелігенції не сприйняла ідей «тарасівців» саме через їхній радикалізм. Проте вже за два роки плідної праці осередки «Братства» з'явилися майже по всій Україні. Робота «тарасівців» не залишилася без наслідків. Вона сприяла розвитку національної самосвідомості та політичної активності українства. Так, наприклад, спостерігалось

<sup>626</sup> Жук А. Писання Миколи Міхновського / А. Жук // Молода нація : альманах. – 2003. – № 2. – С. 40-44.

<sup>627</sup> Наконечний А. Національна ідея як духовна основа політично-теоретичної діяльності М. Міхновського / А. Наконечний // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXLIII. – Праці історично-філософської секції – Львів, 2002. – С. 213-227.

<sup>628</sup> Ситнік В. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського : дис.... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ситнік Віктор Петрович. – К., 2005. – 208 с.

<sup>629</sup> Наумов С. Харків як осередок радикальної течії в українському русі кінець XIX – початок XX ст. / С. Наумов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 37-63.

досить значне зростання національної самосвідомості серед населення Харкова [728, с. 33, 34]<sup>630</sup>. Також слід підкреслити, що «Братство тарасівців» стало першою українською політичною організацією, котра ґрунтувалася на засадах націоналістичної ідеології. У своїх програмних документах члени товариства розглядали Росію як окупанта, вимагали повної державної незалежності України, вважали, що вирішення національного питання розв'яже соціальні питання, а не навпаки.

Слід підкреслити, що зауважена обставина в подальшому зумовила досить різноманітний політичний спектр українського національного руху на початку ХХ століття. Серед його очільників були ті молоді українські патріоти, формування яких відбувалося зокрема під впливом «Братства тарасівців». Насамперед це стосується М. Міхновського. На думку Ф. Турченка, саме у «Братстві тарасівців» відбувалося становлення М. І. Міхновського як ідеолога й політика [797, с. 50]<sup>631</sup>. «Братство» стало своєрідною базою підготовки майбутніх політичних діячів початку ХХ століття. Одночасно воно створило умови для поступового переходу від культурницької (громадівської) діяльності до політичної (партійної) діяльності. Згодом аналогічну роль виконували Всеукраїнська Загальна Організація («Молода Україна») та Товариство українських поступовців.

«Молода Україна» (ВУЗО), поставши у другій половині ХІХ століття, своєрідно продовжила ідеологію «Братства тарасівців» та основні засади «Profession de foi молодих українців». Зокрема відстоювалося право українців на власну націю. При цьому, в основі політичної лінії «Молодої України» лежали вже не просто прагнення, наміри чи декларативні орієнтири. Поступово окреслюється вже більш чітка ідеологічна доктрина національного відродження, що ґрунтувалася на тих можливостях і перспективах, котрі залишалися чинними в умовах, коли після запровадження Емського указу 1876 року здавалось були втрачені будь-які надії на відродження національного руху.

<sup>630</sup> Ситнік В. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського : дис.... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ситнік Віктор Петрович. – К., 2005. – 208 с.

<sup>631</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

Одним із вагомих документів, пов'язаних із Молодою Україною, стала надрукована у Чернівцях М. Міхновським і Б. Грінченком у 1898 році «Відозва до Українців в справі заснування українського університету. Автори «Відозви...» вірно знайшли ключову ланку в низці проблем, які необхідно було вирішити для національного відродження України. Зокрема М. Міхновський починає усвідомлювати необхідність чіткого й послідовного ідейно-теоретичного обґрунтування стратегічної мети та основних завдань національно-визвольного руху, тобто створення ідеології національного відродження. Для реалізації цього задуму наприкінці 1898 року М. Міхновський намагається втілити в життя видавничий проект під назвою «Русини з початком ХХ століття» [728, с. 44, 48]<sup>632</sup>. Як пригадував О. Лотоцький, в час цілковитої відсутності української національної ідеології, М. Міхновський прагнув «...утворити щось подібне та оголосив у часописах проект книги «Русини з початком ХХ століття», що мала дати б огляд українського життя і містила б начерк географії та історії України, її становища культурного, економічного та політичного...» [516, с. 308]<sup>633</sup>. У цілому ідея проекту «Русини з початком ХХ століття» органічно вписувалася у «молодоукраїнський рух», логічно відповідаючи його історичному покликанню, що полягало в обґрунтуванні необхідності формування модерної української нації та конкретній участі національної еліти у реалізації цього завдання. Це було завдання великої історичної ваги з огляду на перспективу виходу з національної залежності та культурної вторинності провінціалізму [796, с. 146]<sup>634</sup>. Прагнення відсепарувати український рух від російських революціонерів і вивести українську молодь з-під російського політичного впливу стало одною з головних причин утворення першої політичної партії на Наддніпрянській Україні [787, с. 102]<sup>635</sup>.

Першою політичною партією на Наддніпрянській Україні вважається РУП. Її було засновано в кінці січня – на початку лютого 1900 року у Харкові з ініціативи

<sup>632</sup> Там же.

<sup>633</sup> Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // З іменем Святого Володимира : У 2 кн. ; упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – С. 293-319.

<sup>634</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський в «молодоукраїнському русі» другої половини 1890-х років / Ф. Г. Турченко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 141-157.

<sup>635</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.



чотирьох членів Харківської студентської громади (Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича та М. Русова). Через два дні після заснування РУП Д. Антонович зустрівся з М. Міхновським і попросив його написати програму для новоствореної партії. М. Міхновський погодився і вже 19 лютого 1900 року на роковинах Т. Шевченка у Полтаві, а згодом, 26 лютого – у Харкові, він висловлює ті думки, що згодом лягли в основу концепції «Самостійної України». Ґрунтуючись на ідеях М. Драгоманова та Ю. Бачинського, М. Міхновський дав у цій брошурі історико-правове обґрунтування необхідності радикального вирішення національного питання в Україні [634, с. 134]<sup>636</sup>. У роботі «Самостійна Україна» М. Міхновський заклав теоретичні підвалини самостійництва як політичної ідеології. Використовуючи історичну аргументацію, він обґрунтовує право та необхідність національно-визвольної боротьби українського народу за своє політичне і культурне відродження [569, с. 128-134]<sup>637</sup>. Ідея самостійництва є свідомий, а не стихійний спротив насиллю. Однак, на жаль, вона знаходить більше симпатиків безпосередньо перед загрозою, тобто це не є нормальний стан більшості українців [119, с. 11]<sup>638</sup>. В Україні господарями своєї землі повинні бути українські громадяни, які незважаючи на свою національну, соціальну та релігійну різноманітність, мусять разом протистояти ворожим іноземним впливам на території України. Саме так варто тлумачити слова М. Міхновського «Україна для українців». Головними морально-психологічними рисами українців нової доби, згідно «Самостійної України», мають стати рішучість, принциповість, відповідальність, жертвовність в ім'я України та її народу [567, с. 157, 158]<sup>639</sup>. Вказуючи на величезну роль і вагу націоналізму в національному житті України [849, с. 137]<sup>640</sup>, М. Міхновський вважає його брак серед широкого загалу

<sup>636</sup> Пивовар С. До проблеми української державності в «Самостійній Україні» М. Міхновського / С. Пивовар, В. Ситнік // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Серія : Історія. – 2003. – № 14. – С. 133-143.

<sup>637</sup> Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 126-135.

<sup>638</sup> Афанасьєва Л. В. Українська політична думка кінця XIX – початку XX століть як відображення особливості національного менталітету / Л. В. Афанасьєва, Я. В. Попенко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 6-12.

<sup>639</sup> Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила / М. Міхновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 159-160.

<sup>640</sup> Чугуєнко М. Історичні та соціопсихічні підстави комплексу «першої столиці» та національна ідентичність харків'ян у 1920-х – 1930-х рр. / М. Чугуєнко // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 22-36.

головною причиною нещастя української нації [567, с. 159]<sup>641</sup>. Обґрунтувавши на конкретному історичному матеріалі неправовий характер політики російського царського уряду щодо України, М. Міхновський проголошує ключове гасло українського самостійницького руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі». Цими словами підкреслювались, щонайменше, три важливих моменти. По-перше, ідея соборності українських земель, що в цей час активно формувалась як у півдавстрійській, так і в півросійській Україні. По-друге, власне ідея самостійності України (як способу буття її державності). По-третє, етнографічні межі майбутньої самостійної України [728, с. 110, 111]<sup>642</sup>.

Визначивши як один із головних ідеалів – політичне визволення української нації, М. Міхновський підкреслював особливу роль національної інтелігенції, як духовного провідника нації. Правом і обов'язком інтелігенції, на його думку, є роз'яснювальна, просвітницька робота [569, с. 131-134]<sup>643</sup>. Іншими словами, на початку ХХ століття всі надії самостійницького, державницького майбутнього України покладалися на національно свідому інтелігенцію.

М. Міхновському було досить складно впроваджувати свої ідеї серед українського загалу, оскільки націоналізм ще не сприймався, бо вимагав рішучих самовідданих дій. Справі поширення націоналістичних ідей заважала низька національна свідомість українства, особливо в середовищі інтелігенції [751, с. 8]<sup>644</sup>.

Якщо у праці галицького соціаліста Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» вперше було накреслено самостійницьку перспективу України, причому у його розумінні самостійність очікувалася як неминучий розвиток продуктивних сил в умовах капіталізму, як логічний наслідок «економічної еволюції». То М. Міхновський, відкинувши це суто позитивістське розуміння суспільного розвитку, прагнув знайти

<sup>641</sup> Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила / М. Міхновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 159-160.

<sup>642</sup> Ситнік В. «Самостійна Україна» М. Міхновського – видатна пам'ятка української націоналістичної думки / В. Ситнік // Визвольний шлях. – 2005. – Кн 2. – С. 106-113.

<sup>643</sup> Міхновський М. Самостійна Україна / М. І. Міхновський // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 126-135.

<sup>644</sup> Сніжко В. Микола Міхновський та його «Самостійна Україна» / В. Сніжко ; К. : Всеукраїнське Наукове та Професійне Товариство ім. М. Міхновського, 1997. – 12 с.

інші, з його погляду, надійніші філософські підстави для визначення майбутнього України. У нього ідея самостійності не пов'язувалася із «законами суспільної еволюції», а виводилася з історичних традицій української нації, її інстинкту самозбереження, невід'ємних прав України на незалежне життя, з волі, завзяття, прагнення до незалежності народу, особливо нового покоління інтелігенції [797, с. 110]<sup>645</sup>.

Український націоналізм не був інтелектуально оригінальним явищем. Відомо, що елементи загальної доктрини націоналізму були «імпортовані» у свідомість українських інтелектуальних еліт наприкінці XVIII – на початку XX століття із Західної Європи. На думку Г. Касьянова, центральним елементом цих зрушень була зміна уявлень про народ, який дістав права носія суверенітету. Ідеологічне оформлення українського націоналізму в XIX столітті відбувалося під впливом такої європейської духовно-інтелектуальної течії, як романтизм. У другій половині XIX століття позитивізм підштовхнув українських інтелектуалів до пошуку «етнографічних» аргументів на підтримку національної ідеї. Ідеологічний і політичний дебют радикального українського націоналізму на зламі XIX – XX століть, у свою чергу, чималою мірою був реакцією на кризу позитивізму, кризу аполітичного культурництва та просвітництва, так званого українського народництва, хоча формування українських націоналістів відбувалося також в гуртках «культурників». Оформленню етнічної самосвідомості неофітів українства середини XIX століття у самосвідомість (ідентичність) національну сприяли також впливи російського та польського націоналізмів [408, с. 324]<sup>646</sup>.

У 1900 році, незалежно від РУП, було створено УСП, засновником і лідером котрої був Богдан Ярошевський, а серед членів були переважно українці польської культури, окрім самого Б. Ярошевського, також – М. Меленевський, В. Міхновський та ін. За свідченням П. Феденка, вони «пішли стежкою, яку протоптало старше покоління демократів «хлопоманів», що покинули польську національність і прилучилися до

<sup>645</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

<sup>646</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

українського руху». Одною з провідних засад УСП був розвиток «національної свідомості українських мас» [810, с. 30, 31]<sup>647</sup>. Враховуючи посилення соціалістичних впливів у РУП, М. Міхновський вже в 1900 році почав підготовку створення нової української політичної партії. У результаті 1902 року було створено УНП. Згідно твердження П. Феденка, УНП мала націоналістичну програму. А головне своє завдання вона вбачала у відділенні України від Росії [810, с. 33]<sup>648</sup>. Ідеологічні засади цієї партії, згодом, було сформульовано в роботі М. Міхновського «Десять заповідей УНП». Зусиллями М. Міхновського у 1903 році було створено окремий бойовий відділ «Оборона України», що ідеологічно перебував під впливом УНП. Члени цього відділу мали виконувати різні революційно-бойові акти й стати ядром бойових клітин УНП по всій Україні, щоб у зручний момент підняти всеукраїнське національне повстання [566, с. 47]<sup>649</sup>.

Після виходу з РУП групи, що утворила Український соціал-демократичний союз («Спілку»), і котра згодом увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків), стало очевидним, що ідеологічний розкол українського національного руху загрожує його існуванню взагалі.

З цього приводу Д. Дорошенко пригадував, що йому та його сподвижникам у той час гасло самостійної України було ближчим ніж соціал-демократична доктрина, однак вони довіряли керівництву УСДП й слухняно виконували його директиви [334, с. 66, 67]<sup>650</sup>. Прагнення М. Міхновського повести національно-визвольний рух українського народу шляхом до незалежності, привели його до написання у 1902-1904 роках низки брошур, відоzw і статей: «Робітниче свято Першого травня» та «Робітнича справа в програмі Української народної партії», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП». Вони поширювалися в Наддніпрянській Україні й були доступні тисячам читачів. У цих роботах М. Міхновський закликав українських робітників до згуртування під національним прапором і попереджав їх, що становище

<sup>647</sup> Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон : Вид-во «Наше слово», 1959. – 271 с.

<sup>648</sup> Там же.

<sup>649</sup> Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державности / П. Мірчук. – Філадельфія : Т-во Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.

<sup>650</sup> Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.

робітництва України не поліпшиться після перемоги в Росії демократії [797, с. 116]<sup>651</sup>. Відтак М. Міхновський застерігає: «Горе тій зневоленій нації, що дочекається панування демократизованої нації. Тоді панування буде належати усьому народу-завойовнику...» [568, с. 139]<sup>652</sup>. Своєрідним маніфестом, катехізисом самостійників стала, опублікована в 1903 році, робота М. Міхновського «Десять заповідей УНП». Вона представляла собою важливий ідеологічний дороговказ, що мав формувати національну свідомість українців. Серед провідних положень «Десяти заповідей УНП» виділяються ідеологічні засади, зокрема: «Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал гір» [571, с. 141]<sup>653</sup>. Найбільшої критики з боку опонентів зазнають II та III заповіді, у яких писалося таке: «II. Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жида – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. III. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів». І дійсно, коли б прочитати II-гу заповідь без слів «... поки вони панують над нами і визискують нас», а III-тю без слова-дodatка «гнобителів» до слова «чужинців», то можна було б закинути М. Міхновському національну нетерпимість, шовінізм чи будь-що інше. Проте насправді М. Міхновський виступав не проти чужинців за походженням, а проти чужинців по духу та політичними переконаннями, проти тих, хто намагався проводити великодержавну політику інших країн на території України. Особливе неприйняття у М. Міхновського викликали національні перевертні, які зраджували інтереси свого народу, працюючи на його ворогів. У «Заповідях» різко засуджувалося таке явище. Вони закликали до свідомого патріотизму, любові до свого народу, колективізму,

<sup>651</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

<sup>652</sup> Міхновський М. Робітнича справа в програмі Української народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 138-141.

<sup>653</sup> Міхновський М. «X заповідей УНП» / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 141-142.

національної солідарності, взаємодопомоги заради задоволення спільних інтересів та досягнення ідеалу, сформульованого у I-й заповіді [728, с. 74, 75]<sup>654</sup>.

У роботі «Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії» М. Міхновський протиставив націоналізм шовінізму, зауваживши, що «... шовіністична московська преса... не минає ані одного випадку, щоб собі не покптити над «хохлами». Головною причиною невдач української нації він називає «... брак націоналізму серед широкого загалу її». Саме в націоналізмі Міхновський вбачає «велетенську і непереборну силу», під натиском якої розвалюються імперії і «з'являються до історичного життя нові народи» [570, с. 152, 153]<sup>655</sup>. У трактуванні М. Міхновського націоналізм «... це загальноєвропейський рух, що визволив десятки поневолених і упосліджених націй, що утворив великі національні культури і літератури» [570, с. 152, 153]<sup>656</sup>. Проте, на думку Міхновського, із-за низького рівня національної самосвідомості етнічних українців, насамперед інтелігенції, яка, значною мірою, проявляє «національний індіферентизм», в Україні націоналізм не досяг такого розвитку, як серед інших європейських націй.

Поряд із ідеями самостійності України наприкінці XIX – на початку XX століття багатьма прогресивними українськими мислителями та літераторами активно пропагувалися альтернативні політичні погляди та ідеологічні концепції. Але в більшості випадків вони мали спільні загальні риси, з певним ухилом до соціал-демократії. Так Леся Українка розглядала принцип організаційної самостійності української соціал-демократії. На її думку виокремлення в національну течію було першочерговим завданням українського руху. Це завдання видатна поетеса гостро відчувала й прагнула реалізувати у своїй політичній діяльності. Соціалістичний рух, як одна з універсальних соціально-політичних течій, проникав в Україну не лише в російській, а й у європеїзованій формі. І в тому що РСДРП тривалий час не вдалося

<sup>654</sup> Ситнік В. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського : дис.... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ситнік Віктор Петрович. – К., 2005. – 208 с.

<sup>655</sup> Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 142-154.

<sup>656</sup> Там же.

поглинути потенційних прибічників соціалістичної ідеології з числа української молоді полягала заслуга Лесі Українки та її прибічників.

Але при всьому цьому політика продовжувала розводити по різні боки двох психологічно близьких патріотів України: Леся Українка була соціалісткою й стояла на платформі федерації з Росією, а Микола Міхновський не поділяв соціалістичних поглядів і був послідовним самостійником. Їх конфлікт був неминучим, і певним чином до нього підштовхнув обох Іван Франко. Наприкінці 1896 року він опублікував статтю «З кінцем року», у якій гостро критикував київських соціалістів за абстрактне теоретизування, за сприйняття федералізму як догми, без турботи спершу забезпечити в Україні ті суспільні сили і той політичний устрій, який би гарантував рівноправність у майбутній федерації. І. Франко зазначав, що гонитва за «німецькими і російськими (соціалістичними) модами» веде до втрати зв'язку з рідним народом, і радив наддніпрянським радикалам брати приклад не з «Дейчів, Стефановичів і тих росіян, що ходили в народ» і робота яких «була зовсім гиблою і безплідною», а у литовців, латишів, грузин і поляків, які навчилися поєднувати легальні та нелегальні способи довготривалої і копіткої праці для піднесення освітнього й культурного рівня народу, його національно-політичної свідомості в цілому [798, с. 95, 96]<sup>657</sup>. В іншій статті І. Франка «Народники і марксисты», опублікованій у редактованому ним журналі «Життя і слово», висловлено жаль із приводу того, що на доктрину марксістського соціал-демократизму ловиться значна частина активної української молоді, хоч соціал-демократизм стає ворожим як проти «усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм крає душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [819, с. 69-72]<sup>658</sup>. У своїй праці

<sup>657</sup> Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : становлення світогляду / Ф. Г. Турченко // Молода нація : альманах. – 2003. – № 2. – С. 59-125.

<sup>658</sup> Франко І. Я. Народники і марксисты / І. Я. Франко // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : Хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 69-154.

«Поза межами можливого» І. Франко писав, що ідеал національної самостійності «лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого» [820, с. 170, 171]<sup>659</sup>. Однак слід шукати шляхи для його здійснення та цілеспрямовано йти до нього.

У цілому ж наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, завдяки зусиллям українських соціалістів (М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика, І. Франка, а згодом – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, С. Петлюри, М. Порша та ін.), насамперед – їх творам і політичній діяльності – відбувався активний розвиток української національної свідомості» [273, с. 399]<sup>660</sup>. Проте це практично ніяк не сприяло розвою національної ідеології. Чи не найкращим чином така робота була налагоджена на Галичині. І саме там наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття формується провідний осередок розвитку національної ідеології.

І. Лисяк-Рудницький наголошує на трьох чинниках, внаслідок яких Галичина стала центром українського національного руху. По-перше, східний релігійний обряд українських греко-католиків загострював у них почуття національної окремішності порівняно з поляками як римо-католиками, а зв'язок з Римом захищав від впливів російського православ'я (спільна православна релігія чи не найміцніше прив'язувала наддніпрянських українців до Росії). По-друге, життя галицьких українців у конституційній державі давало їм відчутні переваги перед співвітчизниками на Наддніпрянщині, де до 1905 року національний рух був загнаний у підпілля. По-третє, для національного руху в Галичині була корисна допомога українців з підросійської України, котра допомогла подолати вузький провінціалізм і зорієнтуватися на всеукраїнську ідеологію [500, с. 476, 477]<sup>661</sup>. У широкі маси українців проникає модерна національна свідомість. Розпочинається систематичний, наполегливий наступ

<sup>659</sup> Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Я. Франко // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 163-171.

<sup>660</sup> Гринів О. Українська націологія : від другої світової війни до відродження держави / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.

<sup>661</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.



на польську гегемонію. Постає питання про заснування на Галичині українського університету.

Як зауважив Я. Грицак, австрійський режим відкривав певні, хоча й обмежені, можливості для громадської активності всіх національних груп. Однак більшість громадських інституцій було створено відповідно до національної ідентичності їх членів. У результаті, тут у Галичині, замість єдиного громадянського суспільства, виникло декілька, розділених між собою національними чинниками [276, с. 273, 274]<sup>662</sup>. Відповідним чином формувалися різні ідеологічні напрями, місце українського серед яких було досить ускладненим в силу певної національної дискримінації українців навіть в умовах конституційної монархії<sup>663</sup>.

На Наддніпрянщині рівень національної свідомості українців ще на початку ХХ століття залишався низьким. Пожвавлення внесло скасування обмежень Емського указу про вживання української мови в 1905 році, хоч вже через два роки режим відновив репресивну політику стосовно українського руху. Посилюється великоросійський націоналізм, намагаючись знищити «мазепинство». Царизм підтримує фінансово й морально галицьких русофілів.

Проте український національний рух різною мірою виявляється в усіх регіонах. Утверджуючись у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях, він починає охоплювати етнічно змішане чорноморське узбережжя та промисловий Південний Схід. Українському рухові протидіяло існування «гібридних форм національної ідентичності» на Наддніпрянщині, де не заперечували «залишкової української свідомості», але й не творили чіткої та зрозумілої лінії поділу між українцями й росіянами, як у Галичині між українцями й поляками [500, с. 479-482]<sup>664</sup>.

На Галичині, наприкінці ХІХ століття, русофільство старорусинського кола відіграло покладену на нього на даному етапі історією «відпорну» роль, дещо

<sup>662</sup> Грицак Я. Страсті за націоналізмом : Історичні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – 344 с.

<sup>663</sup> Незважаючи на те, що в Австро-Угорській імперії декларувалась рівність всіх громадян перед законом і рівноправ'я всіх народів і мов, насправді становище слов'я, особливо в сільській місцевості, було гіршим у порівнянні з представниками інших націй держави (Черников И. И. Гибель Империи / И. И. Черников. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2002. – С. 22, 23).

<sup>664</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.

стримавши полонізаційні процеси. Та найбільшими були здобутки русофілів у ділянці поглиблення української історичної традиції, активно використані згодом під іншим кутом зору національними демократами. Політизація галицького суспільства на зламі XIX – XX століть, руйнування замкненого, ієрархізованого способу його існування стали кінцем русофільства й початком кристалізації свідомого москвофільства [114, с. 231, 267, 268]<sup>665</sup>.

Культурний розвиток кристалізував національну свідомість українців Галичини, при цьому значна роль у національному відродженні галицьких українців належала впливам Наддніпрянщини (насамперед завдяки творам Т. Шевченка, науково-публіцистичній і громадсько-публіцистичній діяльності М. Грушевського).

У своїй праці «Український П'ємонт» М. Грушевський писав, що зі зміцненням національного українського руху в Галичині, який від наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного, соціального й політичного розвитку народу, літературна й громадська українська робота, котру проводили в ній «місцеві й українські сили Росії, набуває все більшого значення для всіх українських земель. В останнє десятиліття XIX століття Галичина, попри власні вельми тяжкі умови національного й економічного буття, стає центром українського руху, і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного й політико-суспільного відродження українського народу» [299, с. 446]<sup>666</sup>. В іншій роботі «Галичина і Україна» М. Грушевський підкреслює, що в найтяжчі часи українського лихоліття Галичина була світочем національної української культури, народної свідомості «і вказувала дорогу українським братам» [283, с. 181]<sup>667</sup>.

М. Грушевський тривалий час відстоював ідеї федералізму, цілковито в душі соціалістичної ідеології, котру сповідував. Він рішуче відкидав будь-які звинувачення

<sup>665</sup> Аркуша О. Русофільство на Галичині в середині XIX – на початку XX ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 231-268.

<sup>666</sup> Грушевський М. С. Український П'ємонт // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002 – . – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 444-447.

<sup>667</sup> Грушевський М. С. Галичина і Україна / М. С. Грушевський // Націоналізм : Антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 180-187.

в сепаратизмі і націоналізмі, але вважав, що майбутня українська держава повинна будуватися на основі домінуючого українського національного елемента. Федералістичні традиції в українській політичній думці того часу виявилися досить живучими та стійкими. Українським соціалістам довелося пройти довгий і трагічний шлях розчарувань, щоб позбутися своїх ілюзій стосовно можливості жити самостійним і демократичним життям у рамках однієї російської держави. Вони переоцінили інтернаціоналістські тенденції соціалістичної ідеології та недооцінили живучість й агресивність російського національного міфу щодо України [802, с. 26, 27]<sup>668</sup>.

Одною з провідних ідеологем наприкінці XIX – початку XX століття стала ідея народовладдя – одна з загальнолюдських цінностей, ідейною основою котрої є концепція суверенітету, тобто верховенства влади народу, що здійснюється в його інтересах.

Певні форми ідеї народного суверенітету в Україні відстоювали М. Драгоманов, С. Подолинський М. Павлик, І. Франко, М. Грушевський. Згодом вони, певною мірою, були відображені в політико-правових і конституційних актах УНР.

У період першої російської революції 1905-1907 років, значна частина українського політикуму знаходилася під впливом революційних ідей, занесених із Росії. Внаслідок цього, під час невдалої спроби провести II з'їзд РУП у грудні 1904 року, стався розкол. Після чого частина членів партії у січні 1905 року вийшла з її лав та увійшла до складу РСДРП на основі окремого статуту як національна організація під назвою «Українська соціал-демократична спілка». Прагнення М. Міхновського протистояти поширенню російських впливів в Україні не дало бажаного результату. Оскільки значна частина рупівців, яка свого часу схвалила програмові засади «Самостійної України», не виявила підтримки Міхновському в подальшому.

Однак, ідеї М. Міхновського, своєрідним чином, розвивали українці-студенти Варшавського університету, в середовищі яких у 1913 році виникає думка про

<sup>668</sup> Українська державність у XX столітті : історико-політологічний аналіз ; за ред. О. Дергачова. – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.

заснування самостійницької організації. Відтак, у 1914 році, у Києві, постало «Братство Самостійників», котре подібно до «Братства Тарасівців» ставило за мету розвиток самостійницької ідеології. Враховуючи москвофільство української інтелігенції і прагнучи досягти цілковитої самостійності України шляхом розкладу московської імперії, члени «Братства Самостійників» вважали одним із головних своїх завдань подолання москвофільства серед так званих «свідомих українців» і поступове прищеплення їм самостійницьких поглядів [573, с. 29, 30]<sup>669</sup>. Проте, внаслідок особливої законспірованості та складностей щодо прийому нових членів, ідеологія «Братства Самостійників» не набула належного поширення в Україні навіть під час визвольних змагань.

У процесі формування національної ідеології в Україні на початку ХХ століття досить помітним був вплив консерватизму. Консерватизм у даному контексті слід розглядати як політичну ідеологію – певну сукупність взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів і ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій [673, с. 23]<sup>670</sup>. На думку С. Ф. Гантінгтона, консервативна ідеологія є наслідком інтенсивного ідеологічного чи соціального конфлікту. Вона зароджується тільки тоді, коли противники усталених інституцій відкидають головні елементи ідеальної теорії, на основі якої були сформульовані й створені ці інституції [239, с. 126]<sup>671</sup>. Аналогічна ситуація склалася в Україні та Європі загалом наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли активно зростали опозиційні існуючим владам політичні сили різноманітної ідеологічної спрямованості.

Зауваживши ідеологічне роздріблення та розшарування Європи, В. Липинський, стверджує, що найгіршою небезпекою є універсалістичне думання комуністів, бо воно їм дає сильну внутрішню спайку, однаковий спосіб діяння й реагування. І нема іншого порятунку для європейської цивілізації, як ідеологічній єдності кочівників

<sup>669</sup> Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – [репринтне вид]. – Львів : Каменяр, 1994. – 571 с.

<sup>670</sup> Проценко О. Консерватизм як ідеологія / О. Проценко // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2001. – № 4. – С. 18-31.

<sup>671</sup> Гантінгтон С. Ф. Консерватизм як ідеологія / С. Ф. Гантінгтон // Консерватизм : антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД Простір, Смолоскип, 2000. – С. 141-122.

протиставляти ідеологічну єдність людей осілих в ім'я творчості: матеріалістичному універсалізму протиставити ідеалістичний універсалізм хліборобів [499, с. 19]<sup>672</sup>.

Аналізуючи проблему єдності українського народу та відштовхуючись від характеру та менталітету українців, В. Липинський вводить поняття «хліборобської ідеології», котру він протиставляє комуністичній, буржуазній, міщанській та націоналістичній ідеологіям [410, с. 238]<sup>673</sup>. В. Липинський належав до кола нечисленних українських політиків і громадських діячів, які на противагу більшості учасників українського руху в підросійській Україні, що підтримували програму автономії у складі федерації, відстоювали ідею незалежної української держави [416, с. 119]<sup>674</sup>.

В. Липинський вважав себе не поляком, а українцем на засаді, що «Українцем, своїм, близьким, людиною одної нації – єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною» [266, с. 70]<sup>675</sup>. Відстоюючи активну громадсько-політичну позицію, Липинський стверджував, що нації де перемагають нейтральні – засуджені на рабство та смерть.

Д. Чижевський підкреслив виразне релігійне забарвлення філософії історії В. Липинського, у якій основним пафосом є почуття вищих цінностей: віри в Бога, Божі закони та любов до людей і землі [843, с. 236]<sup>676</sup>. Відтак патріотизм, як прояв духовності В. Липинський протиставляє шовінізму, котрий ототожнює з безрелігійністю та політичною деградацією [497, с. 719]<sup>677</sup>.

Логічним продовженням розвитку націоналізму М. Міхновського та консерватизму В. Липинського було формування ідеології українського інтегрального

<sup>672</sup> Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. Липинський; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. // Листування В. Липинського – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 13-19. – («Архів»).

<sup>673</sup> Кафарський В. Нація і держава : Культура. Ідеологія. Духовність / В. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.

<sup>674</sup> Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / Т. Осташко // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 119-152. – («Архів»).

<sup>675</sup> Залуцький Р. Листування В. Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) / Р. Залуцький // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 33-81.

<sup>676</sup> Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії / Д. І. Чижевський // Філософські твори. – Т. 2. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 226-236.

<sup>677</sup> Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм / В. Липинський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 717-719.

націоналізму Д. Донцова, який надав йому войовничого ірраціонального й волюнтаристського характеру.

Д. Донцов був ворогом статичності. Його приваблювали рух і динаміка. Він пропонував українському суспільству те, чого йому бракувало, виробляючи інший, завжди відмінний, власний погляд на, здавалося б, звичайну ситуацію. Тому, скажімо, його принципова антиросійська настанова пояснюється не певною патологією чи полонофільством, а саме необхідністю виховання української самодостатності, важливістю духовного та політичного відмежування України від Росії [411, с. 72]<sup>678</sup>. Протягом свого життя Дмитро Донцов еволюціонував у теорії та практиці. Так, у ранній період своєї діяльності Д. Донцов був прибічником соціал-демократичної доктрини, пізніше переходить на позиції націоналізму, ідеологом котрого був до кінця свого життя [556, с. 110]<sup>679</sup>.

Як ідеолог інтегрального націоналізму («чинного націоналізму») Д. Донцов трактував свою основну працю «Націоналізм» як виклад певного ідеологічного світогляду. В його основі лежала необхідність відродження волюнтаризму в Україні, заперечення раціоналізму тощо. Стверджуючи думки про брак волі в українців і їх пасивну вдачу, Д. Донцов немовби повторював аналогічні твердження М. Костомарова та В. Липинського. Однак на противагу цим мислителям-інтелектуалістам, які характеризували українську духовність на історичному матеріалі, Д. Донцов робив це з позицій сучасності [328, с. 52-55]<sup>680</sup>.

Ідею нації Д. Донцов розглядав, як головну рушійну силу народу. Волю до життя та влади він вважав підставою національної ідеї, а прагнення до боротьби та усвідомлення її неминучості оцінював як другу підставу національної ідеї здорової нації [189, с. 285]<sup>681</sup>. Аналізуючи українську дійсність і причини програних визвольних

<sup>678</sup> Квіт С. М. Становлення світогляду Дмитра Донцова в період до першої світової війни / С. М. Квіт // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 71-80.

<sup>679</sup> Мельник Н. І. Життєвий шлях та політичні погляди Дмитра Донцова – ідеолога українського «чинного націоналізму» / Н. І. Мельник, О. О. Мельник // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 109-113.

<sup>680</sup> Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.

<sup>681</sup> Васькович Г. Національна ідеологія Донцова / Г. Васькович // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 3. – С. 285-292.

змагань зокрема, Д. Донцов дійшов до висновку, що, власне «ядром цієї болячки, яка нищила націю» був перш за все занепад волі з усіма його негативними наслідками й надмірний в українців сентименталізм та провансальський світогляд [763, с. 387].<sup>682</sup> Суть провансальського світогляду, згідно визначення мислителя, – це «гуманність» і «толеранція». Для його представників закон життя не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації це, хоч і кати, є або «брати в соціалізмі», «брати в поступі» «або в «людськості», в «Сході Європи», в «слов'янстві», але завжди – брати. Хоч «для мужньої психології ворог є ворог» [328, с. 113]<sup>683</sup>. Ідеалом для носіїв провансальського світогляду, – розвиває свою думку Д. Донцов, – «спокій і тиша цвинтаря, не стремління, що живе далекою мрією і виривається з пут теперішньої». І, відтак, робить висновок, що це «*провінціональний, парафіяльний... і, ще стисліше, – плебейський світогляд*», і що слід характеризувати його як світогляд не нації, а *верстви, провінції, плебсу*. Тобто світогляд «*націй-паріїв, націй-фелаків*», або ж – світогляд «*нижчих рас, переможених*» [327, с. 189]<sup>684</sup>. Відповіддю на брак «вольового імпульсу» мало бути, на думку Донцова, прищеплення «волі до життя» і «волі до влади». Замість провансальської концепції політичного симбіозу двох націй – Росії та України – «власновладство суверенної і незалежної нації». Замість хуторянського універсалізму – вмільий і розумний синтез універсалізму та націоналізму, як передумова «вселюдського прогресу». Замість демократії – «принцип ініціативної меншості й творчого насильства, як порядкуючих сил». Ці та аналогічні їм ідеї лягли в основу в основу «чинного націоналізму», нового, як твердив Донцов, світогляду, з позицій якого він не тільки перевів критику періоду українського відродження другої половини ХІХ і початку ХХ століття, а й накреслив і уточнив своє розуміння української національної ідеї.

<sup>682</sup> Як зауважив М. Сосновський, на брак «вольовості» в українській суспільності першим звернув увагу В.Липинський, критикуючи тенденції до «соціального фаталізму». На його думку, «браком волонтаризму і поширенням соціального фаталізму в політичній думанні української провідної верстви пояснюється у великій мірі її нездатність до самовиховання, до самовдосконалення, до свідомого вибору методів політичної творчості і в результаті її нездатність до проводу і організації своєї нації, а значить, і нездатність нації до окремого індивідуального життя» (Сосновський М. «Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 423).

<sup>683</sup> Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.

<sup>684</sup> Донцов Д. Ідеологія «чинного націоналізму» / Д. Донцов // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 188-196.

Ключ до розуміння філософських основ ідеології «чинного націоналізму» дає інтерпретація Д. Донцовим поняття волі та людської природи взагалі. Воля, як її з'ясовує Донцов – це не є усвідомлене (раціональне) прагнення людини та її цілеспрямована дія з метою досягнути інтелектуально пізнаний об'єкт. Так само, вольові дії та вольові процеси не являються активністю, підпорядкованою свідомим цілям [763, с. 387, 388]<sup>685</sup>. Ключовим в ідеології Д. Донцова стало поняття «воля». Модифікувавши відповідні ідеї Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, він створив власну оригінальну концепцію, згідно якої воля – це суть душі. А відтак, на волі як метафізичній основі світу, а на душі як частині буття, котру можна дослідити феноменологічно, Д. Донцов ґрунтував власну ідеологію

Передбачливо застерігаючи українських політиків від захоплення соціалістичними ідеями, що надходили з передреволюційної Росії, і були по суті лише ширмою старому деспотизму, Д. Донцов, у той же час, він не зміг позбутися популярних для того часу тенденцій тоталітаризму («фанатизм», «аморальність», агресія тощо). Хоча в умовах авторитарного польського правління, що мало місце на Галичині (і де так популярними були ідеї Донцова), боротьба українців за свої національні та загальнолюдські права не могла уникнути насильницьких методів.

Загалом у своїх численних роботах Д. Донцов розробив широкую систему політичних і філософських принципів націоналізму на основі ідейних заповітів Т. Шевченка. У той час, як Д. Донцову закидалося нібито штучне нав'язування неприродного українцям волюнтаризму, що спотворює їх характер. Насправді, його позиція була результатом належного осмислення досвіду попередників. Адже волюнтаризм відомий у нашій історії з давніх часів, у традиціях наших предків, про що й наголошував Д. Донцов. У психології волюнтаризм – погляд, що праосновою наших духовних проявів є сильна воля. Слід зауважити, що вольовістю пронизана творчість Т. Г. Шевченка. У нього, як і в І. Франка та Л. Українки, волюнтаризм переплітається з прометеїзмом. Волюнтаризмом сповнені такі Шевченкові твори, як «Гайдамаки»,

<sup>685</sup> Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 386-446.



«Гамалія», «Кавказ», «Послання...», «Холодний яр», «Заповіт», «Мені однаково» та ін. Як писав Д. Донцов: «Т. Шевченко любив тих, хто рвав кайдани, героїв. Кохав їх славу невмирущу, їх одчайдушність безжурну – тих степових лицарів. Їх суворість варязьку, їх завзяття козацьке, їх віру гарячу в сильного Бога, Бога слави, і в Його справедливість» [326, с. 280]<sup>686</sup>.

Б. Миронов, автор доктрини національного відродження Росії, зауважував, що націоналізм є закономірним явищем допоки існує нація. На його думку націоналізм слід розглядати насамперед як любов до своєї нації, що не можна змішувати з поняттями шовінізму та екстремізму. Особлива роль націоналізму полягає в його спроможності відродити серед народу національний дух і національну свідомість [837, с. 134]<sup>687</sup>.

Стосовно ідеології українського націоналізму, варто зауважити, що він зі своїм всебічним ідеалізмом є прямою антитезою дискредитованому матеріалістичному комунізму, раціоналізму, прагматизму, лібералізму тощо. Всім їм націоналізм протиставляє український традиціоналізм, котрий породжує ідеал людини-лицаря, людини-героя [125, с. 30, 31]<sup>688</sup>.

Д. Андрієвський свого часу відзначив, що ідеологія є уложеною в систему сукупністю ідеалів, витворених особою чи групою, що вони нею кермуються для переведення в життя своїх прагнень. Ідеологія прецезується в ідеалах, не погоджується, щоб ідеали реалізувались розумом і досвідом, бо коріння цього лежить в чиннику ірраціональним, вірі [583, с. 50, 51]<sup>689</sup>. Відповідним чином слід припустити, що самодостатня й ефективна національна ідеологія потребує стійкої основи у вигляді духовних і національних ідеалів. Оскільки без них нація приречена на деградацію.

<sup>686</sup> Донцов Д. Заповіт Шевченка / Д. Донцов // Визвольний Шлях. – 1974. – С. 3-4.

<sup>687</sup> Ходос Э. Еврейский синдром-2 ½ / Э. Ходос. – Харьков : «Просвіта», 2002. – 224 с.

<sup>688</sup> Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Р. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 3-6.

<sup>689</sup> Муравський В. Протоколи засідань військової та ідеологічної комісії Конгресу українських націоналістів 1929 р. / В. Муравський // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – 304 с.

## **Висновок до розділу:**

Друга половина XIX століття ознаменувалася значним підйомом національного руху в Україні. Причому активізація громадсько-політичної діяльності спостерігалася як в Західній, так і в Наддніпрянській Україні. Особливо визначальною була роль Галичини, котра своєрідно відіграла роль Українського П'ємонту. У цей період відбувалося визрівання української нації, що проявилось, зокрема, у становленні національного самоусвідомлення та у формуванні національної ідеології.

Протягом другої половини XIX століття відбувалося створення перших українських партій (на Галичині), котрі розвивали певні ідеологічні напрямки. Як правило, це були партії соціалістичного спрямування Галичини, з відповідною ідеологією. При цьому, у низці випадків, ними формулювався постулат політичної самостійності України.

Незважаючи на роз'єднаність західноукраїнських і східноукраїнських земель у зв'язку з їх перебуванням під владою Австро-Угорської та Російської імперій, розвиток ідеологічних напрямків протягом другої половини XIX – початку XX століття відбувався в досить тісному взаємозв'язку та взаємовпливі. Зокрема, ідеологія самостійництва спочатку формувалася в Галичині, але найбільшого піднесення вона досягла в Наддніпрянській Україні. Так М. Міхновський, значною мірою, підсумував фундаментальні проблеми національного відродження України, розгорнувши їх в ідеологію незалежності України.

З метою створення основ ідеології національного самовизначення М. Міхновський наприкінці 1898 року намагався реалізувати видавничий проект «Русини з початком XX ст.», у якому передбачалося задіяти кращі інтелектуальні сили української еліти на обґрунтування історичної та соціальної необхідності й неминучості побудови українським народом соборної незалежної держави як гаранта повноцінного розвитку нації. У роботі «Самостійна Україна» М. Міхновський, належним чином використавши уроки історичного досвіду боротьби за свою державу, заклав ідеологічні засади подальшої боротьби українських патріотів за незалежність України.

Протягом другої половини XIX – початку XX століття, попри досить значне поширення різного роду радикальних, марксистських і соціалістичних ідей, ідеологічно переважав постулат політичної самостійності України.

Кінець XIX – початок XX століття позначився появою низки ідеологічних концепцій, котрі тією чи іншою мірою розвивали ідею незалежності України. Характерно, що ця думка розгорталась двома умовно розрізненими і одночасно взаємодіючими річимами: 1) як відстоювання політичних свобод та парламентського конституціоналізму західного зразка, федеральної побудови держави, яка давала б низку політичних прав Україні (без повного розриву з Росією (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров і С. Подолинський) і 2) як обґрунтування самостійності України, заперечення ідеї об'єднання слов'янства підросійською гегемонією (М. Міхновський та ін.).

## РОЗДІЛ IV. ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

### 4.1. Розвиток ідеологічних концепцій періоду Української Народної Республіки та Гетьманату

Українська політична думка початку ХХ століття мала дві досить виразні основні ідеологічні тенденції: націоналістичну та соціалістичну. Цьому, насамперед, сприяло те, що в цей час на суспільно-політичній арені з'являється ціла плеяда українців, вихованих на радикальних політичних концепціях українського націоналізму, що спирався на європейські традиції. Громадівський рух зробив відчутний прорив у розвитку української культури, й усе ширші кола громадськості усвідомлювали необхідність політичної боротьби за національну незалежність і державність. Громадські товариства трансформуються в політичні партії. Причому найактивніше цей процес відбувався в Західній Україні, де за умов парламентської монархії існували кращі передумови й традиції партійного будівництва. Одночасно зростало поширення соціалістичних ідей.

На думку Т. Гунчака, українська політична традиція та цілий комплекс соціальних, культурних і громадських відносин не сприяли поширенню марксистських ідей. Це, однак, не виключає факту, що соціалістичні ідеї чи заклики (не пов'язані з марксизмом) були дуже популярними майже в усіх українських політичних угрупованнях. Неуспіх марксизму в Україні пояснюється тим, що українська національна спільнота не давала підстав для ідеологічного загострення, особливо в такому питанні як класова боротьба [301, с. 33]<sup>690</sup>. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), утворившись у грудні 1905 року з Революційної української партії (РУП), визнавала марксистську ідеологію. При цьому, УСДРП діяла незалежно від Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) [16, с. 531]<sup>691</sup>. Її ідейною основою стала Ерфуртська програма німецьких соціал-демократів [654, с. 199]<sup>692</sup>. Ідеологічно українські соціал-демократи були надто залежними від

<sup>690</sup> Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

<sup>691</sup> Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996 – . – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 року ; упор. В. Ф. Верстюк (кер.), Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко та ін. – 591 с.

<sup>692</sup> Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – 888 с.

Росії, висловлюючись щодо автономії в складі її федерації. Натомість ідея незалежності ігнорувалася.

Р. Шпорлюк зауважив ще від середини ХІХ століття тенденцію «соціалізації» націоналізму. На його думку, у певних конкретних випадках націоналізм переходив на традиційні праві позиції й визначався як безумовний антагоніст соціалізму. В інших – націоналісти визнавали слушність і важливість питань, котрі підіймав соціалізм, але при цьому намагалися довести, що соціальні проблеми «об'єктивно» є частиною, аспектом фундаментальнішого, ширшого й важливішого «національного питання, отже мають вирішуватися в його рамках» [883, с. 357]<sup>693</sup>. Уже від початку діяльності УЦР, у березні 1917 року, було оформлено ідеологічні та організаційні засади руху, що намагався виступити в питаннях національно-державного будівництва як альтернативна політична сила щодо існуючої в Україні фінансової та промислової буржуазії, з одного боку, а з іншого – до більшовицького руху.

Важливим ідеологічним аспектом було питання про класову природу державного утворення, що почало формуватися. Вважалось, що ця держава в 1917 році не могла бути ні буржуазною, ні соціалістичною. Буржуазний розвиток у перспективі не виключався. Але соціалістичним нове державне формування внаслідок особливостей капіталістичної еволюції не стало, оскільки для переходу на цей шлях суспільного розвитку, на думку його фундаторів, у цілому не було об'єктивних передумов. Керманічі українського національно-державного руху добре це розуміли та враховували в практичній роботі. Саме тому вони пішли шляхом здійснення перетворень «зверху», намагаючись забезпечити при цьому максимально можливу на той чи інший момент підтримку «знизу». Ставку було зроблено на еволюційні, легальні, правові, ненасильницькі форми й методи досягнення цілей, на припинення лівого та правого екстремізму в своїх лавах, на глибокі компроміси практично з усіма політичними силами як в Україні, так і поза її межами [911, с. 12, 13]<sup>694</sup>. Однак усе це

<sup>693</sup> Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк ; пер. з англ. Г. Касьянова. – К. : Основи, 1998. – 479 с.

<sup>694</sup> Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада : перші кроки до новітньої національної державності (березень – листопад 1917 р.) / Д. Б. Яневський // Минуле України : відновлені сторінки : за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 5-46.

не дало бажаного успіху на ниві державотворення. Адже не було належним чином встановлено головного ідеологічного курсу – на досягнення незалежності.

В. Ф. Верстюк звернув увагу на те, що на етапі становлення Української Центральної Ради, в середовищі молодого українського покоління, достатньо радикального, самостійницькі ідеї мали місце, але вони не були підкріплені організованою ідейно-політичною структурою. Вони мали характер відпорної реакції на репресії самодержавства [207, с. 39]<sup>695</sup>. Однією з версій утворення УЦР 2(15) березня 1917 року вважається ініціатива «Братства самостійників». Інша, датована 3 (15) березня 1917 року, пов'язана з діяльністю українського самостійника М. Міхновського. В обох випадках мова йде про ініціативну роль у створенні Центральної Ради представників самостійницької політичної течії – опонентів Товариства українських поступовців, що, як відомо, у переважній більшості своїй стояло на засадах національно-територіальної автономії України. Останнє вступило в процес творення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук самостійників політичну ініціативу [799, с. 64, 65]<sup>696</sup>. Гасло національно-територіальної автономії України тривалий час залишалося визначальним для провідників Центральної Ради. Вони використовували його як альтернативу ідеології самостійництва.

У період свого становлення Центральна Рада уявлялася своїм творцям як щось на зразок ради об'єднаних українських громадсько-політичних сил для представництва українських інтересів у київських міських органах влади, місцевому самоуправлінні тощо. На думку В. Ф. Верстюка, її фундатори навіть не підозрювали, яку роль доведеться відігравати їх творінню через два-три місяці, тому особливо не переймалися її ідеологією [207, с. 39]<sup>697</sup>. Загалом ідеологія Центральна Рада мала досить своєрідні риси. Це, насамперед, проявлялося в слабкій вірі у перемогу власного державотворення та в тому, що УЦР робила ставку на федеративну Росію. Так, М. Грушевський закликав

<sup>695</sup> Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.

<sup>696</sup> Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63-77.

<sup>697</sup> Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.

рятувати Російську федерацію, не сподіваючись на спільне державне майбутнє. Відтак, Центральна Рада витратила багато енергії та часу, намагаючись витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними. Більше того, вона вступила в конфлікт з більшовиками, змарнувавши час, необхідний для консолідації українських сил [389, с. 26, 27]<sup>698</sup>. Із 19 партій, що діяли в УЦР, 17 були прибічниками соціалістичної ідеї. Соціалістичний лад розглядався як стан реального народовладдя, де б забезпечувались державна незалежність України, національне відродження, права людини тощо. «Я демократ і соціаліст» неодноразово заявляв М. Грушевський [872, с. 30]<sup>699</sup>. Однак існуючі реалії об'єктивно не сприяли утвердженню соціалізму. Натомість низка факторів (орієнтація лідерів УЦР на пошук компромісів практично з усіма політичними силами, еволюційні й не насильницькі засади суспільно-політичного розвитку та прагнення унеможливити прояви лівого й правого екстремізму) свідчили про ліберально-демократичну ідеологію УЦР.

У своїй праці «Якої ми хочемо автономії і федерації», присвяченій теоретико-ідеологічним питанням української революції, М. Грушевський розвивав ідею широкої національно-територіальної автономії в складі Російської федеративної держави. Всіляко доводячи переваги такого устрою, Грушевський стверджував, що на це є воля українського народу [300, с. 137-150]<sup>700</sup>. Однак, подальші події спростували цю безкомпромісність. Політичні реалії вимагали радикально нового підходу, зокрема, творення власної самостійної держави.

Пізніше, у статті «Українська самостійність й її історична необхідність» М. Грушевський прагне вже відстоювати необхідність зміни державної політики УНР, перехід від принципу федералізму на позиції самостійництва. Не розриваючи з федералістичною традицією як провідною ідеєю українського національно-

<sup>698</sup> Історія України : нове бачення : у 2 т. ; за ред В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996 – . – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 494 с.

<sup>699</sup> Шевченко В. Ф. Українська Центральна Рада та відновлення державності нашого народу / В. Ф. Шевченко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 22-31.

<sup>700</sup> Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007 – . – Т. 4. – Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)». – С. 136-150.

політичного життя, Грушевський вже стверджував гасло самостійності й незалежності [298, с. 96, 97]<sup>701</sup>. Проте без створення власної армії це гасло не мало перспективи.

Проблема армії стала однією з найгостріших не лише для ідеології Центральної Ради, а зрештою й для її долі. Розглядаючи державу як синонім імперіалізму й насильства, М. Грушевський вважав, що армія є знаряддям державного примусу і пережитком старого режиму, а відповідно – в умовах соціалістичного ладу має бути замінена міліцією [294, с. 50, 51]<sup>702</sup>. Забігаючи наперед, слід зауважити, що російські більшовики, сповідуючи аналогічну ідеологію, власну армію лише посилювали, використавши її і для знищення Центральної Ради.

Тоді, як у Києві йшла боротьба за владу, і перемогли українці, в провінції зростала анархія. Більшовицька агітація, котра ширилася з фронту від деморалізованих і розбещених солдатських мас, знаходила собі добрий ґрунт на селі. Війна здеморалізувала загалом усе українське село – традиційні моральні цінності, що підтримувались старшими селянами, зазнали руйнівного впливу з боку молодших, які повертаючись з фронту, принесли новий дух, нові етичні поняття [332, с. 174, 176]<sup>703</sup>.

У серпні 1917 року на Полтавщині, В. Липинський розробляє програму української демократичної хліборобської партії, згідно котрої політична влада в Україні повинна належати «в першій мірі представникам українського селянства» [28, с. 257]<sup>704</sup>. В'ячеслав Липинський ще задовго до революції виступив із ідеєю територіалізму – ідеологічної антитези народницьким уявленням про трудящих як єдину силу, спроможну відіграти конструктивну роль у громадському житті. Він вважав, що не лише українські народні маси, але й панівні класи з їх багатівіковим політичним досвідом повинні працювати на благо України. Служба краю, в котрім живеш, і народу, з котрим постійно спілкуєшся, – це, на думку Липинського,

<sup>701</sup> Грушевський М. С. Українська самостійність й її історична необхідність / М. С. Грушевський – Львів : Світ, 2007. – С. 96-97. – (Твори : у 50 т. / Т. 4. – Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)»).

<sup>702</sup> Грушевський М. С. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. С. Грушевський ; за ред. Л. Р. Винара. – Нью Йорк : Українське Історичне Товариство, 1992. – 278 с.

<sup>703</sup> Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко. Його життя та громадська діяльність / Д. І. Дорошенко ; передм. проф. Любомира Белея. – Серія Ucrainica : ad fontes. – Ужгород : Гражда, 2008. – Кн. 1. – 224 с.

<sup>704</sup> Липинський В. Нарис програми української демократичної хліборобської партії / В. Липинський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – Т. 1. – С. 254-266.



лицарський обов'язок спольщених і зрусифікованих панівних класів. Ці ідеї дозволили В. Липинському досить швидко зорієнтуватися в складній обстановці, що склалася влітку 1917 року на Полтавщині, де він опинився в силу обставин, успішно протистояти соціалістично-федералістській стихії, знайти соціально-політичну силу, яка в цих ідеях відчула віддзеркалення своїх власних інтересів [795, с. 172]<sup>705</sup>.

Серед перших кроків на шляху розвитку української національної ідеї у 1917 році було поширення гасла «Вільної України». Воно своєю узагальнюючою формою об'єднувало різні в соціальному плані українські сили. Серед іншого, в ньому містились сподівання «сірої» людини, тієї середньої людини, що становила переважну масу українського народу, і яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить її нарівні з іншими народами й дасть сповнення власних мрій і сподівань [208, с. 65, 66]<sup>706</sup>. Послідовно відстоювали ідею самостійності України у цей період М. Міхновський, М. Шаповал, М. Макаренко та І. Луценко. Завдяки їх зусиллям у жовтні 1917 року в м. Чигирині було проведено з'їзд Вільного козацтва, на котрому кожен другий делегат виступав на підтримку проголошення самостійності України, та 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд в Києві, на якому лунали заклики «Хай живе самостійна Україна!», а делегати вимагали від Центральної Ради офіційно проголосити Україну самостійною державою [780, с. 16]<sup>707</sup>.

Прагнучи нейтралізувати агітацію самостійників, партії федералістичного спрямування намагалися переконати маси українства в тому, що прагнення незалежності є домаганнями поміщиків і капіталістів, що відповідає їхнім класовим завданням, не має нічого спільного з інтересами трудящих і означає збереження буржуазно-поміщицького ладу. А в умовах автономії в демократичній республіці Росії

<sup>705</sup> Турченко Ф. В'ячеслав Липинський ідеолог української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994 – . – Т. 1 – С. 171-180.

<sup>706</sup> Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63-81.

<sup>707</sup> Терещенко В. Державотворець М. Шаповал / В. Терещенко // Микита Шаповал видатний державний діяч, вчений, патріот : матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, (Донецьк, 5 квітня 2007 р.). – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – (Український культурологічний центр). – С. 7-27.

можна побороти слабосилу українську буржуазію та встановити в Україні справедливий соціально-економічний устрій [522, с. 24, 25]<sup>708</sup>. Такого роду популізм ще більше затуманював свідомість народу, котра і так була не надто просвіченою внаслідок тотальної русифікації та демагогічної соціалістичної пропаганди.

О. Баган звернув увагу на те, що на початку ХХ століття соціал-демократична ідеологія, соціал-демократичний стиль життя, з його мужикофільством, наївним і довірливим гуманізмом, котрий часто переростав у демагогію та популізм плебейського забарвлення, з його демонстративно-поверховим фемінізмом, інтелектуальним і культурним релятивізмом, що межував із нігілізмом, тотальним зневаженням традиції, національної містики й святинь. Українська інтелігенція ніби гралася в соціалізм, витворювала собі ілюзію майбутньої полюбовної гармонії класів і верств на ґрунті матеріально-технічного забезпечення. На соціалізм дивилися в Україні як на якусь чарівну паличку, магічну соціальну формулу, котра мала враз усіх ошчасливити. Це була повна втрата відчуття закономірностей історичного розвитку, згідно з котрими народи здобувають щось, зміцнюються не тільки шляхом матеріального піднесення, а, передусім, завдяки постійному напруженню зусиль, у романтичному захопленні ідеалом, з дотриманням суворих вимог національної дисципліни, моральної відповідальності та нетерпимості до всяких обмежень і перешкод з боку ворога. Соціалізм просто вбивав національний інстинкт українства [124, с. 7, 8]<sup>709</sup>. Лідери УЦР надто тривалий час перебували в полоні соціалістичних ілюзій, щоб усвідомити потребу свого народу в національному самоствердженні.

Очевидець тих подій М. І. Шлемкевич свідчив, що провладна демократія 1917 року не вміла знайти місця в своїй військово-політичній системі для відродженого вільного козацтва, боячись «провідницьких первнів» в його осередках. Ця ж демократія мріяла в своїх «невинних снах 1917 року про непорочну чистість своїх засад», отже, про республіку без президента. При цьому стверджувалося: «Або соціалістична Україна, або ніяка!» [873, с. 91,

<sup>708</sup> Любовець О. М. Проблема Української державності в програмах і діяльності українських політичних партій / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 22-29.

<sup>709</sup> Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.) / О. Р. Баган. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2008. – 78 с.

92]<sup>710</sup>. Проголошення УНР й ініціатива творення з Києва Російської федеративної демократичної республіки із тогочасних національно-державних і крайових утворень на засадах визнання соціалістичної влади було енергійним виразом рішучості здійснювати все той же автономістсько-федералістський курс, однак уже в максималістському, а не урізаному варіанті [755, с. 23]<sup>711</sup>. В. Ф. Солдатенко схильний вважати, що будь-яка інша ідеологічно-політична конструкція, окрім гасла «широка національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія», не могла так сколихнути українські маси, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети [756, с. 6]<sup>712</sup>. На думку О. Л. Копиленка, федералізм для представників української політичної думки сягнув далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією, яку вони ревно сповідували [438, с. 26]<sup>713</sup>. У той же час, самостійницька ідеологія могла мати не менше поширення та успіх при наявності політичної волі й духу в керівників Центральної Ради щодо проголошення повної незалежності України.

Проголошення 7 (20) листопада 1917 року III Універсалу УЦР, в умовах відсутності «центрального правительства» та руйнації старої держави, де-факто означало утворення незалежної УНР, яка в майбутньому ввійде в союз народів Росії, котрого на той момент ще не було [871, с. 234]<sup>714</sup>. Сам факт проголошення III Універсалу був безпосередньо зумовлений резолюціями 3-го Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувався з 2 до 12 листопада (за новим стилем) 1917 року в Києві, і де, серед іншого, йшлося: «...вимагати від свого найвищого революційного органу – Центральної Ради, – негайного оголошення української демократичної

<sup>710</sup> Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. І. Шлемкевич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 74-101.

<sup>711</sup> Солдатенко В. Ф. Проблеми автономії й федерації в політиці Центральної Ради / В. Ф. Солдатенко // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича спілка, 2002. – С. 18-26.

<sup>712</sup> Солдатенко В. Ф. Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 3-10.

<sup>713</sup> Копиленко О. Л. Сто днів Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : «Україна», 1992. – 204 с.

<sup>714</sup> Шевченко В. Ф. Політичні партії в Українській Центральній Раді / В. Ф. Шевченко // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська видавнича спілка, 2002. – С. 225-238.

республіки в етнографічних межах України» [213, с. 283]<sup>715</sup>. Навіть на середину жовтня 1917 року в Україні залишалися місцевості, які й гадки не мали про революцію, український національно-визвольний рух та його носіїв, оскільки були позбавлені будь-якої інформації [836, с. 8, 9]<sup>716</sup>. Значними були українська національна свідомість і симпатії серед кубанців до УЦР. Однак, остання боялася контрреволюційного козацтва [505, с. 133]<sup>717</sup>. І як наслідок – фактично проігнорувала перспективний і надзвичайно важливий союз із Кубанню.

Однією з головних проблем на початку державотворення доби Центральної Ради була відсутність державницької ідеології. Так, В. Винниченко визнавав, що у 1917 році метою лідерів Центральної Ради було відродження української національності та пробудження серед народу національної гідності. У той час як ідея української державності залишалася другорядною [212, с. 256, 257]<sup>718</sup>. При цьому, відверто просоціалістичні настрої керівників Центральної Ради призвели до низки популістських кроків. Насамперед це стосується проголошення III Універсалу, в тексті котрого йшлося про ліквідацію приватної власності на землю та її націоналізацію без чітко визначених механізмів [15, с. 280]<sup>719</sup>. На думку С. В. Кульчицького, автори III Універсалу припустилися фундаментальної помилки, коли понадіялися на те, що створювана УНР виявиться спроможною протистояти центру, імперська природа котрого не змінилася ні з поваленням царя, ні з усуненням Керенського. Тим більше вони помилялися, розраховуючи на те, що в них вистачить сили взяти на себе ключову роль у перебудові гинучої імперії на нових, демократичних і федералістських засадах. У дусі революційного романтизму резолюцій з'їзду народів Росії вони закликали «стати на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії» [470, с.

<sup>715</sup> Винар Л. Третій Універсал УЦРади : введення / Л. Винар // Державний центр Української народньої республіки в екзилі : статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняка. – Філядельфія ; Київ ; Вашингтон. Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 283-284.

<sup>716</sup> Хміль І. В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України / І. В. Хміль // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3-15.

<sup>717</sup> Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

<sup>718</sup> Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко – К. : Вид-во політичної літератури України, 1990 – Ч. 1. – 349 с.

<sup>719</sup> Третій Універсал Української Центральної Ради // Державний центр Української народньої республіки в екзилі : статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняка. – Філядельфія ; Київ ; Вашингтон. Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 279-282.

84]<sup>720</sup>. Проте, в цей час такі лозунги вже не відповідали існуючим політичним реаліям. Необхідними були більш рішучі кроки в напрямку самостійницького державотворення. Але лідери Центральної Ради продовжували зволікати.

Логіка розвитку національно-визвольного руху призвела до того, що політичні партії України все більше усвідомлювали важливість Українських Установчих Зборів. Але українські соціалісти, через ідеологічні протиріччя, напередодні виборів до Українських Установчих Зборів не створили єдиного фронту. У свою чергу, крах надій на демократичний розвиток Росії зумовив зміну ставлення українських соціалістів до питання незалежності України. Агресія більшовицької Росії та обставини міжнародного життя прискорили реалізацію українськими соціалістами ідеї самостійної України, котра була проголошена IV Універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 року [316, с. 37]<sup>721</sup>. Зміцнення своїх позицій Центральна Рада здійснювала наряду з формуванням демократичного суспільства. Відчуваючи всезагальну підтримку українського народу, у подальшому визнавала себе оберегом прав українського народу. А IV Універсал взагалі визнає владу народу України. Досліджуючи роботу Центральної Ради, слід помітити певні помилки, тобто Центральна Рада була лише тимчасовим органом, який не мав повноцінного територіального представництва, тобто ця проблема стала осередком всіх подальших негараздів М. С. Грушевського, який очолював Центральну Раду до останніх днів її існування. Слід зауважити, що тривалий час М. Грушевський перебував на позиціях автономізму, згодом він твердив, що серед українців існувало переконання в неминучій потребі забезпечити українському народу державне право в федеративній Російській державі, а як ні, то повну незалежність Україні [301, с. 84]<sup>722</sup>. Таким чином, Грушевський не зміг проявити себе послідовним поборником незалежності України в 1917 році, тобто в той час, коли нагальною була проблема формування власної армії та

<sup>720</sup> Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 73-94.

<sup>721</sup> Демянко О. М. Політичні партії в Україні в 1917 році / О. М. Демянко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 31-39.

<sup>722</sup> Гунчак Т. Україна : перша половина XX століття : Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

правоохоронних органів. У результаті час було втрачено і проголошення незалежності у січні 1918 року було запізнiлим актом.

Особливе місце в структурі вищих органів УНР займала Центральна Рада. У III Універсалі міститься конструкція, згідно з якою Центральна Рада поставлена Українським народом «разом з братніми народами України... берегти права, здобуті боротьбою», а в IV Універсалі сказано «Ми Українська Центральна Рада, представниця робочого народу – селян, робітників і солдатів». У деклараціях Генерального Секретаріату вживаються правові означення Центральної Ради: «законодавчий орган», «представницький орган», нарешті, «революційний демократичний парламент». Л. Винар зауважив, що з прийняттям IV Універсалу Центральної Ради залишалися чинними ідеологічні основи першого етапу державного будівництва. Однак цей процес мав вже дещо іншу політичну орієнтацію – базовану на реальному самовизначенні українського народу та більш активному державотворенні [214, с. 58, 59]<sup>723</sup>.

Оцінюючи Універсали Центральної Ради, С. Єфремов розглядав їх як переломні моменти української революції – своєрідні екстремуми цього періоду історії України. III і IV Універсали були конкретними рішеннями в певних обставинах. Рішення ці приймалися із врахуванням українських національних інтересів. Екстремум III Універсалу полягав у порятунку від російського більшовизму й централізму, а саме у проголошенні Української Народної Республіки. IV Універсал проголосив незалежну українську державу, і тому є однією з вершин розвитку української революції. У цілому Універсали були тими документами, котрі визначали хід української революції [732, с. 115]<sup>724</sup>. На початку 1918 року М. Грушевський все більшою мірою підходить до усвідомлення необхідності закріплення самостійності й незалежності Української республіки, досягнення соборності українських земель [281, с. 110, 111]<sup>725</sup>. Закликаючи

<sup>723</sup> Винар Л. Українська Центральна Рада і відродження української державности / Л. Винар // Державний центр Української народної республіки в екзилі : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон. Фундація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 51-63.

<sup>724</sup> Скальський В. В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції: погляд С. О. Єфремова / В. В. Скальський // Революції в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 115.

<sup>725</sup> Грушевський М. С. В огні й бурі // М. С. Грушевський – Львів : Світ, 2007. – С. 110, 111. – (Твори : У 50 т. / М. С. Грушевський ; Т. 4 – . – Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)»).

до об'єднання всіх патріотів України, головаУЦР, при цьому, певною мірою, сприяв розвитку державної ідеології, котра б консолідувала націю.

Однак, Центральна Рада була неспроможна була контролювати ситуацію не лише в провінції, а часто навіть і у Києві. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, бачачи, що наближається катастрофа, покинув свій уряд і втік. У відповідь на проголошення Центральною Радою самостійності УНР місцеві київські більшовики, яким співчувало все єврейське й російське населення Києва, розпочали повстання проти української влади. Одночасно до столиці підійшла більшовицька армія Муравйова, яка після бомбардування столиці змогла її окупувати [332, с. 179, 180]<sup>726</sup>. Це стало можливим внаслідок допущення Центральною Радою низки помилок стратегічного характеру. Зокрема, замість того, щоб відразу проголосити самостійність України, вона переймалася, насамперед, проблемами автономії у межах Росії та про федерацію з нею [460, с. 62]<sup>727</sup>. У цій складній суспільно-політичній ситуації, практично без якихось союзників, шанс захистити себе від агресора міг дати українцям лише активний розвиток національного самоусвідомлення та національної єдності. Проте все більшою мірою український політиком потрапляв під вплив ідеологічних лозунгів більшовизму, і не лише соціального, а й політичного змісту, на кшталт «диктатури пролетаріату» та «світової революції».

У подальших планах експансії російських комуністів на Західну Європу, Україна розглядалася як економічна база та стратегічний пункт для поширення російського імперіалізму. Ленін і Сталін добре розуміли, що, втративши Україну, Росія перестане бути загрозою для Європи. Без України Росія могла бути тільки незначною Східно-Європейсько-Азіатською потугою. І тому Ленін і Сталін не перебирали, якими методами знищити ідею свободи України ще в зародку [623, с. 230, 231]<sup>728</sup>. А. Каппелер звернув увагу на те, що ленінська партія підпорядкувала право націй на

<sup>726</sup> Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко. Його життя та громадська діяльність / Д. І. Дорошенко ; передм. проф. Любомира Беляя. – Серія *Ucrainica : ad fontes.* – Ужгород : Гражда, 2008 – . – Кн. 1.– 224 с.

<sup>727</sup> Крути : Збірка у пам'ять героїв. Крут ; упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – Львів : Смолоскип, 2008. – 422 с.

<sup>728</sup> Пап М. Війна між Росією та Україною у 1917-1919 рр. / М. Пап // Державний центр Української народної республіки в екзилі : статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філядельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація Родина Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 227-245.

самовизначення принципів класової боротьби. Вона хотіла мати централізовану державу та монополію на владу. Після невдалої спроби перевороту в Києві на початку грудня 1917 року, більшовики створили в Харкові український радянський уряд і розпочали військову окупацію України [399, с. 147, 148]<sup>729</sup>. На думку М. Бердяєва, російська революція, універсалістична за своїми принципами, здійснювалася під символікою інтернаціоналізму. Одночасно комуністична революція називається глибоко національною, відповідно – могла відбутися лише в Росії, але, згодом, була поширена в сусідні країни мілітарним більшовизмом [144, с. 94, 113]<sup>730</sup>. Слід погодитися з Я. Грицаком, який вважає дещо спрощеним твердження М. Бердяєва, а за ним й української нерадянської історіографії, про те, що перемога комунізму в Україні була результатом його експорту ззовні, оскільки українського комуністичного руху як такого перед революцією не існувало, що створює, так би мовити, оптичну аберрацію історичної перспективи. Воно, немовби, позбавляє українців відповідальності за поразку перед навалою полчищ віроломних, й до зубів озброєних більшовиків, які внесли революцію на вістрі багнета з російської Півночі. Відповідно до цього, українська історія ХХ століття, як суспільна мартирологія, в котрій українцям була відведена роль жертв. Ця «свідомість «жертви» й надалі дозволяє звинувачувати у всіх наших теперішніх бідах зовнішнього ворога – Москву. Не кажучи про моральний бік справи: очевидно, що «жертва» сама несе частку вини за те, що її кривдять, що довго вона не може зорганізувати опору своєму супротивнику. Але перенесення цієї мартирологічної свідомості на інтерпретацію історичних подій справляє дещо деформоване враження [277, с. 124]<sup>731</sup>. Визначною подією, котра поставила під сумнів побутуючий стереотип «українця-жертви», став бій під Крутами. Недосвідчена у військовому та політичному відношеннях українська молодь, продемонструвала такий вияв патріотизму, на котрий не здатна була тодішня політична еліта.

<sup>729</sup> Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер ; пер. з нім. О. Блашук. – К. : «К.І.С.», 2007. – 264 с.

<sup>730</sup> Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

<sup>731</sup> Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 124-131.



Значним, щоправда запізналим, чинником формування державної ідеології УНР стала її Конституція, прийнята УЦР на її останній сесії 29 квітня 1918 року [11, с. 295-306]<sup>732</sup>. Перший же погляд на Конституцію переконує в тому, що вона позбавлена будь-якого ідеологічного чи пропагандистського забарвлення. Привертає увагу те, що у вирі політичних пристрастей народився такий абсолютно нейтральний документ, де лише перша стаття «прив'язувала» його до тодішніх реалій [438, с. 115]<sup>733</sup>. Конституцією Україна проголошувалася суверенною, самостійною демократичною парламентською республікою, де громадянам гарантуються широкі права та свободи.

Гетьманський переворот не дав змоги увійти цій Конституції, як й іншим законам, в дію. Але ці акти залишились в історії як приклад мужності та послідовності у відстоюванні прав українського народу [871, с. 235]<sup>734</sup>. Населення швидко розчарувалося в соціалістичних експериментах УЦР. Крім того, авторитет Ради був підірваний колабораціонізмом, тобто союзом з німецькими окупантами, і неспроможністю налагодити управління в країні. Революційна анархія завжди народжує масове прагнення до політики «твердої руки». Німецьке командування також було зацікавлене в диктатурі, оскільки революційний уряд не виконував зобов'язань, обумовлених Брестським мирним договором. Ці чинники зумовили прихід до влади гетьмана Скоропадського в результаті перевороту.

Сучасні дослідники дотримуються думки про те, що, незважаючи на незаконний шлях встановлення влади, гетьман Скоропадський був прихильником законності [163, с. 32]<sup>735</sup>. Існує також думка, що гетьман П. Скоропадський припускав можливість запровадження президентської демократичної республіки. Одночасно він заявляв, що прагне використати довірені йому повноваження для того, щоб встановити тверду

<sup>732</sup> Див. : Конституція Української Народньої Республіки // Державний центр Української народньої республіки в екзилі : статті і матеріали; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 295-306.

<sup>733</sup> Копиленко О. Л. Сто днів Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : «Україна», 1992. – 204 с.

<sup>734</sup> Шевченко В. Ф. Політичні партії в Українській Центральній Раді / В. Ф. Шевченко // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська видавнича спілка, 2002. – С. 225-238.

<sup>735</sup> Бондаренко Д. Я. До питання про легітимність влади і народний суверенітет в період Центральної Ради і Гетьманату / Д. Я. Бондаренко // Революції в Україні у XX-XXI століттях : співзвуччя епох : матеріали II Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 29-34.

владу з метою подолання анархії [301, с. 141]<sup>736</sup>. Із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського почав формуватися новий консервативно-авторитарний напрям, котрий став альтернативою республікансько-демократичній ідеології УНР.

П. Скоропадський був прихильником президентської демократичної республіки, але в той же час відзначав необхідність перехідної диктатури в ім'я порятунку країни від хаосу і більшовизму [626, с. 29]<sup>737</sup>. Ідеологія гетьманського правління відповідала інтересам лише землевласників, буржуазії, заможних селян, офіцерства тощо. Широкі народні маси її не сприймали, більш того, їх обурювали постійні реквізиції з боку німецько-австрійських військ, з якими тісно співпрацювала гетьманська варта [66, с. 48, 49]<sup>738</sup>. До того ж, гетьман проголосив курс на федерацію з білогвардійською Росією [718, с. 10]<sup>739</sup>. Така політика Скоропадського все більше віддаляла його від українського народу й наближувала крах його режиму.

Слід зауважити важливий внесок П. Скоропадського в розвиток української науки та освіти. Саме гетьман Скоропадський підтримав ідею створення Української Академії наук, схвалив концепцію та широкий проект її структури й функціонування, надав конкретну допомогу при вирішенні низки проблем забезпечення існування академії [806, с. 36]<sup>740</sup>. У перспективі Українська Академія наук мала стати не просто визначним науковим центром. Вона мала б формувати ідеологічні моделі суспільного й політико-правового розвитку української держави.

Закладені в 1918 році риси концепції УАН виявились історично перспективними, вони резонували з характерними прикметами наукового знання й ширше – духовної культури другої половини ХХ століття, є такими, що не втрачають своєї актуальності й до

<sup>736</sup> Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

<sup>737</sup> Пеленський Я. Передмова // Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – гудень 1918) ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія : НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України ; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – 495 с.

<sup>738</sup> Чубенко А. От террористической группы к повстанческому отряду / А. Чубенко ; автор вступ. ст. и состав.

В. Ф. Верстюк // Нестор Иванович Махно. Воспоминания материалы и документы. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 44-50.

<sup>739</sup> Сергійчук В. Будівничий самостійної України / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук, 2006. – 64 с.

<sup>740</sup> Ульяновський В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української Академії Наук / В. І. Ульяновський // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 26-38.

сьогодні [596, с. 33]<sup>741</sup>. На процес формування національно-свідомої та патріотичної інтелігенції – потужного рушія національного відродження вплинуло також відкриття двох перших українських державних університетів у Києві та Кам'янець-Подільському й історико-філологічного факультету в Полтаві [364, с. 119, 120]<sup>742</sup>. Однак, ні Гетьманат, ні згодом Директорія не спромоглися до творення національної та державної ідеології. Її ж відсутність і спричинила занепад цих державних утворень.

Незважаючи на спроби П. Скоропадського консолідувати суспільство, йому не вдалося об'єднати навколо себе різні кола громадянства, до чого значною мірою спричинилася безкомпромісна антиурядова діяльність соціалістичних партій і агітація більшовиків. Невирішеність аграрного питання разом із загальною політичною напругою призвела, врешті, до антигетьманського повстання [615, с. 40]<sup>743</sup>. Характер селянських рухів 1918 – початку 1919 років свідчить про перевагу в селянській боротьбі соціальних мотивів над національними. Боротьба проти гетьмана П. Скоропадського на певний час об'єднала різні напрямки селянських повстанських рухів, на хвилі успіху котрих і прийшла до влади Директорія УНР. Однією з найбільших помилок Директорії вважається ігнорування її лідерами приватновласницьких інтересів українського селянства, що призвело до зростання стихійних селянських виступів і зародження «отаманщини». Селянські загони наприкінці 1918 – на початку 1919 року намагалися повернути селянам поміщицьке майно, відібране у них за часів режиму П. Скоропадського [424, с. 212, 213]<sup>744</sup>. У своїй роботі, присвяченій Д. Чижевському, П. Феденко пригадував, що Чижевський називав головною причиною української руїни режим Скоропадського, що спирався на російські реакційні сили та на німецьке військо. Адже терор гетьманської «державної варти», знуцання поміщицьких каральних відділів над

<sup>741</sup> Немкович М. Роля Володимира Вернадського у створенні Української Академії наук // *Визвольний шлях*. – 2003. – Кн. 7. – С. 19-33.

<sup>742</sup> Завальнюк О. М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // *Український історичний журнал*. – 2008 – № 5. – С. 112-121.

<sup>743</sup> Отт-Скоропадська О. Павло Скоропадський : коротка хроніка життя (1873-1945) / О. Отт-Скоропадська, П. Гай-Нижник ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія : НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – С. 35-42.

<sup>744</sup> Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917-1921 рр. : співвідношення соціального і національного аспектів української революції / Н. А. Ковальова // *Революції в Україні у XX-XXI століттях : співзвуччя епох : матеріали I Міжнародної наукової конференції*, (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 210-215.

селянством, репресії проти політичних і культурних українських діячів – все це підготувало ґрунт для більшовицької пропаганди [811, с. 100, 101]<sup>745</sup>.

С. Литвин зауважив, що на початку 1919 року в Україні все більшою популярністю користувалися соціалістичні ідеї. Також, серед суспільного загалу ширилися радянофільські настрої. Настав час найбільшого полівіння мас. Соціалізм здобув позиції найвпливовішої ідеології в Україні. Більшість поєднувала його з сподіваннями на соціальні реформи, ліквідацію експлуатації, справедливий розподіл благ, боротьбу з великим капіталом, народоправну державу. Не бути соціалістом значило бути реакціонером, контрреволюціонером, ворогом земельних, громадських і політичних реформ [505, с. 245]<sup>746</sup>. Піддавшись на популістські соціалістичні й більшовицькі ідеологічні гасла, значна маса населення України сподівалася на негайне радикальне покращення життя. Однак, реальність була такою, що за спокусу щодо соціальних і економічних благ й ігнорування моральними й релігійними принципами, невдовзі довелося жорстоко розплачуватися, і не одному поколінню українців.

У період розвою УНР М. Грушевський репрезентував демократично-республіканські державницькі концепції, котрі йшли врозріз із державницькими концепціями представників українського монархізму та української гетьманської держави. Всі вони віддзеркалювали тогочасну державницьку ідеологію й державницькі домагання українського народу. Боротьба республіканців і гетьманців у ідеологічній площині, а також у конкретних питаннях відновлення та закріплення української державності мала місце протягом 1918 року й у пізніші роки [212, с. 115, 116]<sup>747</sup>. У 1919 році ідеологія УНР схиляється на ґрунт «європейської демократії», цебто буржуазної. На думку В. Ф. Солдатенка це був процес переродження УНР з революційної в дрібнобуржуазну формацію [757, с. 725]<sup>748</sup>. Хоча слід зазначити, що ідеологія УНР так і не була чітко визначена.

<sup>745</sup> Феденко П. Д. Чижевський (1894-1977) / П. Феденко // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 100-118.

<sup>746</sup> Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

<sup>747</sup> Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки / Л. Винар – Дрогобич : Відродження, 1992. – 184 с.

<sup>748</sup> Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.

Згідно свідчення С. Петлюри, ще з 1917 року мали місце недоліки в організації нації, а саме – відсутність достатньої кількості тих елементів, «хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності». Серед політичної еліти переважали «або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили в силу резолюцій». Серед політичних сил не існувало єдності, партійні інтереси переважали національні. Неузгодженість діяльності українських політичних сил, на думку Петлюри, виростала з ґрунту невиробленості державної ідеології, неоформленості волі народу [206, с. 124]<sup>749</sup>. Згодом, на еміграції С. Петлюра в своїй роботі «Ловці душ», стверджував про існування ідеології УНР [628, с. 239]<sup>750</sup>. Така суперечність, очевидно, зумовлена відсутністю в провідників УНР, зокрема – Петлюри, чіткої концепції державної ідеології.

На думку В. Сергійчука, на відміну від багатьох соціалістів, насамперед В. Винниченка, С. Петлюра одразу ж зрозумів, що з вояцтвом як власною збройною силою наш народ завжди пов'язував своє визволення й утвердження своєї державності. Проте, ще перебуваючи на посаді Голови Генерального Секретаріату В. Винниченка всіляко протидіяв створенню власної армії, наївно вважаючи, що з більшовицьким урядом Росії можна домовитися мирно, а відтак немає потреби готувати власні збройні сили до відсічі її можливої агресії, про що так наполегливо переконував у своїх виступах С. Петлюра [718, с. 4, 6]<sup>751</sup>. Вважаючи армію пережитком буржуазного ладу, Винниченко, як і низка інших діячів УНР, знаходився під впливом соціалістичних ідей і не розумів у той час підступності й лицемірної сутності більшовизму, котрий прикривав свою ідеологію соціалістичною демагогією.

Як зазначає, В. Солдатенко, В. Винниченко поряд з М. Грушевським став авторитетним ідеологом Української національно-демократичної революції, одним із найпослідовніших і найпринциповіших борців за втілення в життя виробленої концепції і стратегії державотворення. Саме його рукою писались перші три Універсали Центральної Ради, а четвертого – він був співавтором. Його першу

<sup>749</sup> Верстюк В. Ф. Симон Петлюра : політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 112-126.

<sup>750</sup> Петлюра С. В. Вибрані твори та документи / С. В. Петлюра ; уклад. Л. В. Голота. – К. : Фірма «Довіра», 1994. – 271 с.

<sup>751</sup> Сергійчук В. Будівничий самостійної України / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук, 2006. – 64 с.

належали й інші доленосні документи 1917 року. Й він пропонував конструктивні рішення й виходи зі складних ситуацій [752, с. 178]<sup>752</sup>. Запоруку успіху революційної боротьби В. Винниченко бачив в оптимальному поєднанні національних і соціальних чинників визвольних змагань [870, с. 213]<sup>753</sup>. Пізніше, вже на еміграції в своїй праці «Заповіт борцям за визволення», В. Винниченко, осмислюючи уроки української історії, зауважив, що вороги українського національно-державного відродження навмисно називали всіх національно свідомих борців за українську державність «петлюрівцями», себто немовби бандитами, на кшталт махновців, григоріївців та ін. Цим своїм виявом честолюбності С. Петлюра спричинився до затемнення і гальмування національно-державної свідомості народних мас, до великої шкоди всій боротьбі нашій. До цього додалась ще одна риса цієї людини: її органічна безпринципність. С. Петлюра не мав ніяких виразних, твердих ні соціальних, ні політичних, ні моральних, ні навіть національних принципів...» [216, с. 31]<sup>754</sup>. Спроба відхилити Петлюру та його прихильників від орієнтації на зовнішні сили з боку Винниченка не мала успіху. Відтак, він прагнув сформулювати її злочинну сутність [156, с. 9]<sup>755</sup>. Стосовно особи С. Петлюри В. Винниченко писав: «Не маючи своїх власних, твердих соціальних принципів і виконуючи імперативні накази своєї честолюбності, С. Петлюра був слухняним портпаролем тих груп українського суспільства, які лестили його честолюбність, які виявляли до його особи надмірну прихильність [216, с. 37]<sup>756</sup>. Під цими групами В. Винниченко мав на увазі, насамперед, представників колишнього царського чиновництва, землевласників й різного роду отаманів. Останні ж, на його, думку особливо шкодили українському національному руху.

На думку Р. Коваля, головною причиною суперечливих і неузгоджених дій провідників УНР стала відсутність авторитетного політичного українського центру – з

<sup>752</sup> Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.

<sup>753</sup> Шевченко В. Ф. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби / В. Ф. Шевченко, В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с. – [рецензія] // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 212-215.

<sup>754</sup> Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.

<sup>755</sup> Білоус В. С. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. С. Білоус // Політологічний огляд : реф. зб. – [вип. 2] ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Академпрес, 1995. – С. 5-16.

<sup>756</sup> Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.

чіткою державницькою метою, з власною ідеологією й політикою, власними цінностями та національно зрілою елітою. Українська інтелігенція винниченківського штабу перебуваючи в наркотичній залежності від того, що скажуть у Москві, лише вдавала, що будує Українську державу [423, с. 34 ]<sup>757</sup>.

У мемуарах Ю. Тютюнника досить виразно прослідковуються ідеологічні розходження частини старшин армії УНР із політикою С. Петлюри. Зокрема, автор зазначає, що в міру його знайомства, від 1917 року, з провідниками української політики та війська, все більшим ставало переконання, що «партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантюризм, відсутність державного розуму і такту, нечесність у відношенні до своїх співробітників і однодумців, крадіжка державних грошей, гра на інстинктах товпи, безволя, допущення низки погромів, грабунків і авантур – все це було, все мало місце» [63, с. 23, 24]<sup>758</sup>. Безперечно, ці мемуари написані не без впливу ДПУ, проте загальна ситуація та атмосфера в керівництві УНР, у них передана досить влучно.

Командувач української армії під час Першого Зимового походу М. Омелянович-Павленко писав, що, «опинившись у самому серці України, Армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажаннями селянської маси, що повстанців тих із себе видавала; також Армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу, бо, зрештою, вже не було родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з (українським) військом» [423, с. 110, 111]<sup>759</sup>. Але вдало проведений з погляду військової організації Зимовий похід був досить скептично оцінений Головним отаманом. Він хотів, щоб армія встановила постійний контроль над окремим регіоном і відкрила регулярний антибільшовицький фронт. Не применшуючи героїзму старшин і вояків, що брали участь у поході, С. Петлюра проте розцінив його наслідки як доказ неспроможності М. Омеляновича-Павленка мислити категоріями державних інтересів

<sup>757</sup> Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. М. Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 288 с.

<sup>758</sup> Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. О. Тютюнник ; передм. М. Любченка. – [репринтне відтворення видання 1924 року]. – К. : Україна, 1990. – 109 с.

<sup>759</sup> Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. М. Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 288 с.

[427, с. 94]<sup>760</sup>. Однак навряд чи сам С. Петлюра належним чином сповідував принципи державних інтересів. Оскільки задля цього необхідно було б щонайменше підтримувати (а не критикувати із-за власних якихось суб'єктивних причин) кращих своїх воєначальників і всіляко забезпечувати єдність українських антибільшовицьких сил, а не сіяти між ними непорозуміння та розбрат.

Більшовики досить вдало проводили політику розшарування селянства, створюючи комітети незаможних селян, т. зв. комнезами, котрі ставали форпостами нової влади та провідниками її впливу в українському селі і, зрозуміло, також послаблювали спротив українського селянства [765, с. 118]<sup>761</sup>. Охрестивши армію УНР і союзні з нею повстанські загони бандитськими, більшовики добре усвідомлювали, що їх найлютішим ворогом був український самостійницький рух. Цю загрозу становило не тільки українське військо, а й широкі маси народу, який поділяв і підтримував самостійницьку ідею, а отже – політику УНР [472, с. 47]<sup>762</sup>. Для посилення боротьби з національно-визвольним рухом, що кваліфікувався як політичний злочин проти більшовицької державності, було прийнято спільну постанову ВУЦВК та Раднаркому. Відповідно до неї повітові політичні бюро ставали самостійними відділами повітових виконкомів. Низові карально-репресивні органи виконували тільки слідчі функції. Після завершення розслідування справи передавалися ними по підсудності. Вся робота політбюро здійснювалася не на підставі законів, а згідно з особливою інструкцією, розробленою ВУНК спільно з наркомом юстиції та внутрішніх справ, про зміст якої знали тільки керівники карального апарату [876, с. 131]<sup>763</sup>. М. Чеботарів у своїх спогадах зауважив, що в міру поширення на українські терени більшовицького режиму, зростали повстанські загони, котрі виступали на боротьбу з цією окупаційною силою. Однак, уряд УНР не скористався цим, і всі спроби підпорядкувати

<sup>760</sup> Ковальчук М. Невідома сторінка історії УНР : Симон Петлюра та діяльність «військової опозиції» в 1920-1921 рр. / М. Ковальчук // *Визвольний шлях*. – 2004. – Кн. 5. – С. 91-103.

<sup>761</sup> Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. / І. В. Срібняк // *Український історичний журнал*. – 2001. – № 5. – С. 107-120.

<sup>762</sup> Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

<sup>763</sup> Шитюк М. М. Еволюція карально-репресивної системи в радянській Україні // *Український історичний журнал*. – 2001. – № 3. – С. 128-142.



повстанський рух «були настільки примітивні, настільки нереальні і нежиттєві, що годі було сподіватися якихось позитивних наслідків» [65, с. 26]<sup>764</sup>. Незважаючи на відсутність у лідерів УНР чіткого державницько-самостійницького спрямування, протягом 1921 року повстанські групи армії УНР, зокрема – під командуванням отаманів Брови, Орлика, Шевченка та інших – продовжували боротьбу. При цьому, вона мала досить виразну ідеологічну направленість і спрямовувалась, насамперед, проти чекістів і комуністів. Про це, серед іншого, свідчать накази партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР [70, с. арк. 1, 2]<sup>765</sup>.

Низка помилок і упущень С. Петлюри, як і його ігнорування (чи можливо нездатність) оформлення ідеологічної доктрини державотворення закономірно привели до появи опозиції його керівництву. На думку М. Ковальчука, діяльність очолюваної генералом М. Омеляновичем-Павленком «військової опозиції» зводилася до спроб усунути від влади Головного отамана С. Петлюру та встановити режим військової диктатури. На відміну від традиційної «отаманщини» 1918-1919 років, «військова опозиція» М. Омеляновича-Павленка застосовувала методи політичних інтриг, а не збройного перевороту, чи відкритого виступу проти С. Петлюри. При цьому внутрішній розбрат підривав бойовий дух українського вояцтва, а це, у свою чергу не сприяло перемозі над зовнішнім ворогом [427, с. 103]<sup>766</sup>. Слабкість «військової опозиції» М. Омеляновича-Павленка не привела до зміни політичного курсу УНР. А сама її поява, серед іншого, засвідчила, що без чіткої державницької ідеологічної доктрини розвій національно-визвольних змагань фактично був унеможливлений.

З огляду на агресивність і гнучкість більшовицької політики (терористична тактика «воєнного комунізму», запровадження непу тощо), стратегічні упущення й помилки командування та відсутність єдності серед різних українських революційно-повстанських формувань боротьба військ УНР (включно з Зимовими походами) була

<sup>764</sup> Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина М. Чеботаріва) : Науково-документальне видання / М. Чеботарів ; вст. стаття : В. Сідак. – К. : Темпора, 2003. – 288 с.

<sup>765</sup> Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5 : Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР. Наказ командуючому Четвертою повстанською групою отаману Брові, спр. 66646, т. 22, 5-5 зв. арк.

<sup>766</sup> Ковальчук М. Невідома сторінка історії УНР : Симон Петлюра та діяльність «військової опозиції» в 1920-1921 рр. / М. Ковальчук // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 5. – С. 91-103.

приречена. Однак, прості бійці та старшини, усвідомлюючи безперспективність боротьби, показували нерідко велич духу й прояви героїзму.

А провідники УНР, у цей же час або вирушали за кордон, або ж йшли на співпрацю з більшовиками. Приклади В. Винниченка, М. Грушевського та інших діячів, котрі поверталися з еміграції й тим самим повністю визнавали більшовицький режим, свідчать про те, що їх теоретизування щодо творення самостійної української держави залишалися голими деклараціями. Насправді ж вони діяли в руслі соціалістичної та соціал-демократичної ідеології.

Однак, факт укладення в 1921 році угоди між представником уряду УНР Максимом Славинським і Володимиром Жаботинським про створення єврейської збройної сили – жандармерії при війську УНР під час майбутнього планованого походу на підрадянську Україну, свідчив про визнання прогресивними єврейськими діячами (насамперед – Володимиром Жаботинським) того, що в часи Визвольних змагань уряд УНР намагався поборювати погроми, але не мав успіху через безладдя та анархію в Україні. У той же час, така позиція зазнала різкої критики з боку численних єврейських кіл і преси, які вважали, що з урядом УНР не слід мати жодних контактів з двох причин: по-перше, вони покладали на цей уряд відповідальність за погроми, а по-друге, боялися зіпсувати свої взаємини з більшовицькою Москвою. При тому, що ці взаємини не мали жодних перспектив, оскільки більшовики завжди ставилися до сіонізму різко негативно [356, с. 12, 19]<sup>767</sup>.

Відтак, звинувачення С. Петлюри в потуранні проявів бандитизму виглядають безпідставними. Безперечно, що ідеологічна лінія його державотворчої політики спрямовувалась на конструктивні рішення та аргументи. Проте, брак фаховості та ціла низка інших об'єктивних і суб'єктивних чинників унеможливила їхню реалізацію.

Розвиток української національної ідеології нерозривно пов'язаний з іменем видатного вченого, державного діяча періоду УЦР – С. Єфремова. В уряді УНР він обіймав посаду Генерального секретаря міжнаціональних справ. При цьому, згідно визначення О. Гонтара, займав послідовну інтернаціоналістську позицію у

<sup>767</sup> Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський ; пер. вступна ст. та коментар. І. Клейнера. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136 с.

національних питаннях [260, с. 6]<sup>768</sup>. На початку революції С. Єфремов намагався поєднати підтримку нової влади, що спиралася на народну довіру, з традиційною опозицією до влади як силовій інституції. Звідси його вагання щодо самочинного проголошення І Універсалу та тези про необхідність для УЦР опанування насамперед «неформальної влади», заснованій на моральній підтримці населення, але без певної відповідальності. Вже під час революції позиція Єфремова була орієнтована на використання правових методів і розвиток місцевого самоврядування – як запоруку належного державного будівництва [161, с. 25, 27, 28]<sup>769</sup>. Однак, така поміркована політика не могла принести якихось позитивних результатів у період, коли Україна перебувала під постійною загрозою окупації з боку більшовицької Росії.

Брак власної національної ідеології та політичної думки приводили до того, що частина української найвідомішої провідної верстви (яких на початку ХХ століття називали «щирими українцями») долю України ставили у повну залежність від поступового розвитку, так званої Російської демократії. Москвофільству Д. Донцов протиставляв українську самостійницьку політику, тобто політичний ідеал суверенної української нації, її духовності й культури. Його передбачення, що москвофільство і малоросійство приведе нашу націю до катастрофи, здійснилося в 1917-1921 роках під час національно-визвольних змагань. Тодішні українські політики драгоманівського виховання, в руках яких перебувала доля України, виявилися такими недолугими, що навіть після національної катастрофи не схаменулися, залишившись вірними своїм москвофільсько-драгомановським переконанням. Я. Грицак вважає ідейним збоченням тогочасного українства притаманність йому духу народництва, революційної романтики та соціального утопізму [277, с. 127]<sup>770</sup>. Не уникнув цього впливу й М. Грушевський, який навіть у 1920 році критично ставився до ідеї незалежності

<sup>768</sup> Гонтар О. В. Сергій Єфремов у проводі Української Центральної Ради / О. В. Гонтар // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 4-7.

<sup>769</sup> Бойко В. М. Сергій Єфремов та місцеве самоврядування доби Української революції / В. М. Бойко // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 2-29.

<sup>770</sup> Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 124-131.

України [94, с. 271]<sup>771</sup>. Роздумуючи над проблемою самостійності федеративної радянської республіки, Грушевський вкотре схилився до старої народницької «ідеології» [360, с. 113]<sup>772</sup>. Народники, зокрема М. Грушевський, орієнтувались у своїх проектах української держави здебільшого на традиційність, водночас застосовуючи психолого-антропологічні характеристики російського, українського й польського народів, характерні для сучасної політичної антропології та біхевіористського підходу в політичній науці [595, с. 162]<sup>773</sup>. Перерісши погляди народницької інтелігенції, М. Грушевський, все ж, з певним застереженням ставився до самостійницької ідеології. Він тривалий час дотримувався думки про можливість поєднання самостійництва з федералізмом.

Народницька ідеологія, поряд із відсутністю необхідного політичного й державного досвіду в лідерів Центральної Ради й їх розумінням суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети, стали одною із слабких сторін української революції. Ще більшою мірою ця вада була притаманна широким українським масам, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної держави. Ідея державності, на думку низки українських істориків, не посіла гідного місця в українській анархічній ментальності [389, с. 52]<sup>774</sup>. У той же час, документальні матеріали свідчать, що навіть у 1922 році, а певною мірою й надалі, боротьба українців за свою державність не припинялася [78, арк. 1, 78, 79]<sup>775</sup>; [79, арк. 22]<sup>776</sup>. Ю. Липа закликав подивитися на українські визвольні змагання як на битву титана, на які, як і на всі речі людського світу, слід дивитися з нутра власної нації (раси), зсередини національного «Я». На його думку, лише завдяки належній оцінці власних духовних скарбів, можливими є побудова української держави та досягнення

<sup>771</sup> Алетіяно Є. Слово як криця / Є. Алетіяно // Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 3-4. – С. 259-276.

<sup>772</sup> Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125.

<sup>773</sup> Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Кн. 1. – Київ-Донецьк : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; ДІВД при ДонДУ, 1998. – 392 с.

<sup>774</sup> Історія України: нове бачення : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996 – . – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 494 с.

<sup>775</sup> САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 12094, 110 арк.

<sup>776</sup> САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 271, 47 арк.

рівня великих європейських народів [495, с. 355]<sup>777</sup>. Специфіка українського національного руху, як і низки інших, полягала в наявності провідників, які не лише втілювали настрої, ментальні засади свого народу, а й активно формували їх. Серед провідних поборників українських національних інтересів, поглиблення процесу державотворення, розбудови власного війська особливо виділялася постать І. М. Луценка. Він належав до провідних представників українського національного руху кінця XIX – початку XX століття. У його світогляді поєднувалися загальнолюдський гуманізм і український націоналізм, що було властиво для більшості вітчизняних політичних діячів того часу. Своєрідність І. Луценка полягала у тому, що він досить швидко зробив вибір на користь останнього. Щоправда, його не сприйняла більшість української інтелігенції, що була проіннята ідеями драгоманівського автономізму. Власне, в цьому й полягала трагедія українців, наслідки котрої відчуються й досі [225, с. 94, 99, 104]<sup>778</sup>.

Лідери українського національно-революційного руху по-різному оцінювали рушійні сили революції. С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Прокопович, які висловлювали правоцентристські погляди, вважали, що доля української державності залежатиме від позиції «середнього класу», забезпечених верств суспільства. На противагу їм М. Порш, П. Христюк та інші «ліві», вказуючи на соціальну диференціацію, доводили необхідність врахування інтересів малозабезпечених, трудових низів [683, с. 42]<sup>779</sup>. Соціалісти (І. Мазепа, В. Винниченко та ін.) також вбачали головну причину поразки в низькій національній і політичній свідомості народних мас. І. Мазепа, зокрема стверджував, що під час революції 1917 року вирішальну роль відіграли не ті чи інші політичні ідеології або форми державного ладу, а передусім «загальний маловідрадний стан українського суспільства, як наслідок довгої попередньої неволі» [524, с. 11]<sup>780</sup>. Представники емігрантського

<sup>777</sup> Цит. за : Липа Ю. Твори : в 10 т. / Ю. І. Липа. – Львів : Каменяр, 2005 – . – Т. 2 : Проза : Нотатник. – 2006. – 357 с.

<sup>778</sup> Вінцковський Т. С. Іван Луценко українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. / Т. С. Вінцковський, О. Є. Музичко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 94-106.

<sup>779</sup> Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт ; передмова академіка НАН України П. Т. Тронька. – К. : Пошукове-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 352 с.

<sup>780</sup> Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – [Б. м. в.] : Прометей, 1949 – . – Ч. 2 : Проблема відродженої України. – 163 с.

консервативного табору (В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Кучабський та ін.), перекладала всю вину на українську революційну еліту. Керівники Центральної Ради та Директорії звинувачувались у соціалістичному експериментуванні, нерозумінні державних інтересів, свідомому відштовхуванні від управління державними справами фахових і досвідчених кадрів лише на тому ґрунті, що вони не були соціалістичними або за своїм походженням піднімалися вище селянства й інтелігенції. Єдиним світлим моментом в українській революції вважалося гетьманування П. Скоропадського, але його держава, мовляв, впала під ударами української соціалістичної «гайдамаччини».

Таким чином, основна дискусія велася навколо того, хто винуватий – народ чи еліта. При цьому, аргументація обох сторін зводилася до наступного: слабка соціальна база українського національного руху як результат нерозвинутості соціальної структури української нації; недостатня відданість ідеї державності з боку революційних еліт, які творили лівоцентристські коаліції й перебували при владі, з перервою у вигляді Гетьманату, від 1917 до 1920 року, і замість державницької ідеї вони пропонували народницький націоналізм або доктринерський соціалізм [277, с. 124, 125]<sup>781</sup>. Варто погодитися з Я. Грицаком у тому, що проблем дискусійного характеру серед українського політикуму періоду української революції та й на еміграції було достатньо. Можливо, що навіть дискусії наукового та громадсько-політичного рівня на еміграції перевершили власне ті зусилля, що докладалися для формування державної ідеології в період УНР. Однак, не варто все ж применшувати ступеня зовнішньої агресії, насамперед, з боку Москви. Котра здійснювалася з допомогою широкого спектру засобів: ідеологічного політичного, військового тощо.

Невдачі Директорії УНР у процесі державотворення активізували суспільно-політичну діяльність противників республіканського уряду. Саме в цей час В. Липинський створює концепцію класократичної трудової монархії. Аналізуючи поразку національно-визвольних змагань, Липинський однією з головних її причин вважав відсутність чіткої концепції побудови держави, а також «брак єдності між

---

<sup>781</sup> Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 124-131.

нашими провідниками» [614, с. 134]<sup>782</sup>. Ідеалом своєї держави В. Липинський вважав «класократичну монархію», «класократію», котра трактувалася як такий тип устрою, що характеризується рівновагою відносин між активною меншістю (національною аристократією) і пасивною більшістю (населенням країни), між владою та свободою, між силами консерватизму й прогресу. Провідною рисою такої влади є конституційна монархія, у вигляді «дідичного» гетьманату в Україні [667, с. 335]<sup>783</sup>. Однак, концепція «класократичної монархії» виявилася консервативною утопією, котра не могла стати реальністю. Намагання ж Липинського побачити в гетьманаті Скоропадського ідеалізовану ним «класократію» було лише спробою видати бажане за дійсне [452, с. 446, 447]<sup>784</sup>. В. Липинський не вірив, що українська демократія може сконсолідувати націю та побудувати незалежну державу. Він гостро критикував нав'язувану уенерівським проводом формулу, що «народ, мовляв, вирішить виборами, які з його провідників найкращі; і ці, що одержать більшість народних голосів, будуть мати право по-своєму будувати нашу державу». Відтак, він наголошував на особливій ролі еліти нації та інституту монарха (гетьмана), завдяки якому народ мав би свободу контролювати та критикувати провідників [54, с. 415-418]<sup>785</sup>. Я. Дашкевич зауважив, що спадкоємцям козацького «племени Яфетового» – носіїв «української національної ідеології та віри української, з якої виріс Шевченко, з якої виросло наше відродження, з якої вирости ми – це стара віра колишньої старшини козацької», В. Липинський протиставляв соціалістичну інтелігенцію – як основну складову частину українського Хама та інших послідовників останнього: виконавців каральних експедицій за Гетьманщини 1918 року (грабіжників, пройдисвітів і провокаторів, що навмисно й свідомо дискредитували серед селянських мас ідею Української держави),

<sup>782</sup> Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / Т. Осташко // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – К. : Смолоскип, 2003 – . – Т. 1. – С. 119-152. – («Архів»).

<sup>783</sup> Приймак О. О. Хліборобський клас як провідна верства концепції українського державотворення В. К. Липинського / О. О. Приймак // Роль науки та суспільства у формуванні моральної особистості : матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк : ІППШ «Наука і освіта», 2009. – С. 331-337.

<sup>784</sup> Кралюк П. В'ячеслав Липинський: від «хлопомана» до «хлопофоба» / П. Кралюк // Війни і мир, або «Українці – поляки : брати/вороги, сусіди...» ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : В-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 441-448.

<sup>785</sup> Лист до Дмитра Гроголинського від 16 грудня 1924 року // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – К. : Смолоскип, 2003 – . – Т. 1. (А-Ж). – С. 414-420. – («Архів»).

представників поміщицтва тощо [312, с. 64, 65]<sup>786</sup>. Як представник аристократичної верстви, і в той же час – щирий український патріот, В. Липинський рішуче й безкомпромісно викривав те низьке й вульгарне, що було притаманне практично кожній верстві суспільства – хамське, як похідне від Хама. У цьому образному понятті мислитель позначив те, що стояло на перешкоді розвитку духовності та нації. При цьому, він як романтик-ідеаліст виступав не просто ідеологом консерватизму чи монархізму, а насамперед – національної елітарності.

Є. Маланюк був переконаний, що на процес формування української особистості індивідуально та інтегрально, у вигляді нації та на духовний розвиток українців, загалом, впливають негативно «малоросійські нахили, своєрідні духові лінощі, зловісні й не до кінця переборені гоголівські комплекси, обважнілий розум, що традиційно «спізняється» і ослаблені рефлекси». Одним із наслідків цього була своєрідна, хоч і двозначна, «ідеологія» малоросійства [273, с. 365-368]<sup>787</sup>. За найбільший трагізм історії українського народу Маланюк вважав те, що національне тіло лише спорадично породжувало «голову» [534, с. 116]<sup>788</sup>. Історія в черговий раз показала неготовність української провідної верстви повести народні маси на боротьбу за свою незалежність і державність у період визвольних змагань 1917-1921 років. І провина поразки лежить на саме на провідниках: Винниченках, Грушевських та інших керівниках Центральної Ради та Директорії, котрі надто довго тішили себе проросійськими та соціалістичними ілюзіями, втративши унікальну можливість зорганізувати значні військові сили, що знаходилися в їх підпорядкуванні, на захист України.

Слід зауважити, що все ж окремі особи того часу мали мужність і дух зберегти свою честь навіть в умовах перебування під пильним оком ДПУ. Так, Юрко Тютюнник наприкінці 1920-х років проявляв риси вольової та безстрашної людини з підвищеним почуттям власної гідності. Своєю поведінкою в Україні в цей період він довів

<sup>786</sup> Дашкевич Я. Хам чи Яфет : В'ячеслав Липинський і українська революція / Я. Р. Дашкевич // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994 – . – Т. 1. – С. 60-67.

<sup>787</sup> Гринів О. Українська націологія : від другої світової війни до відродження держави / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.

<sup>788</sup> Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти) / Є. Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.



опозиційність політиці комуністів [867, с. 105]<sup>789</sup>. Добре розуміючи, що влада йому цього не простить, він все ж не зраджував своїй ідеології. Проте, більшовизм прагнув знищити в Україні все, що хоч якоюсь мірою свідчило про національні традиції та національний дух.

Я. Дашкевич підкреслив, що Україна не від сьогодні стала полігоном для реалізації чужих, також дуже кривавих й оплачених втратою національної незалежності, ідеологічних конструкцій. Особливо яскраво проявилось це у 1917-1921 та наступних роках [310, с. IV].<sup>790</sup> Спочатку соціалістичні ідеї, а згодом – більшовицька ідеологія нівелювали практично все національно-духовне в Україні, що не було знищене століттями російським самодержавством.

Ідеологічна політика УНР являла собою альтернативу буржуазно-поміщицькому ладу, з одного боку, а з іншого – пролетарському руху, керованому більшовицькою партією. Однак, лідери УНР не спромоглись відстояти навіть ідею власної держави. Насамперед тому, що не змогли повністю зрозуміти, а відтак і відстоювати справжні національні цінності. Відповідним чином, вони й не мали загальнонародної підтримки, оскільки переважно все те, що ними декларувалось, не відповідало дійсним інтересам українського народу.

М. Сціборський засвідчив, що події 1917-1920 років продемонстрували нездатність українських партій (штучно створених західноєвропейськими доктринами, при цьому, зазвичай, з тавром «общеросійських» політичних і культурних ідей), за своїм ідеологічним змістом і політичним впливом, бути конструктивним чинником державного унезалежнення й суспільної організації української нації. у цей період всі без винятку українські партії зазнали банкрутства й компрометації [777, с. 98]<sup>791</sup>. Однією з найважливіших причин падіння УНР була відсутність з'єднаної політичної національно свідомої еліти, яка б змогла повести за собою широкі народні маси. Українська політична еліта була вишколена в російських соціалістичних гуртках, не

<sup>789</sup> Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник / О. Л. Шатайло. – Львів : Світ, 2000. – 144 с.

<sup>790</sup> Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Р. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.

<sup>791</sup> Сціборський М. Націократія / М. О. Сціборський. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.

була самостійною, не опиралась на національну ідею та ідею власної державності, а йшла у фарватері соціалістичної інтернаціонально-централістичної російської ідеї, кидалась від ідеї дружби і братерства з російськими більшовиками-соціалістами та національною автономією [386, с. 17]<sup>792</sup>.

Тривале перебування лідерів УНР під впливом соціалістичних й автономістсько-федералістських ідей негативно позначилося на розвитку українського національного визвольного руху та державницької ідеології. Постійне озирання на революційні перетворення в Росії, віра в те, що національні проблеми можна вирішити в межах єдиного загальноросійського революційно-демократичного фронту спричинили упущення того шансу, котрий давав українцям можливість творення власної самостійної держави.

#### **4.2. Ідеологічні процеси на західноукраїнських землях у період національно-визвольних змагань 1917-1921 років**

У силу історичних обставин, що склалися на західноукраїнських землях на початку ХХ століття, розвиток державницької ідеології був досить притлумлений. Це, насамперед, пояснювалось бездержавним станом і по суті – колоніальним становищем краю. У цих умовах розвиток національної, а тим більше – державної ідеології був практично унеможливлений. Однак, процес національного відродження, що охопив західноукраїнські землі у ХІХ столітті, та події першої світової війни внесли свої корективи в характер ідейно-політичного розвитку на Західній Україні. Саме в зазначений період виникають й особливо проявляються ті суспільно-політичні тенденції, котрі визначали ідеологічну спрямованість передових і національно свідомих представників громадськості краю протягом ХХ століття.

Початок ХХ століття на Закарпатті в суспільно-політичному відношенні характеризувався пошуком національної ідентичності населення краю. Більшість, не зважаючи на активну мадяризацію, усвідомлювала себе русинами-українцями. Однак, тривале ідеологічне протистояння проукраїнського, мадяронського та

<sup>792</sup> Іванченко Р. П. Українська державність в 20-90-х рр. / Р. П. Іванченко. – К. : МІЛП, 2000. – 256 с.

москвофільського напрямів мало численні приклади проявів жорстокого переслідування інакомислячих. Часто воно пов'язувалось з релігією. Так, під час першої світової війни, коли російські війська відступили із Закарпаття, то по всьому краю почався страшний мадярський терор. Особливо нещадним було переслідування православних [377, с. 114]<sup>793</sup>. Така тенденція стала особливо виразною дещо пізніше по відношенню до усіх русинів-українців, а не лише православних. Особливо, коли ті виявляли самостійницькі прагнення та рішучість позбутися мадярської влади й налагодити процес власного державотворення.

У суспільно-політичному розвитку західноукраїнських земель початку ХХ століття значну роль відіграв феномен Українських Січових Стрільців. Напередодні Першої світової війни, усвідомлюючи небезпеку наростаючих військово-політичних конфліктів у світі та Європі, українське громадянство Галичини (головно молодь) все більше переймалося тим, що українців буде втягнуто у вир війни і вони змушені будуть воювати в лавах чужої армії, гинути за чужі інтереси. Щоб не бути зведеною до ролі «гарматного м'яса», ця молодь схилилась до актуалізації української проблеми [475, с. 227]<sup>794</sup>. Рух Українських Січових Стрільців відзначався своєю ідеологічністю. Порятунком від повної поразки в січні-лютому 1918 року Центральної Ради, активна участь у відновленні УНР наприкінці цього ж року, а також інші яскраві сторінки історії «усусів» свідчать про особливу їх роль у процесі державотворення даного періоду.

Витоки ідеології січового стрілецтва слід вбачати в діяльності таких галицьких товариств, як «Сокіл», «Пласт», «Український січовий союз» тощо. У 1912 році І. Чмола почав видання першого українського військового, ідеологічного й фахового журналу «Відгуки». У ньому було досить чітко з'ясовано ідеологічні основи українського стрілецького руху, його програмові засади та основну мету [689, с. 30]<sup>795</sup>.

<sup>793</sup> Иеромонах Сергей (Цюка М.) Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия / Иеромонах Сергей (М. Цюка). – Загорск : Троице-Сергиева Лавра, 1960. – 319 с.

<sup>794</sup> Курах М. Січово-стрілецькі формації в українських арміях / М. Курах // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 227-235.

<sup>795</sup> Ріпецький В. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / В. Ріпецький. – Львів : Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1992. – 347 с.

1 грудня 1912 року у Львові було створено Український Січовий Союз. І напередодні першої світової війни січовий рух об'єднував понад 74 тисячі галицького й буковинського юнацтва [503, с. 6]<sup>796</sup>. В. Кучабський відзначив, що легалізація УСС швидко спопуляризувала українську національно-військову справу, але одночасно ускладнила її ідеологічний характер. Зокрема, в поглядах більшості членів українських стрілецьких товариств переплелися дві суперечливі ідеї: самостійницько-державницька й австрійсько-лоялістична [479, с. 20, 21]<sup>797</sup>. Проте, провідним ідеологічним чинником «усусів» протягом усього їх існування був розвиток українського національного самоусвідомлення.

В. Потульницький звернув увагу на ті ідейні впливи, що спричинилися до формування світогляду В. Кучабського. Так він, ще в юнацькі роки, одягнувши мундир січових стрільців, глибоко проникся ідеологією цього військового об'єднання. Думки про особливу роль армії в державотворенні, військові традиції увійшли в плоть і кров майбутнього вченого, вплинули на всі його подальші наукові пошуки [659, с. 126]<sup>798</sup>. Слід зауважити, що в міжвоєнний період, поряд з В. Липинським та іншими мислителями, В. Кучабський увійшов до плеяди ідеологів майбутнього національно-державницького розвитку України.

Складним випробуванням морального духу січового стрілецтва стало ганебне рішення австро-угорського імператора від 4 листопада 1916 року, який замість обіцяного права на відокремлення та заснування державності надавав Галичині статус автономії й фактично віддавав її полякам [504, с. 43, 44]<sup>799</sup>. Це утверджувало галичан у переконанні, що надіятися можна лише на свої сили та на боротьбу за власну державу.

Присутність у містах і селах Закарпаття Українських Січових Стрільців й інших українських з'єднань значною мірою посприяла процесу пробудження національної свідомості українців краю. Січові стрільці були активними ініціаторами Акту злуки 22

<sup>796</sup> Литвин М. Р. Українські Січові Стрільці : до 500-річчя козацької слави / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 2005. – 32 с. – (Сер. 5, Вдумливим, допитливим, кмітливим (ВДК) ; № 1).

<sup>797</sup> Кучабський В. Від первочинів до Проскурівського періоду / В. Кучабський // Історія січових стрільців : Воєнно-історичний нарис ; за ред. Н. П. Ганник, В. А. Дмитренко, 1992. – С. 12-201.

<sup>798</sup> Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.

<sup>799</sup> Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Каменярь, 1991. – 200 с.

січня 1919 року, як вирішального етапу на шляху створення єдиної Української держави [256, с. 29, 30]<sup>800</sup>. Загалом слід особливо підкреслити значну роль січових стрільців у налагодженні культурно-просвітницької роботи серед населення тих населених пунктів, де вони базувалися.

Протягом 1918-1919 років, у лавах Української Галицької Армії, Українські Січові Стрільці, в надзвичайно складних умовах боротьби, неодноразово демонстрували прояви героїзму й висоти національного духу (під час «Чортківської офензиви» у червні 1919 року тощо) [621, с. 11, 12]<sup>801</sup>. Але в умовах війни на декілька фронтів (при цьому поляки та білогвардійці всіляко підтримувалися країнами Антанти), без належного забезпечення ліками й спорядженням, а головне – без політичної та ідеологічної консолідації українських сил ця боротьба була приречена.

Ю. Тютюнник у своїх споминах зауважив, що Українська Галицька Армія була знищена не стільки від зброї ворогів, як внаслідок самознищення – через моральний розклад, що зневірює та деморалізує саму націю, а на армію накладає пляму ганьби [62, с. 156, 157]<sup>802</sup>. Добре розуміючи, що влада йому цього не простить, він все ж не зраджував своїй ідеології. Більшовики свідомо прагнули саме в такий спосіб знищити найбільш боєздатну й дисципліновану частину війська УНР.

Успіхи українства Наддніпрянщини та державотворчі змагання Центральної Ради надихали громадськість Галичини та Буковини до рішучих дій у напрямі забезпечення українському народові досягнення повної державно-правової самостійності та соборності усієї етнографічної української території. Згодом до цієї ідеї долучилися й інші українські землі – Закарпаття, Холмщина, Підляшшя, Волинь. Однак, на відміну від Великої України, де з різною інтенсивністю, але проходив переговорний процес між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, де стан революційної демократії, що межував з анархією, дозволяв практично втілювати принципи автономії; в Австро-Угорщині ці процеси фактично блокувалися

<sup>800</sup> Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину / І. Головацький. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 32 с.

<sup>801</sup> Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський / О. Панькевич. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 32 с.

<sup>802</sup> Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. / Ю. О. Тютюнник. – Львів : Універсум, 2004. – 192 с.

центральною урядом, а межуючими націями – угорцями в Закарпатті, поляками в Галичині, українцям взагалі відмовлялося не лише в праві на автономію, але й існуванні як окремішньої нації [914, с. 40, 41]<sup>803</sup>.

Політичні сили Закарпаття прагнули до об'єднання з Галичиною та соборною Україною. У вересні 1918 року на одному з таємних зібрань було вирішено розпочати підготовку акції злуки з українськими землями. Серед членів цієї групи виділялися відомі пізніше громадсько-політичні діячі українського спрямування: А. Волошином, В. Гаджега, І. Фленько та ін. Внаслідок діяльності цієї групи інтелігенції розпочався процес національного самоусвідомлення місцевого населення краю [782, с. 116]<sup>804</sup>. У кінці жовтня 1918 року з Ужгорода до Української парламентської репрезентації у Відні провідним народовцем Августином Волошином був відправлений Августин Штефан з дорученням зібрати інформацію та отримати вказівки щодо подальшої діяльності політичних сил Закарпаття [131, с. 469].<sup>805</sup> Відтак, ідея соборництва найбільш свідомих закарпатських громадсько-політичних діячів підкріплювалася успіхами Західноукраїнської народної республіки на ниві державотворення.

Важливим ідеологічним чинником розвитку державницької ідеї на Закарпатті стало проголошення 8 листопада 1918 року на народних зборах у Ясінях прагнення з'єднатися з своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною [196, с. 124]<sup>806</sup>. Створення Гуцульської республіки – першого українського державного утворення на території Закарпаття – засвідчило ідейну готовність карпатоукраїнців боротися за своє національне визволення та розвивати державне будівництво в контексті загальноукраїнського.

Разом із галицькою делегацією в урочистостях з нагоди проголошення Акту соборності 22 січня 1919 року взяла участь делегація українців Закарпаття,

<sup>803</sup> Яремчук В. Д. Вплив державотворення в Наддніпрянській Україні на розвиток національно-визвольного руху у західноукраїнських землях / В. Д. Яремчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 38-45.

<sup>804</sup> Токар М. Августин Волошин : портрет політичного лідера / М. Ю. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 12. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 115-129.

<sup>805</sup> Баран З. Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин (міся Теофіля Окуневського) до Угорщини на початку 1919 року) / З. Баран // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXXXIII. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 468-481.

<sup>806</sup> Вегеш М. М. Карпато-Українське державотворення: до 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатоукраїнської України / М. М. Вегеш, М. Ю. Токар. – Ужгород : В-во УжНУ «Говерла», 2009. – 536 с.

маніфестуючи тим самим волю закарпатського населення належати до однієї Української держави [586, с. 205, 222]<sup>807</sup>. А напередодні – 21 січня 1919 року в м. Хуст відбулися Всенародні збори українського населення комітетів, в якому взяли участь 420 делегатів із 175 сіл міст краю. Під головуванням М. Брацайка збори прийняли постанову, де, серед іншого, йшлося про те, що комітати, заселені русинами-українцями мають бути об'єднані та приєднані до Соборної України [218, с. 66, 67]<sup>808</sup>. Символічно, що через два десятиліття саме Хуст став центром Карпатської України, котра проголосила ідею соборності всієї України.

25 жовтня 1918 року у Чернівцях виник Український крайовий комітет (УКК) на чолі з Омеляном Поповичем, який одночасно керував буковинською делегацією УНРади. 3 листопада тут відбулося велелюдне віче, що висловилося за прилучення української частини Буковини до Західноукраїнської держави, з наступним об'єднанням із Наддніпрянською Україною [682, с. 7, 8]<sup>809</sup>. О. Добржанський зауважив, що соборницькі ідеї (в сучасному розумінні цього слова) почали поширюватися на Буковині ще від середини XIX століття. На початок XX століття Буковина перетворилася у важливий центр загальноукраїнського національного руху. Поступово доктрина соборності витісняла ідеї автохтонного руху та русофільства, хоча ця боротьба була досить непростю й у багатьох випадках дуже гострою. Восени 1918 року українці Буковини не тільки задекларували своє прагнення бути в єдиній соборній Україні, але й зробили важливі практичні кроки на цьому шляху [322, с. 28, 29, 38]<sup>810</sup>. Ідея соборності українських земель була втілена в акти й державні символи УНР. І коли у Львові 1 листопада 1918 року народжується ЗУНР, а через два дні до неї приєднується Буковина, а 21 січня 1919 року на всенародних зборах у Хусті під синьо-жовтими прапорами ухвалюється рішення про приєднання до Великої України й Закарпаття, то в цих подіях, на думку В. Сергійчука, слід також вбачати соборницький

<sup>807</sup> Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1994. – 413 с.

<sup>808</sup> Висіцька Т. Хуст. Сторінки історії та сучасність / Т. Висіцька. – Ужгород : Поліграфцентр «ЛІРА», 2008. – 680 с.

<sup>809</sup> Реєнт О. П. Проголошеннях ЗУНР : проблема легітимації / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 4-11.

<sup>810</sup> Добржанський О. В. Соборницькі прагнення української частини Буковини восени 1918 р. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 28-38.

чин Центральної Ради [719, с. 16]<sup>811</sup>. Прагнення урядових кіл Західно-Української Народної Республіки до побудови своєї держави поєднувалося з глибоким розумінням почуттів інших бездержавних народів. Зокрема, передбачалося надання євреям повної автономії на українських землях, в такому об'ємі, котрий не мав до цього аналогів. Українські державні чинники також підтримували євреїв у їхньому змаганні за власну державність у Палестині [769, с. 143]<sup>812</sup>. Громадянам ЗУНР гарантувалася недоторканність особи та реалізація їх прав через своє представництво на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного права голосування. Тому ЗУНР можна визначити як дійсно народну, демократичну республіку, політичний устрій якої становив собою ідеальну модель тогочасної європейської демократичної правової держави [648, с. 20, 21]<sup>813</sup>. Загалом державницьке майбутнє України мало розвиватися насамперед – в складі Західноукраїнської народної республіки, а відтак – соборної української держави. В ідеологічному плані це було можливим з огляду на низку консолідуючих ідей і прагнень. Однак, поразка ЗУНР, а відтак і УНР – стали фатальними для всього українського державного будівництва.

Активні соборницькі настрої та дії натикалися на різного роду перепони, зокрема – ідеологічного характеру. Оскільки Директорія складалася з представників лівих партій, а керівництво ЗУНР, переважно, з ліберальних консерваторів, відповідним чином у політиці цих двох державних структур спостерігалися помітні розбіжності. Однією з них стало різне бачення на верховенство та підпорядкування УНР і ЗУНР.

У цілому, проблеми соборності та державності українського народу вирішувалися двома альтернативними державними утвореннями в Західній Україні на основі взаємовиключних підходів, в котрих гору взяли не загальнонаціональні, а соціально-класові інтереси різних за майновим станів верств населення, за якими стояли відповідні політичні сили. Тоді як правоцентристські угруповання після «порозуміння»

<sup>811</sup> Сергійчук В. Соборницький характер діяльності Центральної Ради : стратегічні напрями і результати / В. Сергійчук // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича спілка, 2002. – С. 6-17.

<sup>812</sup> Стахів М. Західня Україна : нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. / М. Стахів. – Скрантон : Український робітничий союз, 1960 – . – Т. IV. – 194 с.

<sup>813</sup> Полянський О. Відродження української державності / О. Полянський. – Тернопіль : Рухінформцентр, 1992. – 25 с.



петлюрівців з пілсудчиками почали орієнтуватися на регіональну національно-демократичну державність, побудовану на приватновласницькій економічній основі, ліві, засліплені більшовицькими стереотипами, у більшості своїй домагалися возз'єднання в єдиній державі всього українського народу на основі того суспільного ладу, котрий уже існував у радянській Україні [185, с. 40]<sup>814</sup>.

Таким чином слід підсумувати, що активний розвиток культурно-просвітницького та громадсько-політичного руху на Галичині протягом другої половини XIX – початку XX століття підготував значне підґрунтя не лише для зміцнення української національної свідомості західних українців, а й – для їх активної участі в Національно-визвольних змагання періоду 1917-1921 років. Помітними були певні зрушення й у розвитку ідеологічних процесів на західноукраїнських теренах, що проявилось, зокрема, у проявах власного державотворення, формуванні національної ідентичності та прагненні до етнодержавотворчого самовизначення.

#### **4.3. Формування більшовицької ідеології та її вплив на політико-правові процеси в Україні**

Витоки ідеології більшовизму пов'язані не тільки з марксизмом і не лише з революційно-демократичним і народницьким рухом у Росії XIX століття. Вони певною мірою сягають кількох століть Російської імперії. Незважаючи на те, що більшовицькі лідери ставилися вороже до російського монархізму, традиції останнього досить тісно переплелися з більшовицькою ідеологією. Радянська Москва, змінивши назву «монархізм» на «більшовизм», не змінила мети – нав'язування власних уявлень про суспільний і політичний лад усьому світові [886, с. 272, 273]<sup>815</sup>. Особливо ж настирливим це нав'язування було по відношенню до сусідніх народів, і насамперед – українців.

Дух більшовизму допомагає зрозуміти роман Ф. Достоєвського «Біси», оскільки в ньому яскраво прослідковується спадкоємність з російськими традиціями. Так,

<sup>814</sup> Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 22-42.

<sup>815</sup> Штепа П. Московство / П. Штепа. – [вид. 3-є.]. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2000. – 352 с.

історичний царизм трансформувався в марксівський, а ще точніше – більшовицький комісаризм, а міф Москви – III Риму перетворився на міф III Інтернаціоналу [80, с. 364]<sup>816</sup>. Замість III Риму росіяни створили III Інтернаціонал і багато прикмет московського III Риму успадкував III Інтернаціонал. Останній став уособленням не інтернаціональної, а національної московської ідеї, втіленням старого московського месіанізму [380, с. 203]<sup>817</sup>.

Однією з суттєвих передумов появи більшовизму було поширення соціалістичних ідей. М. О. Бердяєв відзначив три стадії розвитку їх в Росії: утопічного соціалізму, народницького соціалізму та наукового або марксистського соціалізму [144, с. 27]<sup>818</sup>. Зумівши скористатися «брендом» соціалізму більшовики були надто далекі від втілення в життя навіть його основ, не говорячи вже про комуністичні ідеї. У своїй незавершеній статті «Исторический смысл событий в России» В. І. Вернадський підкреслив безпосередню залежність соціалізму від науки та наукового мислення [199, с. 526, 527]<sup>819</sup>. Підкоривши науку ідеологічним догмам, більшовики фактично нівелювали не лише справжню сутність науки, але й деформували дійсний зміст соціалізму.

Одним із суттєвих чинників становлення ідеології більшовизму був нігілізм. Згідно з твердженням М. Бердяєва, російський нігілізм заперечував Бога, дух, душу, норми й вищі цінності. При цьому всьому він виникав на духовному ґрунті православ'я, в душах, які отримали православну формацію – однак у вигляді вивернутої навиворіт православної аскези, безблагодатної аскези [144, с. 37, 38]<sup>820</sup>. Згодом ідеологи більшовизму зроблять спробу замінити релігію й православ'я зокрема комуністичним атеїзмом. При цьому ідея аскези у вигляді самовідданості комуністичним ідеалам і принципів моральної досконалості будівника комунізму мала

<sup>816</sup> Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.

<sup>817</sup> Штепа П. Українець і москвин : дві протилежності / П. Штепа. – Дрогобич : Відродження, 2008. – 688 с.

<sup>818</sup> Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

<sup>819</sup> Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский. – М.: Сов. Россия, 1989. – С. 526, 527.

<sup>820</sup> Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

бути інтегрована в нове соціалістичне суспільство. Мистецтво й наука були вихолощені й перетворені на знаряддя комуністичної ідеології.

Є. Сверстюк зауважив, що більшовизм не випадково прищепився в Російській імперії, там де особа була зневажена віками. Саме тому поява комуністів не викликала рішучого опору. У Російській імперії століттями культивувалася мова казенної брехні як мова деспотизму. Тому доведена більшовиками до принципу «жизнь во лжи» не викликала в масі великого опору. Та й в імперії, де тотальне закріпачення й рабство перейшло в ХХ століття легко було зберегти це рабство та полон страху під модною назвою «комунізм». Вихованці рабів стали ідеологами, обдурений народ прийняв демагогів як нове начальство [713, с. 722]<sup>821</sup>.

Всі спроби протидії поширенню та активізації більшовизму, поряд з іншими соціал-демократичними та соціал-революційними напрямками, що їх робили царські урядовці, були або неефективними, або ж незавершеними. Чи не найбільш яскравим прикладом цього була діяльність П. А. Столипіна, який будучи російським націоналістом [887, с. 27]<sup>822</sup>, вважав українців (як, до речі, і євреїв) «іногородцями», він, при цьому, розглядав Україну як невід'ємну частину «єдиної, неделимої Росії» [800, с. 61, 101]<sup>823</sup>. Є. Чикаленко у своїх спогадах відзначав, що в той час крайні праві, чорносотенці, гостро та брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути «один царь, одна вера и один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «единую, неделимую Россию» і боялися всього того, що загрожує її цілості; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во имя единства пролетариату» [846, с. 301]<sup>824</sup>. Столипін, як і цар Микола II, прагнув до зміцнення самодержавства та самостійної російської стратегії [654, с. 135]<sup>825</sup>. При тому, що П. Столипін міг бачити далі й глибше, ніж інші представники правлячої еліти, його трагедія полягала в тому, що владоможці, насамперед, Микола II, не бажали мати в

<sup>821</sup> Сверстюк Є. На святі надій : Вибране / Є. Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – 784 с.

<sup>822</sup> Шубинской Н. Жизнь и деятельность П. А. Столыпина / Н. Шубинской // Столыпин П. А. – жизнь и смерть за царя ; сост. З. М. Чавчавадзе. – М. : «Рюрик», 1991. – С. 8-29.

<sup>823</sup> Украинский вопрос / [Б. А.]. – СПб. : Издание редакции журнала «Украинская жизнь», 1914. – 133 с.

<sup>824</sup> Чикаленко Є. Х. Зібрання творів : в 7 т. / Є. Х. Чикаленко. – К. : ТОВ компанія «РАДА», 2003 – . – Т. 1 : Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. [Коментарі авторські]. – 2003. – 432 с.

<sup>825</sup> Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – 888 с.

своєму колі державного діяча, який переважав їх за особистими якостями [376, с. 78]<sup>826</sup>. Згодом, вже під час першої світової війни, Микола II замість того, щоб прокласти місток між владою та найпередовішими елементами суспільства, захопився за монархо-популістську утопію «царя-батечка, командира армії свого доброго селянського народу» [209, с. 55]<sup>827</sup>. Таким чином, російська влада, сама того не бажаючи, фактично сприяла активізації революційних сил. Саме прогниле самодержавство створювало значні передумови для зміцнення більшовизму у Росії.

Згодом, під час громадянської війни, до Червоної армії примкнуло більше колишніх царських офіцерів – переважно – аристократів, – ані ж в Білій армії Колчака, Денікіна і Юденича. Крім того сам державний апарат, пізніше, увібрав частину фахівців дореволюційного («старорежимного») управлінського персоналу [165, с. 219]<sup>828</sup>. Роз'їдена корупцією та казнокрадством, зрощеністю буржуазних підприємців із державним апаратом, російська військово-політична система напередодні та під час Першої світової війни перебувала в стані стагнації.

Згідно твердження Е. Карра, економічна відсталість Росії полегшила шлях для політичного триумфу революціонерів, оскільки їм протистояли лише залишки пережитків феодалізму та нерозвинений й ще неефективний капіталізм. Але ця ж обставина зробила наступну роботу соціалістичного будівництва значно складнішою, оскільки належало будувати нове соціалістичне суспільство без міцного демократичного й капіталістичного фундаменту, наявність котрого марксистська теорія вважала обов'язковою умовою [405, с. 157]<sup>829</sup>. Фактично економічних підстав для соціалістичного будівництва не було. Натомість більшовики прагнули надолужити це своєю ідеологією.

<sup>826</sup> Зырянов П. Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П. Н. Зырянов // Россия на рубеже веков : исторические портреты. – М. : Политиздат, 1991. – С. 48-78.

<sup>827</sup> Верг Н. Держава проти свого народу / Куртуа С., Верг Н., Панне Ж.-Л. та ін ; пер. з франц. Я. Кравець // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 47-241.

<sup>828</sup> Бондарук С. Елітарно-консервативна концепція В'ячеслава Липинського : спроба позитивного аналізу / С. Бондарук // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 218-224.

<sup>829</sup> Карр Э. История Советской России. Кн. 1 : т. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923 / Э. Карр ; пер. з англ. З. П. Вольская, О. В. Захарова, Н. Н. Кольцов. – М. : Прогресс, 1990. – 708 с.

Найбільш рокове рішення камарильї Миколи II полягало у втручванні невідготвовленої Росію в Першу світову війну. І якби не це рішення, ніякі більшовики ніколи б не захопили владу [722, с. 19-21]<sup>830</sup>. Цілеспрямовано виступаючи від самого початку війни за поразку Російської монархії [487, с. 174]<sup>831</sup>, В. Ульянов (Ленін) пропагував цю думку майже у всіх своїх роботах і публічних виступах того періоду. Ця діяльність Леніна не залишилася непоміченою політиками, дипломатами та спецслужбами Німеччини [115, с. 84, 85]<sup>832</sup>. Французький дипломат М. Палеолог піддавши під сумнів інформацію власного агента про те, що В. Ленін – німецький провокатор, стверджував, що останній є фанатиком, а тому більш небезпечний [57, с. 216]<sup>833</sup>. Особлива небезпечність більшовизму полягала в тому, що він став ідеологією геополітичного виміру, спрямованої не лише на знищення духовних і національних святинь, а й на небачений досі в історії експеримент із людством.

Був запущений механізм створення макромоделі економічного, фінансового й політичного вилучення з геополітичної гри ключової держави за допомогою швидкоплинного захоплення в ній політичної влади навіть і нетрадиційного для того часу типу [834, с. 56, 57]<sup>834</sup>. Подібного роду моделі використовувалися й пізніше. У цій ситуації Україні відводилася роль периферії, затиснутої між імперськими центрами. Ігнорувалися столітні українські традиції політико-правової думки. Натомість суспільно-політичне життя опановували новомодні ідеологеми та ідейно-політичні течії марксистського та соціалістичного характеру. Останні досить агресивно ставились до проявів національного й духовного спрямування, які не були знищені державним бюрократичним апаратом царизму та пов'язаними з ним шовіністичними тенденціями.

<sup>830</sup> Сироткин В. Г. Жандарм, история и «агенты влияния» / В. Г. Сироткин // Спиридович А. И. Большевик от зарождения до прихода к власти. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 512 с.

<sup>831</sup> Ленин В. И. Избранные сочинения: в 10-ти т. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1985 – . – Т. 6 : 1910-1917. – 695 с.

<sup>832</sup> Арутюнов А. А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / А. А. Арутюнов. – М. : Вече, 2003 – . – Т. 1. – 479 с.

<sup>833</sup> Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. – [2-е изд.]. – [пер. с фр. по изд. Москва ; Петроград, 1923]. – М. : Международные отношения, 1991. – 240 с. – (Россия в мемуарах дипломатов).

<sup>834</sup> Хижняк І. Національний вимір у передумові виникнення голодомору 1932-33 років в Україні / І. Хижняк // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 55-62.

Ще до Жовтневого перевороту в більшовиків вже існувала програма з національного питання. Вона, перш за все, будувалася за принципом пролетарського інтернаціоналізму («Пролетарі всіх країн об'єднуйтесь!»). Також були використані дуже привабливі для національних меншин обіцянки на кшталт: права націй на самовизначення аж до відокремлення та ідеї федералізму й союзної держави [280, с. 29, 30]<sup>835</sup>. У 1917 році Леніна, котрий проголошував: «Ми хочемо братського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка й Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що в нас республіка Рад, вони не відділяться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відділяться» [488, с. 169]<sup>836</sup>. Подальші події яскраво продемонстрували всю лицемірну суть таких заяв.

Традиційний російський деспотизм зберігся у формі зросійщеної, розробленої Леніним, теорії диктатури пролетаріату; царський державний централізм фактично трансформувався в російську інтерпретацію федерації республік СРСР Сталіна, пронизаної партійною більшовицькою ідеологією; російський месіанізм – проявився в радянських претензіях на «оборону світового пролетаріату»; а російський імперіалізм знайшов своє продовження в радянських імперіалістичних планах світової пролетарської революції та світової комуністичної держави; а великоросійський патріотизм був замінений «радянським патріотизмом» [490, с. 41]<sup>837</sup>. Посилаючись на О. Бочковського, П. Феденко писав: «Московський більшовізм і європейський соціалізм – це суттєво різні речі. Це протиставлення не тільки географічне, але передовсім політичне і культурне. Це різниця не тільки в тактиці та практиці, але також в ідеології й теорії. Бо більшовицький «марксизм» і європейсько-соціалістичне розуміння марксизму цілковите різне. Більшевики це схолястики та догматики в трактуванні суспільних процесів. Революція для них самоціль, а не тактичний лише засіб... Теорія марксизму суто економічна. Більшовицька ж доктрина суто політична. Їхній Жовтневий переворот був актом яскраво політичним: свою *соціяльну* революцію

<sup>835</sup> Гросул В. Я. Образование СССР (1917-1924) / В. Я. Гросул. – М. : Изд-во ИТРК, 2007. – 216 с.

<sup>836</sup> Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10-ти т. / В. И. Ленин – М. : Политиздат, 1986 – . – Т. 7 : Март-октябрь 1917. – 635 с.

<sup>837</sup> Ленкавський С. Національна політика більшовиків в Україні // Український націоналізм. Твори в 2-х тт. ; за ред. О. Сича. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003 – . – Т. 2. – С. 26-81.

вони робили та роблять виключно *політичними* засобами, абсолютно не рахуючись з *економічною базою*, на якій їм доводиться оперувати» [809, с. 71]<sup>838</sup>. Поступово відрив більшовизму від теорії марксизму ставав все більшим, а його здатність вирішувати реальні проблеми життя декларованими комуністичними гаслами та обіцянками – все меншою. Відтак, ставала цілком очевидною його утопічність і нежиттєздатність без застосування силових методів у політиці та економіці.

Прот. В. Зеньківський пов'язав утопізм марксизму з її безбожжям і атеїзмом. На його думку, зародившись в ідейній діалектиці XIX століття, в тому комплексі ідеологічних побудов, що були характерні для цього часу, поєднання безбожжя з принципами «наукового соціалізму», котрим претендував бути марксизм, набуло особливо зловісний характер. Воно наклало свій відбиток на весь розвиток соціалістичної думки в Європі та на інші інтелектуальні напрямки, а в російському комунізмі, що «завоював» Росію після 1917 року, це поєднання набуло форми систематичного руху, створило цілу організацію агресивного безбожжя [372, с. 200]<sup>839</sup>. П. Новгородцев підкреслював, що в поглядах Маркса соціалізм абсолютним чином витісняє релігію. Він несе з собою такий комплекс обітниць, що своєрідним чином, він сам стає релігією. Більш того, він вступив у непримириме ворожнечу з тією релігією, котру здавна сповідували люди – релігією, неба й Бога, релігією трансцендентного світу та управляючого світом розуму [602, с. 212, 213]<sup>840</sup>. У цілому, російські партії революційної демократії поділяли погляди західноєвропейських соціалістів, але змушені були рахуватися з екстремізмом Рад [468, с. 37]<sup>841</sup>. М. О. Бердяєв наголошував, що революційні ідеї, взяті абстрактно, установлювані лише з негативного боку, ведуть до порожнечі, вони внутрішньо розкладаються, якщо не переходять у

<sup>838</sup> Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон-Париж-Мюнхен : Вид-во «Наше слово», 1968. – 231 с.

<sup>839</sup> Зеньковський В. Окамененное нечувствие / В. В. Зеньковский // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси : сборник. – М. : Столица, 1991. – С. 200-212.

<sup>840</sup> Новгородцев П. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Столица, 1991. – 640 с.

<sup>841</sup> Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року : новий погляд / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.

позитивні, органічні. Загалом же історія свідчить, що найправедніші бунти приводили до зла [143, с. 138, 139]<sup>842</sup>.

У «Квітневих тезах» Леніним було закладено ідеологічну програму більшовиків, що передбачала насамперед побудову «держави-комуни», націоналізацію землі та створення радянських господарств. Спочатку в «Квітневих тезах», а згодом в роботі «Держава і революція» Ленін досить примітивно й схематично інтерпретував хід історії: буржуазна революція – це перший етап революції, після чого має послідувати диктатура пролетаріату, котра, в свою чергу, повинна покласти початок побудові безкласового суспільства [488, с. 127, 261, 322]<sup>843</sup>. Так схематичний підхід в історії визначив мету та сенс суспільного розвитку. Тепер кожний знав, що прогресивно, а що реакційно. Часто навіть противники Леніна починали мислити категоріями буржуазної та пролетарської революції. Вони лише відчували, як на них нестримно накочується колесо світової долі й ставали беззахисними перед примітивним популізмом Леніна [493, с. 40]<sup>844</sup>. На думку Й. Баберовскі, від самого початку експеримент більшовиків тримався на ідеологічних обіцянках [120, с. 30]<sup>845</sup>. Всупереч упередженій думці про прозорливість чи навіть геніальність Леніна можна привести низку прикладів безпідставності тверджень у його роботах. Наприклад, у праці «Держава і революція» він вслід за Енгельсом розвивав думку про немовби неминучість відмирання держави вслід за зникненням класів [488, с. 258]<sup>846</sup>. Більш того, робота «Держава і революція» зробила антидержавність органічною частиною ортодоксальної більшовицької ідеології, хоча вона й залишалася нереалізованою обіцянкою після 1917 року. [451, с. 70]<sup>847</sup>. Аналогічними були й інші ідеї, наприклад про неминучість світової революції.

<sup>842</sup> Бердяев Н. А. Бунт и покорность в психологии мас и общения / Н. А. Бердяев // Молдова литературная. – 1992. – № 2. – С. 135-140.

<sup>843</sup> Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10-ти т. / В. И. Ленин – М. : Политиздат, 1986 – . – Т. 7 : Март-октябрь 1917. – 635 с.

<sup>844</sup> Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма / К. Линденберг ; пер. с нем. А. Розанова. – М. : Энигма, 1997. – 112 с.

<sup>845</sup> Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі ; пер. з нім. О. Маєвський. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.

<sup>846</sup> Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10-ти т. / В. И. Ленин – М. : Политиздат, 1986 – . – Т. 7 : Март-октябрь 1917. – 635 с.

<sup>847</sup> Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / С. Коэн ; пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловського. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.



Старий соціал-демократ Г. Соломон, який особисто добре знав В. Леніна, у грудні 1917 року мав розмову з останнім про долю революції та Росії. Соломона вразила насамперед категоричність, з котрою Ленін твердив про завдання світової революції [761, с. 153]<sup>848</sup>. Леніну було цілком байдуже, скільки знадобиться людських життів, щоб здійснити «світову революцію». Важливо було досягнути заповітної мети – захопити владу. І ще задовго до світової війни (ще в 1908 році) він ставив питання про «всесвітню революцію пролетаріату» [116, с. 110, 111]<sup>849</sup>. Аналогічною була позиція і в Л. Троцького. Його життєвим кредо було: «Тільки світова революція може привести до революції Росії». Ця нав'язлива ідея переслідувала Троцького до кінця життя [709, с. 126]<sup>850</sup>. Р. Паклен (Р. Бжеський) відзначив, що більшовики прагнули не просто реанімувати Російську імперію, змінивши православ'я на нову релігію – комунізм, вони на його основі будували нову, імперську ідеологію. У її основу було покладено ідею «пролетарі всіх країн єднайтеся», що виразно засвідчила мету більшовизму – створення світової імперії «пролетарів» з центром у Москві [150, с. 34, 35]<sup>851</sup>. Ідея світової революції стала однією з найбільш актуальних тем у середовищі більшовицьких ідеологів. Вона давала привід не лише до гострих дискусій, а й відвертій боротьбі в їхньому середовищі.

Принципи та інститути чистої демократії викликали в Леніна злу та неприкриту іронію. Однак, усвідомлюючи власне хитке становище, після того як влада була ними захоплена явочним шляхом, а також те, що в суспільстві знаходилось значне число прихильників Установчих Зборів, більшовики змушені були погодитись із скликанням цих зборів. Починаючи державний переворот у Петрограді, більшовики не були впевнені в остаточній перемозі. У критичний момент взяття влади слід було надати перевороту певну видимість законності, притишити політичні пристрасті апеляцією до майбутніх Установчих Зборів. І тут Ленін не шкодував сил на обіцянки, проявляючи

<sup>848</sup> Соломон Г. А. Среди красных вождей / Г. Соломон. – М. : Современник-Росинформ, 1995. – 512 с.

<sup>849</sup> Арутюнов А. А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / А. А. Арутюнов. – М. : Вече, 2003 – . – Т. 2. – 480 с.

<sup>850</sup> Салганик Е. Л. Выродок истории / Е. Л. Салганик. – М. : Евразия+, 2000. – 368 с.

<sup>851</sup> Бжеський Р. (Паклен Р.) «Біла книга». Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму / Р. Бжеський (Проф. Р. Паклен). – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 216 с.

чудеса політичного лицемірства [204, с. VII, VIII]<sup>852</sup>. Ще напередодні відкриття Установчих Зборів вперше використавши термін «вороги народу» стосовно своїх опонентів, більшовики в подальшому поставили себе вище інших політичних сил, узурпувавши право засуджувати й переслідувати інших. Розгін Установчих Зборів лише підтвердив прагнення до встановлення більшовиками власної диктатури. Найбільш дієвим знаряддям останньої став терор. Відтак, формувалася своєрідна ідеологія революційного терору, котра в подальшому, особливо в часи сталінізму, знищила фактично всі прояви демократії та інакомислення.

Ігноруючи існуючі в Росії закони, Ленін і його спільники 24 жовтня (7 листопада за н. ст.) здійснили державний переворот у Петрограді. Цей незаконний і насильницький акт більшовицьких авантюристів, учинений напередодні виборів до Установчих Зборів, котрі мали в демократичний спосіб вирішити долю Росії, викликав справедливе обурення навіть серед інших марксистських партій. Щоб зберегти владу, більшовики, яких підтримувала явна меншість народу, перейшли до відкритого терору [847, с. 4]<sup>853</sup>. За свідченням О. Шульгина, після захоплення України, більшовизм запровадив такі методи боротьби, таку жорстокість і породив такі жахи, таку ненависть, що в людях пробуджувалася доісторична дикість і людське життя все більше знецінювалося. Вбити чи бути вбитим – це не мало значення [888, с. 44].<sup>854</sup> На думку С. Мельгунова, не можна було уявити більш цинічної форми, ніж та, котрої набув більшовицький терор. Це була система, яка мала своїх ідеологів і цілеспрямовано втілювала в життя насилля, досягши такого відкритого апофеозу вбивства, у вигляді знаряддя влади, до котрого не доходила ні одна влада в світі [554, с. 6]<sup>855</sup>. При знайомстві з творами Леніна постають витoki антигуманної сутності

<sup>852</sup> Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу / В. Ф. Верстюк // Всероссийское Учредительное Собрание. Стенографический отчет. [Репринтное воспроизведение издания 1918 г.] ; под ред. Т. К. Хорунжей. – К. : Абрис, 1991. – 100, XII с.

<sup>853</sup> Чобіт Д. Теорія державного бандитизму, або Основа темної дороги до світлого майбутнього / Д. Чобіт. – Броди : В-во «Просвіта», 1998. – 17 с.

<sup>854</sup> Шульгин О. Україна і червоний жах : Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької ; за ред. Н. Пазунок. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 104 с.

<sup>855</sup> Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – М. : СП «РУСО», 1990. – 208 с.

більшовизму. Його вчення наскрізь пронизане людиноненавистницьким характером: в жертву ідеям. Основою ж ідеології більшовизму була ленінська теорія терору.

Більшовицький терор впливав із самої марксистсько-ленінської ідеології й прямим попередником Сталіна був Ленін. При цьому управлінський апарат СРСР, починаючи від 1918 року, використовував різні типи терору: економічний, фінансовий, психологічний та багато інших [155, с. 407, 408]<sup>856</sup>. Розпочавши у 1918 році політику червоного терору, згідно постанови Ради Народних Комісарів, більшовики оголосили такі заходи вимушеною мірою у відповідь на білий терор. Зокрема, розстрілу підлягали особи, приналежні до білогвардійських організацій, змовам і заколотам. При цьому репресії заторкнули й значну частину заручників, які масово підлягали арештам з боку ВЧК [27, с. 6, 7]<sup>857</sup>. Задовго до репресій Сталіна Ленін у період Тамбовського повстання давав розпорядження Дзержинському жорстоко розправлятися з повсталими [209, с. 110]<sup>858</sup>. Рішенням ВЦВК від 11-го червня 1921 року цей заклик було документально підтверджено, включно з вказівкою до розстрілів без суду й слідства [554, с. 101]<sup>859</sup>. Репресії могли здійснюватися щодо любої людини, у залежності – до якого класу вона належить, якого вона походження, виховання або професії [577, с. 76, 77]<sup>860</sup>. Внаслідок всього цього червоний терор значно перевершив «білий».

Ідеї Маркса та Леніна про «відмирання» буржуазного права при наближенні до «повного комунізму» принципово виключали саму можливість якого-небудь постбуржуазного права у вигляді, скажімо, «пролетарського права» чи «соціалістичного права». Це було унеможливлено відсутністю теоретичних положень для такого «права» вже в силу соціально-історичного характеру марксизму-ленінізму. Різного роду революційні трибунали й позасудові «трійки» вершили власне

<sup>856</sup> Білокінь С. Теорія практика більшовизму : голодомор та інші методи й способи терору / С. Білокінь // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історично-філософської секції – Львів, 1991. – С. 394-422.

<sup>857</sup> Красная книга ВЧК. – [2-е изд.] ; под ред. А. С. Велидова. – М. : Политиздат, 1990 – . – Т. 1. – 416 с.

<sup>858</sup> Верт Н. Держава проти свого народу / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін ; пер. з франц. Я. Кравець // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 47-241.

<sup>859</sup> Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – М. : СП «РУСО», 1990. – 208 с.

<sup>860</sup> Моргун Ф. П. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. П. Моргун ; – [3-е вид., скор.]. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 288 с.

«право» на свій розсуд. Ідеологія заміняла право, і таврування класових ворогів було важливішим, ніж справедливість.

Загальновідомо, що провідним творцем ідеології більшовизму був В. Ленін. Проте, досить значний внесок у формування більшовицької ідеології, як напередодні Жовтневого перевороту, так і після нього, вніс М. Бухарін [451, с. 71]<sup>861</sup>. Так, у 1915 році він обдумував варіант несоціалістичної неринкової економіки (котра б породила більш жорстоку систему експлуатації, ніж при капіталізмі) [451, с. 59]<sup>862</sup>. На початку 1918 року Бухарін стає на чолі «лівих комуністів», виступивши проти укладення мирного договору з Німеччиною. Його позиція була орієнтована на світову соціалістичну революцію, і в укладенні сепаратного миру з Німеччиною він вбачав зраду інтересів революційного пролетаріату на Заході. Пізніше він визнав помилковість своєї позиції [592, с. 18]<sup>863</sup>. Перетворення революції в світове явище було для Бухаріна порятунком не лише для Радянської Росії, але і всього людства. Його ідея про те, що революційна війна покладе кінець війні імперіалістичній, при цьому, здавалась не надто логічною [451, с. 96]<sup>864</sup>. Загалом позиція М. Бухаріна у цьому питанні, певний час, збігалася з теорією «перманентної революції» Л. Троцького та переконанням деяких інших членів РСДРП (б), які вважали, що без світової революції соціалістична революція в Росії приречена на поразку. Одним із головних спрямувань агресивної політики більшовиків став наступ на Україну з її великими продуктовими запасами, що були вкрай необхідними Леніну та й сподвижникам для продовження «революційної війни».

У самий розпал воєнного комунізму, у травні 1920 року, з'являється робота М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». У ній автор розвиває ідеологію комуністичної революції та систему пролетарської диктатури, розглядає військовий комунізм як відповідаючий специфічним російським умовам процес переходу від

<sup>861</sup> Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / С. Коэн ; пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловського. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.

<sup>862</sup> Там же.

<sup>863</sup> Наумов В. П. Возвращение к правде / В. П. Наумов ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин : человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 8-62.

<sup>864</sup> Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / С. Коэн ; пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловського. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.

капіталізму до соціалізму, що здійснюється за допомогою диктатури пролетаріату та революційного насилля [179, с. 103, 104, 140, 161, 166]<sup>865</sup>. Однак, ілюзії М. Бухаріна стосовно «воєнного комунізму» почали руйнуватися вже в 1920 році, і на початку 1921 року, коли він визнав необхідність корінних змін, насамперед – заміну продрозверстки [451, с. 173]<sup>866</sup>. Це, у свою чергу, вимагало й відповідної зміни курсу більшовицької ідеології.

Російський «воєнний комунізм» був не лише породженням більшовицької ідеології, а й – російського «історичного досвіду» – традиції російського самодержавства [302, с. 49]<sup>867</sup>. На думку сучасних українських істориків, «воєнний комунізм» слід розглядати більш широко, як сукупність ідеологічних, політичних і економічних дій. Причому якраз у названій послідовності ідеологічні переконання втілювалися у відповідну політичну лінію партії більшовиків, а вже звідси впливали суто економічні наслідки [267, с. 45]<sup>868</sup>.

Як відзначив П. Гай-Нижник, воєнний комунізм – це назва, що відповідає формі більшовицького режиму для періоду 1917-1921 років на підпорядкованих владі народних комісарів територіях. То був час ліквідації всіх рештків старого економічного устрою й періоду непримиренних і кривавих громадянської та зовнішніх воєн. Таку назву цьому періодові було надано дещо пізніше; більшовицькі історики прагли нею підкреслити, що всі господарчі заходи того часу було продиктовано лише надзвичайними умовами громадянської війни. Насправді ж воєнні обставини лише частково впливали на втілення в життя тих чи інших заходів господарської політики. Проте в будь-якому випадку, то був період спроби негайного здійснення соціалізму, з розрахунком на вибух світової революції [235, с. 181, 182]<sup>869</sup>. «Воєнний комунізм» являв собою одну з небагатьох спроб людства побудови суспільства, в якому повністю

<sup>865</sup> Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализм / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с.

<sup>866</sup> Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / С. Коэн ; пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловського. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.

<sup>867</sup> Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А. Граціозі ; пер. з іт. М. Прокопович. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.

<sup>868</sup> Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 36-47.

<sup>869</sup> Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (1917-1930 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : Цифра-друк, 2006. – 303 с.

б заперечувалися природні права людини. Завжди вважалося, що «воєнний комунізм» був явищем тимчасовим, обумовленим складнощами громадянської війни, нічого спільного не маючим із соціалізмом і комунізмом. Однак вся радянська історія демонструвала, що «воєнний комунізм», як політика насилля, складає сутність режиму, встановленого комуністичною партією. Окремі відступи від нього свідчили лише про неефективність політики насилля з точки зору економіки й виживання режиму [908, с. 282, 283]<sup>870</sup>. Ради робітничих і солдатських депутатів, що уособлювали в революції антидержавне начало, були оголошені й реально стали органами державної влади [469, с. 20]<sup>871</sup>. Але невдовзі і вони стали додатком більшовицької влади. «Влада Рад» у практиці більшовизму стала швидше гаслом ніж реальністю.

Значно більшого досягли більшовики, творчо розвинувши імперську ідеологію сталого панування. Вона була вперше успішно застосована ще Іваном ІV. Р. Бжеський доводить у своєму аналізі царського минулого та сучасних йому дій керівництва СРСР, що більшовики використовують комуністичні ідеї лише як ширму для імперських домагань – приклад небезпечної політики того, хто може не тільки підкорити народ, але й утримувати його в рабському стані [619, с. 6, 7]<sup>872</sup>. І. Багрянний зауважив, що більшовики виховали в СРСР тип людини «заляканої, підозрілої, мовчазної і фатально настроєної» найтяжчим злочином якої вважався національний патріотизм. Мета більшовизму полягала в створенні «єдиної тоталітарної червоної імперії з єдиною ідеологією й політикою [127, с. 27, 28]<sup>873</sup>. Д. Дорошенко зауважував, що більшовизм у Росії – явище, що виросло органічно з природи російського духу й має певне коріння в історії та укладі російських соціально-економічних відносин і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким прагненням російського народу [521, с. 44]<sup>874</sup>. На

<sup>870</sup> Якупов М. Н. Военный коммунизм – история неправовых отношений / М. Н. Якупов, Ю. Кроливец // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. – 1999. – Вип. 8. – С. 282-291.

<sup>871</sup> Кульчицький С. В. Російська (русская) революція 1917 р. : реальність і міф / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 4-23.

<sup>872</sup> Панченко В. Вступ. анатомія маніпульованої свідомості / В. Панченко // Бжеський Р. Біла книга. Національна і соціальна політика совєтів на службі московського імперіалізму. – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 216 с.

<sup>873</sup> Багрянний І. П. Публіцистика : доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / І. П. Багрянний ; упоряд. О. Коновал ; передм. І. Дзюби; Післямова Г. Костюка. – К. : Смолоскип, 1996. – 856 с.

<sup>874</sup> Лупандін О. І. Громадсько-політична та державна діяльність Д. Дорошенко / О. І. Лупандін // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 36-46.

думку М. Шаповала, деформована ідеологія марксизму була трансформована більшовиками в «ленінізм». Відтак замість декларованої диктатури пролетаріату було запроваджено військову диктатуру [859, с. 704, 705]<sup>875</sup>. При цьому, комунізм у його первинній формі більшовизму слід вважати органічно неукраїнським явищем. Він був експортований в Україну російськими більшовиками ззовні в період боротьби з УНР, створеної на теренах підросійської України [695, с. 9]<sup>876</sup>. Більшість з лідерів й соціалістично настроєних ідеологів УНР усунулись від боротьби з більшовизмом. Відтак протистояти останньому змушений був сам народ – переважно українське склянство, ментальність і національний дух якого був несумісний із ідеологією більшовизму, а особливо – непримиренний її реалізації в реальне життя.

У книзі «Політичний бандитизм на Україні (його причини, форми і боротьба з ним)», котру на початку 1920-х років видав Особливий відділ Київського військового округу, йшлося: «... Ми нині не можемо піти на матеріальні поступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні «поступки» сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політичне керівництво на Радянській Україні в майбутньому буде належати їй, і цим самим скермувати на різні шляхи інтереси її та інтереси селянської маси – ми можемо! Коли в цьому мине потреба, ми пошлемо її до бісової матері і поставимо своїх вірних людей – комуністів. Боротися з цим ворогом можна, лише сполучивши збройні методи з гнучкими політичними методами» [422, с. 204, 205]<sup>877</sup>. Така ідеологічна засада більшовиків щодо українських селян й інтелігенції була реалізована аж надто раціонально. Українську інтелігенцію спочатку було використано для ідейного одурманення селян соціалістичними та більшовицькими ідеями. А відтак, найбільш свідому її частину було винищено фізично та пригнічено морально й духовно. Така ж участь чекала й на селянство.

І. О. Ільїн свідчив, що в 1917-1920 роки люди грабували і запевняли, що вони «грабують награване». Інтелігентні революціонери присвоювали собі чужі будинки,

<sup>875</sup> Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Ю. Шаповал // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 704-713.

<sup>876</sup> Романів О. Комунізм і Україна // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.] ; пер. з франц. Я. Кравець. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 5-21.

<sup>877</sup> Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис / Р. М. Коваль. – К. : Вид-во «Стікс», 2010. – 384 с.

чужі квартири, чужі меблі, чужі бібліотеки; і ніскільки не соромились цього. Кримінальники, приймаючи комуністичну програму, швидко й легко вросли в більшовицьку партію і особливо в ЧЕКа. Так виник цей режим: розбійники стали чиновниками, а чиновники стали розбійниками [381, с. 33]<sup>878</sup>. Незважаючи на масові чистки в лавах комуністів і ЧЕКа [74, арк. 13, 14]<sup>879</sup>, кримінальники й політики злились. Кримінальне (злочинне) ставлення до людини стало самою сутністю політики. А політика, визнаючи злочин корисним для революції, породила катастрофічну деформацію правосвідомості в майбутньому [381, с. 33, 34]<sup>880</sup>. Комуністичний режим діяв в ім'я держави, що практикує політику ідеологічної гегемонії. Саме в ім'я доктрини, котра є логічною базою цієї системи, було винищено десятки мільйонів невинних людей без якогось особливого звинувачення, хіба що злочином ставало те, що були вони шляхетного походження, міщанами, куркулями, українцями і навіть робітниками чи членами комуністичної партії [476, с. 27, 28]<sup>881</sup>. У численних циркулярах Донецького губкому КП(б)У, виконкомів повітових ЧЕКа, ревтрибуналів тощо, серед іншого, йшлося про значну кількість заарештованих і засуджених комуністів. У відношенні до них існувало досить специфічне ставлення, за котрого юридичні поняття часто підмінялися партійно-політичними та ідеологічними формулюваннями й відповідними рішеннями [75, с. 5-9, 11-17]<sup>882</sup>.

Значний успіх більшовиків був уможливлений їхньою ідеологією, котра, попри свою демагогічність і неконструктивність, змогла на перших порах привернути значні народні маси. Навіть несприйняття широким загалом українського селянства соціалістичних і комуністичних ідей з їх утопічними обіцянками тотальної зрівнялівки та справедливості, не відвернуло трагічної участі України в кривавому більшовицькому експерименті. Значна доля вини у цьому лежить на українських

<sup>878</sup> Ильин И. А. Политика и уголовщина / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1996. – С. 32-35. – (Собр. соч. : в 10 т. – Т. 2. / И. А. Ильин ; кн. 1 ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы).

<sup>879</sup> Державний архів Донецької області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 562, 39 арк.

<sup>880</sup> Ильин И. А. Политика и уголовщина / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1996. – С. 32-35. – (Собр. соч. : в 10 т. – Т. 2. / И. А. Ильин ; кн. 1 ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы).

<sup>881</sup> Куртуа С. Злочини комунізму / С. Куртуа ; пер. з франц. Я. Кравець // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.]. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 23-46.

<sup>882</sup> ДАДО. – Ф. 1, оп.1, спр. 382, арк.



політичних лідерах, які, попри свою освіченість і знання, переважно не змогли зрозуміти лицемірну сутність більшовицької пропаганди й організувати належний захист українських земель від більшовицької агресії та унеможливити активне поширення більшовицької ідеології в Україні. Більше того, вони не змогли створити альтернативи останній у вигляді власної національної чи державницької ідеології.

#### **4.4. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду визвольних змагань 1917-1921 років**

Серед цілого спектру ідеологічних напрямів і рухів, що мали місце в Україні на початку ХХ століття та, зокрема, в період 1917-1921 років, особливу увагу привертає анархізм. Незважаючи на те, що останній, переважною мірою, формувався в Росії, все ж саме в Україні анархізм знайшов втілення в консолідованій ідеології та політичній практиці. Це явище, оформлене в своєрідний «український анархізм» характеризувалося значними проявами національної свідомості та своєрідною селянською специфікою [776, с. 226-232]<sup>883</sup>. А найбільш одіозний лідер українського анархізму – Н. Махно характеризується як представник широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в розбурханому морі революції та громадянської війни шукала власний шлях [205, с. 95. 95]<sup>884</sup>.

Формування ідеології анархізму відбувалося протягом ХХ століття. Основними його теоретиками були французький мислитель П.-Ж. Прудон (1809-1865) та німецький філософ М. Штірнер (1808-1856). У Росії провідну роль у процесі розвитку ідеології анархізму відіграли виходив М. О. Бакунін (1814-1876) та П. О. Кропоткін (1842-1921). Їх ідеї, переважно, концентрувалися на державі як головному джерелі соціального та політичного зла. У неприйнятті буржуазного державного апарату, як і самодержавної держави, в розумінні класового своєкористя, анархісти наближалися до наукового соціалізму. Обидві ці теорії визнавали неможливим використання старого державного апарату революцією та підкреслювали необхідність її зламу. Однак якщо

<sup>883</sup> Струве П. Идеология махновщины / П. Струве // Русская мысль (София). – 1921. – № 1/2. – С. 226-232.

<sup>884</sup> Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з Радянською владою / В. Ф. Верстюк // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 61-95.

марксизм виходив із необхідності держави для проведення соціальних перетворень, їх захисту, то, наприклад, для П. Кропоткіна соціальна революція й державність – речі несумісні. Взаємно одне одного знищуючі, оскільки за своєю природою всіляка держава в його розумінні – сила консервативна [458, с. 20, 21]<sup>885</sup>.

М. О. Бердяєв підкреслював, що анархізм є явищем російського духу. Він по-різному був притаманний і крайнім лівим, і крайнім правим політичним партіям [149, с. 664, 665]<sup>886</sup>. У XIX століття симбіоз революційних ідей, марксизму та атеїзму створював підґрунтя не лише для розвитку анархізму, але й для інших деструктивних ідеологічних концепцій. Цілком очевидно, що саме в цей час формувалися витoki тоталітарних ідеологій.

На території України були поширені переважно російські ідеологічні течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм тощо. Ні одна з цих течій не мала українського характеру, залишаючись явищем, імпортованим із Росії [420, с. 42]<sup>887</sup>. Лише на межі XIX – XIX століть почалося організаційне оформлення анархізму в Україні.

На початку XX століття виникають організації, котрі розвивали ідеологію анархізму. Серед них – «Союз бідних хліборобів» – один із ідейних попередників махновського руху. Низка ідей «Союзу» лягла в основу махновської ідеології.

У період першої російської революції 1905-1907 років, спостерігалася досить значна активізація анархістів в Україні. Однак, внаслідок культивування анархізму, переважно в зросійщених містах, його ідеологічний характер залишався проросійським. Відтак, він, по суті, був позбавлений належного зв'язку з українськими суспільно-політичними традиціями.

Захист сільської общини від столипінського реформування та відстоювання деяких інших архаїчних суспільно-політичних принципів українського селянства пов'язувався із закликами про необхідність негайного переходу до безвладного

<sup>885</sup> Цит. : Кропоткин П. А. Записки революционера / П. А. Кропоткин. – М. : Моск. рабочий, 1988. – 544 с.

<sup>886</sup> Бердяев Н. А. Философия неравенства // Судьба России. Сочинения / Н. А. Бердяев – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 2000. – С. 479-726.

<sup>887</sup> Ковалевський М. Анархісти / М. Ковалевський ; за ред В. Кубійовича // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : [перевидання в Україні] – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993 – . – Т. 1. – 400 с.

суспільства через здійснення соціальної революції. При цьому, окремі ідеологи українського анархізму спирались на ототожненні себе з «правнуками запорожців» й борцями за справедливість [230, с. 10]<sup>888</sup>. Саме з анархізмом були пов'язані такі популярні серед українських державних діячів кінця XIX – початку XX століття ідеї народоправства, «вільної творчості мас» у процесі суспільно-політичної модернізації країни, антиєтатизму, що виражалося у зневажливому ставленні до центральних органів влади та нехтуванні їх розбудовою, прагненні максимальної децентралізації державної влади загалом [210, с. 126, 127]<sup>889</sup>. Для багатьох молодих революціонерів-екстремістів, серед яких був і Н. Махно, анархістська бурхлива енергія, безкомпромісність, готовність до жертвності, а зовсім не ідеологічні викладки кабінетних «анархо»-теоретиків були визначальними у симпатіях до анархізму. Бурхливій енергії юнацтва були близькими заперечення та руйнування старого, боротьба проти авторитетів і законів. Н. Махно найбільш повно уособлював саме цей бік бунтарського анархістського руху, що розповсюдився по Україні [703, с. 7]<sup>890</sup>. Ідея свободи, задекларована ідеологами та агітаторами анархізму в Україні (серед них особливо виділялася М. Никифорова) знаходила широку підтримку й розуміння серед різних верств населення [56, с. 134, 135]<sup>891</sup>. Також значну підтримку махновський рух знайшов і серед представників різних національностей (за свідченням начальника штабу повстанської армії В. Білаша, влітку 1920 року армія Махна на 45 % складалася з колишніх червоноармійців. У ній також воював батальйон, що був сформований із латвійців і китайців) [203, с. 24]<sup>892</sup>.

Н. Махном було висунуто ідею «вільного Радянського ладу», причому махновські «вільні Ради» виступали не як політичні, а як суспільно-економічні формування «вільних Рад», що повинно бути справою широких мас, без примусу й свавільного

<sup>888</sup> Волковинський В. М. Нестор Махно : легенди та реальність. / В. М. Волковинський – К. : Перліт продакшн, 1994. – 253 с.

<sup>889</sup> Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати / І. Г. Верховцева // Матеріали I Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 126-131.

<sup>890</sup> Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків : Фоліо, 2005. – 415 с.

<sup>891</sup> Махно Н. Воспоминания / Н. І. Махно. – К. : Україна, 1991 – . – Кн. 1 : Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). – [репр. воспр. : Париж, 1929 г.]. – 220 с.

<sup>892</sup> Верстюк В. Ф. Махновщина : штрихи к истории движения / автор вступ. ст. и состав. В. Ф. Верстюк // Нестор Иванович Махно. Воспоминания материалы и документы. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 6-30.

втручання політиків і властей [705, с. 152, 153]<sup>893</sup>. На думку В. Чопа, слід розрізняти реально існуючі органи самоврядування махновського району, котрі самоназивалися «вільними Радами» та ідеальні «вільні Ради» махновської ідеології. Останні були взірцем майбутнього самоврядування, до рівня котрого мали еволюціонувати всі наявні Ради, що на знак згоди з проектом вже почали називати себе «вільними». Одна з головних вимог до «вільної Ради» полягала в неможливості входу до їх складу представників політичних партій. Наявні ж ради, хоч, як правило, й вивішували над своїми приміщеннями чорні прапори, обмежували свої ідеологічні вимоги гаслом «Ради без комуністів» [848, с. 41]<sup>894</sup>.

Документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, досить виразно розкривають ідеологічні підвалини українського анархізму періоду національно-визвольних змагань. Так, начальника штабу повстанської армії Н. Махна, В. Білаш (Громов) у своїх тезах під назвою «Шлях до всесвітнього радянського устрою» обґрунтовував думку про те, що єдиним шляхом до всесвітнього радянського ладу є революційна війна. Важливим, серед іншого, також є дух революційних військ. Саме особлива апеляція до розвитку духу серед повсталих революційних мас є наскрізним аспектом цього твору [73, арк. 547-549]<sup>895</sup>. У своєму оперативному наказі по армії, В. Білаш ставив наступні завдання: руйнувати тил Червоної Армії та її інститут насилля й свавілля, ні в якому разі не допускати в загони осіб, схильних до бандитизму, щоб не підривати авторитет Н. Махна тощо [73, арк. 544]<sup>896</sup>. Вже знаходячись на еміграції, Н. Махно досить виразно формулював свою ідеологічну позицію – насамперед як антибільшовицьку, оголосивши себе непримиренним ворогом партії комуністів-більшовиків. На його думку, більшовизм у Росії набув певного розбійницького характеру, і тримаючись тільки на розстрілах і

<sup>893</sup> Савченко В. А. Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р. / В. А. Савченко // Матеріали I Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 152-156.

<sup>894</sup> Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999. – С. 39-46.

<sup>895</sup> ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 415 : Начальник штабу Білаш. Оперативний наказ по групі Махно, т. 1, 550 арк.

<sup>896</sup> Там же.

багнетах, не має ніякого коріння в масах [229, с. 137]<sup>897</sup>. А. Каппелер зауважив, що радикальна аграрна політика більшовиків у 1918 і 1919 роках, їхнє безцеремонне втручання у традиційний світ села та їхні насильницькі методи вилучення зерна змусила багатьох селянських отаманів позбутися ілюзій щодо більшовицьких декларацій і програм. Все, що їм залишалося, – зміцнювати традиційні захисні позиції проти зовнішнього оточення, проти всіх інтелігентів, проти міста. Протягом цих років серед українських селян знову ожили давні козацькі та гайдамацькі ідеали. У деяких селянських вождів, зокрема і в русифікованого Н. Махна, цей козацький егалітаризм поєднувався з анархічними ідеями [399, с. 156]<sup>898</sup>. Відтак махновська ідеологія змушена була визнати існування окремої української нації й користуватися термінами «Україна» та «українці». А від 1919 року, махновці самоідентифікували себе як українців. Це відбилося у назві їх військової організації (Революційна повстанська армія України), що відверто називала себе українською. В ідеології руху існувала специфічна ідея української самостійності.

На думку С. С. Волка, ідеологія махновського руху являла собою тип повітового патріотизму, що породжувало ситуацію, коли махновці замикались у своєму районі від зовнішнього світу. Одночасно ідеологія махновців у певних питаннях збігалася з ідеями комуністів [45, с. 21]<sup>899</sup>. Ю. Кульчицький вважає, що погляди Н. Махна поступово трансформувалися з банального бандитизму до самостійницько-українських ідей. Уже згодом у махновському таборі визначилися дві орієнтації – націоналістична, або українська та незалежна, яку не цікавило національне питання [472, с. 47]<sup>900</sup>. Суттєвим аспектом ідеології анархістського руху в Україні було протиставлення села місту. Останнє трактувалося як головний чинник експлуатації селянської праці. Член Українського Військового Генерального Комітету Центральної Ради В. Кедровський, на прикладі м. Херсона періоду 1917 року, свідчив, що на противагу зрусифікованому і

<sup>897</sup> Волковинський В. М. Нестор Махно : звивисті стежки політичного авантюриста / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1990 – № 12. – С. 132-141.

<sup>898</sup> Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер ; пер. з нім. О. Блашук. – К. : «К. І. С.», 2007. – 264 с.

<sup>899</sup> Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира / С. С. Волк // Н. И. Махно. Воспоминания. – М. : Республика, 1992. – С. 3-26.

<sup>900</sup> Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

денационалізованому місту село демонструвало власну національну ідеологію й було основою українського національного руху [412, с. 426, 427]<sup>901</sup>.

У цілому, ідеологія анархізму в Україні та ідеологія махновського руху зокрема, мала синтетичний характер. Політична програма руху остаточно була оформлена в Декларації Революційної повстанської армії України (жовтень 1919 року), у якій викладалась своєрідна програма перебудови українського суспільства. Вона передбачала втілення досить суперечливих ідеологічних концепцій анархізму, й махновщини зокрема. З одного боку, анархо-махновську ідеологію, загалом, слід віднести до вияву неklasичного анархізму ХХ століття, а з другого – вона стала одним із найбільш ліворадикальних проявів українського політичного спектру та альтернативою державницькій течії національного відродження. Своєрідність ідеологічної анархо-махновщини полягає в тому, що суспільно-політична модель, при всій своїй недосконалості, була єдиною з-поміж анархістських систем, що заволоділа масами, вирвавшись зі звичної площини теоретизування. Концепція суспільно-політичного розвитку, запропонована Н. Махном та іншими ідеологами цього руху, припускала існування потужних авторитарних інститутів, що відобразилося в політичній організації руху, яка надала махновському суспільству рис воєнізованої аграрної республіки. Сам же Н. Махно був не стільки анархістом, скільки отаманом диктаторського типу. Його метою була, насамперед, особиста влада на підконтрольній території.

#### **4.5. Українсько-більшовицьке ідеологічне протистояння періоду громадянської війни**

Протягом громадянської війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 років в Україні відбувалися досить складні політичні процеси. Зокрема це стосується українсько-більшовицького ідеологічного протистояння. При цьому, воно мало не

---

<sup>901</sup> Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради / В. Кедровський. – Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1967. – 526 с.

просто політичне – а більш глибоке підґрунтя, але і на ментальному, етнопсихологічному та інших рівнях.

Більшовики були кричуще невідготовленими до захоплення влади. У результаті більшість перших їхніх рішень, зокрема й про створення однопартійної системи, приймалися виключно в порядку реакції на вимоги поточного моменту. Вони справді мали дуже слабку підтримку в народі й майже відразу почали вести криваву громадянську війну – просто для того, щоб утримати владу [348, с. 31]<sup>902</sup>. У доповіді начальнику «операційного» відділення німецького східного фронту про стан справ в Україні в березні 1918 року зазначалося, що хоча більшовики із-за свого терору в багатьох місцях дуже швидко позбулися влади, все ж їх лозунг: «Бери все твоє!» надто привабливий, щоб знов і знов не виявляти свій спокусливий вплив на народні маси. При цьому в документі підкреслювалося, що в селах де побували більшовицькі банди, де вони грабували й реквізували, селяни настроєні проти більшовиків, але в інших місцях більшовицька пропаганда мала успіх серед селян [1, с. 289]<sup>903</sup>. Як зауважив С. Кульчицький, у практиці більшовицької партії існував непомітний підзаконний акт у вигляді інструкції наркомзему України, згідно котрого земля селянам виділялася, але не повністю і тільки тимчасово [465, с. 130, 132]<sup>904</sup>. Пообіцявши селянам землю, більшовицька влада не поспішала наділяти їх нею, віддаючи перевагу колективним формам землекористування.

Українських селян було обдурено обіцянками більшовиків – насамперед стосовно землі (Декрет про землю від 26 жовтні 1917 року). Однак згодом послідувала низка інших декретів і підзаконних актів, котрі фактично позбавляли приватних осіб права на власність і майно. «Декрет про землю» ліквідував без викупу поміщицьку, удільну, монастирську та іншу «нетрудову» власність на землю. Приватна власність на неї була скасована, земля переходила до загальнонародного земельного фонду й розподілялась між трудящими за принципом зрівняльного землекористування. Декрет спрямований

<sup>902</sup> Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.

<sup>903</sup> Архив русской революции : в 22 т. ; под ред. И. В. Гессена. – М. : «Терра» Политиздат. – 1991. – Т. 1-2. – 312 с.

<sup>904</sup> Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиліття (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

на те, щоб «задовольнити величезні маси селянської бідноти», став «бомбою уповільненої дії». Сприйнятий з надзвичайним ентузіазмом більшістю селянства, він призвів до анархії, жорстокої братовбивчої громадянської війни на селі, в основі котрої лежав стихійний перерозподіл земельної власності [162, с. 16]<sup>905</sup>. У ході громадянської війни українські селяни поступово розчарувалися у політиці соціалізації землі та ліквідації приватної власності та все більше орієнтувалися на створення власної держави. Проте, зростання національної свідомості серед українського селянства протягом 1919 року виявилось запізнілим. При цьому, така тенденція була більш притаманною для Правобережної України, на відміну від Сходу та Півдня України.

Селянські настрої у період Української революції та громадянської війни були досить перемінливими й залежали від ставлення влади до селянства. Українські уряди, політичні сили та партії не змогли виробити конструктивної програми вирішення аграрного питання, до того ж не приділяли достатньої уваги пропагандистській роботі на селі, його інформуванню [424, с. 212, 213]<sup>906</sup>. Я. Коцоніс, підкреслив думку деяких інших західних вчених (зокрема М. Малія) про те, що саме нерозвинутістю й відсталістю Росії, слід пояснювати такі її феномени, як трагедії громадянської війни й сталінізму [450, с. 16, 17]<sup>907</sup>. Протягом громадянської війни в Україні склалася особливо складна ситуація. Замість декларацій Леніна про державу-комуну, більшовиками насаджувалася крайня форма управління економікою – «військовий комунізм». Прагнучи використати всі ресурси задля військово-політичних завдань більшовицька влада ліквідувала або підпорядкувала посередницькі структури. Широко запроваджувалися нормування продуктів та реквізиції. Нормальна торгівля та ринок фактично перестали існувати, натомість процвітав «чорний» ринок. Увесь цей процес здійснювався під гаслами ідеології «казарменого комунізму», яка, певною мірою, відродила ідеї Г. Бабефа й бабувізму.

<sup>905</sup> Бойко О. Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 11-21.

<sup>906</sup> Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917-1921 рр. : співвідношення соціального і національного аспектів української революції / Н. А. Ковальова // Матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 210-215.

<sup>907</sup> Коцоніс Я. Как крестьян делали отсталыми: сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России. 1861-1914 / Я. Коцоніс ; пер. с англ. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 320 с.



Неста Х. Вебстер, осмислюючи уроки російської революції, звернув увагу на те, що бабувізм і більшовизм ідентичні. Визнаючи насилля й заколот у якості методів здійснення революції, Бабеф ніяким чином не прагнув до анархії, навпаки – до посилення й абсолютизації ролі держави. У бабувізмі був відсутнім хіба що інтернаціональний дух більшовизму, у більшості інших аспектів вони були тотожними [598, с. 48, 63, 64, 252-256]<sup>908</sup>. Г. Бабеф був ідеологом повної соціальної рівності людей на основі об'єднання й усупільнення власності. Земля та всі засоби виробництва, за його переконанням, мали бути спільними. Кожна людина повинна була працювати не для свого блага, а для – спільного. Розподіл життєвих благ мав суворо контролюватися [485, с. 234, 235]<sup>909</sup>. Цей проект «суспільства загального щастя» попри всю його утопічність і навіть небезпечність для нормального розвитку суспільства, фактично був реанімований і навіть вдосконалений більшовиками під час революції 1917 року. І якщо спроба заколоту психічно неврівноважених фанатиків в особі Бабефа та його прихильників була заздалегідь знешкоджена французькою Директорією. То більшовицький експеримент, з усіма його трагічними наслідками для низки східноєвропейських народів, а насамперед – українського, був не лише втілений у життя, а й продемонстрував приклад кричущого розходження теорії з практикою та цинічного ігнорування реальних прав і свобод громадян заради примарної комуністичної ідеї.

У період громадянської війни склалися досить сприятливі обставини для розширення сфери впливу антибільшовицьких ідей, у тому числі й монархічного спрямування. Проте, білогвардійський табір, не скоординувавши зусиль різних фронтів, так і не спромігся адекватно протиставити російському державницькому центру потужності провінцій та окраїн. «Білі» поставили на ідею «єдиної та неподільної», зовсім не модифікувавши її. Така реакційність у регіонах колишньої імперії, навіть російських, була вже неприпустимою. Воюючи з метрополією –

<sup>908</sup> Неста Х. Вебстер. Всемирная революция. Заговор против цивилизации / Неста Х. Вебстер ; пер. с англ. Н. Н. Сенченко. – К. : Серж, 2001. – 290 с.

<sup>909</sup> Левандовский А. П. Первый среди равных : Повесть о Гракхе Бабефе / А. П. Левандовский. – М. : Политиздат, 1986. – 414 с.

колишнім імперським ядром, «білі» не прагнули його знищити чи відокремитися, вони хотіли його опанувати. З огляду на економічну та етнонаціональну інфраструктуру, це було об'єктивно неможливим. «Червоні», контролюючи імперське ядро, надали йому нової привабливої ідеології та спромоглися інтегрувати до своїх лав *taхітум* найактивніших елементів, перетягнувши їх навіть із колишніх експлуататорських класів [432, с. 216]<sup>910</sup>.

У цій складній ситуації українці Кубані всіляко прагнули до державного об'єднання з УНР. Як відзначив Д. Д. Білий, внаслідок укладення таємної угоди, між П. Скоропадським і М. Рябоволом, про воз'єднання України й Кубані, на Тамань влітку 1918 року мала висадитися дивізія генерала Натієва, з метою допомоги козацькому антибільшовицькому повстанню. Однак, внаслідок саботажу проросійськи налаштованих чиновників гетьманського уряду та протидії німецького командування, цей десант не був проведений. Це призвело до того, що першою на Кубань, котра фактично вже була звільнена від більшовиків козацькими повстанцями, ввійшла армія Денікіна, що мала відверто великодержавницьку антиукраїнську ідеологію, і лише під тиском жорстокої необхідності боротьби з Червоною армією кубанці вимушені були піти на нетривкий союз із білими [154, с. 74]<sup>911</sup>.

Е. Гобсбаум зауважив, що на відміну від «білих» сил, котрі демонстрували некомпетентність, розбрат, здатність налаштувати проти себе селянство, більшовики змогли не лише використати зручний момент для захоплення влади, а й своєрідно використати есерів, як таку політичну силу, котрій віддало переважну підтримку селянство [251, с. 64-66]<sup>912</sup>. Використавши підтримку есерів і селян у власних інтересах, більшовики цинічно та жорстоко поквиталися і з тими, і з тими. В ідеологічному плані білогвардійці зосередилися на ідеї «єдиної та неподільної», зовсім не модифікувавши її. Натомість більшовики, контролюючи колишній центр імперії,

<sup>910</sup> Колесников К. М. Моделі національної консолідації в умовах громадянського протистояння: ретроспективи революції 1917 р. та перспективи «революції» 2004 р. / К. М. Колесников // Матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 215-218.

<sup>911</sup> Білий Д. Д. Україна і Кубань в 1917-1921 роках. Шлях спільної боротьби / Д. Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2001. – Т. 1. – С. 72-76.

<sup>912</sup> Гобсбаум Е. Вік естремізму. Коротка історія XX віку 1914-1991 / Е. Гобсбаум ; пер. з англ. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С. 64-66.

значно модернізували стару імперську ідеологію, надавши їй чимало привабливих популістських рис (обіцянки землі, миру та соціальної справедливості).

Завдяки значній агітації й пропаганді серед селян, активній ідеологічній роботі з анархічно-партизанським рухом Махна та в лавах УГА, більшовики змогли досягти об'єднання розрізнених військових і революційно-повстанських формувань з метою перемоги над Директорією та білогвардійцями. Згодом, розправившись із цими тимчасовими союзниками, більшовики почали насаджувати в Україні власну політику.

У період громадянської війни партійні органи більшовиків ставали, нерідко, наддержавними і саме більшовицька партія перетворюється в керівну політичну силу [280, с. 36]<sup>913</sup>. Використовуючи політичний, ідеологічний, моральний тиск, репресії й терор, більшовики успішно виконали завдання щодо ліквідації своїх політичних супротивників [642, с. 89]<sup>914</sup>. Демагогічні гасла та дешевий популізм більшовиків, безупинне протистояння в середовищі українських соціалістів і націонал-демократів, стали тією вибуховою хвилею, що поглинула усі некоммуністичні сили й поставила хрест на національно-визвольній боротьбі в Україні після майже чотирьох років громадянської війни [552, с.]<sup>915</sup>. На думку О. Ольжича, вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і «руїнної», що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе руйнацію й розклад. А вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною [609, с. 22]<sup>916</sup>.

Серед, низки причин, котрі спричинили поразку української революції, А. Русначенко наголошує на неготовності світових держав збагнути необхідність існування української держави на Сході Європи в геополітичних, а згодом – й ідеологічних вимірах. Однак, поразка революції не могла затінити ідеї незалежної

<sup>913</sup> Гросул В. Я. Образование СССР (1917-1924) / В. Я. Гросул. – М. : Изд-во ИТРК, 2007. – 216 с.

<sup>914</sup> Політична історія України. XX століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – 448 с.

<sup>915</sup> Махун С. Київ після жовтневого перевороту. Дорога до громадянської війни / С. Махун // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 231-234.

<sup>916</sup> Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич ; передм. О. Зінкевича ; післям. І. Дзюби. – К. : Смолоскип, 2007. – 52 с

української держави [699, с. 10]<sup>917</sup>. Хоч лідери УНР, переважно – представники соціалістичних партій, так і не змогли сформувати ефективну державницьку ідеологію.

Загалом у ході громадянської війни започаткувався процес державотворення на території колишньої Російської імперії. Звільнені від царського самодержавства простори заповнювалися новими державними утвореннями, що їх прагнули створити різноманітні національні та напівнаціональні (наприклад козацькі) рухи. Існував цілий спектр держав: від старої (білої) до нової (червоної, більшовицької) формації, включно з селянськими державами й протодержавами. З останніми, попри крайню бурхливість війни, котра іноді ставила її в опозицію до них, нова держава підтримувала – також завдяки своїй ідеології – суперечливі стосунки, які дали змогу, насамперед після уроку поразки в 1919 році другого більшовицького уряду в Україні.

### **Висновок до розділу:**

У цілому слід підсумувати, що протягом періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років в Україні так і не було сформовано державницьку ідеологію. Незважаючи на цілу низку причин об'єктивного характеру такого становища (слабкість українського національного руху, внаслідок тривалої русифікації, доволі низький рівень національного самоусвідомлення серед українців, значне поширення соціалістичних ідей тощо), існували й певні суб'єктивні чинники, котрі перешкоджали становленню державницької ідеології. Насамперед це стосується захоплення соціалістичними ідеями серед багатьох лідерів УНР, які довгий час не розуміли справжніх перспектив національного державотворення, а тому, значною мірою, і був згаяний дорогоцінний час для цього.

Неузгодженість і розрізненість українських революційних політичних сил була одночасно причиною та наслідком відсутності національної ідеології. Це замкнене коло могло бути розірване лише потужним виявом національного духу. Однак, в силу низки обставин, еліта нації, її провідники так і не змогли його продемонструвати.

<sup>917</sup> Русначенко А. Від імперії до України / А. М. Русначенко. – К. : Українська видавнича спілка, 2009. – 364 с.

## РОЗДІЛ V. ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕОЛОГІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ПРОТЯГОМ 1920-х – 1930-х РОКІВ

### 5.1. Формування ідеології авторитаризму та її поширення в УСРР у 1920-х роках

Комуністи захопили владу в Росії, будучи зовсім не готовими ні до управління державою, ні до ведення господарства. Це були підпільні «інтелігенти», «старі нелегальщики», «комуністичні літератори», «професійні журналісти», які звикли розмовляти, писати партійні статті й сидіти по в'язницях [380, с. 49]<sup>918</sup>. Розвиваючи ідеологію більшовизму, В. Ленін вважав, що саме прошарок професійних революціонерів, стане ядром керівного апарату майбутньої держави диктатури пролетаріату.

Згодом, брак освіти та кваліфікації «герої» громадянської війни та провідники політики «воєнного комунізму» сповна компенсували вмінням командувати та вести апаратні ігри [339, с. 59, 75]<sup>919</sup>. Партійно-радянська організація суспільства сформувала величезний бюрократичний механізм, який гарантував певну стабільність з використанням системи надзвичайних органів, що діяли швидко та нерідко протизаконно. Поряд із цим існував сильний пропагандистсько-ідеологічний апарат для обробки свідомості людей [642, с. 129]<sup>920</sup>. Одним із трагічних наслідків штучного й безпідставного впровадження в життя ідеологічних доктрин більшовиків (політики продрозверстки, «воєнного комунізму» тощо) було остаточне зруйнування господарства та економіки країни.

Більшовики своєю некомпетентністю та грабіжницькою політикою привели до руйнації як Росії, так і України [717, с. 19, 20]<sup>921</sup>. 1921 році більшовицька партія скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть уперше в сучасній історії) терор голодом, спрямований проти селянських повстанців, а фактично – проти

<sup>918</sup> Ильин И. А. О России / И. А. Ильин. – М. : Студия «Тритэ» Никиты Михалкова «Российский архив», 1996. – 65 с.

<sup>919</sup> Дорошко М. С. Номенклатура : керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : монографія / М. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

<sup>920</sup> Політична історія України. XX століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – 448 с.

<sup>921</sup> Сербин Р. Голод 1921-1923 років і українська преса в Канаді / Р. Сербин ; АН України, Ін-т української археографії. – Торонто-Київ : Українсько-Канадський Дослідно-документаційний Центр, 1992. – 704 с.

всього сільського населення південних губерній України [465, с. 42]<sup>922</sup>. Саме політика «воєнного комунізму» – повного диктату комуністичного режиму над особою – стала головною причиною голоду 1921-1923 років, який уразив Україну та південну Росію [202, с. 8]<sup>923</sup>. Безпосереднім ідеологом і організатором цього першого штучного голоду в Україні 1921-1923 років був В. Ленін, який не лише не визнавав голоду в Україні, а й перетворив Червону Армію в червону орду сумнозвісних продзаготовців [254, с. 35]<sup>924</sup>.

Більшовицька Росія не могла існувати без України, їй не вистачало власних ресурсів. Українські більшовики, що були представниками Кремля в Україні, робили все можливе, щоб зберегти та поширити владу ЦК РКП(б). Оскільки основним, у чому відчувала потребу РСФРР, було продовольство, а воно йшло переважно з України, то об'єднання економік було єдиним шансом для Леніна утриматися й надалі при владі. Відповідно до цієї тези Україна значно більше віддавала центру, аніж отримувала, тобто була донором радянської Росії. Відтак компартійно-радянське керівництво України свідомо жертвувало інтересами республіки заради збереження та розширення більшовицького панування [353, с. 99]<sup>925</sup>. Тому голод 1921-1923 років в Україні мав суб'єктивні причини, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою котрих вони здійснювалися. Продовольча розкладка як складова частина економічної політики мала сприяти, на думку більшовиків, насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринкового, способу виробництва й розподілу продукції [3, с. 5]<sup>926</sup>. Волюнтаризм і некомпетентність більшовицьких лідерів, які здебільшого були далекими від економічно-господарських справ професійними революціонерами, або навіть і колишніми експропріаторами (фактично – злочинцями) чи просто дилетантами – вихідцями з середовища люмпен-пролетаріату, вели не лише до нищення старих форм

<sup>922</sup> Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиліття (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

<sup>923</sup> Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с.

<sup>924</sup> Головатий М. Історична правда, національне безпам'ятство чи політичне жонглювання? / М. Головатий // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 32-39.

<sup>925</sup> Сфіменко Г. Про причини появи «волобуєвщини» / Г. Г. Сфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – № 14. – С. 94-147.

<sup>926</sup> Голод 1921-1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.

господарювання, але й унеможлилювали створення якихось нових раціональних форм економічного життя.

Перехід до нової економічної політики був здійснений у результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних засад правлячої партії. Вони залишилися тими ж: «диктатура пролетаріату», «керівна роль партії», «держава – основний інструмент побудови соціалізму». [439, с. 63]<sup>927</sup>. Бухарін і його прибічники, насамперед Риков, Томський, Угланов, виступили та вели усіма допустимими для них засобами боротьбу проти зламу нової економічної політики, партійної та радянської демократії, принципів соціалізму. Так виникла «бухарінська альтернатива» – несталінський варіант здійснення індустріалізації країни та соціалістичного перетворення селянської економіки. Однак зіткнення й боротьба бухарінської та сталінської позицій не вичерпувались варіантами рішень народногосподарських завдань, що різко загострилися на кінець 1920-х років. За ними стояло дещо неспівмірно більше – принципові відмінності в розумінні нового суспільства, його сутності, шляхів його створення [303, с. 87, 88]<sup>928</sup>. Розбивши «ліву» опозицію за допомогою Бухаріна, Сталін з 1928 року починає нападати на самого Бухаріна і так званих «правих». У цей же час, Сталін запроваджує «антикуркульську» програму. Неп був поступкою реальним потребам суспільства, а така поступка ставила під загрозу водночас і владу ідеології, і саму владу Сталіна. І навпаки, «соціалізм в одній країні» мав зміцнити і те, й інше. Ідея «побудови соціалізму» в Радянському Союзі поєднувала Сталіна водночас із революційною традицією взагалі, і з більшовизмом зокрема [826, с. 228, 230]<sup>929</sup>. При цьому, більшовицька влада, що певний час терпіла відродження приватновласницьких відносин, розпочинає новий наступ на їхні носії – насамперед заможних селян. Одночасно з цим розпочинається викорінення наслідків політики

<sup>927</sup> Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с.

<sup>928</sup> Данилов В. П. «Бухаринская альтернатива» / В. П. Данилов ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин: человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 82-130.

<sup>929</sup> Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Ф. Фюре ; пер. з франц. В. Каденко. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 810 с.

коренізації. З особливою гостротою відбувалася вся ця боротьба в Україні, де спротив більшовицькій ідеології був чи не найбільший по всіх теренах Радянського Союзу.

М. Бухарін вважав Й. Сталіна політиканом, політичним інтриганом. Він висловлював думку, що, прагнучи до єдиновластя, Сталін змінює політику в залежності від того, від кого з своїх політичних суперників він хоче позбавитися [483, с. 400, 401]<sup>930</sup>. Все це свідчило про кризу більшовицької ідеології та хитання в лавах її прихильників.

О. Солженіцин зауважив, що найбільший страх для Бухаріна полягав у виключенні з партії, залишитися жити, але поза партією. На цьому чудово грав Сталін – з того часу, як сам став партією. У Бухаріна, як і у всіх інших репресованих більшовицьких лідерів, не було окремої точки зору, як і не було своєї дійсно опозиційної ідеології, на котру вони могли б спертися. Сталін оголошував їх опозицією перш ніж вони нею ставали. І всі їх зусилля спрямовувались не те, щоб втриматися в партії. І при цьому не зашкодити партії [758, с. 296]<sup>931</sup>. Відтак, у кінці 1925 – на початку 1926 років стала виникати тенденція до персональної диктатури Й. Сталіна. Вона дозволяла зробити припущення про заміну в перспективі колегіального способу прийняття рішень монархічним. Не офіційну, але фактичну [635, с. 190]<sup>932</sup>. Саме на цей період припадає початок формування сумнозвісного культу особи Сталіна.

Ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 року спрямовувалась на блискавичне проведення репресій серед «куркульських терористів». Відтак «надзвичайщина» породжувала особливу поведінку, формувала комплекс «власної захищеності» серед тих, кому система надала право бути зверхнім над «винуватим селом» [401, с. 111]<sup>933</sup>. Стверджуючи, що куркуль «має можливість вести за собою середняка», а тому гальмує соціалістичні перетворення, Сталін отримав привід придушувати будь-який опір селянських мас побудові далеких від справжнього

<sup>930</sup> Ларина-Бухарина А. М. Всегда верила, что правда восторжествует / А. М. Ларина-Бухарина ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин : человек, политик, ученый – М. : Политиздат, 1990. – С. 395-411.

<sup>931</sup> Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ / А. И. Солженицын. – Т. 1. – М. : ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с.

<sup>932</sup> Писаренко К. А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923-1953 / К. А. Писаренко. – М. : Вече, 2006. – 368 с.

<sup>933</sup> Капустян Г. Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 12. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 108-114.



соціалізму форм колективного господарювання. Кожного середняка можна було оголосити куркулем і розчавити державною машиною [471, с. 57]<sup>934</sup>.

Загалом ідеологія авторитаризму, завдяки нівелюванню таких суспільно-політичних цінностей, як право, мораль, духовність і внаслідок підміни їх всілякими ерзац-ідеями на кшталт: унікальної й прогресивної ролі більшовицької партії, «диктатури пролетаріату», «класової боротьби», культу особи тощо, підготувала ґрунт для встановлення тоталітарного режиму.

## 5.2. Розвиток ідеології націонал-комунізму в Радянській Україні

Витоки ідеології українського націонал-комунізму сягають часів становлення марксизму в Україні. Проте, інтенсивне формування цього напрямку розпочалося в період українізації. У ньому одночасно з'єдналися прагнення окремих більшовиків українського походження до власного національного державотворення та схильність деяких ідеологів більшовизму до загравання з українцями та іншими національностями, з метою утвердити серед них більшовицький режим.

«Революція згори» Сталіна була не тільки тотальним наступом на селянство, а й черговим, жорстоким етапом наступу на інтелігенцію. Потрібно було «незаперечне» виправдання дій режиму і це виправдання знайшли у більшовицькій «біблії» – творах Леніна. У надрукованій праці він називав «панів інтелігентиків», що виступали проти насильства, «сльотою», а інтелігенцію, яка саботувала Радянську владу (вважаючи її незаконною), – «ворогом народу», прирівнюючи їх до шахраїв, трутнів і хуліганів [670, 29, 30]<sup>935</sup>.

Закладаючи основи нового російського імперського центру, В. Ленін прагнув видозмінити його відповідно до своїх поглядів і переконань. Оцінюючи український національний рух як буржуазно-демократичний, Ленін ототожнював його з іншими національними рухами [238, с. 61, 62]<sup>936</sup>. Будучи космополітом, ворожим будь-якому

<sup>934</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 431 с.

<sup>935</sup> Пристайко В. І. Михайло Грушевський : Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Критика, 1999. – 354 с.

<sup>936</sup> Гамрецький Ю. М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 60-72.

націоналізмові, Ленін, у той же час із ситуаційно-тактичних міркувань, не раз вступав у суперечку з більшістю своєї партії, не поділяючої його тенденції ставити залежність успіху революції від національного питання [302, с. 160, 161]<sup>937</sup>. Насамперед це стосувалося Й. Сталіна, який, загалом, не сприймаючи обережної тактики В. Леніна, спрямованої на поступову радянізацію сусідніх націй, діяв більш грубо й прямолінійно.

Продовживши розвивати ленінську концепцію більшовицької ідеології, Сталін трансформував її в своєрідну тоталітарну партійно-диктаторську ідеологію. Без керівництва партії («диктатури» партії), – стверджував він, – неможлива скільки-небудь міцна диктатура пролетаріату. Українські націонал-комуністи, як також інтелігенція, були надто залежними від пануючої більшовицької ідеології, щоб протистояти централізаторсько-узурпаторським тенденціям.

Посилилися переслідування наукової та літературної інтелігенції. Вона, як особливо близька до ідеологічної сфери, опинилася в центрі уваги ДПУ. Лунали заклики до зміцнення керівництва партії на ідеологічному фронті. До лексики партійних діячів увійшли такі словосполучення, як «прихвостень буржуазної ідеології», «злісний ворог марксизму», «ідеологічний ворог» тощо.

В Україні класовий підхід до «старої» інтелігенції доповнювався ще й боротьбою проти прагнення до національного самовизначення, що кваліфікувалось як «український націоналізм», «шовінізм», «український фашизм» і т. ін. Абсолютизація класового підходу до всіх процесів життя максимально вихлостила ідеологію та культуру, породила зневажливе ставлення до інтелігенції, звела її до ролі прошарку [549, с. 14]<sup>938</sup>. Науково-технічні товариства та організації мали сповідувати ідеї соціалізму та лояльність до сталінізму. Ентузіазм, породжений комуністичними ідеями трансформувався в нетерпимість, підозріливість, плазування перед сталінською репресивною машиною. Поступово втрачалися такі риси інтелігенції, як незалежність

---

<sup>937</sup> Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А. Граціозі ; пер. з іт. М. Прокопович. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.

<sup>938</sup> Матвеева Л. В. Становлення Української Академії Наук (1918-1928 рр.) / Л. В. Матвеева // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 4-26.

думки, співчутливість, честь, гідність [409, с. 149]<sup>939</sup>. Усіх незгодних із державною політикою та більшовицької ідеологією система прагнула зламати й тим чи іншим способом знешкодити.

Відповідно до постанови Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого, затвердженої й доповненої Пленумом від 17 жовтня 1922 року, перед Українською пролетарською державою ставилось завдання: створюючи українську соціалістичну державність, українську школу, зрівнюючи в правах українську мову з російською, мову українського селянства з мовою українського пролетаріату, – перешкодити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей. Також ставилось завдання партії в майбутній період перетворити українську народну школу в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства [594, с. 11-14]<sup>940</sup>.

Під час внутріпартійної дискусії, що розгорнулася з подачі Л. Троцького в кінці 1923 – на початку 1924 року, серед іншого, дебатовалася проблема врахування специфіки діяльності КП(б)У в республіці в світлі тих завдань у галузі національної політики, котрі були накреслені XII з'їздом РКП(б). Полеміка з цього приводу розгорнулася між завідувачем підвідділом преси ЦК КП(б)У М. Равичем-Черкаським та першим секретарем ЦК КП(б)У Е. Квірінгом. Зокрема, М. Равич-Черкаський у статті «Про українські мотиви в дискусії» піддав критиці ЦК КП(б)У на чолі з Квірінгом за відсутність «своєї власної лінії» в дискусії, підкресливши, що українська верхівка «живе настроями Москви» і надто залежить від неї. Він вважав, що КП(б)У «повинна враховувати набагато більшою мірою опозиційні настрої, які йдуть з глибини низових мас, ніж настрої верхівкових прошарків, які живуть і живляться матеріалами останнього номера газети «Правда», а її особливу місію вбачав «у закріпленні КПУ, як партії України». З іншого боку, автор статті виступав проти пропонованого опозицією розгортання внутріпартійної демократії, оскільки воно, на його думку, приведе до ще

<sup>939</sup> Касьянов Г. В., Ткачова Л. І. УТОРНІТСО : епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції в умовах тоталітаризму / Г. В. Касьянов., Л. І. Ткачова // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 145-152.

<sup>940</sup> Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали : [довідник : у 2 ч. ; упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с.

більшого засилля в керівництві КП(б)У «осіб російського походження», які мають перевагу в активності, партстажі й питомій вазі в партії [388, с. 100, 101]<sup>941</sup>. У свою чергу, Е. Квірінг також активно долучився до переслідування опозиції [135, с. 107]<sup>942</sup>. Квірінг підтримав лінію Сталіна в протистоянні з Троцьким і усуненні з України найбільш впливового серед членів ЦК РКП(б) «троцькіста» – Х. Раковського [389, с. 204]<sup>943</sup>. Незважаючи на це, він вже не задовольняв Сталіна на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, хоч він і вірно служив наказам генерального секретаря [462, с. 188]<sup>944</sup>. Таким чином, практично вся діяльність партноменклатурних функціонерів зводилася не просто служінню більшовицькій партії, а насамперед – тій політичній та ідеологічній лінії, котру проводив Сталін.

Серед партій, які сповідували комуністичну ідеологію й одночасно мали на меті самостійницьке державотворення, особливо виділялася Українська комуністична партія (УКП). Її очільники (А. Річицький, М. Авдієнко та Ю. Лапчинський) все ж не зуміли розвинути свою доктрину.

Протягом першої половини 1920-х років місцеві осередки УКП займали доволі критичну позицію відносно існуючої в УСРР влади. Зокрема вони виступали проти її податкової політики [81, арк. 269]<sup>945</sup>. У середині 1920-х років УКП зазнала ідеологічного й кримінального тиску з боку КП(б)У. Серед активних учасників цієї акції був нарком юстиції М. Скрипник [754, с. 64, 65]<sup>946</sup>.

Розгорнувшись на початку 1920-х років між прихильниками централізаторської тенденції російського шовінізму (Й. Сталін, Ф. Дзержинський, С. Орджонікідзе та більш поміркованими більшовиками (В. Ленін, М. Бухарін), ця дискусія привела до

<sup>941</sup> Дорошко М. Боротьба за владу рад у більшовицькій партії в 1923-1925 роках та її вплив на розстановку сил у партійно-державній верхівці УСРР / М. С. Дорошко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 92-103.

<sup>942</sup> Бачинский П. П. Эммануил Ионович Квириг / П. П. Бачинский, В. Э. Квириг, М. Б. Перельман. – М. : Политиздат, 1968. – 135 с.

<sup>943</sup> Історія України : нове бачення : у 2 т. / за ред В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996. – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 494 с.

<sup>944</sup> Політична історія України. XX століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – 448 с.

<sup>945</sup> САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 12250, 448 арк.

<sup>946</sup> Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 51-68.

розгляду національного питання на XII з'їзді РКП (б) у квітні 1923 року. Відтак у резолюції цього з'їзду головною небезпекою було визначено «великодержавний шовінізм», як «...відображення колишнього привілейованого положення великоросів» [9, с. 53]<sup>947</sup>. Ця резолюція зумовила початок курсу до «коренізації» національних компартій, зокрема в Україні – до політики «українізації».

Розпочата в Україні у 1923 році політика коренізації була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних чинників при формуванні державного апарату, організації мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Запропонована більшовиками українізація виявилася самодостатньою для українських доморощених лідерів, які спокусилися ідеєю духовного відродження українського суспільства за комуно-більшовицьким сценарієм. На заклик радянського уряду до УСРР посунули М. Грушевський та решта української інтелігенції, яка вбачала в українізації джерело збереження та зміцнення етнонаціональної ідентичності українців [546, с. 25]<sup>948</sup>. Кадри українських комуністів й інтелігенції, що здійснювали «українізацію», вимагали замінити невідповідне суті слово «українізація» словом «дерусифікація», бо йшлося не про перетворення російського на українське, а про зняття з українського імперіалістичного російського нашарування [109, с. 60]<sup>949</sup>. На думку Г. Г. Єфіменко, більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб «укорінитися» серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри курсу до «коренізації» національних компартій, зокрема в Україні – до політики «українізації». Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України була не «українізація», а «більшовизація» суспільного та національно-культурного життя. Адже не дарма представники партійної еліти

<sup>947</sup> Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984 – . – Т. 3 : 1922-1925. – 494 с.

<sup>948</sup> Марочко В. Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1929-1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.

<sup>949</sup> Антонюк З. Конспект самоусвідомлення. – Ч. 2. / З. Антонюк. – Харків-Київ : Дух і літера, 2007. – 336 с. – (Харківська правозахисна група).

постійно повторювали тезу про «національну форму і соціалістичний зміст» української культури [352, с. 26, 27]<sup>950</sup>. Підтвердження цих слів можна знайти в роботі М. Скрипника «Перебудовними шляхами (проблема культурного будівництва національностей України [737, с. 134]<sup>951</sup>. Провідна роль у здійсненні українізації належала М. Скрипнику. Серед партійних керівників вищого рангу він був «білою вороною», оскільки надавав великого значення розв'язанню національного питання [467, с. 43]<sup>952</sup>. Під час перебування на посаді наркома юстиції УСРР, М. Скрипник проводив досить чітку ідеологічну лінію, спрямовану на українізацію різних сфер суспільно-політичного життя [754, с.3 6]<sup>953</sup>. До того ж, не лише в УСРР, а й на Кубані [153, с. 88]<sup>954</sup>. Ще під час утворення СРСР, у 1923 році М. Скрипник відстоював у Москві пункт конституції, за яким Радянський Союз мав бути не союзною республікою, а союзом незалежних республік. Згодом, він енергійно працював над формуванням так званого «українського інтернаціоналізму», тобто: над об'єднанням українських комуністичних сил, розпорошених по всіх землях України та по всіх поселеннях української еміграції.

В. Сергійчук звернув увагу на те, що вимушено погоджуючись на українізацію, Москва не сподівалася, очевидно, не сподівалася, що цей процес охопить і ті заселені українським етносом території, що опинилися за межами УСРР. Однак, мільйони українців і сотні тисяч їхніх дітей на теренах колишньої Російської імперії вимагали навчання рідною мовою. Саме з ініціативи населення та частини вчительства, починаючи з 1917 року, школи сотнями переходили на українську мову. Так було,

<sup>950</sup> Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25-50.

<sup>951</sup> Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (проблема культурного будівництва національностей України) // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 129-135.

<sup>952</sup> Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 3-56.

<sup>953</sup> Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 51-68.

<sup>954</sup> Білий Д. Д. Співпраця між керівними органами УРСР та РРФСР відносно проведення українізаційних процесів на Кубані в 20-х роках ХХ століття / Д. Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2007. – Т. 18. – С. 83-89.

зокрема, на Кубані, де національні традиції й культурні зв'язки з Україною були найміцніші [720, с. 9]<sup>955</sup>.

Накреслювані більшовиками плани настільки перевищували висхідний культурний рівень населення, що дістали назву культурної революції. Щоправда, основний наголос у роботі щодо піднесення культури ставився на ідеологію. Вимагалось виховувати маси в дусі комуністичних ідей і при цьому нещадно придушувати ідеологічний вплив на них з боку некомуністичних, а тим більше антикомуністичних сил, які ще залишалися в суспільстві [389, с.]<sup>956</sup>. Також засуджувалися спроби перебільшення національної винятковості, ігнорування класової солідарності тощо. Так, на червневому (1926 року) Пленумі ЦК КП(б)У особливо гостро критикувався наркомат освіти, на який було покладено методологічне й практичне проведення українізації в життя. О. Шумському як наркому дорікали, що він без відповідної підготовки та бази намагається форсувати процес українізації. Не тільки в партійних і державних установах, навчальних, культурно-освітніх закладах, а й в частинах Червоної Армії, в установах союзного підпорядкування, а також не дотримується принципу добровільності українізації робітничого класу [515, с. 52]<sup>957</sup>. Саме з ім'ям О. Я. Шумського в українській радянській історіографії було пов'язано одне з понять-символів – так званий «шумськізм». За цим нехитрим евфемізмом, авторство котрого, до речі, належить М. О. Скрипникові, розумілася, по суті, одна з форм так званого націонал-ухильництва в КП(б)У[474, с. 105]<sup>958</sup>.

У період українізації одним із найбільш послідовних і твердих у своєму неприйнятті більшовицького режиму серед українських науковців був С. О. Єфремов. Цю твердість йому не пробачили, коли почалась «облога» Академії, коли можновладці

<sup>955</sup> Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках / В. І. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича спілка, 2000. – 336 с.

<sup>956</sup> Історія України : нове бачення : у 2 т. / за ред В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996 – . – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 494 с.

<sup>957</sup> Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках : історія, проблеми, уроки / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46-55.

<sup>958</sup> Курас І. Ф. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни : еволюція поглядів і політична діяльність / І. Ф. Курас, П. П. Овдієнко // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 105-116.

вирішили «викорінити» інакомислячих з академічного кола [473, с. 15]<sup>959</sup>. На початку 1928 року ЦК КП(б)У ініціювала цілеспрямовану кампанію дискредитації Сергія Єфремова в очах громадськості. Це було пов'язано з підготовкою нової судової справи, відомої під назвою СВУ [549, с. 24]<sup>960</sup>. Переслідування С. О. Єфремов, його послідовників, колег і, зрештою, всіх національно свідомих представників української творчої інтелігенції стало одним із наслідків засилля більшовицької ідеології.

О. Солженіцин застерігав: «Горе тій нації, література котрої зазнає втручання сили: це не просто порушення «свободи друку», це – замкнення національного серця, зникнення національної пам'яті. Нація не пам'ятає сама себе, нація позбувається духовної єдності, – і при загальноприйнятій мові співвітчизники раптом перестають розуміти один одного [759, с. 294]<sup>961</sup>.

Починаючи з 1923 року А. Кримський і С. Єфремов клопотали про надання М. Грушевського дозволу на повернення до України. А майже відразу по поверненні та після обрання його академіком ВУАН і головою Історичної секції історико-філологічного відділу, Грушевський почав вести боротьбу з групою Кримського та Єфремова. Ця ворожнеча була вигідна насамперед ідеологам КП(б)У. І М. С. Грушевський, на думку В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала, був потрібен владі, оскільки він реально послаблював вплив більш небезпечного, як вважали більшовицькі лідери, правого угруповання серед української академічної інтелігенції. Грушевський розумів, чого саме хоче від нього влада, і, звичайно, він змушений був піти на деякі компроміси [669, с. 23, 37]<sup>962</sup>.

Українізацію М. С. Грушевський оцінював як «твердий, розумний, широко закросений національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом в інтересах тіснішого союзу села з містом» [284, с. 39]<sup>963</sup>. При цьому, він сприймав

<sup>959</sup> Курас І. Сергій Єфремов і його щоденник / І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал // Єфремов С. О. Щоденник 1923-1929 рр. – К. : КЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.

<sup>960</sup> Матвєєва Л. В. Становлення Української Академії Наук (1918-1928 рр.) / Л. В. Матвєєва // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 4-26.

<sup>961</sup> Солженіцын А. И. Нобелевская лекция / А. И. Солженіцын // Рассказы. – М. : Современник, 1989. – С. 286-301.

<sup>962</sup> Пристайко В. І. Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття : 1924-1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Україна, 1996. – 335 с.

<sup>963</sup> Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1991. – № 23. – С. 38-39.



українізацію як стратегічний напрям, а не тактичний маневр у політиці більшовицької партії. Зокрема, розбудовуючи структуру історичних установ ВУАН, М. Грушевський мотивував їхню потребу з огляду на здійснення українізаторського курсу [851, с. 53]<sup>964</sup>. Однак, на початку 1930-х років розпочалася ідеологічна перебудова ВУАН. За словами Н. Полонської-Василенко, Академія Наук повинна була зробитися знаряддям соціалістичного будівництва й служити виконавцем постанов партії [646, с. 11]<sup>965</sup>. Згорання процесу українізації було складовою частиною сталінської русифікаторської політики [841, с. 120]<sup>966</sup>.

Відомо, що ще в 1923-1924 роках в УСРР діяла законспірована антибільшовицька група «Братство української державності», яке намагалось поєднати інтелігентські кола в УСРР із «петлюрівською» еміграцією. Чекісти вважали, що «Спілка визволення України – СБУ» була створена у 1925 році з колишніх членів «Братства», а керівником обох організацій був академік С. Єфремов [704, с. 42]<sup>967</sup>. Документи, котрі зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, насамперед щоденник С. Єфремова, містять відверті думки цього визначного українського громадсько-політичного діяча з приводу більшовицької ідеологічної політики, і – свята першого травня зокрема: «...тепер свята нема на душі. Все вбила проклята казенщина, офіційщина, примус. І вільне свято вільного робітника обернулося в примусове збіговисько рабів, на яке силоміць зганяють учасників. Дивно як казенна рука вміє спаплюжити найкращі мрії людського серця, очерствити й вбити найкращі пориви. Мерзость запусіння на місці святім» [72, арк. 1]<sup>968</sup>. Своє вороже ставлення як до радянської влади, так і до політики українізації, зокрема, С. Єфремов досить відверто

<sup>964</sup> Чумак В. М. Українізація 20-х – поч. 30-х рр. очима видатних сучасників / В. М. Чумак, К. В. Мануїлова // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 52-56.

<sup>965</sup> Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – у 2-х ч. – Ч. 2 (1931-1941). – [репринтне відтворення з вид. : Мюнхен, 1955-1958]. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.

<sup>966</sup> Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / В. А. Чехович // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 96-121.

<sup>967</sup> Савченко В. А. Одеська філія «Спілки визволення України» – «Спілка української молоді» / В. А. Савченко // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 42-45.

<sup>968</sup> ГДА СБУ). – Ф. 6, спр. 67098 : Щоденник С. О. Єфремова, т. 16, 14 арк.

висловлював у щоденнику, стверджуючи, що за «українізацією» насправді криється русифікаторська політика [355, с. 131, 132]<sup>969</sup>.

У добу наступу знеособлюючих сутнісно масофікаційних ідеологічних рухів, спрямованих на знецінення неповторності індивідуальності, С. Єфремов виявляв такі християнські й духовно-інтелектуальні якості, котрі суттєво розходилися з тією суспільно-політичною атмосферою, що панувала в Україні наприкінці 1920-х років. У цій ситуації мислитель, серед іншого, використовував іронію як спосіб оцінювання реальності як соціально захисну функцію. Саме іронією й породженим нею ж сумнівом у доцільності продиктованих атмосферою доби владних пропозицій людині й історії С. Єфремов захищає своїх беззахисних перед владою співгромадян. Через форму антирадянських і антикомуністичних анекдотів, Єфремов у «Щоденнику» використовував іронію як вияв оприсутнення іншого в атмосфері епохи. Вона виявилась набагато небезпечнішою, навіть на рівні анекдоту виявленою, ніж відверті декларації та бунтівний опір комуністам – репрезентантам стратегії свідомого нищення національної християнської громади [910, с. 88, 89]<sup>970</sup>.

З 1928 року розпочалася кампанія боротьби з «єфремівщиною»: спочатку С. Єфремова усувають від роботи в ВУАН, а в 1929 році його звинувачують у керівництві «підпільною контрреволюційною організацією – СВУ». Нині, після відкриття архівних матеріалів щодо справи та проведених вітчизняними істориками досліджень, можна зробити обґрунтований висновок: організацією та проведенням політичного процесу щодо «справи СВУ» було розпочато заздалегідь сплановане знищення інтелектуальної української еліти [581, с. 57, 58]<sup>971</sup>. Важливим є той факт, що справа СВУ була сфабрикована тогочасним ДПУ [354, с. 5]<sup>972</sup>. У цілому, процес «СВУ» став свого роду політичним гаслом для наступу проти тих сил національного

<sup>969</sup> Єфремов С. О. Щоденник 1923-1929 рр. / С. О. Єфремов. – К. : КЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. – (Серія Мемуари).

<sup>970</sup> Ямчук П. М. Особливості світоглядної рецепції соціальної реальності 1920-х років у «Щоденнику» С. Єфремова / П. М. Ямчук // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 82-90.

<sup>971</sup> Мошак О. В. Українська національна еліта на тлі епохи : Сергій Єфремов / О. В. Мошак, Л. Г. Матвєєва // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 56-62.

<sup>972</sup> Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К. : «Феміна», 1995. – 688 с.

відродження України, уособленням яких були представники старої, передусім академічної інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Не даремно слідчий С. Брук, як згадував один із підсудних, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!» [865, с. 40, 41]<sup>973</sup>. Влада вирішила провести кілька відкритих політичних процесів, що мали на меті засудити «націоналістів», зробивши підсудними на процесах тих осіб, які давно були в агентурній розробці [866, с. 129]<sup>974</sup>.

Серед противників українізації, як і більшовицької політики загалом, особливо себе проявили консерватори – прихильники українського монархізму. Так, В. Липинський у завершальній частині своїх «Листів до братів – хліборобів», датованій 1924 роком, виступив проти породжених українізацією ілюзій про «натиск знизу» української національної стихії, що змусила більшовиків поступитися в національно-мовних питаннях. Ініціатором українізації, на його думку, була «полуграмотна верства сучасних «вірних малоросів», яка «преться всіма силами до комуністичної влади» і «думає, що «українська мова» прикриє її примітивну некультурність ...» [851, с. 54]<sup>975</sup>.

Загалом, на думку С. Кульчицького, результати українізації 1920-х років були вагомими. З ініціативи М. Скрипника, який витискував все можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення [467, с. 3-56. 43, 44]<sup>976</sup>. Процес українізації дав поштовх відродженню української національної культури, насамперед – літератури й мистецтва. І в силу існуючої тотальної русифікації постала проблема протистояння двох культурно-політичних факторів:

<sup>973</sup> Шаповал Ю. ППУ-НКВД, як інструмент антиукраїнізації / Ю. І. Шаповал // Український історик. – 1995. – Ч. 1-4. – С. 57-72.

<sup>974</sup> Шармар О. М. Фабрикація справи «Спілки визволення України» Державним політичним управлінням УСРР / О. М. Шармар // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 129-132.

<sup>975</sup> Чумак В. М. Українізація 20-х – поч. 30-х рр. очима видатних сучасників / В. М. Чумак, К. В. Мануїлова // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 52-56.

<sup>976</sup> Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 3-56.

російського та українського. З площини культурної воно поступово переростало в сферу політико-ідеологічну. Чи не найбільш яскраво це проявилось в заклику Миколи Хвильового «Геть від Москви!».

М. Хвильовий стверджував, що самостійність України залежить не від бажання чи небажання комуністів, а – «непоборної волі історичних законів». При цьому, головною проблемою визначалась активізація класової диференціації в Україні: «Коли якась нація виявляє свою волю на протязі віків до прояву свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес» [833, с. 590, 591]<sup>977</sup>. Підкреслюючи, що єдиним ідеологічним центром в Україні є компартія, М. Хвильовий у той же час наполягає, що Україна є самостійною одиницею, розвиваючи, таким чином, теорію комуністичної самостійності. Орієнтиром, при цьому, для нього є західноєвропейська культура [832, с. 559, 573, 575]<sup>978</sup>. Для Хвильового Західна Європа була символом загальнолюдського прогресу, синтезом грандіозної цивілізації, сумою духовних вартостей [270, с. 135]<sup>979</sup>. Сталін, у свою чергу, поставив завдання секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу розгромити та ліквідувати націоналізм у компартії України. Сотні українських інтелектуалів із середовища комуністів, тисячі представників безпартійної інтелігенції були зняті з роботи, а потім фізично знищені. Розгромили та розігнали й тих партійних працівників із КП(б)У, які на чолі з членом ЦК О. Шумським не тільки підтримали позицію Хвильового, а й, в свою чергу, вимагали від Москви перейти нарешті від слів до справи щодо українізації партійного та державного апарату [91, с. 203]<sup>980</sup>. М. Жулинський звернув увагу на катастрофічний за наслідками процес роздвоєння «я» М. Хвильового. Як людина він хотів жити, але як художник, як творець і духовний провідник своєї генерації, він не міг існувати, оскільки задихався в нестерпно важкій

<sup>977</sup> Хвильовий М. Г. Україна чи Малоросія? / М. Г. Хвильовий // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 2. – С. 576-621.

<sup>978</sup> Хвильовий М. Г. Апологети писаризму (До проблем культурної революції) / М. Г. Хвильовий // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 2. – С. 515-575.

<sup>979</sup> Гречанок С. С. На тлі ХХ століття : літ.-критич. нариси / С. С Гречанюк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 311 с.

<sup>980</sup> Авторханов А. Империя Кремля / А. Авторханов // Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 193-211.

атмосфері насильства над творчою уявою [361, с. 12]<sup>981</sup>. Аналогічне становище було і в цілому покоління українських письменників і поетів цього періоду. Прагнення реалізації творчих замислів розбивалося об все більш наростаючий тиск партноменклатурного бюрократично-адміністративного апарату. Це вело до деформації свідомості й творчості представників наукової та літературної інтелігенції.

Революційне насильство часів громадянської війни, розчарування в революційних ідеалах, зрештою, трагедію свого покоління – все це М. Хвильовий передає у «Санаторній зоні», «Вальдшнепах» та інших своїх творах. А в цей час більшовицька партія й комсомол посилювали боротьбу з українським «націоналізмом» і «націонал-ухильництвом». Зокрема, комсомол не тільки допомагав органам ДПУ викривати «націоналістичні молодіжні угруповання», але й боровся з «націоналістичними ворожими» проявами в галузі літератури, мистецтва, науки.

Наприклад, виступаючи на VII з'їзді ЛКСМУ (квітень 1928 р.) генеральний секретар її ЦК О. Мільчаков повідомив, що центральний комітет комсомолу напередодні з'їзду вирішив бойкотувати п'єсу М. Куліша «Народний Малахай», вважаючи її націоналістичною. Твір М. Хвильового «Вальдшнепи» О. Мільчаков характеризував як «майже закінчену ідеологію буржуазної реставрації» тощо [668, с. 65]<sup>982</sup>.

Не дивлячись на те, що культурницька концепція М. Хвильового спричинила багато плідних думок з приводу української національної ідеї та ідеологічних засад подальшого розвитку українського суспільства, вони не набули концептуальної стрункості на рівні теорії української ідеї через певні політичні причини, більше того, сама ідея українізації в контексті Радянського Союзу взагалі була заборонена офіційною владою і почала розцінюватися як «культурна революція». У зв'язку з цим пошуки в царині української національної ідеї переносяться у кола емігрантів [730, с.

<sup>981</sup> Жулинський М. Талант, що прагнув до зір / М. Г. Жулинський // Хвильовий М. Г. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 1. – С. 5-43.

<sup>982</sup> Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 60-81.

54]<sup>983</sup>. Там же, на еміграції продовжували активно розвиватися консервативна та націоналістична ідеології українського державотворення.

Загалом же, етап трансформації авторитаризму в тоталітаризм у Радянському Союзі співпав із активним фізичним і морально-психологічним нищенням творчої та духовної еліти української нації. Перша половина 1930-х років для КП(б)У ознаменувалася доволі запеклою ідеологічною боротьбою. Вона, насамперед, спрямовувалася проти М. Скрипника – основного теоретика та керівника українізації. З метою всебічного «викриття» скрипниківської національної політики П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком М. Скрипника виступив О. Шліхтер, історії України та КП(б)У – М. Попов, мовознавства – А. Хвиля, питань освіти – В. Затонський, тощо. Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) за допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу намагалися обілити своє ім'я, довести свою відданість вищому компартійному керівництву та залишитися на керівних посадах у ЦК КП(б)У. Відтак основна мета національної політики Москви полягала в ліквідації національного змісту української культури [352, с. 39]<sup>984</sup>. Як секретар ЦК КП(б)У з ідеології, П. Любченко в другій половині 1920-х років, багато уваги приділяв розвитку культури в Україні, ліквідації неграмотності, формуванню народної інтелігенції, прагнучи заперечити твердження про те, що більшовики «знищують культуру» [134, с. 65, 66]<sup>985</sup>. Проте ці старання були марними. У Й. Сталіна та його прибічників вже

<sup>983</sup> Сімченко Г. Теоретичні питання ідеології в українській філософській думці у 20-х роках ХХ століття / Г. Сімченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 13. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – С. 52-57. – (Український культурологічний центр).

<sup>984</sup> Сфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г. Г. Сфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25-50.

<sup>985</sup> Бачинский П. П. Афанасий Петрович Любченко / П. П. Бачинский, Д. В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60-75.

існувала настанова на згорання курсу українізації. А її прихильники були приречені на знищення.

Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх «борців за народну справу» у слухняних бюрократів. Становлення ідеологічного й політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про національне відродження навіть у обмежених рамках офіційної політики «коренізації». Розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій і небажання перетворюватися у знаряддя омани періодично «вихлюпувалося» у експресивно-трагічних і суїцидальних настроях М. Хвильового. Воно й призвело до моделювання ним самим його останнього «художнього твору» – самогубства у травні 1933 [860, с. 313, 314]<sup>986</sup>.

Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (листопад 1933 року) став не тільки апофеозом політичної кампанії проти «скрипниківщина», а й констатував у резолюції, що «в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами». Об'єктом боротьби із так званим «ухилом до українського націоналізму» став насамперед наркомат освіти та вся система культури, освіти й науки [864, с. 304]<sup>987</sup>. На думку В. Ф. Солдатенка, біда М. О. Скрипника та його покоління полягала, очевидно, перш за все в тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці [753, с. 85]<sup>988</sup>. Самогубство Миколи Скрипника поклало край решткам процесу українізації.

Сталін цілком свідомо винищував старих більшовиків, вбачаючи в них пряму загрозу для свого культу. Навіть щодо своїх вірних служак, таких як С. Косіор, Й. Сталін застосовував каральні методи. Зокрема, рішення Сталіна усунути Косіора з

<sup>986</sup> Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ / Ю. І. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ; за ред. О. Рубльова (гол. ред.) та ін. – 2008. – № 1/2. – К. : Телесик, 2008. – С. 310-348. с.

<sup>987</sup> Шаповал Ю. «Повелительная необходимость» : рік 1933-й / Ю. І. Шаповал // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 291-307.

<sup>988</sup> Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 79-95.

посади керівника парторганізації УРСР, насамперед, було зумовлено тим, що члени Політбюро саме Косіора почали вважати головним винуватцем у «перегінах» українізації [352, с. 41, 42]<sup>989</sup>. На думку М. Погребінського, сумніви Й. Сталіна в «правовірності» С. Косіора й послідуєuche його знищення слід пояснювати недостатньою активністю в створенні культу, вихвалянні «вождя» і схильністю мати власну думку [604, с. 12]<sup>990</sup>. Колишній народний комісар освіти УРСР В. П. Затонський – репресований 3 листопада 1937 року та засуджений 29 липня 1938 року до розстрілу, свідчив про антирадянську роль Косіора й навіть – про його націоналістичний ухил [71, арк. 2-4]<sup>991</sup>. Безумовно, ці зізнання були вибиті силою й не відповідали дійсності. Проте в цьому випадку, як і в багатьох аналогічних, діяла традиційна тактика сталінізму – навіть із своїх вірних і відданих слуг робити ворогів за будь-якої нагоди, або й без неї.

Загалом необхідно підкреслити, що українізація здійснювалась тенденційно й була спрямована, насамперед, на поступове пристосування більшовицької ідеології, як і радянської системи у цілому, серед народних мас. Аналогічно політиці непу в економічній сфері, процеси коренізації мали на меті ліквідувати причини опозиційних настроїв проти існуючої влади. Тобто унеможливити в принципі вороже до неї ставлення не лише на соціальному, а й – національно-культурному ґрунті. Незважаючи на це, протягом 1920-х років в Україні спостерігалися постійні прояви несприйняття більшовизму, як на рівні села, з його повстанськими діями, так і на рівні діяльності інтелігенції.

### **5.3. Наростання антидемократичних тенденцій у суспільно-політичному житті УСРР**

Протягом 1920-х років у СРСР було сформовано своєрідну державно-правову систему, котра поєднала адміністративні, судові, політичні, військові, ідеологічні та

<sup>989</sup> Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25-50.

<sup>990</sup> О Станиславе Косиоре : Воспоминания, очерки, статьи ; сост. М. Б. Погребинский. – М. : Политиздат, 1989. – 271 с.

<sup>991</sup> ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 49834 : «Затонського В. П.», т. 2, 46 арк.



репресивні функції. Партийна номенклатура тримала під контролем практично всі суспільно важливі сфери, підбираючи на всі ключові пости саме ті кадри, які влаштовували їй з тих чи інших міркувань. Фактично майже від початку свого існування радянська держава була такою лише номінально, згідно назви. По суті це була диктатура своєрідної партійної касти, котра наприкінці 1920-х років переросла в одноособову тоталітарну диктатуру. Такий підхід, серед іншого, зумовив появу держави з яскраво вираженою антиправовою сутністю. Правова ідеологія фактично була замінена в ній тоталітарною.

Одним із основних завдань і напрямів реалізації більшовицької ідеології було знищення духовності та моральних принципів. Розроблена Леніним антирелігійна доктрина була спрямована проти християнства, а особливо – православної церкви. Одна з головних причин цього полягала в тому, що православ'я рішуче не сприймало політику насилля й терору в суспільних відносинах, як і інші прояви зла стосовно людей, влади та держави. Ініційоване Леніним переслідування священнослужителів у подальшому зумовило тотальний тиск на православ'я, християнство та релігію загалом. Антихристиянська сутність більшовицької ідеології породжувала в її послідовників схильність до примітивних інстинктів, що приводило до масових випадків насилля, садизму та наруги над людською особистістю. Нищилися моральні та етичні цінності, традиції, плюндрувалася духовність. Натомість вводилося ідолопоклонство нових вождів.

Ідеологія більшовизму була спрямована на безперервну боротьбу проти релігії як «шкідливого» світогляду, що суперечив ідеології марксизму-ленінізму, на якому базувалася радянсько-партійна система. Основоположники марксизму вважали, що боротися потрібно не проти релігії взагалі, а лише її критикувати [98, с. 73]<sup>992</sup>. Однак їхні послідовники – більшовики пішли значно далі настанов своїх наставників. Вони жорстоко знищували церкви, храми, священників, монахів, нещадно викорінювали

---

<sup>992</sup> Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 432 с.

саму віру й краші духовні почуття серед народу, натомість насаджуючи войовничий атеїзм.

В основі марксизму, а відтак і більшовицької ідеології, – згідно твердження Є. Маланюка, – корениться не тільки матеріалізм, як певна філософська система, але й щось значно глибше й страшніше. Марксизм не лише безбожний, він, історично беручи, є антихристиянський у повному розумінні цього слова. І в цьому безперечний сатанізм Марксової доктрини, у якій він прикритий науковоподібними формулюваннями [536, с. 13]<sup>993</sup>. Важливим джерелом для розуміння духу більшовизму є твір Ф. Достоевського «Біси» як своєрідне пророцтво про нього<sup>994</sup>. У своїй Нобелівській лекції О. Солженіцин звернув увагу на те, що насилля, все менше стискаючись рамками багатовікової законності, нахабно й переможно крокує по всьому світі, не турбуючись, що його безплідність вже багато раз продемонстрована й доведена в історії. Тріумфує навіть не просто груба сила, але її виправдання: наповнює світ нахабна впевненість, що сила може все, а правда – нічого. Біси Достоевського – здавалось, провінційний жах минулого століття, стали жорстокою реальністю ХХ століття [759, с. 295, 296]<sup>995</sup>.

Навіть прихильники більшовицької влади та противники церкви відмічали, що ті методи, котрими користувалася місцева влада для боротьби з релігією, шкодили не лише церкві, а й самій державі. Як приклад – приводилася ситуація з жіночим монастирем у м. Браїлові, що на Вінниччині. Місцевий комунгосп самовільно обкладав цей монастир такими надто великими, нереальними податками, що він зрештою був розорений економічно. Особливо підкреслювалося, що такого роду кроки місцевих керівників лише посилюють ненависть населення й духовних осіб щодо радянської влади й держави [82, арк. 284, 285]<sup>996</sup>.

<sup>993</sup> Маланюк Є. До проблеми большевизму / Є. Маланюк // Большевизм і визвольна боротьба : Збірка статей. – Видання : ЗЧ ОУН, 1957. – С. 3-73.

<sup>994</sup> См. : Достоевский Ф. М. Бесы / Ф. М. Достоевский – М. : Худож. лит., 1957. – 759 с. – (Собр. соч. в 10 т. / Ф. Достоевский).

<sup>995</sup> Солженицын А. И. Нобелевская лекция / А. И. Солженицын // Рассказы. – М. : Современник, 1989. – С. 286-301.

<sup>996</sup> ЦДАВОВУ. – Ф. 5, оп. 2, спр. 198, 336 арк.

Трагічним було осягнення українським народом справжньої сутності більшовизму. Зокрема, протягом кінця 1920-х – початку 1930-х у різних регіонах Центральної та Східної України (Київщина, Черкащина, Харківщина, Дніпропетровщина) були зафіксовані численні стихійні виступи селян на чолі з священиками проти зловживань і наруги над віруючими з боку представників радянської влади. Особливий протест викликали випадки руйнації культових споруд, знищення й розграбування церковного майна. При цьому представники влади асоціювалися з антихристами, також проголошувалися заклики ставати на захист християнської віри, наслідуючи приклад Ісуса Христа [84, арк. 64, 65]<sup>997</sup>.

У 1929 році голова ДПУ УРСР В. Балицький повідомляв С. Косіора, що 4 травня 1929 року в с. Тернівку Ротмистрівського району, прибули наглядач районної міліції з агентом розшуку, з метою проведення обшуку в квартирі місцевого священика Потратія. 6 травня священик з натовпом селян підійшов до сільської ради і став вимагати, щоб голова сільради пояснив йому причину його виклику. Коли він отримав пояснення, що його викликають до міліції, він знову звернувся до натовпу зі словами: «Брати мої й сестри, мене терзають і мучать, йдемо зі мною до Черкас. Натовп одногосно відповів – «Йдемо всі до Черкас» [84, арк. 64]<sup>998</sup>. 3 травня Ротмистрівською районною міліцією було проведено обшук на квартирі священика с. Ротмистрівки Гремальського й заарештовано його. 5 травня натовп селян с. Ротмистрівки став вимагати звільнення заарештованого священика. У цей же день заможні селяни с. Ротмістрівки Волинець і Терещенко скликали збори селян біля церкви, агітуючи йти визволяти священика. Загалом за цією справою були заарештовані: священик с. Тернівки та 12 селян, священик с. Ротмистрівки і 8 селян [84, арк. 64, 65]<sup>999</sup>. Аналогічні повідомлення приходили й з інших місць [84, арк. 66]<sup>1000</sup>.

Виступивши проти християнської моралі, з її основоположними засадами любові та добра, більшовицька ідеологія плекала власну «пролетарську мораль», котра

<sup>997</sup> ЦДАГОУ. – Ф. 1 : ЦК КПУ, оп. 20, спр. 2987, арк. 105 арк.

<sup>998</sup> Там же.

<sup>999</sup> Там же.

<sup>1000</sup> Там же.

базувалась на класовій ненависті (включно з використанням доносів і зради), практиці осуду та переслідуванні проявів співчуття та милосердя. Тобто принципи більшовицької моралі були відверто антихристиянськими.

Очевидець тих подій О. Волков свідчив, що більшовицька ідеологія формувала пропаганду, що спрямовувалась насамперед на викорінення принципів і норм, котрі ґрунтувалися на совісті. Це, в свою чергу, руйнувало моральні традиції народу. Проповідь пріоритету матеріальних цінностей привела до заперечення духовних і зневажання ними. Звідси – неминуче здичавіння, бездуховність, утвердження вседозволеності, перетворення людей на егоїстичних, позбавлених совісності, неперемінливих в засобах шукачів легкого життя, не обмежених етичними та моральними нормами [228, с. 537]<sup>1001</sup>.

Окрім порушення моральних устоїв і духовних святинь, серед засобів втілення більшовицької ідеології слід згадати й нагнітання страху серед найширших верств народу з метою зробити його покірним і покірним. Занепад духовності, віри та моралі неминуче вів до деградації особистості та культурного здичавіння нації, одним із яскравих свідчень чого стало масове поширення матірщини. Остання історично була не властива українському народу, проте протягом десятиліть радянської влади вона досить швидко поширилася, ставши показником того примітивного морально-етичного рівня, що цілком відповідав новим реаліям.

Війна з духівництвом та церквою, тотальна атеїзація суспільства поряд із запровадженням радянської культури й зміною політичного принципу легітимації влади – утворили надійне підґрунтя для збереження імперії на неправославних немонархічних засадах і перетворення її населення у російську комуністичну націю. У якій не церква, а партія «освячувала» нову культуру й нову спільну ідеологію [351, с. 116, 117]<sup>1002</sup>. Одночасно більшовицькі ідеологи прагнули засадничо й на перспективу викорінювати все, що свідчило про національну ідентичність народів Радянського Союзу. З часом поняття на кшталт «радянська людина», «будівник комунізму» тощо,

<sup>1001</sup> Волков О. В. Погружение во тьму. Из пережитого / О. В. Волков – М. : [Б. и.], 2009. – 544 с.

<sup>1002</sup> Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» / Т. Євсєєва // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17. – С. 115-137.

мали замінити приналежність до певної нації. Стирання національної приналежності й втрата національних традицій вели до деградації свідомості та моралі. Такі люди швидко ставали психологічно залежними від носіїв потужних вольових чинників.

Перші радянські ідеологи відкидали історичні наративи Російської імперії й навіть заперечували саме поняття «національної історії». Утвердження більшовицького режиму привело до проголошення історії непотрібною та вилучення її з радянських шкільних програм, із запровадженням, натомість, «суспільствознавства» й «політграмоти». З часом, у ході закріплення сталінської доктрини «побудови соціалізму в одній країні», замість попередньої ідеї світової революції, засуджуваний у минулому патріотизм як «реакційна ідеологія» був реабілітований радянськими ідеологами. Новий патріотизм був елементом сталінського «великого відступу» до традиційних суспільних і культурних цінностей, і він відновлював у радянській історичній пам'яті поняття державності й нації [346, с. 35, 36]<sup>1003</sup>. Поставши перед завданням творення нової інтеграційної ідентичності, більшовицькі ідеологи наполягали, що саме історії належить провідна роль у конструюванні цієї ідентичності. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася й історична схема радянської минувшини. Натомість зростає інтерес до ідеї великодержавності [272, с. 126]<sup>1004</sup>. С. Екельчик осмислюючи радянську політико-ідеологічну систему, зауважив, що хоча Україна та інші неросійські республіки й знаходились на становищі «молодших братів» в сім'ї радянських народів, вони зберігали свої особливості. Ідеологи й інтелігенція радянської України оберігали свою власну історичну міфологію – і одночасно з цим сприяли втіленню в суспільну свідомість метанаративу про керівну роль і протегування з боку російського народу [347, с. 81]<sup>1005</sup>.

Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала комуністична ідеологія. Влада, що за часів революції перманентно знаходилася

<sup>1003</sup> Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Екельчик ; автор. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. – [за ред. М. Климчука]. – К. : Критика, 2008. – 304 с.

<sup>1004</sup> Гриневич В. А. Україна і Росія в історичній ретроспективі : радянський проект для України. Нариси : в 3-х т. – Т. 2. / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : Наукова думка, 2004. – 531 с.

<sup>1005</sup> Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украине в сталинскую эпоху / С. Екельчик ; пер. з англ. В. Ляха // АВ IMPERIO. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. – 2004. – № 2. – С. 77-124.

в кризовому стані й значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискороного формування нової радянської соціальної ідентичності. Зростання радянського патріотизму та послаблення в більшовицькій ідеології та пропаганді марксистського трактування інтернаціоналізму призводило, серед іншого, до розчарування доктриною «світової революції». Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності [272, с. 123-125]<sup>1006</sup>. Радянський експеримент побудови соціалізму в багатонаціональній державі складався з двох різних етапів. Первісний більшовицький проект претендував на всесвітню універсальність, що спиралася на клас. Під впливом цього проекту засадничо імперіалістична практика утримування націй Російської імперії в новій державі перетворилася на програму коренізації, котра надавала різним національностям зовні однакові й повноцінні національні інститути. Проте, на думку С. Екельчика, сталінська «побудова соціалізму в одній країні» послабила класовий дух радянської ідеології, а порожнеча, що виникла, поступово заповнювалася знайомими поняттями модерних націй і національних держав [346, с. 17]<sup>1007</sup>. Процес коренізації привів до того, що практично в кожній сфері суспільного життя в СРСР виникали національні відцентрові тенденції. Наприклад, в Україні під керівництвом наркома освіти Г. Гринька сформувалася система освіти, зовсім відмінна від московської. У Москві розуміли: якщо це потриває ще десятиліття – імперія розповзеться на шматки. І ще одну істину розуміли в Кремлі: аби зберегти імперію потрібен тоталітаризм. У всьому. Тільки єдиноділимість влади могла забезпечити єдиноділимість імперії [578, с. 39]<sup>1008</sup>. Україна все більшою мірою втягувалася в процес формування союзної держави й становлення нової радянської політико-правової системи. Українізація не зайшла відображення в Конституції УСРР. Натомість в ній знайшли відображення

<sup>1006</sup> Гриневиц В. А. Україна і Росія в історичній ретроспективі : радянський проект для України. Нариси : в 3-х т. – Т. 2. / В. А. Гриневиц, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : Наукова думка, 2004. – 531 с.

<sup>1007</sup> Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Екельчик ; автор. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. – [за ред. М. Климчука]. – К. : Критика, 2008. – 304 с.

<sup>1008</sup> Мороз В. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності / В. Мороз ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 32-46.

процеси подальшої інтеграції до Союзу Радянських Соціалістичних Республік [10, с. 357, 358, 362]<sup>1009</sup>.

З кінця 1920-х років у Радянському Союзі, з ініціативи Сталіна, все більшою мірою почала проводитися політика, протиставляюча себе економічній доцільності, і котра полягала в ігноруванні законів економіки шляхом нарощування адміністративної сили державної влади та орієнтацію на командні методи управління. Невдовзі ця політика привела до утвердження практики адміністративного насилля та державного терору.

#### **5.4. Трансформація більшовицької ідеології в період посилення тоталітарних тенденцій в суспільстві**

Тоталітарний режим, який був встановлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував і нав'язував усім і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, поводити себе. Влада вимагала від народу постійної відданості й підтримки, жорстоко придушувала будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів.

Більшовицьким ідеологам було притаманне своєрідне ініціативне знання. Так, їхні успіхи, значною мірою, слід пояснювати здатністю використовувати хитромудрість тваринних інстинктів. Все, що витікає з людських інстинктів, з егоїзму, знаходить у лєнінізмі й троцькізмі інтерпретації та форми, що зовні здавалися досить розумним. К. Лінденберг, вслід за Р. Штайнером, зауважив схожу ситуацію з А. Гітлером, який вже з 1919 року у своїх промовах використовує примітивну риторичку, апелюючи до низьких інстинктів. Розпалюючи ненависть і провокуючи агресію, Гітлер поринав у глибини настрою й інстинктів мас. Не володіючи волею, котра формується працею, професією чи міжлюдськими обов'язками, він майже несвідомо йшов на поведу своєї аудиторії й одночасно сам впливав на неї, збуджуючи й приводячи її в екстаз [493, с.

---

<sup>1009</sup> Конституція (основной закон) Украинской Социалистической Советской Республики // Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик ; под ред. В. С. Журавлева. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 357-369.

31-33]<sup>1010</sup>. Оскільки комуністи встановили тотальний контроль за всіма засобами інформації й наглухо замкнули кордони колючим дротом і військовою охороною, їм вдалося створити на території держави два окремих світи, наглухо ізольованих один від одного: офіційний і неофіційний. Близько половини останнього становили українці.

Якщо дореволюційна Російська імперія заперечувала сам факт існування української нації й численними заборонами української мови та культури намагалася українців зрусифікувати й денаціоналізувати, то комуністична російська імперія лицемірно називала Україну суверенною республікою, застосовуючи насправді проти українців усі методи геноциду [520, с. 50, 51]<sup>1011</sup>. Жорстка авторитарна влада була встановлена «якобінцями» – комуністами після революційного вибуху 1917 року. Але «тоталітарний» режим СРСР, з нечуваними, нелюдськими умовами, визрівав протягом десятиріччя 1928-1938 років й був завершений великим терором та – ідеологічно – догматизацією комуністичної міфології в євангелії Компартії – «Короткому курсі історії ВКП(б)» [651, с. 64]<sup>1012</sup>.

Монополія на владу більшовицької партії, зрощування партійного та державного апарату, монополізація політичної влади призвели до утвердження режиму беззаконня й політичного терору. Номенклатурний принцип, запроваджений у цей період, призвів до посилення командно-адміністративної системи управління. Відтак для більшовицького тоталітарного режиму характерним було використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя. Утверджувались єдині соціальні цілі й узгоджені зразки поведінки.

Саме ідеологія мала за основну мету легітимізацію права тоталітарного режиму, при цьому претендуючи на повне уособлення істини, фальсифікуючи минуле, встановлюючи нові цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Наявний

<sup>1010</sup> Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма / К. Линденберг ; пер. с нем. А. Розанова. – М. : Энигма, 1997. – 112 с.

<sup>1011</sup> Лук'яненко Л. У листопадові жалобні дні / Л. Г. Лук'яненко // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 40-54.

<sup>1012</sup> Попович М. В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України / М. В. Попович // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 57-68.



суспільний устрій проголошується вищою формою демократії, режим подається як благо народу. Тоталітарна ідеологія стає об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія тісно пов'язана з монополією на інформацію. І всі засоби масової інформації, і сам її зміст, і дозування для суспільства беруться під суворий контроль [801, с. 517]<sup>1013</sup>.

В основі більшовизму лежала авторитарно-бюрократична субкультура, що стала підґрунтям правової системи імперського режиму. Ця «культура» збігалася з ідеологією правлячої компартії й постійно використовувалась нею як знаряддя репресивної системи у придушенні національних змагань, і насамперед – українського народу [152, с. 14]<sup>1014</sup>. За висловом С. Галамая, більшовизм є поєднанням марксизму, ленінізму та російського імперіалізму, для якого характерними є елементи російського фашизму й шовінізму [236, с. 63, 64]<sup>1015</sup>.

Одною з характерних рис тоталітаризму (проявом котрого й був більшовизм) є відторгнення людини від власності та приватної справи, що створює основу для знеособлення соціуму й обмеження свободи. У тоталітарному суспільстві особистість втрачає свободу, індивідуальність, а місце витіснених індивідуальних цінностей посідає ідеологія. Вона (партія) бере на озброєння революційну (в розумінні докорінного перетворення світу) ідеологію, котрій надає статусу єдиного авторитету, а в подальшому – офіційної державної доктрини. Оскільки держава нероздільна з ідеологією, то практично всі галузі суспільної діяльності перебувають під впливом її офіційної доктрини – ідеології, яка відображає інтереси вже не стільки певної соціальної групи людей, скільки тієї її частини, яка знаходиться при владі. У зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стає державною й керується ідеологією, будь-який злочин у господарській або іншій галузі перетворюється на ідеологічний, трактується як «зазіхання на основи», представляється як антинародний. Саме тут у хід подій

<sup>1013</sup> Україна : політична історія. XX – початок XXI ст. ; редрада : В. М. Литвин (голова) та ін. – [редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

<sup>1014</sup> Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь-Військо України, 1994 – . – Кн. 1. – 432 с.

<sup>1015</sup> Галамай С. П. Боротьба за визволення України. 1929-1989 / С. П. Галамай. – Львів : Каменярь, 1993. – 343 с.

втручаються репресивні сили – каральні органи [100, с. 169]<sup>1016</sup>. Витоки більшовизму як тоталітарної ідеології очевидно слід вбачати в безпорадності, почуття меншовартості, боягузтві, деспотичній владі в родині, безапеляційній владі общини, деспотії уряду. На думку Є. Маланюка, в основі більшовицької ідеології лежить традиційний дух автократії, дух історичного царизму, дух, що за своєю суттю є рідним для росіян. А зміна царської влади на більшовицьку була для них лише зміною обслуги імперської машини [536, с. 7, 8]<sup>1017</sup>. Комунізм в Росії прийняв форму крайнього етатизму, відповідно до старих традицій російської державності. А своєрідне радянське комуністичне царство було аналогічним за своєю духовною конструкцією, сформованій на основі ортодоксального світогляду, з московським православним царством. Революція створила комуністичну тоталітарну державу, котра поборюючи прояви російських анархічних рефлексій, підкорила народ відповідно до нового державного більшовицького катехізису. І та месіанська ідея про Москву як Третій Рим, що не була реалізована російським народом в XVI столітті, набула нової апокаліптично-революційної форми. Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал, в якому були реалізовані риси священного царства, заснованого на ортодоксальній вірі [144, с. 117, 118]<sup>1018</sup>. Відповідно, відбулась катастрофічна, за наслідками для Росії, України та багатьох інших сусідніх країн, трансформація російського месіанізму. Відтак, протягом 1920-1940 років, відбувалася націоналізація російського комунізму.

Відповідно до сталінської формули про «соціалізм в одній окремо взятій країні» було створено доктрину радянського патріотизму – нову інтеграційну ідеологію, котра посилено зверталася до дореволюційних коренів. Заклик до міжнародної солідарності пролетарів замінили любов до батьківщини та культ Сталіна: цим більшовики відновили ідеологію монархізму й в самодержця, котрі вони дотепер проголошували

<sup>1016</sup> Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

<sup>1017</sup> Маланюк Є. До проблеми більшовизму / Є. Маланюк // Більшовизм і визвольна боротьба : Збірка статей. – Видання : ЗЧ ОУН, 1957. – С. 3-73.

<sup>1018</sup> Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

побореними. Радянський патріотизм усе більше збагачувався російськими національними елементами. Загалом, на думку А. Каппелера, сталінська політика, відійшовши від методів співпраці з неросійськими елітами й культурної толерантності та наслідуючи політичні традиції царизму, пускала в хід російську національну карту, живлячись національними ідеями в російському суспільстві. Політика інтегрування й асиміляції неросійських народів проводилася не тільки в ідеологічній площині, а й шляхом терору. Творення націй і національні рухи знову було відкинено назад [400, с. 287, 289]<sup>1019</sup>. Основою та запорукою існування тоталітаризму в Радянському Союзі стала вправна маніпуляція свідомістю мас. Від початку свого існування влада поставила перед собою завдання домогтися тотальної однодумності – так званої «морально-політичної єдності суспільства», наслідком котрої мало стати органічне злиття окремих особистостей в інертну надіндивідуальну силу, яку можна легко спрямувати в потрібне русло [397, с. 61]<sup>1020</sup>.

Досліджуючи становлення тоталітарних ідеологій як міфів масової свідомості, Х. Арендт, стверджувала, що тоталітарні рухи націлені на маси й досягли успіху в організації мас, – а не класів, як колишні партії інтересів у континентальних національних державах; і не громадян, які мають свої погляди щодо управління суспільними справами та свої інтереси в цьому, як партії англосаксонських держав. Хоча всі політичні угруповання залежать від співвідносної чисельності, тоталітарні рухи залежать від масовості до такої міри, що тоталітарні режими, імовірно, неможливі (навіть за інших сприятливих умов) у державах з відносно малим населенням [112, с. 357]<sup>1021</sup>. Показово, що найбільш тоталітарний і людиноненависницький режим виник у Росії – найбільшій країні в Європі, з її давніми деспотичними традиціями, та поширився на території сусідніх країн, що до цього перебували в зоні впливу Російської імперії.

<sup>1019</sup> Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.

<sup>1020</sup> Кандинська В. Естетичні та ідеологічні параметри української соцреалістичної прози та драматургії 30-х – 50-х років / В. Кандинська // Молода нація : альманах. – № 2. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 61-90.

<sup>1021</sup> Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. – [2-е вид.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.

«Тоталітаризм прагнув не так влади над людьми, як системи, за котрої люди не потрібні взагалі» – ця формула Х. Арендт допомагає збагнути суть найжахливіших тираній в історії людства, нацистської та сталінської (беручи до уваги й суттєві відмінності між ними, котрі Арендт аж ніяк не ігнорує). Тоталітарний лад, на думку дослідниці, страшний насамперед тим, що він спочатку розкладає, а потім і знищує людське в Людині; це – спосіб дій і мислення, який веде людство в нікуди, являючи собою, по суті, механізм самознищення людства [715, с. 7]<sup>1022</sup>. На думку Х. Арендт, тоталітаризм був насамперед цілеспрямованою ідеологічною атакою на цілісність особистості [690, с. 119]<sup>1023</sup>. Тоталітаризм знищує право як гарантію державою визначених прав особи і заміняє його моралізаторством, замішаному на етичному утилітаризмі, просякнутому духом класової боротьби або стверджуючому пріоритет національних інтересів. Відбувається принципове змішання сфер права та моралі, і навіть їх повне ототожнення. Така мораль принципово імперсоналістична й автоматично перетворює людину на частину більш онтологічно реального і «правомірного», цілого, наприклад, держави. Людина в усіх випадках починає розглядатися як засіб для здійснення більш глобальних цілей, зникає як особистість, остаточно втрачає риси індивідуальності. Нічим не обмежена тоталітарна держава створює колосальний апарат придушення. Однак одні лише репресії не в стані забезпечити стабільність тоталітарного режиму. Для цього необхідно, щоб увесь народ став підлеглим не тільки диктатурі комуністичної партії, її центральному органу, але й доктрині комуністичного диктатора. І тут на перше місце у визначенні тоталітаризму постає особлива роль всепроникаючої ідеології та цілеспрямована індоктринація, покликана переконати маси в абсолютній істинності пануючого вчення. Звідси – прояви таких особливостей тоталітаризму, аналог яким може бути знайдений тільки при співставленні його з релігією. Ідеологія, ця релігія марксизму, пронизує всю

---

<sup>1022</sup> Сендюков І. На останньому рубежі. «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт : застереження для XXI століття / І. Сендюков // День. – 2007. – № 195. – 10 листопада. – С. 7.

<sup>1023</sup> Робин К. Страх. История политической идеи / К. Робин ; пер. з англ. А. Георгиева, М. Рудакова. – М. : Прогресс-традиция ; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 368 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

тоталітарну державу зверху донизу [677, с. 39]<sup>1024</sup>. Сприятливі підстави для поширення ідеології більшовизму слід вбачати в ментальності та психології російського народу. На відміну від західної релігійного виховання, що навіть після відпадання від віри, залишало значний осад у формі норм культури, чеснот цивілізації. Душа російської людини після відпадання від віри потрапляє у владу нігілізму культури. Балансування російської душі між апокаліпсисом і нігілізмом надзвичайно ускладнює участь росіян в історичному процесі та творчості культури. Російська народна стихія однаково знаходить собі вираження і в чорносотенстві, і в більшовизмі. Крайні праві й крайні ліві сходяться, як одна і та ж темна стихія, та ж суміш неусвідомленого та викривленого апокаліпсису з нігілізмом [149, с. 493]<sup>1025</sup>. Закономірним результатом цього явища була поява більшовицької комуністичної ідеології, котра була привнесена в Росію ззовні і не була спорідненою з ідейно-політичною традицією Росії. Однак стараннями марксистів більшовиків, вона була нав'язана не тільки російському, але й українському та іншим народам – як нова (замість самодержавної), ще більш узурпаторська й деспотична форма імперського правління Москви.

Гранична жорстокість, тотальна влада над кожним громадянином держави стали виразом цілісної природи комуністичного тоталітаризму; близькість її ідеологічних засад до архаїчних міфологічних структур демонструє справжню сутність цієї системи – спрощення, примітивізацію всіх суспільних механізмів. Насильство мало замінити складні механізми саморегуляції, що їх виробила людська історія в духовному, політичному та економічному житті [652, с. 624, 625]<sup>1026</sup>. Практично все чи майже все (крім совісті!) «працювало» у той період на Сталіна. Навіть такі суб'єктивні моменти, як: підкреслювання вірності ленінізму, демонстративна «скромність», походження. Все це дозволяло Сталіну без драматичних збоїв рухатися до його цезаристської мети. Найстрашніше полягало в тому, що переважна більшість народу та партії вірили, що сталінський курс на єдиновладдя і є соціалізм. Тоді небагато хто розумів, що

<sup>1024</sup> Работяжев Н. В., Соловьев Э. Г. Феномен тоталитаризма : политическая теория и исторические метаморфозы / Н. В. Работяжев. – М. : Наука, 2005. – 327 с.

<sup>1025</sup> Бердяев Н. А. Философия неравенства // Судьба России. Сочинения / Н. А. Бердяев – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 2000. – С. 479-726.

<sup>1026</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

абсолютна влада розбещує абсолютно [231, с. 332]<sup>1027</sup>. Реалізація пропагандистських, демагогічних гасел, тим більше – силовими методами, була заздалегідь приречена на невдачу. Однак для Сталіна всі невдачі були пов'язані з діяльністю ворогів і шкідників. Ідеологічна доктрина в цьому випадку поступалася місцем психічному стану «вождя всіх народів».

Згідно твердження Е. Фромма, Й. Сталін являв собою один із найбільш яскравих історичних прикладів психічного та фізичного садизму. Саме він перший після революції наказав застосовувати катування до політичних ув'язнених. За Сталіна методи НКВС своєю витонченістю та жорстокістю перевершили всі винаходи царської поліції. Іноді він сам давав вказівки, котрий вид тортур слід застосовувати. Його особистою зброєю був, головним чином, психологічний садизм [822, с. 395]<sup>1028</sup>. На думку Д. Волкогонова, створена Й. Сталіним тоталітарна система стала найстрашнішою в історії людства. На підтвердження цього дослідник навів слова диктатора, котрі стали програмою дій: «...Ми будемо знищувати кожного такого ворога, (хоча б) був він і старим більшовиком, ми будемо знищувати увесь його рід, його сім'ю. Кожного, хто своїми діями та думками, заміряється на єдність соціалістичної держави, нещадно будемо знищувати» [233, с. 25]<sup>1029</sup>. Сталін із допомогою ідеологічного апарату непомітно нагнітав у країні атмосферу підозріливості, настроюючи на чекання майбутньої кривавої чистки [231, с. 464]<sup>1030</sup>. Поширення тотального страху, підозрілості, донощицтва, сліпої віри в більшовицьку ідеологію та в месіанську роль Сталіна серед населення ставало невід'ємним елементом системи.

У цілому, тоталітарна система в Радянському Союзі мала низку своїх особливостей. Насамперед, це стосується унікальної здатності більшовицької ідеології

<sup>1027</sup> Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1989. – Кн. 1. – 597 с.

<sup>1028</sup> Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 635 с.

<sup>1029</sup> Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия : политический портрет И. В. Сталина / Д. А. Волкогонов // Роман-газета. – 1991. – № 18. – 98 с.

<sup>1030</sup> Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1989. – Кн. 1. – 597 с.

маніпулювати свідомістю мас. Завдяки політичній демагогії та популізму більшовикам лише на короткий час вдавалося заручатися підтримкою мас (насамперед – люмпен-пролетаріату та інших, позбавлених приватної власності, верств населення). Оскільки справжня суть більшовицької влади проявлялася досить швидко, то надалі її керівникам доводилося вдаватися до насилля й терору, щоб утримувати маси в покорі.

### **5.5. Ідеологічна політика більшовизму стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х років**

Протягом 1920-х – початку 1930-х років більшовицька партія вела різнопланову (від ідеологічної до економічної) боротьбу проти заможних куркульських господарств. При цьому під категорію «куркулів» («кулаків») міг потрапити любий селянин, який має хліб. Відтак, неминучим було переслідування цього селянина та його сім'ї, що проявлялося в найрізноманітніших проявах (включно з виселенням-депортуванням, ув'язненням, позбавленням всіх засобів до існування з метою приректи на голодну смерть тощо).

Атака на селян стала ключовою у сталінській політиці, що ґрунтувалася не на економічних інтересах, а на примусі та залякуванні. Щоб досягти поставленої мети, Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій у суспільстві соціальній напруженості. Наполягаючи відразу після XV з'їзду ВКП(б) на непопулярних надзвичайних заходах, він звинуватив у провалі хлібозаготівель не все селянство, а тільки «куркулів» [471, с. 55]<sup>1031</sup>. У своїй статті, опублікованій 21 січня 1930 року в газеті «Красная Звезда», Сталін підвів підсумок тій політичній лінії, котра була взята більшовиками після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 року), в період XVI партійної конференції (квітень 1929 року) та після неї. Вона полягала не просто в продовженні політики «витіснення капіталістичних елементів» на селі та «витісненні кулацтва», а насамперед – у його ліквідації як класу [767, с. 178, 179, 183]<sup>1032</sup>. Відтак, 1930-1931 роки стали періодом наступу на куркуля, що було найменовано «знищенням куркуля

<sup>1031</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 431 с.

<sup>1032</sup> Сталин И. В. К вопросу о политике ликвидации кулачества, как класса // Сочинения. – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – М. : Политиздат, 1949. – С. 178-183.

як класу». Як відомо, комісія Політбюро, плануючи геноцид, накреслила детальну схему масових арештів, ув'язнень, розстрілів і заслань [532, с. 21]<sup>1033</sup>.

Не дивлячись на деяке засудження «перегинів» при здійсненні політики колективізації, що було висловлене Сталіним у статті «Запаморочення від успіхів», Сталін, як завжди, не визнавав власних помилок, а лише називав винуватцями «перегинів», «запаморочення від успіхів», «чиновницького директування» виконавців цієї політики на місцях [766, с. 192, 195]<sup>1034</sup>. Однак, саме його безпосередні директиви та вказівки вели до беззаконня.

Соціалізм на селі утверджував себе насильством. Це був метод Сталіна. Могутність держави досягалася ціною свободи [231, с. 292]<sup>1035</sup>. Колективізація в Україні завдала одночасного удару і по самостійності господарського життя селян, і по національних цінностях українців. Здійснювалася вона найбільш варварськими, найбільш нелюдськими методами. До 1931 року було знищено сотні тисяч куркульських господарств, їх майно передано в суспільні фонди колгоспів. А один мільйон двісті тисяч українців було заслано на Сибір і в Казахстан. Більша частина з них (у першу чергу діти та жінки) загинула [538, с. 12]<sup>1036</sup>. Розгортання маховика насилля з боку влади об'єктивно зумовлювало тенденцію до згуртування та самоорганізації українського селянства, висунення з його середовища активу з вчителів чи авторитетних селян, здатних не тільки виразно сформулювати політичні вимоги хліборобів, але й мобілізувати їх на організовану протидію владі, зокрема й на повстання [271, с. 53]<sup>1037</sup>. Українські селяни, які звикли працювати на власній землі, цуралися колгоспів, вдаючись до активних і пасивних форм опору. На сьогодні відомо про близько 2 тисяч масових виступів селян проти колективізації, політики оподаткування, хлібозаготівель, розкуркулювання. Органи ДПУ, займаючись

<sup>1033</sup> Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках / С. Максудов ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 19-31.

<sup>1034</sup> Сталин И. В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Сочинения. – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – М. : Политиздат, 1949. – С. 191-199.

<sup>1035</sup> Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1989. – Кн. 1. – 597 с.

<sup>1036</sup> Маленкович В. Голод 1933 року в Україні / В. Маленкович ; упор. Н. Дюк. // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 10-18.

<sup>1037</sup> Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти / Л. В. Гриневич // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 50-64.



придушенням селянських повстань, зазначали, що «куркульський опір колективізації, починаючи з другої половини грудня – повчасно зростає, особливо посилюється за останню декаду січня, яка пройшла в обстановці підготовки до ліквідації куркульства!». ДПУ називало селянські повстання «куркульською контрреволюцією», визнаючи їхній антирадянський характер [545, с. 10]<sup>1038</sup>.

Після повстань початку 1920-х років, одним із перших масових виявів незадоволення політикою радянської влади, стало Павлоградське повстання (за найменуванням одного з районів Дніпропетровської області, де відбувалися основні події), коли повсталі взяли за зброю, намагаючись змінити режим. У документах, створених у надрах ДПУ термін «повстання» використовувався одночасно з поняттями «банда», «бандитизм», ним оперували й самі селяни. Однак це повстання було спрямоване проти радянської влади і мало політичний, а не кримінальний характер. Боротьба спрямовувалась проти комуністів, комсомольців, уповноважених партією та присланих з іншої місцевості, в тому числі з Росії, робітників й їхніх добровільних помічників із місцевих активістів – конкретних носіїв сталінського тоталітарного режиму [12, с. 16, 17, 19]<sup>1039</sup>. Причини повстання були пов'язані насамперед із інтенсивним усупільненням землі, худоби й реманенту та утворенням комун і колгоспів. Основними гаслами селян були: «Геть радянську владу!» та «Давайте завойовувати іншу свободу!» [12, с. 16, 17, 19]<sup>1040</sup>. Моральне несприйняття селянами командно-репресивних порядків, насаджуваних радянською владою при впровадженні примусових хлібозаготівель з кінця 1927 – початку 1928 років змушувало їх включати лозунги національного визволення в свій арсенал до розряду інших антирадянських форм і методів боротьби [402, с. 70]<sup>1041</sup>. Насильницька колективізація викликала масовий опір селян: повстанський рух охопив понад тисячу населених пунктів в Україні, особливо в прикордонних районах. Але він з різних

<sup>1038</sup> Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / В. І. Марочко. – К. : [Б. в.], 2003. – 64 с. – (Серія : «Голодомори»).

<sup>1039</sup> Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали ; упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Укр. письменник, 2009. – 379 с.

<sup>1040</sup> Там же.

<sup>1041</sup> Капустян Г. Поклик свободи (з історії боротьби за державну самостійність селянської організації «Союз визволення України») / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 14. – Ужгород : СМІП «Вісник Карпат», 2005. – С. 67-70.

причин не досяг всеукраїнського масштабу та відповідних організаційних форм, тому й не створив значної загрози для зміцненої радянської влади. Однак на приборкання селян держава спрямувала значні воєнізовані загони органів внутрішніх справ та державної безпеки, а також військові підрозділи армії. Розпорошені та озброєні сільгоспманентом і лише зрідка рушницями селянські загони не змогли виявити серйозного опору цим владним силам [884, с. 247]<sup>1042</sup>.

Загалом, протягом 1930 року в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю близько 1,2 млн. селян [202, с. 11]<sup>1043</sup>. У цей період територією всієї УРСР поширювалися листівки з відвертим антирадянським змістом. Причому Москва звинувачувалася в руйнації України та розв'язанні масового терору. Одною з центральних ідей цих листівок був заклик до боротьби проти московської влади та звільнення від неї України [83, арк. 12-24]<sup>1044</sup>. Архівні матеріали СБУ свідчать про висловлювання селян стосовно грабіжницької суті більшовицької влади та їх антирадянські настрої, зокрема в 1930-1932 роках [78, арк. 28, 29]<sup>1045</sup>. Прагненнялюбими засобами втримати Україну в рамках радянської імперської державності спонукало ідеологів більшовизму до трьох широкомасштабних акцій: 1) знищення приватного господарства в селі та створення тоталітарно-колективістської конструкції – колгоспу; 2) викорінення приватного принципу з індустрії й торгівлі; 3) знищення плюралізму в галузі культури, тобто заборона всіх творчих об'єднань і проголошення єдиної «спілки письменників», художників, журналістів... В основі ж цілого плану була ідея знищення структури села, яке завжди було здоров'ям нації. Сталін добре розумів ключову роль села в національно-визвольних процесах, а відтак вважав, що національне питання – це по суті селянське питання [578, с. 39, 40]<sup>1046</sup>. Кампанію колективізації селянства 1929-1933 років Р. Конквест назвав ідеологічним божевіллям.

<sup>1042</sup> Шрамар О. М. Правові засади діяльності державного політичного управління УСРР (1929-1934 рр.) / О. М. Шрамар // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 245-251.

<sup>1043</sup> Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с.

<sup>1044</sup> ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3198, 35 арк.

<sup>1045</sup> САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 109, 39 арк.

<sup>1046</sup> Мороз В. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності / В. Мороз ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 32-46.

Оскільки внаслідок цього нелюдського відхилення від норми мільйони людей загинули, а сільське господарство при цьому зруйнувалося [436, с. 120]<sup>1047</sup>.

Поруч з економічними утисками, господарською руйнацією українського села російсько-комуністичний режим застосовував проти селянства політичний терор, у формі так званого «позбавлення виборчого права. Тих селян, які мали найманих робітників або майно яких було розпродане за невиконання державних податків, – позбавляється голосу, тобто їм офіційно, законом уряду та партії, заборонялось брати участь у виборах керівних радянських урядових органів. Це було величезним ударом для людини, оскільки позбавлений виборчих прав громадянин був, фактично, приречений владою на загибель. Він був цькований і гнаний владою, йому і його дітям не було доступу ані до науки, ані до праці, ані до будь-яких «легальних» засобів існування. Він залишався, так би мовити, «поза законом держави». Доля людей, що їх позбавлено виборчого права, була трагічна [396, с. 61-71]<sup>1048</sup>.

Від 1930-1931 років почалося, так би мовити, вштовхування України в новий голод, адже яким би масовим не був політичний терор, сам по собі він не міг забезпечити знищення соціально-економічних підвалин національного буття українців з їх віковичним прагненням волі, землі, власного господарства, достатку та відповідним відображенням цих незаперечних цінностей у свідомості народу, його традиціях, культурі [431, с. 62-87]<sup>1049</sup>.

Відтак розпочався терор голодом. Війська та частини ОДПУ-НКВС зазвичай використовувалися для оточування районів, населення яких каралось за інкримінований саботаж здачі хлібопродуктів під час Голодомору 1932-1933 років, а також – для охорони таборів, де перебували ув'язнені. При цьому співробітники ОДПУ-НКВС мали дозвіл стріляти по всіх, хто проривався з оточення чи табору [371, с. 462]<sup>1050</sup>. Вимирали цілі села, ті, хто ще в силах був рухатися, намагалися прослизнути

<sup>1047</sup> Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест ; пер. с англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 371 с.

<sup>1048</sup> Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні) / О. Калиник. – Мюнхен-Торонто : Спілка визволення України, 1954. – 141 с.

<sup>1049</sup> Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД ; упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 604 с.

<sup>1050</sup> Зенькович Н. А. Была такая страна... Очень личная книга / Н. А. Зенькович. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 495 с.

крізь загороджувальні загони НКВС і прагнули потрапити до залізниці, в міста. Особливий ідеологічний цинізм влади проявився в тому, що українських селян, зазвичай, доводили до голодної смерті їхні ж односельці-активісти.

У передмові книги свідчень очевидців Голодомору 1932-1933 років о. Ю. Мицик, підкреслив, що саме «активісти», члени «червоної мітли», до зернини вимітали все їстівне, прирікаючи сім'ї на голодну смерть, при цьому виявляючи відверте насильство над людьми (вигнання з хати, образи, жорстоке побиття, навіть зґвалтування та вбивства), а потім на «червоних валках» під червоним прапором на передній підводі під гармошку вивозили з села [64, с. 9, 10]<sup>1051</sup>. Сама ідеологія більшовиків, серед іншого, передбачала розкол і протиставлення сільського населення. Ш. Фицпатрик звернула увагу на те, що в основі політизованої ідеї більшовиків про бідняків і куркулів лежало протиставлення так званих куркулів із незаможниками (бідняками-відходниками, або ж пролетарями села) [815, с. 25]<sup>1052</sup>. Проте справжніх кулаків на селі після громадянської війни практично не залишилося. Насправді до цієї категорії прилучалися середняки, які своєю працею могли розвивати власне господарство [108, с. 118]<sup>1053</sup>. Однак і вони становили для більшовиків серйозну загрозу, оскільки саме існування селян-власників суперечило принциповим засадам більшовицької ідеології.

На думку П. Балея, розкол села на ворожі табори було планово інспірований та ехидно проведений. Українське селянство, яке протягом століть було хребтом української культурної окремішності, було віддано на поталу в ім'я пролетарської утопії. І це робилося руками революційної інтелігенції – кров від крові українського села – в спілці з ленінськими опричниками та власним шумовинням [140, с. 389]<sup>1054</sup>. Ними знищувалися кращі, найпрацьовитіші й найсвідоміші представники українського селянства. Згодом, ця ж українська інтелігенція, що піддалася у свій час на оманливу більшовицьку ідеологію, також стала жертвою режиму.

<sup>1051</sup> Цит. за : Український голокост 1932-1933 років : свідчення тих, хто вижив : у 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – Т. 2 ; за ред. Ю. Мицика. – 443 с.

<sup>1052</sup> Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16-31.

<sup>1053</sup> Антонов-Овсиенко А. В. Сталин и его время / А. В. Антонов-Овсиенко // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 106-123.

<sup>1054</sup> Белей П. Обезвласнене суспільство. Марксизм : утопія в теорії і терор у практиці / П. Белей. – [2-е вид.]. – К. : Смолоскип, 2003. – 730 с.

Загалом, більшовицька влада здійснювала у цей період широкомасштабну акцію винищення всіх свідомих українців: від селян до найвищих партійних діячів. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року репресії проти колгоспного активу, особливо комуністів, а також районної керівної партійно-радянської ланки як засіб проведення хлібозаготівель фактично були узаконені [620, с. 46, 47]<sup>1055</sup>. Ю. І. Шаповал вважає, що трагічну ситуацію 1932 року сталінське керівництво використало для активного згортання політики «українізації». Саме постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року, підписаною Сталіним із Молотовим, передбачалося «правильне проведення українізації» в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими «контрреволюційними» елементами. Це означало не лише кінець, хоч і контрольованої, але все-таки політики «українізації», а й початок антиукраїнських «чисток», масштаб котрих повною мірою виявиться у 1933 році [863, с. 290]<sup>1056</sup>. Відбувалося масове знищення всіх, хто хоч якоюсь мірою асоціювався з свідомим українством, навіть якщо це були переконані ленінці-комуністи.

Замість українських комуністів, прислані з Москви П. Постишев, Л. Каганович та інші, самовіданно втілювали більшовицьку політику геноциду в Україні. Особливо відзначився Каганович своїми ініціативами інформаційної блокади навколо голодуючих територій і запровадженням «чорних дощок», що передбачали блокування каральними загонами тих районів, котрі не могли виконати штучно завищених планів хлібозаготівель.

Голодомор мав політичне підґрунтя. Свідомо йдучи на геноцид, сталінське керівництво партії й держави прагнули зламати та знекровити і селянство як клас, і найнебезпечніші для диктатури, найзаможніші регіони країни, можливу базу для селянського опору – Дон, Кубань, Сибір і особливо Україну [652, с. 560]<sup>1057</sup>. Голод

<sup>1055</sup> Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932-1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів ; кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 35-66.

<sup>1056</sup> Шаповал Ю. «Повелительная необходимость» : рік 1932-й. До дня пам'яті жертв голодомору і політичних репресій / Ю. І. Шаповал // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 275-290.

<sup>1057</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

також розглядався керівництвом СРСР як інструмент придушення національного опору [202, с. 5]<sup>1058</sup>. Голодомор 1932-1933 років задумувався та здійснювався насамперед для того, щоб винищити українство як націю, яка чинила опір намаганням комуністичної влади зросійщити її [254, с. 33]<sup>1059</sup>. Вбачаючи в українцях (насамперед – селянах-приватних власниках) чи не найбільшу загрозу для своєї системи та ідеології, сталінський режим намагався винищувати їх фізично й, особливо, духовно.

Більшовицька ідеологія виходила з аксіом про невідворотне стирання національних і класових відмінностей у комуністичному майбутньому. Для неї було характерним посилення боротьби як із «буржуазним націоналізмом», так і з залишками «експлуататорських класів». Це, насамперед, передбачало ліквідацію заможного селянства із одночасним запропоренням решти до колгоспів мала на меті поставити українське село під цілковитий контроль влади. Коли ж більшовики зіткнулися з опором селянства колективізації й розкуркуленню, вони застосували жорстоку розправу шляхом повного вилучення їстівних запасів із одночасною забороною вільного пересування голодуючих. Голод став зброєю масового біологічного знищення українців, на довгі десятиліття порушив їхній природний генетичний фонд, призвів не лише до демографічних втрат, а й до морально-психологічних змін у свідомості нації [202, с. 3]<sup>1060</sup>. Р. Конквест підкреслив, що комуністична ідеологія надала мотивацію для такого винищення чоловіків, жінок, дітей, що не мав аналогій в історії. І ця ідеологія, можливо, що й уся класична теорія, виявилася примітивним і схематичним підходом до питань, які для неї були занадто складними. Жертви принесено, а вони виявились даремними [435, с. 377]<sup>1061</sup>. Незважаючи на масований терор, спрямований проти селянства, з метою не лише фізичної ліквідації найбільш свідомих, заможних і працюючих селян, а й – деформації та викорінення залишків традиційної народної

<sup>1058</sup> Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с.

<sup>1059</sup> Головатий М. Історична правда, національне безпам'ятство чи політичне жонглювання? / М. Головатий // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 32-39.

<sup>1060</sup> Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с.

<sup>1061</sup> Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест ; пер. с англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. – Луцьк : ВМА «Терен», 1993. – 456 с.

моралі й духовності, тоталітарному режиму так і не вдалося повністю викоринити елементи національного самоусвідомлення й національної духовності українців.

В. А. Смолій зазначив, що Голодомор 1932-1933 років став найтрагічнішою сторінкою в історії українського народу. Тоталітарний комуністичний режим вдався до жахливої зброї масового знищення, якою виявився терор голодом. Голодомор – це насамперед свідомо та національно спрямована терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні. Її запровадження призвело до фізичного винищення декількох поколінь українських хліборобів, до глибокого руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності [749, с. 3, 4]<sup>1062</sup>. У стратегії розпочатого Москвою на початку 1930-х років нищівного наступу на українську націю, удар по селянству як основі нації був лише частиною плану. Іншою його складовою було винищення його духовної еліти – національної інтелігенції [278, с. 89, 109]<sup>1063</sup>. Без національно свідомої інтелігенції селянство вже не мало змоги зорганізуватися в національний рух для самозахисту.

Один із очевидців Голодомору 1932-1933 років Я. Менакір зауважив, що ніхто з іноземних поневолювачів не додумався влаштувати штучний масовий голод. А тому невідомо, котре зло більше – злочини більшовиків чи нацистський геноцид [557, с. 96, 97]<sup>1064</sup>. Архівні матеріали свідчать, що партійне та державне керівництво УРСР, цілком сповідуючи ідеологію Москви, фактично було організатором Голодомору 1932-1933 років. Наприклад, Всеукраїнський староста Г. І. Петровський у липні-серпні 1931 року здійснив похід через Синельниківський, Павлоградський і Смілянський райони. Скрізь його перебування ознаменувалось організацією червоних обозів «імені Петровського». Зокрема, Смілянщина навантажила на обоз 800 центнерів хліба. Про все це наввипередки розповідали газетярі як із районних, так і з республіканських газет «Комуніст», «Радянське село» тощо. А через рік селянам знову довелося збирати обози. На цей раз ще більші, оскільки з Москви прибув Молотов. Це змусило значно

<sup>1062</sup> Смолій В. А. Передмова (Голодомор 1932-1933 років) / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 3-4.

<sup>1063</sup> Гришко В. Москва сльозам не вірить / В. Гришко. – К. : ЮНІВЕРС, 2003. – 246 с.

<sup>1064</sup> Менакір Я. Замордоване селянство / Я. Менакір ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Герен», 2006. – С. 88-98.

посилити темпи хлібозаготівель [76, арк. 6-9]<sup>1065</sup>. Провівши свою інспекцію Україною влітку 1932 року, Молотов, повернувшись до Москви, подав разом із Кагановичем звіт Сталіну. Внаслідок цього з'явився «закон від 7 серпня 1932 року», котрий прискорив голод [449, с. 56]<sup>1066</sup>. Згідно з цим законом органи держбезпеки могли стріляти в кожного, хто посягав на соціалістичну власність. Навіть – у дітей, які збирали колоски.

Будь-які спроби зберігати чи поширювати матеріали, пов'язані з Голодомором жорстоко переслідувались. Їхніх власників заарештовували, а матеріали – знищувались. У такий спосіб з українського народу, з його історії витравлювали пам'ять про Голодомор 1932-1933 років і робилося це систематично [46, с. 14]<sup>1067</sup>.

Документи і матеріали ДПУ доводять, що існували антиукраїнські акценти сталінської політики, тобто здійснювався цілеспрямований геноцид. Підсумки такої політики підбив П. Постишев, у своїй промові на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 року він підкреслив, що колгоспи в Україні зроблені більшовицькими [861, с. 58]<sup>1068</sup>. Виявлена тоталітарним режимом «ефективність» як в організації, так і припиненні Голодомору 1932-1933 років свідчить, що намір винищення українських селян було реалізовано у певно визначених ним часових межах [181, с. 15]<sup>1069</sup>.

Коріння голоду-геноциду слід шукати в перипетіях комуністичного будівництва [466, с. 24]<sup>1070</sup>. Привели ж до кризи мета та методи. На XVII з'їзді ВКП (б) тодішній нарком оборони К. Ворошилов говорив: «Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи та куркульство» [77, арк. 2, 3]<sup>1071</sup>. Останнє є відвертим цинізмом, оскільки для партійних керівників, які постійно

<sup>1065</sup> Державний архів Черкаської області. – Ф. № р 5664, оп. 1, спр. 11, 17 арк.

<sup>1066</sup> Костюк Г. Криваві роки (до 20-річчя голоду й терору в Україні) / Г. Костюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті ; упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 47-69.

<sup>1067</sup> Дзеркало душі народної. Спогади та враження відвідувачів виставки про голодомор 1932-1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» ; упор. В. Даниленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 767 с.

<sup>1068</sup> Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років / Ю. І. Шаповал // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К. : ВД «Стилос», 2007. – С. 45-61.

<sup>1069</sup> Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду : правова оцінка / В. Василенко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги», 2009. – 48 с.

<sup>1070</sup> Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 5-25.

<sup>1071</sup> Державний архів Черкаської області. – Ф. № р 5664, оп. 1, спр. 17, 3 арк.



інспектували й контролювали українське село, було добре відомо, що там вже у 1932 році фактично не залишилося й сліду від так званих «куркулів». Навіть просто заможних селян було виселено ще у попередні роки до Сибіру й Півночі. А категорію «нетрудові елементи» складали хіба що «пролетарі-незаможники», тобто сільські активісти, котрі зазвичай жили з конфіскованого у заможних селян майна.

Пояснюючи причини Голодомору 1932-1933 років, А. Безансон підкреслив знеособлюючу природу соціалізму, засліплення утопією, бездушний автоматизм радянського планування, а особливо – політичне рішення Сталіна та його посіпак: розгромити політичне селянство та Україну як національну єдність. Винищення селянства супроводжувалося повним оновленням керівного апарату та «деукраїнізацією» України. Саме в цьому сенсі законно говорити про геноцид. Це безперервний геноцид, що в 1932-1933 роках досяг свого апогею [138, с. 160]<sup>1072</sup>. Характерно було те, що від голоду помирили навіть сім'ї активних учасників революції та громадянської війни, які воювали тоді на боці більшовиків, але на початку 1930-х років не потрапили в число активістів. На Кубані під час Голодомору 1932-1933 років, котрий мав такий же жахливий розмах, як і в центральних областях України, вимирали не лише неколгоспники і колгоспники, а й навіть сільські вчителі та активісти. Натомість туди (як і в Україну) масово завозили росіян із ближчих областей [48, с. 111, 112, 115]<sup>1073</sup>.

Основними причинами Голодомору 1932-1933 років були: суцільна колективізація селянських господарств, антилюдяна й фіскальна політика пограбування чи розкуркулювання українських селян, тотальні хлібозаготівлі за принципом продрозкладки із використанням репресивних засобів, свідоме та тривале позбавлення селян продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення українського села. При цьому тоді було знищено від 7,5 млн. до 12,5 млн. людей [49, с. 4, 12]<sup>1074</sup>. Окрім фізичного знищення українці були приречені на

<sup>1072</sup> Безансон А. Пам'ятати і досліджувати! / А. Безансон // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті ; упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 158-162.

<sup>1073</sup> Живі свідки про голод // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 99-126.

<sup>1074</sup> Злочин ; упор. П. Кардаш. – Мельбурн-Київ : Фортуна, 2003. – 555 с.

морально-психологічне та духовне нищення їхньої людської гідності, принципів елементарної людяності та співчуття до ближнього. Це свідомо робилося більшовицькими ідеологами, що прагнули перетворити людей на покірних, заляканих, отупілих створінь, з метою запобігти будь-яким спробам протесту чи опору.

Навіть партійні керівники та вчителі (очевидці Голодомору) в своїх щоденниках висловлювали відверте незадоволення діями влади, що спрямовувались на свідоме винищення селян не лише надмірними хлібозаготівлями, а й цинічним і нехлюйським ставленням до вже відібраного в голодних селян хліба: воно іноді просто гнило в кагатах на залізничних станціях). Це все супроводжувалося відвертим обманом і перекрученнями. Оцінюючи дії керівництва Компартії України, представники сільської інтелігенції свідчили: «Всі брехали. Брехнею, обманом комуністи взяли владу і потім усюди сіяли брехню» [4, с. 33]<sup>1075</sup>.

Феномен тривалого приховування від громадськості Голодомору 1932-1933 років криється перш за все в тоталітарному, закритому характері тогочасної радянської держави, намаганні прикрасити кричущі деформації суспільного розвитку [4, с. 5]<sup>1076</sup>.

Й. Сталін вину за Голодомор покладав на місцеві партійні органи, а також на «ворогів народу», націоналістів і кулаків. Відтак, проти цих та інших, пов'язаних із ними, категорій населення розв'язувалися широкомасштабні репресії. Щоб надати Голодомору щодо українського народу та послідувачим репресіям якесь ідеологічне підґрунтя, Сталін особисто прагнув забезпечити легальність цим фактам. Задля цього була сформульована нова політична функція радянської держави: «з повною перемогою соціалізму замість функції придушення повалених експлуататорських класів усередині країни в радянській державі з'явилася функція охорони соціалістичної власності (!) від злодіїв і розкрадачів народного добра» [237, с. 150]<sup>1077</sup>.

<sup>1075</sup> Голод 1932-1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів; кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.

<sup>1076</sup> Там же.

<sup>1077</sup> Галунько В. В. Державна функція охорони соціалістичної власності як чинник геноциду українського народу (1932-1933) / В. В. Галунько. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 147-152.

Загалом, найбільш активну й свідому частину населення чекістські селекціонери переслідували та винищували впродовж десятків років. І як наслідок, на думку С. Кульчицького, суспільство ставало конформістським внаслідок двох основних причин: по-перше, у ньому постійно зменшувалася частка протестантів, по-друге, збільшувалася через природні причини частка вихованців радянської школи. Виховання та пропаганда спрацьовували після припинення масових репресій через те, що радянський лад міг продемонструвати людям багато вагомих переваг над дореволюційним ладом. Він поневолював людину політично, але турбувався про мінімальний рівень її матеріального і культурного добробуту – бажала вона того чи ні. Турбота про людину була не моральним обов'язком влади, а передумовою її існування. Щоб виникнути, комуністичний лад повинен був знищити приватне підприємництво в усіх його проявах, тобто покласти на самого себе обов'язок годувати, лікувати, навчати та розважати все населення. Держава комуна настільки радикально відрізнялася від держав, де громадяни політично вільні, що її треба вважати цивілізаційно відмінною. Ця держава навіть не приховувала відсутності у себе політичної і національної свободи в загальноприйнятому значенні. Але вона таврувала ці свободи як «буржуазну демократію» і «буржуазний націоналізм», а своїх громадян переконувала в тому, що в ній і тільки в ній існують вищі цінності – соціалістична «демократія» і «соціалістичний інтернаціоналізм» [464, с. 21]<sup>1078</sup>. Для українського народу насадження такого роду «демократія» означало насамперед ліквідацію традиційних національних цінностей і винищення найбільш свідомої та працьовитої його частини. Зокрема, трагічною був шлях розкуркулених, яких ешелонами вивозили у тайгу й залишали часто на снігу. Але ще трагічнішою була доля тих селян, які залишилися в новостворених колгоспах і були, загалом, приречені Голодомором. Якщо люди й виживали фізично, то, зазвичай, були покалічені морально-психологічно й духовно.

Одна з визначальних причин Голодомору 1932-1933 років полягає у самому процесі колективізації. Адаже запровадження колгоспів, поряд із нищенням

<sup>1078</sup> Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид : мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.

традиційного господарства, підірвало хліборобство як систему. Поряд з цим слід підкреслити катастрофічну, за наслідками, роль тотальної реквізиції в селян будь-яких істівних запасів.

У цілому, протягом 1929-1932 років, так званою «колективізацією», більшовизм фактично оголосив війну заможному селянству гаслом «знищення куркуля як класу». В практиці це означало фізичне винищення колосальної маси людей, чесних трударів-хліборобів. І насамперед винищення українського селянства. Це знищення «куркуля як класу» в дійсності було для нас знищенням України як нації, бо вона на 70% селянська. Під цим гаслом фізичного знищення було винищено буквально мільйони українського народу. І не т. зв. «куркулів», а бідняків, інтелігентів і робітників. Бо в Україні це знищення проводилось не в соціальному плані, а – політичному й національному. Куркулі знищувалися за те, що вони заможні, за те, що вони «куркулі». Бідняків, інтелігентів і робітників винищували за те, що вони співчували «куркулям», а значить були «підкуркульниками». До цієї категорії відносили всіх тих, хто був проти радянської влади та колективізації. Всі ті маси людей, приречених на жертву, засилали до Сибіру й Крайньої Півночі на смерть, де вони й гинули від голоду, холоду та хвороб, позбавлені всіх, навіть найелементарніших людських прав. Висилали їх геть з усім, вириваючи з коренем, – цебто зі стариками й з маленькими дітьми, при цьому цькуючи їх пресою та іншими доступними засобами.

### **5.6. Кримінально-правовий аспект ідеології тоталітаризму**

Кримінально-правова політика в період 1920-1930 років у Радянському Союзі спрямовувалась на вирішення завдань, що висував сталінський режим. Мільйони осіб перебували за дротом таборів ГУТАБ, утворюючи армію дармової робочої сили. Одним ударом за допомогою реалізації кримінально-правової політики, диктаторський режим здійснював практику політичного терору в країні та створював собі сприятливі умови існування за рахунок рабської праці мільйонів людей. Спочатку репресіям піддавалися так звані «колишні» (представники дворянства, буржуазії, офіцерства, старої інтелігенції тощо). А протягом 1930-х років усе

більшою мірою в числі репресованих, фактично – рабів системи, опиняються віддані комуністичній партії більшовики, а також – радянські апаратчики, військові, інженери та інші спеціалісти, якими відверто торгували на різних будовах і виробництвах.

Відповідно до шифротелеграми голови ОДПУ Г. Г. Ягоди від 11 липня 1931 року та доповнення до неї від 21 серпня 1931 року, арешт комуністів, які працювали в ОДПУ, за звинуваченням у посадових й інших злочинах, здійснювався шляхом подання відповідної доповідної записки та з дозволу ОДПУ. Порядок дисциплінарного покарання залишався попередній: віддавався відповідний наказ без арешту чи з арештом, згідно військового уставу, до 20 діб, з наступним звільненням із органів ОДПУ, через Колегію або без неї. При необхідності переведення дисциплінарного провадження до досудового слідства, арешт комуністів – співробітників органів ОДПУ оформлювався в порядку, визначеному для арешту комуністів взагалі [574, с. 97]<sup>1079</sup>. Проте найбільш масовими залишалися репресії стосовно селян і робітників, що давало привід для твердження про диктатуру пролетаріату, але вже без пролетаріату. Таким чином авторитарний сталінський режим перетворився на тоталітарну диктатуру із людиноненависницькою сутністю, проте ідеологічно замаскованою зовні демократичним популізмом Конституції.

У тоталітарній системі, сконструйованій Сталіним, духовне життя керувалася іншими принципами, ніж в інших формах диктатури, зокрема в ленінському режимі. У сфері ідеології відділяється доктрина й пропаганда. Тоталітарна індоктринація розрахована на «своїх», натомість пропаганда спрямована «назовні» (як приклад – «Сталінська Конституція» 1936 року, що відносилася скоріше до пропаганди, аніж – доктрини). Відповідно, реальна система влади ґрунтувалася насамперед на системі взаємовідносин компартії, політичної поліції, державних, в тому числі господарських органів, що мали чітку регламентацію, породжену швидше доктриною про керівну роль партії, ніж пропагандою. Конституція УРСР 1937 року фактично була копією

---

<sup>1079</sup> Мозохин О. Б. Право на репресии : Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953) : монография / О. Б. Мозохин. – Жуковский ; М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.

Конституції СРСР й містила основні її положення та принципи. Вони носили декларативно-демагогічний характер й зовсім не відповідали тоталітарним реаліям суспільно-політичного життя.

Стрижнем Конституції УРСР 1937 року, як і попередніх радянських конституцій, був принцип диктатури пролетаріату, витлумачений на практиці сталінським тоталітарним режимом так, що насильницька її функція майже завжди ставала переважаючою. Після нетривалої непівської відлиги на кілька десятиліть знову домінуючою стала сталінська трактовка диктатури пролетаріату, його теза про посилення класової боротьби із просуванням до соціалізму, його адміністративно-командна, державно-казармна модель. Гасло «диктатури пролетаріату» стало кривавим мечем у руках правлячої еліти, засобом варварського терору проти власного народу, перетворило таку диктатуру в безмежне панування партійної верхівки, годівницю для партдержноменклатури [664, с. 42]<sup>1080</sup>. Згідно твердження С. Ленкавського, традиційний російський деспотизм зберігся у формі зросійщеної, розробленої Леніним, теорії диктатури пролетаріату [489, с. 109]<sup>1081</sup>. Відповідним чином великоросійська імперська ідеологія мімікрувала в більшовицьку ідеологію.

Багато говорячи про соціалістичну демократію, Сталін розумів її так, як може розуміти деспот. Для нього демократія як вираз соціалістичного народовладдя була прийнятна й терпима лише у тій мірі, в котрій вона зміцнювала його особисту диктатуру.

На зауваження німецького письменника Е. Людвіга, стосовно того, що за кордоном загальновідомим є те, що в СРСР все повинно вирішуватися колегіально, але також відомо, що все вирішується одноосібно, Й. Сталін відповів: «Ні, одноосібно вирішувати не можна. Одноосібні рішення завжди, або майже завжди – однобокi рішення. У кожній колегії, у кожному колективі, є люди, з думкою яких слід

<sup>1080</sup> Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.] ; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

<sup>1081</sup> Ленкавський С. Московські коріння большевизму / С. Ленкавський // Большевизм і визвольна боротьба : Збірка статей. – Видання : ЗЧ ОУН, 1957. – С. 103-110.

рахуватися...» [2, с. 107, 178]<sup>1082</sup>. Проте такого роду заяви Сталіна були розраховані на довірливих західних діячів, насамперед, компартії. Також вони спрямовувались на обілення більшовицької ідеології. Насправді ж ідея демократії була прикриттям найбільш жорстокого й антилюдського режиму в історії людства.

Сталін визнав лише свободу влади. Він вважав природним відмову від свободи духу в ім'я сили, в ім'я могутності. Він, не задумуючись, міг пожертвувати особистою свободою мільйонів. У 1930-ті роки проблеми свободи для нього вже не існувало. Свободу мав тільки він (хоча і був бранцем своєї системи). Навіть формальний глава держави не мав «відношення» до свободи [231, с. 232]<sup>1083</sup>. Серйозні деформації часів культу особи Сталіна насамперед позначилися в галузі ідеології. Сталінська теза про загострення класової боротьби, по суті, «теоретично» обґрунтувала масові беззаконня та репресії, піком котрих став 1937 рік [367, с. 112]<sup>1084</sup>. Сталінська тоталітарна система припускала в своїй ідеології паралельне існування пропаганди та комуністичної доктрини, сформульованої у вигляді грубо сфальсифікованої «Короткої історії ВКП (б)». Так самостійність республік перетворюється на чисту юридичну фікцію, стає елементом пропаганди без фактичного правового змісту, а в комуністичній доктрині їй уже немає місця [652, с. 623, 624]<sup>1085</sup>. У зв'язку з запровадженням Сталіним «Короткого курсу ВКП (б)» у Радянському Союзі почала формуватися відповідна ідеологія. Для цього потрібний був спеціальний апарат, здатний пропагандувати її тези та відстоювати її ортодоксальність. Саме такий потужний централізований апарат і був задуманий. Зокрема Сталіним було ініційовано створення партійних шкіл, основним навчальним текстом в котрих і став «Короткий курс ВКП (б)». Школи були різних

<sup>1082</sup> Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом. 13 декабря 1931 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 13 : липень 1930 – червень 1934. – М. : Политиздат, 1951. – 424 с.

<sup>1083</sup> Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1989. – Кн. 1. – 597 с.

<sup>1084</sup> Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі / В. П. Замковий // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 115-121.

<sup>1085</sup> Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

рівнів і утворили своєрідну піраміду, на чолі котрої знаходилась Вища партійна школа [167, с. 535]<sup>1086</sup>.

Для радянського тоталітарного режиму характерним було широке використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя. Соціальні цілі, узгоджені зразки поведінки, вороги характеризуються у спрощеній, іноді в перекрученій формі. Саме ідеологія за основну мету має легітимізацію права тоталітарного режиму на існування та претендує на повне уособлення істини, фальсифікує минуле, установлює нові цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Наявний суспільний устрій проголошується вищою формою демократії, режим подається як благо народу. Тоталітарна ідеологія стає об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія тісно пов'язана з монополією на інформацію. І всі засоби масової інформації, і сам її зміст, і дозування для суспільства беруться під суворий контроль [462, с. 137, 138]<sup>1087</sup>.

Нічим не обмежена тоталітарна держава створює колосальний апарат придушення. Однак одні лише репресії не в стані забезпечити стабільність тоталітарного режиму. Для цього необхідно, щоб увесь народ став підлеглим не тільки диктатурі комуністичної партії, її центральному органу, але й доктрині комуністичного диктатора. І тут на перше місце у визначенні тоталітаризму особлива роль всепроникаючої ідеології та цілеспрямована індоктринація, покликана переконати маси в абсолютній істинності пануючого вчення. Звідси – прояви таких особливостей тоталітаризму, аналог яким може бути знайдений тільки при співставленні його з релігією. Ідеологія, ця релігія марксизму, пронизує всю тоталітарну державу зверху донизу [677, с. 39]<sup>1088</sup>. У своєму звинувачувальному висновку проти КПРС у злочинах на території України та проти українців, у відповідність з цілою низкою міжнародних

<sup>1086</sup> Боффа Дж. История Советского Союза / Дж. Боффа ; пер. с итал. ; под. общ. ред. Е. А. Амбарцумова. – М. : Международные отношения, 1990. – Т. 1 : От революции до второй мировой войны : Ленин и Сталин. 1917-1941 гг. – 632 с.

<sup>1087</sup> Політична історія України. XX століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003 – . – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – 448 с.

<sup>1088</sup> Работяжев Н. В., Соловьев Э. Г. Феномен тоталитаризма : политическая теория и исторические метаморфозы / Н. В. Работяжев. – М. : Наука, 2005. – 327 с.



правових актів, Л. Лук'яненко досить ґрунтовно розкрив суть і злочинний характер ідеології КПРС. На його думку, вона полягає у виправданні загарбницької імперіалістичної політики Росії, русифікації та поступового знищення поневолених націй. Ідеологія КПРС, – наголошує Л. Лук'яненко, – це злочинна ідеологія нацькування одних класів на інших, бідних проти багатих, атеїстів проти віруючих, розпалювання смертельної ворожнечі серед різних суспільних верств для ослаблення націй зсередини та їхнього поневолення [519, с. 6]<sup>1089</sup>. Як покарання за «український націоналізм» було застосовано нищення інтелектуальної еліти та масовий Голодомор 1932-1933 років. Цим підривалася етнічна основа становлення української нації – село. Аналогічною була причина й наступного штучного голоду 1946-1947 років, котрий, за свідченням Хрущова, був покаранням із боку мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час Другої світової війни не проявили достатнього ентузіазму в захисті його тиранічного режиму [268, с. 374]<sup>1090</sup>.

Для здійснення масових репресій протягом 1930-х років у СРСР було створено потужний каральний машину. Кримінальне переслідування передбачалося за найменші чи незначні провини (несумісність ідеологічних чи політичних поглядів із офіційною лінією партії, службову невідповідність тощо). Залякані та знесилені постійними кампаніями та суперечливими директивами, керівники всіх рівнів були готові на все, лиш щоб зберегти власне життя [835, с. 156, 157]<sup>1091</sup>. С. В. Кульчицький зауважив, що масові репресії були основним методом побудови держави-комуни. Вони тривали навіть після того, як ця держава була побудована. За допомогою репресій некерована владою політична активність суспільства була знижена майже до нуля, після чого кремлівські вожді поставили на перший план інші методи управління – пропаганду та виховання [464, с. 19]<sup>1092</sup>. Більшовицький принцип «держави-комуни» не враховував національних особливостей республік, де місцева влада мала більший авторитет, ніж

<sup>1089</sup> Лук'яненко Л. Звинувачувальний висновок / Л. Г. Лук'яненко // Злочин ; упор. П. Кардаш. – Мельбурн-Київ : Фортуна, 2003. – С. 6-25.

<sup>1090</sup> Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.

<sup>1091</sup> Хлевнюк О. В. 1937-й : Сталин, НКВД и советское общество / О. Хлевнюк. – К.: Республика, 1992. – 270 с.

<sup>1092</sup> Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид : мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.

центральні органи влади. Щоб уникнути такого дисбалансу Кремль готовий був застосувати будь-які засоби, аж до прямого терору [584, с. 43]<sup>1093</sup>.

Одною з невід'ємних ланок тоталітарного державного механізму були правоохоронні органи й насамперед ОДПУ-НКВС. Орган, котрий уособлював у собі риси політичної поліції, зняряддя тоталітарного апарату та замкненої кастової організації, став справжнім символом системи, навіюючи жах навіть на втікачів з СРСР, що перебували за кордоном.

Організаційно-правові передумови посилення діяльності каральних органів в Україні були глибоко пов'язані з помилковими, а під час навіть авантюрними, ідеологічними настановами партійно-державного керівництва країни. Передусім, це стосується теоретично безпідставної концепції загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму, що Сталін та його оточення висунули в кінці 1920-х років [927, с. 121]<sup>1094</sup>. Задля втілення сталінської теорії в життя в 1930-х роках була створена особлива політико-правова система, котра характеризувалася надмірною жорстокістю кримінальних санкцій та порушувала принцип правової захищеності громадян.

В. С. Нерсесянц, зауважив, що розглядаючи право як «буржуазний пережиток», ідеологи більшовизму одночасно намагалися ліквідувати правову ідеологію. Існування права та товарно-правової ідеології розглядалося тільки як тимчасове явище, притаманне насамперед для періоду непу [597, с. 234]<sup>1095</sup>. Такий підхід, серед іншого, зумовив появу держави з яскраво вираженою антиправовою сутністю. Правова ідеологія фактично була замінена в ній тоталітарною.

Належний рівень правосвідомості завжди пов'язаний насамперед із належним переживанням права як атрибута духу, розуміння його духовної природи і його духовного призначення. Таке розуміння властиве тільки тому, хто сам усвідомив і затвердив у собі цю духовну природу. Ось чому зріла правосвідомість ґрунтується

<sup>1093</sup> Мусієнко В. С. Мотиви проведення радянською владою голодомору 1932-1933 рр. в Україні : політико-соціальний аспект / В. С. Мусієнко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 94. – Вип. 81 Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 41-45.

<sup>1094</sup> Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941рр.) : структура, функції, діяльність : дис. ... кандидата юр. наук : 12.00.01. / Олійник Олександр Іванович. – Харків, 2000. – 206 с.

<sup>1095</sup> Нерсесянц В. С. Філософія права. – [учеб. для вузов] / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.

цілком на почутті власної духовної гідності. Це почуття вже містить у собі живу волю до мети права; воно також є мотивом для поведінки. Людина, яка не знає про свою духовну гідність, веде життя спотворене й принижене. Невизнання власної духовної гідності створює нестійку волю. Така людина веде несамостійне існування, підпадає під вплив своїх пристрастей і чужих домагань, вона не здатна вести боротьбу за поставлені перед собою цілі, не здатна до стійкого й мужнього опору силі речей і людей. Така людина, не розуміючи своєї духовної гідності, не бачить духовної гідності і в інших людей.

Досвід засвідчує, що тоталітарна держава не схильна надавати почуттю власної духовної гідності особливого значення. Тоталітарна влада будує весь свій режим на придушенні й спотворенні власної духовної гідності. Однак держава, котра не виховує в людей цього почуття, руйнує себе зсередини. Там же, де людям воно притаманне, тоталітарний режим не виникає [632, с. 387]<sup>1096</sup>. Більшовицький режим всілякими засобами та методами (насамперед – терором, репресіями та приниженням) нищив духовну гідність у радянських громадянах. І як наслідок – сама держава прогнивши зсередини, практично розвалилась без будь-яких суттєвих зовнішніх чинників.

І. О. Ільїн вважав, що тоталітарний лад нав'язує людям низку хворобливих ухилів і навичок, котрі поширюються як психічна зараза і в'їдаються в душевну тканину. Це зокрема: політичне донощицтво (часто свідомо неправдиве), лицемірство, втрата почуття власної гідності, мисленнями чужими думками, улесливе раболіпствування, постійний страх [382, с. 23, 24]<sup>1097</sup>. Це все деформувало й нівелювало дух і моральні якості людей.

У 1930-х роках кримінально-правова політика в Радянському Союзі спрямовувалася на посилення репресій. Керівництво країни вважало, що за допомогою репресій простіше буде управляти державою. Ідеологічною базою цього була теза про загострення класової боротьби з наближенням побудови соціалізму, що була

<sup>1096</sup> Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Харків : Право, 1998. – 416 с.

<sup>1097</sup> Ильин И. А. Тоталитарное разложение души / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1996. – С. 23-24. – (Собр. соч. : в 10 т. – Т. 2. / И. А. Ильин ; кн 1 ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы).

сформульована Й. Сталіним на об'єднаному Пленумі ЦКК ЦК ВКП (б) у січні 1933 року. Також посилювалася відповідальність за посягання на встановлений порядок управління [821, с. 86]<sup>1098</sup>. За таких обставин надзвичайно складною та напруженою була морально-психологічна обстановка в органах ОДПУ та НКВС [170, с. 61-65, 86, 87]<sup>1099</sup>. Нещадно винищуючи представників всіх верств суспільства, тоталітарна система не обійшла й тих, чиїми руками безпосередньо проводилися злочинні арешти. Яскраве підтвердження цього – криваві ротації керівної верхівки НКВС у другій половині 1930-х років. Специфіка «чисток» правоохоронних органів полягала в тому, що максимальних обертів вона набирала після зміни наркома у Москві, коли активно починали виявляти, заарештовувати й розстрілювати його спільників на місцях [601, с. 24, 28]<sup>1100</sup>. Усе це супроводжувалося проявами різного роду психічних відхилень і збочень (від звички збирати на сувеніри кулі розстріляних колишніх колег і соратників до виявів відвертого садизму). Як наслідок – віддані послідовники більшовицької ідеології втрачали не лише залишки моралі та совісті, але й людську сутність.

Протягом 1930-х років в УРСР спостерігалось наростання тоталітарного режиму, невід'ємною частиною існування котрого було здійснення цілеспрямованих масових репресій стосовно усіх категорій населення, у тому числі й представників етнічних меншин. Для створення видимості законності репресій наявна нормативно-правова база активно «реформувалася». Всі нововведення робили чинні санкції жорсткішими. Внесення змін до кримінального та кримінально-процесуального кодексів створило необхідні передумови для функціонування каральної машини [462, с. 68]<sup>1101</sup>. Терор НКВС поступово переростав у вакханалію репресій. При цьому сам НКВС служив різним керівним структурам. Кого накаже вище чи середнє партійне керівництво, не

<sup>1098</sup> Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.

<sup>1099</sup> Бражнев А. Школа опричників. Исповедь энкаведиста / А. Бражнев. – К. : Диокор, 2004. – 140 с.

<sup>1100</sup> Ніколаєв І. Репресивні чистки як основна форма ротації керівної верхівки НКВС у другій половині 30-х років ХХ століття / І. Ніколаєв // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6 : Історичні науки: 36 наукових праць. Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 24-29.

<sup>1101</sup> Кузьменко В. Б. Політичні репресії щодо представників етнічних меншин Української РСР в 1930-х рр. : нормативні установки та механізми реалізації / В. Б. Кузьменко // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох. Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 62-69.

важливо, героя революції чи звичайного робітника, з того чекісти і виб'ють самообмову, після чого прикінчать [635, с. 221]<sup>1102</sup>.

Загалом слід зазначити, що в умовах наростання тоталітаризму в Радянському Союзі протягом 1930-х років органи ОДПУ-НКВС не просто відігравали роль знаряддя в проведенні безпрецедентної в історії репресивно-каральної акції, спрямованої на знищення чи перетворення в покірну рабську робочу силу десятків мільйонів радянських громадян. Володіючи величезними повноваженнями, вони допускали масові випадки зловживань, що часто мало ознаки злочинних дій. Не зустрічаючи, фактично, вже в цей період ніякого опору з боку тероризованого народу, а тільки отримуючи заохочення від партійного керівництва, співробітники ОДПУ-НКВС поступово втрачали не лише межі пристойності, але й елементарні норми людяності. Їхні дії нерідко набували характеру садизму та людиноненависництва. Врешті-решт цей тоталітарний монстр пожирав сам себе – періодично відбувалося винищення самих працівників ОДПУ-НКВС. Система державної влади в Радянському Союзі мала кримінальну природу. Про це свідчить багато фактів, зокрема та, що за вказівкою Сталіна в Радянському Союзі нерідко розстрілювали випадкових безневинних людей – згідно плану та квот, у тому числі дітей від дванадцяти років.

### **5.7. Ідеологічні напрямки в суспільно-політичному житті Західної України та еміграції протягом 1920-1930-х років**

Від початку 1920-х років західноукраїнські терени, що знову опинилися в межах чужих держав, відчували на собі нову хвилю національної дискримінації. Особливо складним було становище на Галичині, де шовіністична польська влада вороже ставилася до українського населення краю. Постійні арешти української молоді, часті напади т. зв. польської «золотої молоді» на українські школи, гуртожитки, установи, систематичні репресії польської шкільної влади супроти вчителів і учнів та переслідування української інтелігенції, і, нарешті, провокаційні методи польського уряду й постійна боротьба з ними – такою була суспільно-політична атмосфера на

<sup>1102</sup> Писаренко К. А. Тридцятилітня війна в Политбюро. 1923-1953 / К. А. Писаренко. – М. : Вече, 2006. – 368 с.

Галичині. При цьому патріотично налаштована українська молодь (живі були ідеали національно-визвольних змагань), не бажала підпорядковуватися шкільним приписам, як от святкування польських державних свят, вивчення польської історії, географії, літератури тощо [441, с. 22]<sup>1103</sup>.

На думку А. Русначенка, поразка української революції не могла затінити ідею незалежної української держави. Її сліди простежуються і в пориваннях «національного комунізму» в підрадянській Україні, і в діяльності націонал-демократичних партій міжвоєнної Польщі. Та спроби побудувати суверенну Українську Радянську Республіку чи домогтися автономії в межах польської держави не мали і не могли мати успіху. Діячі української революції зазнали поразки й втратили довіру, «націонал-комуністи» не могли протистояти великодержавному шовінізму Росії, автономісти не могли здолати націоналізм поляків. Відтак становище, в котрому опинилися українські революційні сили після 1920 року, висунуло на порядок денний ревізію методів і цілей боротьби. Перегляд попереднього досвіду, аналіз допущених помилок здійснювався як в ідейній, теоретичній площині, так і в організаційній, практичній. Результатом останнього і стало утворення УВО та інших націоналістичних організацій, котрі згодом – 3 лютого 1929 року – об'єдналися в ОУН [698, с. 5, 6]<sup>1104</sup>.

Прикметно, що протягом 1920-х років, насамперед завдяки Є. Коновальцю продовжувала розвиватися ідеологія січового стрілецтва. Найбільшою мірою вона була пов'язана з гуртком «Молода Галичина», що був створений влітку 1921 року у Відні. Там об'єднали свої зусилля деякі визначні колишні стрілецькі старшини й низка галичан, однодумців стрілецької ідеології. Цей гурток мав на меті формування громадсько-політичної організації всеукраїнського характеру з метою протидії поширенню ідеології територіального сепаратизму; боротьби в Галичині з русофільством і полонофільством, а також – піднесення гасел «чистого націоналізму». Г. Васькович зауважив, що під назвою «стрілецька ідеологія» слід розуміти три головні

<sup>1103</sup> Кос А. Героїня України Олена Степанів / А. Кос. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 32 с.

<sup>1104</sup> Русначенко А. Організація українських націоналістів в українській історії ХХ століття / А. Русначенко // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 5-10.

ідеї української націоналістичної ідеології. Перша з них – ідея національної свободи (або ідея нації), під поняттям котрої розумілася суверенність і соборність українського народу як органічної спільноти. Відстоюючи її січові стрільці боролися таким чином проти галицького сепаратизму Є. Петрушевича та Варшавського договору УНР. Другою ідеєю в системі стрілецької ідеології була ідея української визвольної політики, що передбачала створення української самостійної соборної держави як основного постулату української нації. Третя ідея стрілецької ідеології – ідея визвольної боротьби Україні [44, с. 307, 308]<sup>1105</sup>.

Праворадикальну течію в національно-визвольному русі представляла Українська військова організація (УВО), яка виникла на ідейному фундаменті нового різновиду українського націоналізму, котрий увійшов в історію під назвою «інтегрального націоналізму». Головним ідеологом його був колишній соціаліст Д. Донцов, який вважав, що нація – це абсолютна цінність і для неї немає вищої мети, як здобуття незалежної державності й соборності – єдності всього народу в межах суверенної держави. Тоді як уряд ЗУНР у вигнанні та його прихильники в Галичині відстоювали концепцію внутрішньоукраїнського сепаратизму, інтегральні націоналісти домагалися «повної соборності й самостійності України без огляду на те, в які соціальні та політичні форми виллється ця самостійність». Не останню роль у створенні УВО відіграло розчарування західною демократією, котра ігнорувала звертання уряду ЗУНР щодо відновлення західноукраїнської державності. Тому діячі, які поділяли ідеологію інтегрального націоналізму, протиставили проантантівській, сепаратистській орієнтації Є. Петрушевича курс на власні сили всього українського народу, готового боротися за здобуття національно-державної незалежності України [186, с. 36, 37]<sup>1106</sup>. Аналізуючи ідеологічну сутність УВО, З. Книш підкреслив, що усвідомлення незавершеності національно-визвольних змагань й почуття обов'язку перед своєю Батьківщиною, змушували колишніх українських вояків продовжувати

<sup>1105</sup> Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920-1921 роках / Г. Васькович // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274-315.

<sup>1106</sup> Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-85.

далі. Таке переконання так глибоко залягало в підсвідомості більшості з них, що на перших порах не було потреби вербувати членів до УВО: всі, хто служив у лавах якої-небудь з українських військових частин, автоматично вважалися здатними працювати в УВО. При цьому не потрібним було прийняття нової присяги, бо всіх «обов'язувала далі стара військова присяга на вірність українській державі та її урядові...» [51, с. 274, 275]<sup>1107</sup>.

У 1924 році в УВО виникла досить численна «червона група», яка восени наступного року відокремилася від військової організації й проголосила себе Українською національно-революційною організацією (УНРО) з прорадянською орієнтацією. УНРО вважала своїм ідеалом «об'єднану незалежну Україну», а здійснення його пов'язувалося з відторгненням західноукраїнських земель від Польщі й об'єднанням їх з Радянською Україною. Розкол в УВО був виявом її внутрішньої кризи, викликаной не тільки вищеназваними причинами, а й неприйняттям багатьма її членами тактики терору й невинуватих жертв [187, с. 345]<sup>1108</sup>. У 1923-1925 роках Є. Коновалець нелегко пережив розкол УВО і розрив із середовищем колишнього Голови Української національної ради Східної Галичини й Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича. Комендант УВО, як і більшість західноукраїнських політичних діячів, застерігав Є. Петрушевича від «загальної більшовицької орієнтації», виступав за ліквідацію диктатури ЗУНР і делегації Української національної ради за кордоном, вимагав створення замість них об'єднаного політичного центру. Керівництво УВО також заявляло, що за всіх умов зв'язки із «совітською Росією є шкідливі і тому неприпустимі» [52, с. 8]<sup>1109</sup>. На думку М. Мандрик, так і не виробивши власної ідеології та чіткої політичної програми, УВО зайняла ті позиції, що отримали своє подальше оформлення в ідеологічній і практичній діяльності ОУН [540, с. 35]<sup>1110</sup>.

<sup>1107</sup> Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО / З. Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274-287.

<sup>1108</sup> Васюта І. К. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки анексії Східної Галичини (1923-1926) / І. К. Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 341-354.

<sup>1109</sup> Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» / Є. Коновалець // Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 : документально-наукове видання ; передм. А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Темпора, 2003. – 272 с.

<sup>1110</sup> Мандрик М. Ідейна кристалізація та організаційне становлення українського націоналістичного руху 20-30-х рр. ХХ ст. (Ч. 2. Закінчення) / М. В. Мандрик // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 7. – С. 34-47.



Справу УВО в 1920-х роках продовжили суто націоналістичні організації: ГУНМ та ЛУН у Чехословаччині, УПНР чи так звані «Загравісти» та СУНМ у Львові [42, с. 426]<sup>1111</sup>. ГУНМ була задумана як ідеологічна група для самооборони та боротьби з радянськими тенденціями й «зміновиховщиною», тобто політичною невизначеністю та ваганнями, намаганнями переглянути ідеали визвольної боротьби. Відтак ГУНМ стала своєрідною ланкою у формуванні організованого націоналізму та кристалізації його ідейних засад, з її рядів вийшли Ю. Вассиян і В. Мартинець – діячі, які згодом стали одними з фундаторів ОУН та її ідеології [540, с. 36, 37]<sup>1112</sup>. ГУНМ у своїх статутах й інших документів не наголошувала на тому, що вона є націоналістичною організацією. Але її ідеологія й завдання були тотожні з ідеологією та завданнями та діяльністю націоналістичних організацій, котрі формувалися до 1929 року, аж до злиття в ОУН [42, с. 365]<sup>1113</sup>. У 1927 році ГУНМ та ЛУН утворили СОУН. Її завдання чітко відобразили націоналістичний характер організації, що «мала плекати ідеологію українського націоналізму; продовжувати визвольні змагання за повернення суверенності Українській Соборній Державі» [42, с. 364, 365, 367]<sup>1114</sup>. Один із учасників ЛУН Ю. Артюшенко пригадував, що для членів ЛУН – переважно колишніх вояків УНР і вже на час створення організації – студентів Української господарчої академії в Подєбрадах, важливою була переоцінка світоглядних вартостей у напрямку усвідомлення того, що філософські основи національно-державної та соціально-політичної ідеї коріняться в глибинах української духовності та її культурних джерелах і творяться українським народом [41, с. 382, 383]<sup>1115</sup>. Наприкінці 1923 року у Львові постала нова політична партія – УПНР. Ця партія вже мала чіткий наголос на українському націоналізмі. Ініціатором її створення був Д. Донцов, а фактичним організатором і керівником – член Навчальної команди УВО Дмитро Паліїв. Органом

<sup>1111</sup> Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 421-443.

<sup>1112</sup> Мандрик М. Ідейна кристалізація та організаційне становлення українського націоналістичного руху 20-30-х рр. ХХ ст. (Ч. 2. Закінчення) / М. В. Мандрик // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 7. – С. 34-47.

<sup>1113</sup> Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359-379.

<sup>1114</sup> Там же.

<sup>1115</sup> Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів / Ю. Артюшенко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 380-394.

партії був тижневик «Заграва». Однак, оскільки ця партія не розвинула належної діяльності й не розширила належним чином свій вплив, навіть члени УВО, належали не до неї, а до інших партій, переважно – до УНТП, яка була спадкоємницею довоєнної УНДП. Навіть після об'єднання у Львові 1925 року навколо УПНР інших українських патріотичних груп, та створення на їх основі УНДО, справа організаційного та ідеологічного оформлення українського націоналізму не мала належного розвитку [42, с. 363, 364]<sup>1116</sup>. У цілому, військові та націоналістичні організації (УВО, ЛУН, ГУНМ та ін.), поза своїми революційно-бойовими (УВО), світоглядно-ідеологічними (ГУНМ) і політичними (ЛУН) акціями й завданнями, маючи на увазі засаду власних сил народу, ініціювали та здійснювали постійні заходи щодо консолідації тих сил в один фронт боротьби, з одним диспозиційним і керівним центром визвольних змагань і політики [42, с. 426]<sup>1117</sup>.

Протягом першої половини 1920-х років, досить активну політичну діяльність проводила УНТП, котра прагнула об'єднати основні національно-державницькі сили навколо Петрушевича та Української Національної Ради й розпочати боротьбу проти польського режиму за утвердження суверенної Галицької республіки. Загальною ідеологічною настановою УНТП була ідея радянського соборництва. Проте різне бачення перспектив національно-політичного руху, а також контроверсійні підходи у відношенні до Польщі, радянської України та ролі еміграційного центру, привело до розчленування УНТП на різні політичні угруповання: «незалежників» (послідовники Є. Петрушевича), «загравістів» (націоналістично налаштовані прихильники Д. Палієва й С. Підгірського) та «автономістів» (група В. Бачинського та В. Охримовича).

Найважливішою проблемою для керівництва УНТП стала консолідація національних сил, згуртування їх на державотворчій платформі. Разом із тим, неодноразові спроби протягом березня 1923 – липня 1924 років об'єднати різні ідейні й політичні течії в єдиний національний фронт не досягли мети. Значна гострота національних

<sup>1116</sup> Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359-379.

<sup>1117</sup> Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 421-443.

і соціальних протиріч спричинила трансформацію партійно-політичної структури західноукраїнського суспільства, привела до пошуків нового ідейно-політичного синтезу. Стара структура політичного спектру, що сформувалася ще в кінці XIX століття, відходила в минуле. У нових історичних умовах консолідація сил відбувалася в межах окремих політичних таборів [838, с. 160, 161]<sup>1118</sup>.

З огляду на низку обставин політико-правового характеру, розвиток ідеологічних українських напрямків і концепцій у міжвоєнний період мав значно більше можливостей за межами українських земель – у тих країнах, де проживали емігранти з України (Чехословаччина, Австрія, Німеччина тощо). Найбільш талановиті українські вчені та мислителі, які змогли уникнути більшовицької, чи скажімо, польської окупації, там, до певної міри, могли реалізувати свій творчий та інтелектуальний потенціал.

Державницька ідеологія, котра зародилася в часи Першої світової війни та революційних подій в Україні протягом 1917-1920 років, розвивалася вченими-державниками й у міжвоєнний період. Одним із фундаторів національно-державницького напрямку в українській політичній науці на еміграції був С. С. Дністрянський. У своїй теорії суспільних зв'язків він намагався обґрунтувати право народного самовизначення України на її етнічній території на основі національних демократичних традицій українського народу й теорії права народів на самовизначення [321, с. 696]<sup>1119</sup>. Ще в своєму авторському проекті Конституції ЗУНР від 1920 року Дністрянський сформулював положення про ЗУНР як правову, самостійну (суверенну) демократичну, соціальну та національну державу [774, с. 10]<sup>1120</sup>. Ґрунтуючись на теорії суспільних зв'язків, С. Дністрянський дав своє розуміння національної ідеї, котра визначала й окреслювала поняття «народ» та «нація».

<sup>1118</sup> Хруслов Б. Державотворчі концепції національно-демократичних партій Західної України (1899-1939 рр.) / Б. Хруслов, В. Футулуйчук // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – Т. 12. – С. 158-165.

<sup>1119</sup> Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 689-702.

<sup>1120</sup> Стецюк П. Проект Конституції ЗУНР академіка С. Дністрянського / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 8-15. – (Серія юридична).

Під час перебування В. К. Липинського на еміграції остаточно сформувалася його політична доктрина. Він стає ідеологом українського монархічного руху, і протягом 1920-1926 років розвиває свою концепцію в «Листах до братів-хліборобів». У ній В. Липинський наголошував, що ні одна нація не почала й не може почати свого існування від демократії. Відтак, демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або є своя власна національна держава [496, с. 245]<sup>1121</sup>. Висловлюючи застереження щодо сповзання від демократії до охлократії, Липинський розвивав ідею класократичної монархії.

Обґрунтовуючи концепцію «хліборобської ідеології», В. Липинський стверджував, що тільки усвідомлення «собі своєї духовної окремішності і своїх власних цілей може спричинитися до витворення в даній країні верстви, яка буде в стані зорганізувати хліборобську масу й таким чином запевнити хліборобській ідеології перемогу серед даного народу [499, с. 15, 16]<sup>1122</sup>. На думку В. Липинського, саме хліборобський клас потенційно здатен об'єднати та зорганізувати всю націю. У цьому полягав так званий «консервативний проект» мислителя [674, с. 100]<sup>1123</sup>. Останній став своєрідною основою класократизму В. Липинського.

Згідно з концепцією В. Липинського, ідеальним устроєм в Україні є гетьмансько-монархічна організація правління. Такий висновок випливає з реалізації основних чинників держави – зовнішнього та внутрішнього, де зовнішнім виступає думка про те, що лише гетьман може консолідувати в одну націю «лівих» і «правих», що дотримуються взаємовиключних орієнтацій. Внутрішнім чинником є припущення, що українська монархія може знищити «вищість» і «панськість» великоросійських і польських кіл і врятує українське суспільство від їх необмеженого домінування. При цьому, важливим узгоджувальним елементом в суспільстві мав би стати активний розвиток місцевої влади, яка для цього повинна мати не тільки матеріальну підтримку

<sup>1121</sup> Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 470 с.

<sup>1122</sup> Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. // Листування В. Липинського – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 13-19. – («Архів»).

<sup>1123</sup> Проценко О. Політичний націоналізм В'ячеслава Липинського і його перспектива в сучасній Україні / О. Проценко // Молода нація : альманах. – 2001. – № 4. – К. : Смолоскип, 2001. – С. 93-103 .

від продуцентів, а й моральну підтримку через організацію ідеології громадянства [662, с. 597]<sup>1124</sup>. Це була зовсім нова ідеологія, бо, власне кажучи, Українська держава 1918 року не була монархією, а перебувала в процесі становлення й могла перетворитися на будь-яку із політичних форм – диктатуру, монархію, навіть республіку [60, с. 7]<sup>1125</sup>. Розробляючи свій проект класократичної держави, В'ячеслав Липинський зазначав, що кожен клас і стан повинні виконувати свої функції для розвитку суспільства. Зокрема, інтелігенція має розробляти національну ідеологію [496, с. 378]<sup>1126</sup>. Загалом ідеологія консерватизму В. Липинського утверджувала ідеї авторитету влади та порядку в державі. Особлива роль відводилася релігійній вірі як духовній основі нації.

Після розпуску Українського союзу хліборобів-державників, В. Липинський, з невеликою групою своїх найближчих прихильників проголосив створення нової організації – «Братства українських класократів-монархістів, гетьманців». Ідеологія братства була подібною до ідеології Українського союзу хліборобів-державників. Різниця полягала лише в тому, що питання вибору монархічної династії залишалося відкритим до скликання Українських установчих зборів після відродження Української держави [666, с. 158]<sup>1127</sup>. Загалом ідеологія консерватизму В. Липинського утверджувала ідеї авторитету влади та порядку в державі. Особлива роль відводилася релігійній вірі як духовній основі нації.

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху в Західній Україні відіграла УРП, котра, утворившись у березні 1919 року в Станіславі на чолі з Л. Бачинським, протягом 1921-1923 років у складних умовах польського окупаційного режиму проводила значну роботу, в якій головний наголос робився на якість членів, а не на їх кількість. У тих умовах суспільно-політичного розвитку ця партія

<sup>1124</sup> Пояркова Т. К. Український соціум у концепції В. Липинського / Т. К. Пояркова // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2005. – С. 593-597.

<sup>1125</sup> Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.

<sup>1126</sup> Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 470 с.

<sup>1127</sup> Приймак О. О. В. К. Липинський : шрихи до портрета / О. О. Приймак // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія : історія. – Вип. 22. – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 153-159.

пристосовувалась до суспільно-політичної боротьби, а тому її члени мали проявляти високий рівень ідейності та дисципліни [926, с. 84, 87]<sup>1128</sup>. Починаючи з 1926 року УРП, внаслідок об'єднання з волинською групою УПСР, стала називатись УСРП [925, с. 3]<sup>1129</sup>.

У 1927 році виникла нова організація, з декларованим національно-державницьким спрямуванням, під назвою ЗУНРО. Одне із завдань цієї організації формулювалося як: «творення ідеології боротьби за українську державу та національні ідеали», також її метою вважалася «Соборна Самостійна Держава» [418, с. 17, 26]<sup>1130</sup>. Однак, діяльність цієї організації засвідчила її про радянський характер. Попри це, до неї належали люди, які щиро вірили в декларовані ідеали.

У суспільно-політичному житті Західної України протягом 1920-х років, серед легальних партій, особливо виділялося УНДО. Його діяльність була поширена переважно на Галичині й представляла низку ідеологічних піднапрямів. Насамперед, це була група, пов'язана з газетою «Діло», котра виступала за національну автономію у складі Польщі. Незалежницька група заперечувала можливість україно-польського компромісу й відстоювала ідею зближення з Радянською Україною. І, нарешті, група «Заграва» орієнтувалася на власні сили та незалежний політичний курс. Наріжним каменем розходжень в УНДО було ставлення до УСРП та СРСР. На відміну від прихильників угоди з політичним режимом пілсудчиків, Є. Петрушевич та адепти його політичного курсу у своєму друкованому органі виступали за об'єднання двох державних одиниць, у федеративній державі в союзі з іншими державами, що виникли на теренах колишньої Російської імперії. Послідовники ідей лівого крила УНДО 25 травні 1927 року таємно провели у Львові з'їзд, на якому започаткували створення нового політичного угруповання – УПП [188, с. 205]<sup>1131</sup>. Ідеологічно вона була

<sup>1128</sup> Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія : ідеологія, організація, політика (1918-1939 рр.) : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Міщук Мар'яна Богданівна . – Івано-Франківськ, 2007. – 236 с.

<sup>1129</sup> Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія : ідеологія, організація, політика (1918-1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 – «політичні інститути та процеси» / М. Б. Міщук. – К., 2007. – 22 с.

<sup>1130</sup> Книш З. ЗУНРО (Західно-Українська Національно-Революційна Організація). Історично-політичний нарис / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1974. – 304 с.

<sup>1131</sup> Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. К. Васюта. – Львів : Каменярь, 2006. – 335 с.

орієнтована на досягнення незалежності на всіх етнічних українських землях та об'єднання їх у соборній самостійній українській державі. Поряд із цим, за підтримки польських властей, відроджувалася ідеологія русофілів, що проявилася, зокрема, в реанімації староруської партії. Проте ці потуги були скоріше анахронізмом, ніж реальним політичним процесом. Натомість все більшою мірою міцніла націоналістична ідеологія.

Нелегальний спектр політичних партій у Західній Україні був представлений націоналістами й комуністами. Останні, як і на Східній Україні, формували свою соціальну базу на основі бідних і декласованих елементів. Важливим чинником ідеології КПЗУ була ідея об'єднання з Радянською Україною. Національною програмою комуністів проголошувалося право західних українців на національно-державне самовизначення, возз'єднання їхніх земель в єдиній Українській радянській державі, а досягнення цього завдання пов'язувалося з перемогою соціальної революції в Польщі [186, с. 47]<sup>1132</sup>. Однак незважаючи на це, над КПЗУ тяжіли звинувачення в націоналізмі. Західноукраїнські комуністи піддавалися репресіям переважно за звинуваченнями в українському націоналізмі [320, с. 73]<sup>1133</sup>. КПЗУ було підтримано вимогу О. Шумського до московського партійного та державного керівництва перейти від слів до реальних справ у проведенні українізації. І як наслідок, після того як було вчинено фізичну розправу над Шумським і його прибічниками, Сталін розпустив компартію Західної України через Комінтерн, котрий вже був на становищі підвідділу ЦК ВКП(б) [91, с. 203]<sup>1134</sup>. Не дивлячись на послідовну політику КПЗУ в напрямку возз'єднання з УРСР, патріотичні настрої її членів були знищені в таборах ГУТАБу [696, с. 19]<sup>1135</sup>.

Протягом 1920-1930 років, на думку А. Русначенка, простежуються спроби відродження ідеї незалежної української держави – і в пориваннях «національного

<sup>1132</sup> Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-85.

<sup>1133</sup> Димек Б. КПЗУ – автономна частина КПП / Б. Димек // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 69-74.

<sup>1134</sup> Авторханов А. Імперія Кремля / А. Авторханов // Дружба народів. – 1991. – № 2. – С. 193-211.

<sup>1135</sup> Рубльов О. С. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-і роки ХХ ст.) будівництва національностей України / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 10-20.

комунізму» у Радянській Україні (у вигляді суверенної української радянської республіки), і в діяльності національно-демократичних партій міжвоєнної Польщі (у вигляді домагання автономії в межах польської держави). Діячі попередньої революції зазнали поразки і втратили довіру, «націонал комуністи» не могли здолати великодержавного шовінізму імперської російської нації, автономісти не могли здолати націоналізм і шовінізм переважної числом колишньої імперської нації. Вони не могли перемогти ще й тому, що діяли легально, проти них же діяли військово-поліційними, терористичними методами [699, с. 10]<sup>1136</sup>.

Виникнення радикально-націоналістичного руху стало реакцією частини українського суспільства на поразку української революції 1917-1921 років, ліквідацію реальної української державності та поділ етнічних українських земель між іншими державами. Звідси, на думку Г. В. Касьянова, виводяться інші логічні конструкції, котрі мають пояснити причини й характер виникнення руху: обструктивна політика відповідних держав щодо українського населення, гальмування соціального розвитку української нації в цих державах з відповідним пониженням рівня соціальної мобільності та суспільного статусу українців, розчарування частини політично активного українського суспільства в принципах демократії, моральний і політичний занепад українських політичних партій в еміграції, наявність суспільних груп, здатних на самоорганізацію під радикально-націоналістичними гаслами (студентство й українські офіцери), зростання впливів тоталітарних, праворадикальних рухів у Європі на фоні незадоволення політикою західних демократій, для яких українське питання було маргінальним, зрештою – ідеологічна еволюція окремих особистостей, що мали вплив на суспільну свідомість і наявність нехай слабкої, але власної традиції радикально-націоналістичного мислення [406, с. 33]<sup>1137</sup>. І. І. Дробот стверджує, що оскільки провідники української революції років не пішли шляхом націоналізму і, не маючи чітких політичних орієнтирів, програли змагання в боротьбі за українську незалежну соборну державу. Це, у свою чергу, дало підстави частині борців за

<sup>1136</sup> Русначенко А. Від імперії до України / А. М. Русначенко. – К. : Українська видавнича спілка, 2009. – 364 с.

<sup>1137</sup> Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН : історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29-42.



визволення, переважно молодшої генерації, звинувачувати старше покоління в поразці, в неспроможності довести справу до переможного фіналу [344, с. 111]<sup>1138</sup>.

Від початку 1920-х років, переважно у молодіжному середовищі Галичини, все більшою мірою зростав націоналістичний рух. Ідеологічно він був спрямований проти радяно- і москвофільства. Аналогічні націоналістичні рухи формувалися й на інших українських теренах. Так, на Буковині український націоналізм, крім своєї організаційно-політичної акції проводив роботу в ідеологічному напрямку. Ще до оформлення ОУН на Буковині тут були поширені націоналістичні видання, серед яких особливим успіхом користувалися праці Д. Донцова. Націоналістична ідеологія також знаходила висвітлення в часописі «Самостійність» [69, с. 222, 223]<sup>1139</sup>. М. Мандрик, відзначила, що на Буковині реакцією на процес денаціоналізації українського населення, котрий активно проводився румунською владою, стало формування перших нелегальних націоналістичних осередків у 1920-х роках. Націоналістичний дух спочатку проявився в заснуванні цілої мережі організацій, товариств, які, прикриваючись легальною культурно-просвітницькою діяльністю, насправді займалися вишколом молодих буковинців, об'єднуючи їх навколо національної ідеї. Не дивлячись на посилення переслідування всіх проявів українства, навіть поліцейні органи змушені були констатувати ще більше розгортання українського руху [541, с. 86, 87]<sup>1140</sup>. Специфіка націоналістичного руху на Буковині полягала в його відносній самостійності та вимушеній ізоляваності від західноукраїнського та еміграційного, оскільки румунська влада на Буковині будь-якими шляхами намагалася чинити перешкоди проникненню націоналістичних ідей зі Східної Галичини та з-за кордону [924, с. 165, 166]<sup>1141</sup>. Слід зауважити, що протягом першої чверті ХХ століття

<sup>1138</sup> Дробот І. І. Трансформація націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / І. І. Дробот // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 110-122.

<sup>1139</sup> Шипинський В. Український націоналізм на Буковині / В. Шипинський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 213-227.

<sup>1140</sup> Мандрик М. Український націоналістичний рух 1920-30-х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів / М. В. Мандрик // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 86-97.

<sup>1141</sup> Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920-1930 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 222 с.

спостерігалось поширення націоналістичних ідей практично на всіх етнічних українських землях. Головним осередком їх розвою залишалася Галичина.

Формулюючи поняття націоналізму, Г. Кон визначив його як стан свідомості (a state of mind), або – ідею, що наповнює людський мозок і серце новими думками та новими почуттями й спонукає людей втілювати свої переконання в організованій діяльності. Відповідно, нація – це не просто група, яку тримає разом і животворить спільна свідомість, а ще й група, яка прагне набути самовираження в тому, що вважає за найвищу форму організованої діяльності – в незалежній, суверенній державі. Г. Кон також зробив висновок, що існують два типи націоналізму: політичний, раціональний і культурний, «містичний». Переважання одного з них над іншим залежить від рівня суспільно-політичного розвитку певної спільноти, що формує націю [433, с. 629-632]<sup>1142</sup>. Розвиваючи концепцію Г. Кона, Д. Гатчінсон зауважив, що культурні націоналісти розглядають державу як щось випадкове, оскільки суть нації – це особлива цивілізація, що є наслідком її унікальної історії, культури та географічного становища. На відміну від політичного націоналіста, котрий у своїй основі раціоналіст, культурний націоналіст – як, наприклад, Й. Гердер – утверджував космологію, у відповідності з якою людство, як і природа, є наслідком дії творчих сил, що надають всьому індивідуальних ознак. Нації в основі своїй і втілюють цей дух; як і родини, вони є природними цінностями [240, с. 654, 655]<sup>1143</sup>.

На думку О. Багана, почуття націоналізму живе в кожному повноцінному народі, воно властиве кожній нормально вихованій і розвиненій людині. Ідея українського націоналізму визріла з самого буття української нації, її історії [122, с. 5]<sup>1144</sup>. Націоналізм, на думку російського дослідника С. Кара-Мурзи, виступає особливою «ідеологією нації», тобто у вигляді специфічного зрізу ідеології суспільства, що формує націю [403, с. 315]<sup>1145</sup>. Д. Шварцмантель розглядає націоналізм як ідеологію, котра

<sup>1142</sup> Кон Г. Західний і східний націоналізм / Г. Кон // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 629-633.

<sup>1143</sup> Гатчінсон Д. Культурний і політичний націоналізм / Д. Гатчінсон // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 654-663.

<sup>1144</sup> Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Р. Баган. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.

<sup>1145</sup> Кара-Мурза С. Г. Демонтаж народу / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2008. – 704 с.

мобілізує людей через партії, громадські рухи та культурні об'єднання для активної діяльності, спрямованої на підвищення почуття національної ідентичності – в будь-якому контексті [868, с. 51, 52]<sup>1146</sup>.

Зародження ідеології новітнього українського націоналізму було своєрідною відповіддю на виклик, кинутий українцям геополітичною стратегією світової спільноти. На політичній карті Європи не існувало України, вона була поділена між сусідніми державами, проте націоналістичні ідеї закликали, незважаючи ні на що, до продовження боротьби за власну самостійну соборну державу, котру проголошувалось найвищою цінністю. Саме таку мету поставили перед собою українські націоналістичні організації та групи, що виникли впродовж 1920-х років. При цьому, націоналістична ідеологія з пануючими в ній культом волі та сили, духом самовідданості національній справі тощо здобула чимало прихильників серед українського населення Галичини й Волині та українських емігрантів [426, с. 61]<sup>1147</sup>. Згідно твердження Ю. Бойка, до середини 1920-х років існувала українська націоналістична ідея і націоналістичне світовідчуття, але ще не було націоналістичної ідеології та націоналістичного світогляду. Лише в другій половині 1920-х років український націоналізм піднісся на рівень філософського усвідомлення суспільно-політичних процесів, щоб вже в 1930-х роках розвивати свої стратегічні та програмні завдання. Зокрема, історичний процес розглядався під кутом зору розвитку національного духу [158, с. 81, 82]<sup>1148</sup>.

У міжвоєнний період спостерігався справжній розквіт націоналістичної ідеології. Саме у цей час свої концепції розвивали такі визначні ідеологи українського націоналізму, як Д. Донцов, Ю. Вассиян, М. Сціборський, О. Бойдуник, О. Чемеринський, Д. Андрієвський, В. Мартинець та інші. Вони, значною мірою, продовжили розробку моделі українського націоналізму.

<sup>1146</sup> Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель ; пер. с англ. Е. В. Пызиной. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.

<sup>1147</sup> Ковальчук М. Генерал Микола Капустянский : (1881-1969) / М. А. Ковальчук. – К. : В-во імені Олени Теліги, 2006. – 128 с.

<sup>1148</sup> Бойко Ю. Идеология українського націоналізму / Ю. Бойко // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 81-88.

Один із провідних теоретиків українського націоналізму М. Орлик зазначав, що ідеологія – це життєтворча система вартостей, ієрархія цілей, потреб і «кермуючих засад», що кристалізують суспільні прагнення та надають зміст і спрямування національному розвитку. Втілюючись у провідні засади та ідеї, ідеологія становить зміст і мету життя в зв'язку з минулим, сучасним і майбутнім. У зв'язку з цим важливим завданням ставилось визначення націоналістичного світогляду на перспективу. Також підкреслювалось, що значення українського націоналізму полягає в тому, що він «повертає до глибин українського духу, до першоджерел українства, до духовно-вольової субстанції української нації і має на меті її добро, а не як демолібералізм, соціалізм чи комунізм, що є штучно створеними, нанесеними ззовні чужими доктринами і не є витвором українського духу, української дійсності і потреб [611, с. 17, 20]<sup>1149</sup>.

Одним із фундаторів ідеології інтегрального націоналізму був Д. Андрієвський. У своїх статтях, опублікованих в журналі «Розбудова нації» він, фактично, вперше сформулював ідеологічні засади українського організованого націоналізму. У своїх листах і статтях Д. Андрієвський також прагнув накреслити концептуальні засади програми діяльності майбутньої організації, що мала об'єднати всі українські націоналістичні сили.

Головним джерелом ідеології «чинного націоналізму» слід вважати критичний аналіз досвіду Української національної революції на основі особистого досвіду Д. Донцова. У період, коли українська державницька ідея почала зазнавати кризи, слід було проаналізувати її причини. На думку Д. Донцова, демократична модель УНР була скомпрометована непослідовною, великою мірою руйнівською політикою Центральної Ради, а монархічна – такими ж діями гетьманського уряду П. Скоропадського. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до

---

<sup>1149</sup> Орлик М. Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму / М. Орлик (Д. Мирон). – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – 224 с. – (Серія : ідеологічна спадщина).

суверенності [802, с. 45]<sup>1150</sup>. Відтак Донцов формулює еkleктичну доктрину – філософію чину [117, с. 78]<sup>1151</sup>.

Брак власної національної ідеології та політичної думки приводили до того, що частина української найсвідомішої провідної верстви (яких на початку ХХ ст. називали «щирими українцями») долю України ставили у повну залежність від поступового розвитку т. зв. російської демократії. Такому підходу й, зокрема, москвофільству Д. Донцов протиставляв українську самостійницьку політику, тобто політичний ідеал суверенної української нації, її духовності й культури. Його передбачення, що москвофільство і малоросійство приведе нашу націю до катастрофи, здійснилося в 1917-1921 роках під час національно-визвольних змагань. «Не маючи виробленої програми, – писав Д. Донцов у праці «Підстави нашої політики», – назовні українство не могло вийти, як певна означена величина, навіть таким незначним чинником у європейській політиці, якими були маленькі Сербія та Бельгія». Відтак, ідеологічна орієнтація Д. Донцова була спрямована в напрямку Європи [329, с. 103-108]<sup>1152</sup>.

Протягом першої чверті ХХ століття, у своїх численних статтях і брошурах, Донцов розробляє систему політичних і філософських принципів націоналізму на основі ідейних заповітів Т. Шевченка. При цьому, він докладає багато зусиль для духовного, інтелектуального переродження українського народу з раба-підніжка своїх сусідів – на пана і господаря своєї землі [122, с. 44, 45]<sup>1153</sup>. Ніби творчо розвиваючи ідеологічні принципи Т. Шевченка, Д. Донцов у ставленні до українства розглядав ідею більшовизму – як безпосереднє продовження російського самодержавства [330, с. 69-71]<sup>1154</sup>. І як наслідок цього – поява пролетарської ідеології, наскрізь чужої духу української нації.

<sup>1150</sup> Українська державність у ХХ столітті : історико-політологічний аналіз ; за ред. О. Дергачова. – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.

<sup>1151</sup> Астаф'єв А. Український радикальний націоналізм : теза про ієрархію / А. Астаф'єв // Молода нація : альманах. – 2001. – № 4. – К. : Смолоскип, 2001. – С. 65-92.

<sup>1152</sup> Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. – Т.1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Кальварія, 2001. – С. 91-242.

<sup>1153</sup> Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Р. Баган. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.

<sup>1154</sup> Донцов Д. Роздвоєні душі / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби. – [репринтне відтворення вид. 1958 р.]. – Львів : Книгозбірня «Просвіти», 1991. – С. 69-92.

На думку Д. Донцова, більшовизм, виявивши величезну енергію, масу сатанинської винахідливості та неабияку великодержавницьку, в душі Івана Грізного й Петра І, спритність, призвів до окупації України, страждань української нації та насильній сполучі з більшовицькою Москвою. Розірвати цю сполучку, згідно твердження Д. Донцова, здатна тільки та нація, котра «обдарована провідною кастою з рівносилою енергією, завзяттям і мудрістю. Взірців тої касты ми не знайдемо в здегенерованій демократії, лише в великих тінях нашої героїчної доби, її чеснотах, її культурі, її мріях і планах, її місії, в душі нашого *історичного традиціоналізму*» [325, с. 323]<sup>1155</sup>. Протиставляючи духовні традиції України європейському духу матеріалізму та руйнівній більшовицькій ідеології, Д. Донцов пророчо закликав відвернутися від інтернаціоналістичних доктрин і матеріалізму в напрямку до духу нашої давнини, до духу традиціоналізму [325, с. 323, 325]<sup>1156</sup>. З цього, на думку В. Іванишина, і має впливати ідеологія національного державотворення, в основі якої закономірним чином лежить націоналізм – тобто принцип свободи народів і людини, а зокрема – український націоналізм, як ідеологія вільного, державного і гідного майбуття української нації [384, с. 83, 84]<sup>1157</sup>. Адже на противагу шовінізму націоналізм спрямований на захист свого, насамперед власної Батьківщини [125, с. 8]<sup>1158</sup>.

У праці «Націоналізм» засадничими підставами націоналізму Д. Донцов визначив: зміцнення волі нації до життя, до влади, до експансії; прагнення до боротьби та «свідомість її конечности, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу» [328, с. 165]<sup>1159</sup>. Д. Донцов особливо наголошував на значенні вольового чинника національної ідеї – чинника, без котрого не тільки неможливе динамічне функціонування нації, але й діяльне розгортання національної ідеї як національної ідеології як чинної системи національно-світоглядної орієнтацій і цінності [415, с.

<sup>1155</sup> Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.

<sup>1156</sup> Там же.

<sup>1157</sup> Іванишин В. Українська ідея і перспективи націоналістичного руху / В. Іванишин. – Дрогобич : «Відродження», 2000. – 151 с.

<sup>1158</sup> Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Р. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 3-6.

<sup>1159</sup> Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.

18]<sup>1160</sup>. Аналізуючи ідеологію в цілому, й ідеологію націоналізму в даній праці Д. Донцова, С. Ленкавський означив останню як світогляд, що приймає нематеріальний чинник – волю – за основу буття, як етика, вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд [492, с. 232]<sup>1161</sup>. Філософсько-ідеалістична основа ідеології ОУН та визнання визначального впливу Д. Донцова на формування ідеології українського націоналізму (без його абсолютизації) – це була та площина дискусії, попри котру не міг пройти осторонь С. Ленкавський, як співтворець ідеологічних основ ОУН [729, с. 15 8]<sup>1162</sup>.

Розвиваючи ідеологію «чинного націоналізму», закладену у праці «Націоналізм», Д. Донцов стверджував необхідність відродження волюнтаризму в Україні, заперечення раціоналізму тощо. Волюнтаризм Д. Донцов тісно пов'язував із питанням провідної верстви [94, с. 273, 274]<sup>1163</sup>. На думку Донцова, репрезентувати націю має саме аристократія, або – каста, верства «луччих людей [325, с. 7]<sup>1164</sup>. Солідаризуючись з автором «Бунту мас» [612, с. 15-139]<sup>1165</sup>, котрий протиставляв безтурботній юрбі, аморфній масі людей кращих представників нації – добірних, активних, шляхетних і здатних на зусилля [612, с. 49-52]<sup>1166</sup>, Д. Донцов був свідомий того, що чи не основна причина всіх бід і страждань українців полягає в переважанні серед них маси – натовпу, пересічних людей, позбавлених індивідуальності та в замалій кількості тих, хто суворий і вимогливий щодо себе самого й бере на себе працю та обов'язок. Тобто слабкість провідної верстви була спільною бідою й Іспанії [612, с. 140-195]<sup>1167</sup> та України.

М. Сосновський зауважив, що ідеологія «чинного» чи «вольового» націоналізму є ідеологією волюнтаристичною, бо за свою вихідну позицію приймає засаду, що воля

<sup>1160</sup> Кісь Р. Національна ідея / Р. Кісь // Українська національна ідея. Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства імені Миколи Міхновського : [науковий збірник]. – 1998. – № 4. – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – С. 17-29.

<sup>1161</sup> Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова / С. Ленкавський // Донцов Д. Націоналізм. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – С. 228-232.

<sup>1162</sup> Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формуванні та розвитку ідеології ОУН / О. М. Сич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 152-161.

<sup>1163</sup> Алетіяно Є. Слово як криця / Є. Алетіяно // Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 3-4. – С. 259-276.

<sup>1164</sup> Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.

<sup>1165</sup> Див : Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К. : Основи, 1994. – 420 с.

<sup>1166</sup> Там же.

<sup>1167</sup> Там же.

є першоосною буття й творцем дійсності. Формулюючи свою ідеологію, Донцов використав і відповідно до своїх потреб і цілей зінтерпретував волюнтаристичний філософський напрямок й здобутки політичної думки у світі, в першу чергу тих мислителів, які займалися вивченням національного характеру й досліджували елементи національної сили [763, с. 402]<sup>1168</sup>. Ідеологія «чинного націоналізму» мала значний вплив на формування програмових та ідейних засад українського націоналістичного руху 1920-1930 років, що знайшло своє виразне віддзеркалення в програмах ОУН [762, с. 23]<sup>1169</sup>.

Серед причин, котрі призвели до наступу більшовизму на Україну вже з 1917 року, Д. Донцов вказував і на релігійну проблему. Оскільки, на початку ХХ століття релятивізм настільки розмив грань абсолютних цінностей, що навіть серед українських політиків, які загалом не приймали атеїзму, релігія посіла місце зuboжілої родички [325, с. 45]<sup>1170</sup>. У цьому ідеї Д. Донцова є досить близькими до переконань В. Липинського, з його ідеалізмом, пріоритетом духовності та посиленою увагою до моральних аспектів розвитку суспільства.

Особливою рисою ідеології В. Липинського є «містицизм». М. Попович відзначив, що консервативна політична платформа В. Липинського безпосередньо пов'язана з його релігійними переконаннями [649, с. 50, 51]<sup>1171</sup>. Одночасно Липинський вирізняється серед ідеологів українського національного руху ХХ століття принциповою ясністю постановки проблеми фундаментальної – релігійної проблеми [712, с. 86, 87]<sup>1172</sup>. І саме у ставленні до релігії та її традиції проявилися суттєві відмінності історіософських концепцій Д. Донцова та В. Липинського.

<sup>1168</sup> Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 386-446.

<sup>1169</sup> Сосновський М. Дмитро Донцов : політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк-Торонто : Trident International, Inc., 1974. – 419 с. – (НТШ. Бібліотека українознавства. Т. 33).

<sup>1170</sup> Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.

<sup>1171</sup> Попович М. В. В'ячеслав Липинський і української консерватизм / М. В. Попович // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна ; за ред. Я. Пеленського. – Студії Т. 1. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – С. 42-52.

<sup>1172</sup> Сверстюк Є. Залізні стовпи В'ячеслава Липинського / Є. Сверстюк // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / М. Попович ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Т. 1. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – С. 85-88.



Серед низки націоналістичних ідеологічних концепцій найближчими до «чинного націоналізму» можна вважати націократичну доктрину М. Сціборського, націосоціальну теорію Я. Стецька та ідеологію інтегрального націоналізму Ю. Вассіяна.

В основу своєї концепції націократії М. Сціборський поклав рівновагу між приватною власністю та державним контролем [579, с. 9]<sup>1173</sup>. Поняття націоналізму окреслюється М. Сціборським як любов до власної батьківщини й патріотичне відчуття, доведені до самопосягати й культу жертвенного фанатизму. Джерелами його формування є національний інстинкт, національний дух і національна свідомість [777, с. 54]<sup>1174</sup>. Власне саме поняття націократії М. Сціборський розглядав, як «режим панування цілої нації у власній державі [777, с. 105]<sup>1175</sup>. Аналіз же «Націократії» дає підстави зробити висновок: ідеологія українського націоналізму дає вичерпні відповіді на актуальні завдання в ділянці державотворення, вона позбавлена ідеї тоталітаризму, а свої економічні, політичні, правові моделі конструює на основі принципу національної солідарності та пріоритету національних інтересів [691, с. 105, 106]<sup>1176</sup>. Слід зауважити, що ідея націократії була покладена в основу державного устрою в конституційному проекті під назвою «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави», що був підготовлений М. Сціборським протягом 1939-1940 років [7, с. 8]<sup>1177</sup>.

Необхідно підкреслити, що одним із центральних аспектів розвитку ідеології українського націоналізму було поняття нації. Один із провідних теоретиків націоналізму В. Старосольський наголошував на тому, що національні рухи звичайно відбуваються в супроводі ідеології, яка не тільки прагне означити їх практичні цілі, але також теоретично визначити суть національного руху, ствердити, що вони збігаються з

<sup>1173</sup> Мороз В. У пошуках українського Піночета? / В. Мороз // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С. 4-14.

<sup>1174</sup> Сціборський М. Націократія / М. О. Сціборський. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.

<sup>1175</sup> Там же.

<sup>1176</sup> Рог В. Микола Сціборський: чин і творчість // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С.102-106.

<sup>1177</sup> Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – [редкол. : В. Верига та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – Т. 7 : Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН). – наук. ред. Н. Миронець та ін.]. – 208 с.

завданнями національного руху загалом [768, с. 10]<sup>1178</sup>. У своїй концепції національно-державного будівництва Старосольський розглядав націю як політичну спільноту, яка виступає метою та основною рушійною силою державотворчих змагань [369, с. 702]<sup>1179</sup>.

К. Хюбнер, прихильник персоніфікації нації, який відносив її витoki до античності, вважав, що нація представляє собою індивідуальну історичну культурну форму з особливою історичною долею, котра, як і доля окремої особистості, може бути повідана [839, с. 52]<sup>1180</sup>. Вслід за М. Вебером, цей німецький філософ приділяв особливу увагу таким поняттям як нація та національний дух. Тут також необхідно згадати позицію визначного фахівця в галузі етнічної належності та націоналізму Е. Д. Сміта, який розглядав націю як єдине джерело політичної влади. При цьому, він, аналогічно як і М. Фріден, схилився до думки, що націоналізм – доволі часто не окрема ідеологія, а звичайне наповнення більшістю панівних ідеологій, як от лібералізм, соціалізм чи консерватизм [747, с. 28-29]<sup>1181</sup>. Згідно твердження Г. Касьянова, вплив ідеологій позначається на формуванні підходів до вивчення націй і націоналізму, тим більше, що націоналізм у багатьох випадках оцінюється й аналізується саме як ідеологія, а його ідеологічний підтекст завжди присутній навіть тоді, коли йдеться про його вияви у психіці особистості [408, с. 335]<sup>1182</sup>.

С. Ленкавський звернув увагу на спроби більшовицьких ідеологів домогтися національного вихолощення неросійських народів й перетворення їх на різномовне й безнаціональне соціалістичне суспільство. При цьому, замість національного та релігійного світогляду народів нав'язувалися одnobокі матеріалістично-марксистські теорії. Їх власні національно-історичні традиції були приречені на знищення [491, с.

<sup>1178</sup> Старосольський В. Й. Теорія нації. – Нью-Йорк ; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка : Вища шк., 1998. – 157 с.

<sup>1179</sup> Згурська В. Л. Проблема націоналізації держави у концепції політичного права Володимира Старосольського // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 702-705.

<sup>1180</sup> Хюбнер К. Нація: от забвения к возрождению / К. Хюбнер ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Канон+, 2001. – 400 с.

<sup>1181</sup> Сміт Е. Д. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. Р. Фещенко. – К. : «К. І. С.», 2004. – 170 с.

<sup>1182</sup> Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

111] <sup>1183</sup>. Одним із найяскравіших прикладів денационалізації та обездуховлення стала доля української нації. Практично вся її історія була свідченням протистояння її національної ідеології з великоросійською імперською (більшовицькою) ідеологією.

Розвиваючи ідеологію інтегрального націоналізму, Ю. Вассиян розглядав процес боротьби за вільну українську націю, насамперед, як подолання світогляду раба духом свободи та волі. При цьому, джерело людської волі як визначального індивідуального та суспільного рушія вбачається в релігії [183, с. 197, 202] <sup>1184</sup>. Націоналізм у Ю. Вассияна постає не як форма людської агресивності, а як спосіб людського зростання. Через спільне відчуття енергетики рідної землі, спільне наближення до сакрального, через спільну духовну націленість створити національне прекрасне кожна етнічна спільнота отримує колосальну здатність до самовдосконалення й зростання. І навпаки, розпорошена морально, релігійно, культурно спільнота лише перебуває в Історії, а не творить її [124, с. 461] <sup>1185</sup>. Ю. Вассиян стверджував: «Наша історія мститься сьогодні на нас утраченим тисячоліттям нездарности, що дозволила на українській землі зрости мільйоновим масам рабського матеріялу», від запрошення варягів у давнину до «приходу модерних вікінгів московської Півночі – большевиків» [184, с. 490] <sup>1186</sup>. І лише національна свідомість здатна в своєму розвитку витворити ідеал самостійності як синтез політичного мислення. Відтак, з вчення Ю. Вассияна випливає, що націоналізм має протистояти всім суспільно-політичним доктринам і вченням, котрі послаблюють моральні якості національного духу.

На думку О. Багана, Ю. Вассиян не просто суттєво поглибив основні ідеологічні тези М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського, М. Сціборського, яких можна вважати класиками українського націоналізму ХХ століття, а створив цілісну концепцію ідеалістичного світотракування у зв'язку з політичною свідомістю нації. У

<sup>1183</sup> Ленкавський С. Фальшування історії України в інтересах неподільної Росії / С. Ленкавський // Причинки до суспільного мислення. – Ч. 2 : Большевизм і визвольна боротьба : [збірка статей]. – Toronto, 1991. – С. 111-122.

<sup>1184</sup> Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : Антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197-208.

<sup>1185</sup> Баган О. Перший ідеолог ОУН / О. Баган // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1 ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 454-462.

<sup>1186</sup> Вассиян Ю. Простір між Москвою і Візантією / Ю. Вассиян // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1. ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 473-494.

цьому сенсі його філософія стала найкатегоричнішим українським запереченням філософії матеріалістичного соціалізму. В основі ж ідеологічної концепції Ю. Вассіяна лежить синтез християнського ідеалізму та ірраціоналістського волюнтаризму [124, с. 460, 461]<sup>1187</sup>.

Д. Армстронг, розглядаючи інтегральний націоналізм, зауважив, що для нього є характерними наступні риси: віра, що найвищою цінністю є нація; звернення до містичної ідеї єдності всіх особистостей, формуючих націю; ірраціональність – залежність раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно вірним» емоціям; наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів як уособлення «волі нації»; культ дії, війни та сили як вираження вищої біологічної життєздатності нації. Ці риси й були втілені в ідеологію інтегрального націоналізму, носієм котрої стала ОУН [919, с. 14]<sup>1188</sup>. Інтегральним націоналізмом існував поруч із «донцовським» («чинним») націоналізмом, як споріднений із ним, але дещо відмінний варіант радикального націоналізму.

Ґрунтовно проаналізувавши ідейні витоки інтегрального націоналізму, М. Мандрик припускає, що останній не був радикально новою ідеологією й адсорбував у себе ідеологічні конструкції попередньої епохи. Український націоналізм виник і розвивався на тлі подібних загальноєвропейських та світових процесів, при цьому формуючи специфіку як інтегруючий та консолідуючий чинник у житті нації [924, с. 150]<sup>1189</sup>. Л. Ребет звернув увагу на те, що в основі ідеології українського націоналізму лежать високі цінності та ідея нації. Остання мала б відмежувати українців від інтернаціонально-марксистських течій і підкреслити свою понадпартійну, загальнонаціональну настанову [681, с. 525]<sup>1190</sup>.

<sup>1187</sup> Баган О. Перший ідеолог ОУН / О. Баган // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1 ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 454-462.

<sup>1188</sup> Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. / J. A. Armstrong ; Ukrainian Academic Press. A Division of Libraries Unlimited, Inc. – Englewood, Colorado, 1990. – 271 p.

<sup>1189</sup> Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920-1930 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 222 с.

<sup>1190</sup> Ребет Л. ОУН на ЗУЗ у половині 1930-их років / Л. Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 525-536.

Згідно переконання Я. Дашкевича, націоналізм є основною державотворчою силою в історії [306, с. 16, 19, 20]<sup>1191</sup>. Однак, українці були фактично позбавлені цього важливого ідеологічного чиннику [702, с. 225]<sup>1192</sup>. У той час як, згідно переконання С. Ленкавського, ідеологія відіграє визначальну роль у житті суспільства [191, с. 504]<sup>1193</sup>.

Визвольні змагання й збройна боротьба 1917-1920 років прискорили процес ідеологічного визрівання й довели до створення ОУН, що започаткувала свій родовід з націоналістичної ідеології, націоналістичного світосприймання й написала на своїх прапорах практичні суспільні й політичні гасла українського націоналізму як світогляду. ОУН стала формальним завершенням модерного українського націоналізму, руслом, куди влився націоналістичний рух після ідеологічних шукань і «світопоглядової» кристалізації. А отже ОУН не виринула нізвідки на нашому політичному небокраї [419, с. 5]<sup>1194</sup>. Як єдиний, внутрішньо відносно узгоджений комплекс базових постулатів і принципів «ідеологія ОУН» формувалася впродовж 1920-х – 30-х років [406, с. 30]<sup>1195</sup>. Наприкінці 1920-х років з'явилася потреба ідеологічного й організаційного злиття низки розрізнених націоналістичних організацій в одну. Для реалізації ідеологічної підготовки творення такої єдиної організації Проводом українських націоналістів (ПУН) було засновано журнал «Розбудова нації». Серед інших в журналі друкується праця С. Ленкавського «Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова» [729, с. 154]<sup>1196</sup>.

Поряд із працями «Націоналізм» Д. Донцова та «Націократія» М. Сціборського, «Призначення України» склало триєдиний символ, що сформував українське Вірую. Проте на відміну від Донцова та інших українських ідеологів правої спрямованості, концепція Липи була антиелітаристичною. Вона будувалася на понятті раси, її

<sup>1191</sup> Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм : український варіант / Я. Р. Дашкевич // Універсум. – 1994. – № 11-12. – С. 15-20.

<sup>1192</sup> Рябчук М. Від малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 304 с.

<sup>1193</sup> Ленкавський С. Український націоналізм [Твори] / С. Ленкавський; за ред. О. Сича. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – Т. 1. – 600 с.

<sup>1194</sup> Книш З. Становлення ОУН / З. Книш // К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – 128 с.

<sup>1195</sup> Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН : історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29-42.

<sup>1196</sup> Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формуванні та розвиток ідеології ОУН / О. М. Сич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 152-161.

здатності до самоорганізації, самозахисту, самопоширення [831, с. 117, 120]<sup>1197</sup>. При цьому, особливими рисами раси-нації Ю. Липа вважав духовну спорідненість, почуття колективізму й згуртованості, почуття власного месіанізму тощо [494, с. 122-126, 175].<sup>1198</sup> Ю. Липа висуває гасло орієнтації на націю: на власну «расу» в його трактуванні. Перша світова війна остаточно розвіяла міф про мирне співіснування соціально забезпечених і розвинутих народів Європи без задоволення всіх національних потреб [126, с. 10]<sup>1199</sup>. Відтак провідна роль відводилася духу нації. З огляду на його самодостатність визначалася сутність нації та її повноцінність.

Аналізуючи український націоналістичний рух, Ю. Пундик наголосив, що націоналістична ідея духовного братерства відрізняє націоналістичне розуміння нації від матеріалістичного розуміння [676, с. 31]<sup>1200</sup>. Український націоналізм було визначено як «духовний і політичний рух, що зродився з внутрішньої природи української нації в час її зусильної боротьби за підстави і цілі творчого буття» [13, с. 15]<sup>1201</sup>. Оунівці проголошували себе послідовниками «ідеалістичного» світогляду, вважали націю за абсолютну вартість, принципово заперечували інші цінності, що виходять за межі національних інтересів. При цьому, на думку А. Рибак, український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнав беззаперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків. Незважаючи на схожість деяких рис оунівської ідеології із європейськими зразками, програмні позиції українських націоналістів були оригінальними та відмінними від інших у багатьох принципових питаннях [928, с. 7]<sup>1202</sup>. Зокрема, принципова відмінність націоналізму від фашизму полягала в тому, що останній був рухом нації, що вже мала власну державу, а

<sup>1197</sup> Харахаш Б. Липа Ю. Призначення України / Б. Харахаш // Політологічний огляд : реф. зб. – [вип. 2] ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Академпрес, 1995. – С. 117-125.

<sup>1198</sup> Липа Ю. Призначення України / Ю. І. Липа. – [2-е незмінне вид]. – Нью-Йорк : «Говерля», 1953. – 308 с.

<sup>1199</sup> Баган О. Ю. Липа : людина і мислитель / О. Р. Баган. – К.: Видання Конгресу Українських Націоналістів, 1994. – 40 с.

<sup>1200</sup> Пундик Ю. Український націоналізм / Ю. Пундик. – К. : Чикаго, 1965. – 67 с. – («Бібліотека Самостійної України». – Ч. 2 (15).

<sup>1201</sup> Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (що відбувся з 28. 01. до 2. 02. 1929 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. : Збірка документів [Бібліотека українського підпільника. Ч. 1] – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 3-16.

<sup>1202</sup> Рибак А. І. Концепція Української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 – «теорія та історія політичної науки» / А. І. Рибак. – К., 2007. – 21 с.

український націоналізм – рухом нації, яка боролася за незалежність [698, с. 7]<sup>1203</sup>. Трагедія українських патріотів Західної України й тих, що з різних причин перебували в еміграції, полягала, насамперед, у тому, що позбавлені власної державності, вони витрачали свої зусилля, а іноді й життя, на користь чужим і ворожим режимам.

В умовах посилення авторитарних і тоталітарних режимів у Європі представники українських ідеологічних течій і напрямків зазнавали суттєвих утисків і переслідувань. У цих умовах нагальною проблемою було збереження власної ідентичності, самоусвідомлення та духовності.

### 5.8. Ідеологічні підстави постанови Карпатської України

Процес утворення Чехословацької держави покликав мешканців Закарпаття активно включитися в політичне життя і стати дієвим суб'єктом суспільно-політичного життя. Політична історія 20 – 30-х років ХХ століття базувалася на підвалинах демократичного суспільства. А становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в цілому. Саме в умовах ЧСР, правовою основою котрої була одна з найдемократичніших конституцій тогочасного світу, у Закарпатті почало формуватись громадянське суспільство. З початку 1920-х років у регіоні поряд із політичними партіями, виникає розгалужена система культурно-освітніх товариств, інших громадських організацій тощо [613, с. 7]<sup>1204</sup>. Серед низки інших культурно-освітніх товариств на Закарпатті важливу роль в ідеологічному розвитку українства в краї відіграло товариство «Просвіта», що утворилося в Ужгороді в 1920 році. Наслідуючи традиції діяльності «Просвіти» в Галичині, закарпатська «Просвіта» розгорнула широку діяльність у справі піднесення національної свідомості русинів-українців Закарпаття. Слід додати, що до цієї справи активно долучилися українські

<sup>1203</sup> Русначенко А. Організація українських націоналістів в українській історії ХХ століття / А. Русначенко // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 5-10.

<sup>1204</sup> Остапєць Ю. О. Закарпаття через призму політичних виборів : монографія / Ю. О. Остапєць, М. Ю. Токар. – Ужгород : Вид-во «Карпати», 2009. – 408 с. – (Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»).

емігранти, які після поразки визвольних змагань 1917-1921 років осідали на Закарпатті. Стаючи вчителями і прості членами «Просвіти», вони докладали багато зусиль щодо розширення й активізації діяльності цього товариства. При цьому вони прагнули формувати саме українську ідентичність із громадян краю, шляхом пробудження національного усвідомлення.

Згідно спогадів відомого закарпатського письменника, драматурга й історика О. І. Сливки, наддніпрянці й галичани відіграли досить значну роль у розвитку національної свідомості русинів-українців Закарпаття. Вони, зокрема, докладали значних зусиль у справу виховання молоді в дусі українського патріотизму. Серед багатьох емігрантів, що активно займалися культурно-просвітницькою діяльністю [742, с. 126, 127]<sup>1205</sup>. П. Ференц звернув увагу на ту обставину, що українська еміграція створила в Чехословаччині потужну ідейно-інтелектуальну атмосферу. Цей духовний клімат пронизував все українство, мобілізуючи та інтегруючи його. Все це об'єктивно впливало на суспільні уподобання закарпатських агнівців, втягувало їх в орбіту українських прагнень. Насамперед, це стосувалося місцевої інтелігенції. Відтак, Закарпаття через українських емігрантів почало контактувати з ширшим українським світом. Це мало велике значення для зміцнення в краї українського національного руху в його культурному та політичному проявах [814, с. 54, 55]<sup>1206</sup>.

Товариство «Просвіта» стало провідним чинником протидії мадяризації та насаджування москвофільства. В основі програми та ідеологічної платформи «Просвіти» лежали ідеї духовно-культурного піднесення й національно-політичного усвідомлення населення [773, с. 36]<sup>1207</sup>. Можна з впевненістю вважати, що без діяльності товариства «Просвіта» на Закарпатті в 1920-1930 роках постання Карпатської України – як незалежної української держави було б неможливим.

<sup>1205</sup> Сливка О. І. З чистого серця : Оповідання, спогади, листи / О. І. Сливка. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2005. – 168 с.

<sup>1206</sup> Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. І. Ференц. – Мукачево : Вид-во «Карпатська вежа», 2005. – 216 с.

<sup>1207</sup> Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках / П. Стерчо ; [репринтне видання]. – Львів : «За вільну Україну», 1994. – 288 с.



Помітна роль у розвитку ідеологічних засад майбутньої Карпато-української держави належить визначному діячу УНР Микиті Шаповалу, який від жовтні 1919 року перебував у Празі як радник Директорії з культурно-просвітницьких справ за кордоном, а згодом – як голова Українського Громадського Комітету та ін. У низці праць і документів М. Шаповал до самої своєї смерті у 1932 році розробляв принципи майбутнього державного устрою українських земель у складі ЧСР [560, с. 59, 60]<sup>1208</sup>.

Ще 3 листопада 1938 року Августин Волошин звернувся до населення з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», де закликав своїх співгромадян до єдності, спокою, порядку, моральної твердості та стійкості в боротьбі за свою правду [132, с. 30]<sup>1209</sup>. Багато свідомих карпато-українців долучилися до справи державного будівництва. Однак, серед населення краю мали місце й випадки відвертого ігнорування ідеї державотворення. В. Фенич зауважив, що значна частина як греко-католицького, так і православного духовенства не сприймала української ідеології автономного уряду й діяла в проугорському чи русофільському дусі. До таких проявів антидержавної діяльності влада вживала законні заходи. У цілому ж носіями ідеологій й надалі залишалися національно й політично заангажоване духовенство, яскравим прикладом чого є багатогранна діяльність священника, педагога та політика о. Августина Волошина [813, с. 62]<sup>1210</sup>. Слід підкреслити, що в першу чергу опозиційним до української ідеології Карпатської України було промосковсько налаштоване православне духовенство.

Усвідомлюючи, що доля національно-культурного відродження закарпатських українців вирішуватиметься у свідомісній сфері, залежатиме від ломки у масовій свідомості краян колоніальних бездержавницьких стереотипів мислення, прищепленої в минулому невільницької психології та відродження в їх свідомості

<sup>1208</sup> Миронець Н. Микита Шаповал про національне відродження та державність / Н. Миронець // Микита Шаповал видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 року, м. Донецьк. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 50-61. – (Український культурологічний центр).

<sup>1209</sup> Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина / В. Басараб, М. Вегеш / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМІП «Вісник Карпат», 2005. – С. 8-48.

<sup>1210</sup> Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священників Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) / В. Фенич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМІП «Вісник Карпат», 2005. – С. 48-63.

витушеного почуття господарів своєї землі, А. Волошин зробив все, аби слово правди доходило до якомога ширшого загалу краян. Рупором національного відродження стала редагована й заснована ним ще на початку століття газета «Наука», перейменована в 1920 році на «Свободу», а в 1938 році – на «Нову Свободу». Тоді ж, напередодні перейменування Підкарпатської Русі в Карпатську Україну, на національних позиціях стояло десять газет і журналів (принаймні в 3 рази більше, ніж їх налічується в Закарпатті нині) [324, с. 106, 107]<sup>1211</sup>.

Починаючи з другої половини 1930-х років Закарпаття стає в центрі уваги Проводу ОУН [198, с. 21]<sup>1212</sup>. У 1937 році Є. Коновалець навіть запропонував створити окремий штаб для Закарпаття, а О. Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», котру слід вважати для тогочасної Карпатської України своєрідною програмою ОУН. Автор її був переконаний, що визволення Закарпаття можливе лише при умові незалежності всієї України [193, с. 36]<sup>1213</sup>. Роль ОУН у період розбудови Карпатської України та її оборони від мадярських окупантів була неоднозначною. Однак не можна не відзначити тої уваги, котра приділялася Організацією українських націоналістів Закарпаттю ще на самих початках творення Карпатської України [724, с. 71]<sup>1214</sup>. У серпні 1938 року до Ужгороду прибула група діячів ОУН: М. Колодзінський, Р. Шухевич, З. Коссак, О. Гасин та інші – майже всі професійні військові. Цілком очевидним було те, що Провід ОУН мав на меті взяти активну участь у процесі розбудови Карпатської України, що започаткувався в другій половині 1938 року [725, с. 218]<sup>1215</sup>. Національно-визвольна боротьба закарпатських українців знайшла всебічну підтримку українців Галичини, які першими прийшли їм допомогу [197, с. 137]<sup>1216</sup>. Основною ідеологічною платформою, на якій здійснювалася політична практика українських

<sup>1211</sup> Довгей В. Погляд за лаштунки... Збірник статей / В. Довгей. – Львів : ЛьвЦНТІЕ, 2006. – 172 с.

<sup>1212</sup> Вегеш М. Організація українських націоналістів і Карпатська Україна (1938-1939 рр.) / М. М. Вегеш // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету УжДУ. – Ужгород, 1994. – С. 20-25.

<sup>1213</sup> Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України / М. М. Вегеш // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)», 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий : ТОВ «УВІС», 1993. – С. 36-39.

<sup>1214</sup> Ситник О. М. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора / О. М. Ситник // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник II – III. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. – С. 71-74.

<sup>1215</sup> Ситник О. М. ОУН і Закарпаття / О. М. Ситник // Визвольний шлях. – 1998. – Кн. 2. – С. 217-222.

<sup>1216</sup> Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. в українській історіографії / М. М. Вегеш // Український історик. – Т. 34. – 1991-1997. – Ч. 1-4. – С. 137-144.

сил в краї як на громадському, так і на владному рівнях став український націоналізм [814, с. 83]<sup>1217</sup>.

Після розчленування Чехословаччини та проголошення автономії Карпатської України особливо активізувала свою діяльність ОУН, провід якої розглядав Карпато-українську державу як складову частину майбутньої незалежної Української держави. Закарпатський фактор дав сильний поштовх до піднесення руху українства за автономізацію Галичини, охопивши усі її політичні сили [186, с. 59]<sup>1218</sup>. Незважаючи на досить помітну участь ПУН і ОУН у процесі розбудови Карпатської України протягом 1938-1939 років, українські націоналісти не нав'язували закарпатцям своєї волі. Навпаки, українці Закарпаття вільними й таємними виборами виявили свою власну волю, вибравши таких представників до сейму, які сприяли проголошенню й утвердженню такого роду законів і ладу в Карпатській Україні, що відповідав народному духу та його прагненням [42, с. 429]<sup>1219</sup>. М. Капустянський звернув увагу на те, що значна ідеологічна та організаційна праця ПУН в розбудові Карпатської України була, серед іншого, зумовлена значною геополітичною роллю Закарпаття в планах великих держав, що було ґрунтовно висвітлено Колодзінським-Буруном в статті «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», опублікованої в журналі «Війна і техніка», а згодом в збірнику статей Чемеринського-Оршана «Карпатен Україне» німецькою мовою [50, с. 130-132]<sup>1220</sup>. Д. Андрієвський наголошував, що Закарпаття стало розмінною монетою в планах Гітлера щодо залучення Угорщини та Польщі до своєї військово-політичної стратегії. Ще в жовтні 1938 року Ріббентроп запевняв представника Карпатської України – Бачинського, що німці не дадуть своєї згоди на включення Закарпаття до складу Угорщини, але вже в січні 1939 року Гітлер висловлювався стосовно можливості входження краю до Угорщини. У цій складній ситуації українські націоналісти не лише прагнули відстоювати

<sup>1217</sup> Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. І. Ференц. – Мукачево : Вид-во «Карпатська вежа», 2005. – 216 с.

<sup>1218</sup> Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-85.

<sup>1219</sup> Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 421-443.

<sup>1220</sup> Капустянський М. Військова підготовка ОУН / М. Капустянський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 115-139.

незалежність Карпатської України, а й через свої політичні акції намагалися надати справі Закарпаття міжнародного розголосу [40, с. 153, 154]<sup>1221</sup>.

В. Шандор зауважив, що передаючи Угорщині Карпатську Україну А. Гітлер разом із нею дорого продав і українську справу Й. Сталіну та її ціною уклав із останнім в серпні 1939 року договір про ненапад [856, с. 249]<sup>1222</sup>. Гітлер рішуче відкинув ідею самостійної Карпатської України, як й ідею утворення української держави загалом [192, с. 304]<sup>1223</sup>. І. Фляйшхауер відзначає, що Закарпатська Україна у лютому 1939 року була фактично віддана Гітлером Угорщині за згоду регента Горті приєднатися до антикомінтернівського пакту. Очевидна відмова Гітлера від планів створення «Великої України» містив в собі, з точки зору англійців, всі ознаки небезпечного кроку до зближення Німеччини з Радянським Союзом [818, с. 93]<sup>1224</sup>. В. Боднар відзначив, що закарпатці були першими, хто всупереч планам Гітлера, дав відсіч фашистам і гортистській армії. Вони ж виявили згуртованість усіх прогресивних сил нації, необхідну єдність дій, широкий демократизм у вирішенні найбільш важливих проблем щодо досягнення державної незалежності. Саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом із своїми братами з великої України [157, с. 7]<sup>1225</sup>.

Радянський Союз, Польща та Румунія навіть із внутрішньополітичних міркувань не хотіли б допустити існування Карпатську Україну як зародку українства. А Німеччина 11 березня 1939 року мовчки віддала Карпато-Україну на поталу Угорщині [375, с. 250, 294-296]<sup>1226</sup>. Натомість, радикально налаштовані українські націоналісти (Р. Шухевич, М. Колодзінський, З. Коссак та ін.) взяли активну участь у розвитку

<sup>1221</sup> Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН / Д. Андрієвський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 141-165.

<sup>1222</sup> Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р. / В. Шандор. – Нью Йорк : Карпатський Союз, Інк., 1992. – 292 с.

<sup>1223</sup> Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004. – 414 с.

<sup>1224</sup> Фляйшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / И. Фляйшхауер; пер. с нем. Г. П. Бляблин, Н. А. Захарченко, В. Н. Прибытков, Е. И. Селиванова, В. М. Чернов. – М. : Прогресс, 1990. – 480 с.

<sup>1225</sup> Боднар В. Карпатська Україна в 1938-1939 роках : політологічний аспект / В. Боднар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 3-8.

<sup>1226</sup> Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх / Д. Злепко // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХVIII. – Праці Історично-філософської секції – Львів, 1994. – С. 249-308.

самостійницької політики Карпатської України, а також – у розбудові її збройних сил [618, с. 184]<sup>1227</sup>. В. Шандор у «Спогадах» свідчив, що надзвичайне завзяття та відвага, національний і державний патріотизм всього населення Закарпаття проявлялися проти агресії окупантів у рішучій формі [67, с. 346]<sup>1228</sup>. А полковник С.Єфремов у своїх спогадах відзначив високий бойовий дух оборонців Карпатської України, які, з мізерним озброєнням, чинили героїчний опір набагато більшій силі ворога [47, с. 25-28]<sup>1229</sup>.

Наприкінці 1930-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії, однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність [195, с. 228]<sup>1230</sup>. Таку ідеологічну настанову, зокрема, сформулював М. Бращайко: «По тисячолітній неволі наша земля стає вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була, є і хоче бути українська» [174, с. 20]<sup>1231</sup>.

У силу історичних обставин, формування української національної ідентичності на Закарпатті завершилося лише на початку ХХ століття. Вагому роль у цьому процесі відіграла діяльність «Просвіти» та інших товариств, як також – активна участь у національно-культурному житті краю емігрантів з Наддніпрянської України та вихідців із Галичини. Проте, вже в 1939 році Карпатська Україна продемонструвала потужний ідеологічний прояв національно-державницького усвідомлення приналежності до української нації.

<sup>1227</sup> Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938-1939) / О. Пагіря // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10 : До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 171-185.

<sup>1228</sup> Шандор В. Спогади. – Т. 1 : Карпатська Україна 1938-1939 / В. Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – 388 с.

<sup>1229</sup> Єфремов С. Буремні дні в Карпатській Україні (продовження) / С. Єфремов // Сурмач. – 1991 – Ч. 1-4. – Лондон, 1991. – С. 25-28.

<sup>1230</sup> Вегеш М. М. Історичні дослідження : у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород : УЖДУ, 2000 – . – Т. 2 – 282 с.

<sup>1231</sup> Бращайко М. Проголошення самостійности Карпатської України / М. Бращайко // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. : Збірка документів [Бібліотека українського підпільника. Ч. 1]. – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 20-25.

Таким чином, Карпатська Україна в 1938-1939 роках стала не лише провідним центром розвитку української національної ідеології, а й фактично першою з усіх українських земель вступила в боротьбу з фашизмом. При цьому, заради захисту своєї Батьківщини багато карпатських українців віддали своє життя. Але головним було те, що в березні 1939 року Карпатська Україна не лише продемонструвала всьому світу вияв до незалежності та соборності українських земель, а й втілювала ці ідеї на практиці.

### 5.9. Ідеологічні трансформації напередодні другої світової війни

Наприкінці 1920-х років Й. Сталін розпочав кампанію дискредитації німецьких соціал-демократів через Комінтерн. Соціал-демократія була оголошена «особливою формою фашизму», або «соціал-фашизмом» [640, с. 252, 253]<sup>1232</sup>. Таким чином Сталін фактично сприяв приходу Гітлера до влади. Адже на виборах в рейхстаг в січні 1933 року нацисти отримали 11, 7 млн. голосів, соціал-демократи – 7, 2 млн., комуністи близько 6 млн. Останні замість об'єднавчої політики з соціал-демократами, змушені були, під тиском сталінського Комінтерну, викривати й засуджувати їх політику. Таким чином, Гітлер, скориставшись розколом лівих сил, і отримав перемогу.

Виконуючи волю Сталіна, радянська пропаганда напередодні війни невпинно твердила про порядність Гітлера й відсутність загрози з боку «дружньої» фашистської Німеччини. Командирів і солдатів Червоної Армії, котрі сумнівалися в тому, вважали панікерами й ворогами народу [577, с. 82]<sup>1233</sup>. Із свого боку Ріббентроп проводив активну ідеологічну підготовку переговорів між Радянським Союзом і Німеччиною. Він, зокрема, називав західні демократії «непримиренними ворогами націонал-соціалістичної Німеччини та Радянської Росії». З цього випливало, що Німеччина та СРСР є спорідненими соціалістичними державами [421, с. 237]<sup>1234</sup>. Усіх незгодних із

<sup>1232</sup> Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б) // И. В. Сталин. Сочинения. – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – М. : Политиздат, 1949. – С. 235-373.

<sup>1233</sup> Моргун Ф. П. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. П. Моргун ; – [3-е вид., скор.] – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 288 с.

<sup>1234</sup> Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. / В. С. Коваль // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 221-264.

державною політикою та більшовицької ідеологією піддавали обструкції чи просто знищували.

Одним із закономірних наслідків існування тоталітарної системи в Радянському Союзі і був Пакт Ріббентропа-Молотова. Політичний курс держави визначався тільки Сталіним, якому ніхто не наважувався заперечувати. Народ зацікавився, пресу задушила цензура. Про якесь громадське обговорення зовнішньої політики СРСР, інакше як з позиції побожного схвалення, не могло бути й мови [421, с. 253]<sup>1235</sup>. Загалом, обидві, нацистська й радянська, тоталітарні системи мали досить багато спільних рис, насамперед – в ідеології. І не випадково напередодні укладення Пакту між ними велася цілеспрямована ідеологічна робота.

Наприкінці серпня 1939 року Гітлер був відвертим союзником Сталіна, і Пакт Ріббентропа-Молотова був вигідний обом диктаторам. Це яскраво засвідчила їхня агресія щодо Польщі. Але більш цинічним виявився Сталін, підтримавши міф про боротьбу з польським фашизмом. Насправді Й. Сталін керувався тими ж мотивами, що й А. Гітлер – прагненням до захоплення сусідніх територій.

Як ніхто інший про це був обізнаний Л. Троцький. Він, зокрема, у вересні 1939 року писав, що «окупацією Західної України та Західної Білорусії Кремль намагається перш за все дати населенню патріотичне задоволення за ненависний союз із Гітлером. Але у Сталіна для вторгнення в Польщу був і свій особистий мотив, як майже завжди – мотив помсти... Адже на верхах партії та в армії всі знали, що винуватцем розгрому Тухачевського під Варшавою був Сталін». Також Л. Троцький наголошував, що: «Польською кампанією Гітлер прив'язує Сталіна до своєї коліснички, позбавляючи того свободи маневрування: він компрометує його й попутно вбиває Комінтерн. Ніхто не скаже, що Гітлер став комуністом. Усі говорять, що Сталін став агентом фашизму... На кожному новому етапі Гітлер буде пред'являти Москві все більш високі вимоги. Сьогодні він віддає московському другу на тимчасове зберігання «велику Україну», завтра він поставить питання про те, кому бути господарем цієї України» [793, с. 410, 411]<sup>1236</sup>. Цілком очевидно, що Сталіним, серед

<sup>1235</sup> Там же.

<sup>1236</sup> Троцький Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М. : Политиздат, 1990. – 447 с.

іншого, рухало бажання реанімувати ідею світової революції, як мінімум – отримати реванш за грандіозну поразку в Польщі у 1920 році.

У планах обох диктаторів Україна розглядалася як розмінна монета й одночасно – цінна сировинна база та важливий стратегічний плацдарм. Отож саме за неї з обох боків готувалися та проводилися військово-політичні акції.

У ході переговорів Молотова з Ріббентропом у Москві 27-28 вересня, в яких брав участь, як і в серпні 1939 року, безпосередньо сам Сталін, була зафіксована «дружба» між соціалістичною державою і фашистським режимом. Це посилювало дезорієнтацію антифашистських сил у всьому світі. Відомо, що Сталін ще до початку війни відчув і зрозумів політичну помилковість цього кроку. Якщо пакт про ненапад був значною мірою вимушеним кроком, то договір про «дружбу» – результатом переоцінки Сталіним власного аналізу, відсутності прогностичного бачення. Сталін у своєму прагненні не допустити війни, чи, принаймні, відтягти її початок переступив останню ідеологічно виправдану грань, що мало далекосяжні негативні наслідки. Незважаючи на відчайдушні зусилля Сталіна відсунути війну, це завдання вдалося вирішити лише частково. Невдовзі після підписання договору про «дружбу» стало абсолютно ясно: війна впритул підійшла до радянських рубежів [232, с. 45, 46]<sup>1237</sup>. Насамперед це стосувалося України. Фактично вона стала «розмінною монетою» в політичних планах й ідеологічних маніпуляціях двох тоталітарних режимів.

На думку Д. А. Волкогонова, укладення 28 вересня 1939 року договору про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною було найбільшою помилкою. Після підписання раніше на місяць пакту про ненапад як кроку, можливо, вимушеного слід було зупинитись. У резолюціях Комінтерну, рішеннях XVIII з'їзду партії фашизм справедливо кваліфікувався як найнебезпечніший загін світового імперіалізму, режим терористичної диктатури. У світогляді радянських людей фашизм уособлював собою в концентрованому вигляді класового ворога. І раптом дружба з фашизмом?! Важко пояснити таке

---

<sup>1237</sup> Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1990 – . – Кн. 2. – 671 с.



безпринципне сповзання Сталіна та Молотова до обілення фашизму, що фактично дезавуєвало всі попередні антифашистські ідеологічні установки [232, с. 127]<sup>1238</sup>.

За ініціативи Й. Сталіна було створено таємний протокол стосовно розподілу Європи між Німеччиною та Радянським Союзом. Так Гітлер фактично дав згоду на окупацію Фінляндії, котра була оголошена СРСР також фашистською країною (відвертий ідеологічний підтекст). Натомість Ліга Націй не сприйняла серйозно ці заяви радянського керівництва й виключила Радянський Союз зі свого складу. Єдиним союзником останнього залишалася Німеччина. Сталін же всіляко підтримував нацистів – від ідеологічної до матеріальної сфери, включно з військово-технічним співробітництвом. Особливо тісною була співпраця НКВС і СС. Перша з них, маючи величезний досвід, стала цінним орієнтиром для Гестапо. Так, методи сталіністів щодо масових вбивств і організації концтаборів активно переймали нацисти.

Як відзначив Р. Медведєв, один із авторів чергового договору з Німеччиною – «Німецько-радянського договору про дружбу та кордони між СРСР і Німеччиною» від 28 вересня 1939 року – В. Молотов став одним із ідеологів зближення більшовицької та нацистської ідеології. Молотов, зокрема, стверджував: «Ідеологію гітлеризму, як і всіляку іншу ідеологічну систему, можна визнавати чи заперечувати, це – справа політичних поглядів. Але кожна людина зрозуміє, що ідеологію не можна знищити силою, неможна покінчити з нею війною. Тому не тільки безглуздо, але й злочинно вести таку війну, як війна за «знищення гітлеризму» [553, с. 37, 38]<sup>1239</sup>. Ця заява була зроблена після того, як ідеологія нацизму вже продемонструвала свою антигуманну, злочинну сутність в Іспанії та низці інших європейських країн. Тому відвертий факт не лише примирення, а й визнання її Молотовим, яскраво засвідчив ідеологічну тотожність сталінізму й нацизму.

Політична та ідеологічна переорієнтація Сталіна та його поплічників збивала радянських громадян з толку, деформувала класові установки в громадській й індивідуальній свідомості. Зокрема, твердження Сталіна та Молотова про мирну політику

---

<sup>1238</sup> Там же.

<sup>1239</sup> Медведєв Р. А. Они окружали Сталина / Р. А. Медведєв. – М. : Политиздат, 1990. – 351 с.

Німеччини й агресивні наміри Великобританії та Франції, засвідчили їхню дипломатичну короткозорість й ідеологічну безпринципність. Диктатор, який без вагань послав багато тисяч людей на смерть, у табори за одну підозру в ідеологічній ненадійності, проявив дивовижну нерозбірливість у братанні з фашизмом. Хоча багато хто в Комінтерні не розумів причин швидкої ідеологічної еволюції Сталіна. Аж до червня 1941 року Комінтерн не погоджувався з оцінками європейських комуністичних і робітничих партій щодо антифашистського характеру боротьби їх країн. Знову вістря критики було спрямовано не на фашистів, а на соціал-демократів, як «пособників мілітаризму» [232, с. 128, 129]<sup>1240</sup>. Внаслідок хворобливої маніакальності, некомпетентності та політичного авантюризму Сталіна, Радянський Союз на початку Другої світової війни потрапив у ситуацію, коли можливість належним чином організувати гідну відсіч агресору була вже втрачена. Вміло використавши дипломатичні підкилимні ігрища, Гітлер зробив усе можливе, щоб якнайкраще підготуватися до нападу на СРСР. Україна ж у черговий раз стала заручницею зовнішньополітичних домовленостей та інтриг, зокрема – таємного зговору – між Гітлером і Сталіним. Після страшної хвилі репресій та Голодомору 1932-1933 років, влаштованих більшовицькою владою, український народ постав перед не менш жахливим випробуванням – нацистською окупацією. А результатом цього стали найбільші людські й матеріальні втрати України серед колишніх радянських республік.

Ще на початку 1990-х років В. С. Коваль стверджував: «Бурмочучи легенду про Сталіна – рятівника країни у війні, сталіністи забувають, що співавтором, коли не автором цієї легенди був сам «найбільший полководець усіх часів і народів», а перемагати Радянський Союз почав тільки в 1943 році, після втрати половини своїх сил. Яку ж нищівну відсіч СРСР міг дати гітлерівській Німеччині вже у 1941 р. усіма своїми силами, коли б Червона армія була не підірвана сталінськими репресіями, а добре навчена до війни, коли б ворожий напад не був для неї несподіваним...» [421, с. 252, 253]<sup>1241</sup>.

<sup>1240</sup> Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1990 – . – Кн. 2. – 671 с.

<sup>1241</sup> Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. / В. С. Коваль // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 221-264.

Утвердження в радянському суспільстві тоталітарної ідеології та піднесення ролі більшовицької партії до рівня домінантного суспільно-політичного чинника зумовлювало легітимізацію статусу вищого партійного керівника в лідера держави. Вождь з необмеженими повноваженнями перетворився на диктатора, який диктував свою волю всьому радянському народу. При цьому, ідеологічні цінності та догми підміняли реальні права та свободи громадян. Людська гідність практично вже нічого не значила.

### **Висновок до розділу:**

Слід підсумувати, що враження більшовизмом значної частини Східної Європи, й насамперед Росії та України було не випадковим, а скоріше – закономірним. Зокрема, з огляду на нівеляцію духовних цінностей, формалізації православної віри та зведення її в цілому до ритуально-обрядового характеру наприкінці XIX – на початку XX століття. Утворена величезна ніша в свідомості людей не могла довго існувати незаповненою. Її доволі швидко опанували спокусливі соціалістично-комуністичні гасла, що мали демагогічно-пропагандивну суть, вульгарний, матеріалістичний зміст та утопічний характер.

У період розвитку тоталітарної ідеології більшовицька влада прагнула не просто насаджувати свою владу, а насамперед – знищувати всі прояви інакомислення й прояви волелюбності та свободи духу. З метою ліквідації усіх, навіть найменш, опозиційних сил проводилися широкомасштабні репресії та голодомори. Ця практика комуністичної влади має називатися не інакше як геноцид проти власного народу. Його апогеєм і став Голодомор 1932-1933 років, що був спрямований на знищення головної опори української нації – селянства. Панування тоталітарної ідеології породжувало серед усіх без винятку верств населення Радянського Союзу почуття тотального паралізуючого страху за життя власне й своїх близьких. Наростаюче приниження народу протягом наростання тоталітарного режиму (попри декларації Конституції 1936 року) пригнічувало людську сутність і нищило рештки гідності та честі.

Незважаючи на голодомори та репресії, що були спрямовані більшовицьким режимом, насамперед, на знищення в українцях національного духу, ідентичності й почуття приватного власника, ці риси все ж залишалися в багатьох українцях, які пережили голодовки й пройшли концтабори. Були такі з них, хто повертаючись на Батьківщину, принципово не бажали йти на будь-яку співпрацю з владою, навіть – вступати до колгоспів. Залишаючись без зарплати та пенсії вони жили за рахунок власного господарства, демонструючи при цьому силу свого духу, який не сприймає більшовицьку систему та ідеологію в будь-яких їх проявах.

## ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведені дослідження необхідно підкреслити низку важливих положень, котрі впливають із змісту дисетації.

1. Протягом усього історичного розвитку державотворення в Україні, характерна для українців схильність до індивідуальної свободи поєднувалася з традиціями народної самоуправи та демократично-республіканськими принципами суспільно-політичного устрою. Зокрема, ідеологія української шляхетсько-козацької верстви періоду Гетьманщини була спрямована на формування нового державницького світогляду. Проте давалися ознаки відсутності державотворчої волі та єдності народу на її втілення, що раз за разом приводило до поразок і навіть втрати незалежності.

2. Поєднання ранньомодерної козацької («малоруської») ідентичності з розвитком релігійно-політичних структур, якими були українські православні церковні братства, витворило високий і самобутній підйом української національної ідеї в період Середньовіччя. Спроба І. Мазепи та П. Орлика наблизити козацько-гетьманську державу до західноєвропейської політико-правової системи зазнала краху. Разом з цим, на багато десятиліть було відкинуто процес державотворення. В Україні запанувала російська ідеологічна система, з притаманними їй деспотично-тоталітарними тенденціями. Ідеологія має бути не лише ідеологією доктрин чи певних завдань (хоч і такою вона безумовно, повинна бути). Вона має охоплювати увесь світоглядний комплекс нації, плекаючи та розвиваючи його. Державотворча воля українського народу, що проявилася вже в козацько-гетьманський період, розвивалася одночасно з національним самоусвідомленням. Хоч значний націєтворчий потенціал держави не міг бути реалізованим у силу об'єктивних причин – гетьманська держава була знищена. Проте ідеологія козацтва – як найбільш активної, впливової та чи не найбільш організованої частини українського соціуму періоду XVI – XVIII століть ще тривалий час зберігалася в підсвідомості українського народу.

3. Незважаючи на всі негативи, пов'язані з відповідними проявами агресії сусідів (нищенням національно-культурної ідентичності та державно-правових підвалин, шовінізмом, імперською політикою і т. д.) українська нація не тільки вистояла в

боротьбі за свою незалежність і державницьке існування, але й змогла в багатьох аспектах політико-правового, морально-етичного та духовного плану піднятися вище за декого з колишніх узурпаторів і гнобителів. Хоча, безперечно, для українців були та й є притаманними риси, що часто ставали причинами політичних негараздів, поразок і величезних людських втрат, це насамперед: прояви хutorянського менталітету й комплексу меншовартості та молодшого брата (останній, до речі, протягом століть штучно нав'язувався владою Австрії, Угорщини, Польщі та особливо Росії), надмірними амбіціями власних лідерів (чого вартий лише загальновідомий принцип – «де два українці – там три гетьмани»). На підсвідомому рівні меншовартість «малоросіянина» скріплювалася теорією про малоросійську гілку на могутньому російському дереві. Переяслав стає джерелом міфу й міфотворчості, стає знаком, інтелектуальним символом, оточеним німбом святості, для владних еліт царської Росії у змаганнях за опанування українськими землями. В очах українців таке трактування імперської позиції остаточно було усвідомлене вже на початковому етапі зародження новочасного національного руху – в «Історії Русів», у літературних працях романтиків і передусім у творчості Тараса Шевченка. Процес формування української національної ідентичності, розпочавшись у XVII – XVIII століттях, завершився (на різних українських теренах з певною різницею) в XIX – на початку XX століть. Національна ідентичність, у свою чергу, стала значною основою становлення національно-державницької ідеології.

4. Унікальна особливість ментальності й етнопсихології українців полягає у відсутності внутрішніх підстав для ксенофобії. Так склалося історично, що практично всі чужинці, навіть і ті які не завжди проявляли толерантне ставлення до корінної нації. Користувалися якщо і не прихильним ставленням з боку українців, то в усякому разі – терпимим. Це, у свою чергу, приводило до того що представники інших націй, а іноді й інших релігій, ставали значно палкішими патріотами України ніж переважна більшість українців (класичні приклади: молдаванин П. Могила, чех П. Орлик, В. Антонович з його угорсько-польським походженням, польський аристократ, римо-католик В. Липинський, росіянин М. Хвильовий (Фітільов) та ін.

5. Початок ХХ століття в Україні ознаменувався активізацією широкого спектру ідеологічних напрямків і течій – від націоналістичної до соціалістичної орієнтації. Однак, значна частина української нації, насамперед її основна частина – селянство, не була готова сприйняти прогресивні політичні ідеї. Це було обумовлено низкою чинників: слабкою політизацією суспільства, низьким рівнем національного самоусвідомлення, зовнішньополітичними впливами тощо. Поширення ідеології на теренах України мало традиційно силовий і штучний характер й було пов'язане насамперед із великодержавною шовіністичною ідеологією. Пізніше до цього додалися соціалістичні ідеологеми, базовані на марксизмі. І хоча вони не відповідали ні національному характеру, ні національному духу українців, зусиллями керівників Центральної Ради та Директорії соціалістична ідеологія все ж активно пропагувалася в Україні. Безпосереднім результатом цього стали надзвичайно сприятливі умови для експансії більшовизму на українських землях, із всіма витікаючими з цього наслідками. Протягом усього періоду існування Української Народної Республіки так і не було сформовано державницьку ідеологію. Натомість її лідери тривалий час перебували в стані ейфорії від соціалістичних ідей, невміло намагалися впроваджувати їх в життя, практично не усвідомлюючи, що ці кроки йдуть врозріз із нагальними потребами переважної більшості українського народу. Період громадянської війни продемонстрував ідеологічне протистояння найрізноманітніших політичних сил: від монархістів до більшовиків. У той же час, самостійницька ідеологія М. Міхновського та інших діячів націоналістичного спрямування була заблокована, переважно, знову ж таки провідниками УНР, які вбачали в ній конкуруючу альтернативу своїй владі. Відтак, перемогу отримала більшовицька ідеологія, з витонченими методами демагогічної пропаганди стосовно легковірних й терору щодо тих, хто вже пересвідчився в лицемірних і брехливих обіцянках більшовицької агітації. Українців, у своїй переважній масі, приваблювали примітивні ідеологічні моделі більшовиків. Однак, швидке розчарування ними та спроби звільнитися від облудливої влади шляхом протестів, заворушень і повстань не дали сподіваних надій, оскільки час було втрачено, антибільшовицькі сили були розпороченими. А головне – відчувалася відсутність конструктивної ідеології, здатної

протиставити радянській владі таку модель суспільно-політичного устрою, котра б не лише протистояла більшовизму, а й була б здатною об'єднати його противників і опонентів. Однією з альтернатив більшовицькій ідеології міг бути український анархізм, проте його деструктивна антидержавна й антиправова сутність, а також тимчасовий союз із більшовизмом, засвідчили відсутність самодостатності характеру його ідеології, а також – виразну тотожність ідеологій анархізму та більшовизму, насамперед завдяки їхньому спільному утопічному характеру, ігноруванню моральних і духовних цінностей, як також – прав і гідності особи. Значно конструктивнішою була консервативно-монархічна концепція В. К. Липинського, одним із нагальних аспектів котрої був принцип територіального суверенітету («закону землі»), котрий передбачав широку перспективу повнокровного розвитку українських земель. При цьому, головною ідеологічною силою мала бути національна інтелектуальна еліта.

б. Поступова й досить заплутана (насамперед – хитросплетіннями непу) трансформація більшовизму через «воєнний комунізм» в авторитаризм і тоталітаризм принесла для України не лише ліквідацію державності й незалежності. Головною є втрата багатьох мільйонів життів внаслідок розв'язаної більшовиками громадянської війни, голодоморів і масових репресій. Встановлення тоталітарної ідеології в суспільстві призвело також до нищення духовності, національної культури, моральних устоїв. Багато кращих представників українського народу, особливо з числа тих, які мали досвід Першої світової війни, прагнули боротися за радянську, демократичну владу, щоб покращити життя своє й свого народу. Саме вони і піддавалися, насамперед, впливу більшовицької ідеології, котра, здавалось, найбільше відповідала сподіванням й інтересам простого народу. Однак, з часом виявлялося, що за цю радянську народну владу доводиться воювати, переважно, з представниками власного ж народу. І чим далі, то все більш жорстокими ставали репресивні заходи й терор по відношенню до українського народу з боку більшовицької влади. Апогеєм такої тенденції стали: колективізація, розкуркулення й Голодомор 1932-1933 років, коли було винищено цвіт української нації. А серед виконавців цього було багато обдурених і одурманених більшовицькою ідеологією українців-патріотів. Абсолютна більшість їх була також знищена тоталітарним механізмом.



7. Панування більшовицької ідеології в поєднанні з тоталітарною системою влади й культом особи зумовило виникнення деформованого й політико-правового режиму, а в суспільстві склалася така ситуація, коли абсолютна більшість громадян Радянського Союзу перебувала в стані залежності (чи від утопічно-бредових ідей, чи від тотального страху, або ж в стані по суті кріпацької залежності селян, чи на становищі державних рабів у таборах). У період розгулу репресій другої половини 1930-х років деякі більшовицькі лідери, котрі у свій час знищували (зазвичай наказами щодо розстрілу) сотні й тисячі безневинних людей, звертаючись до Сталіна, пригадували такий давно призабутий моральний фактор як совість. Проте, ці звернення були запізнілими. Сама система, викоринивши релігію та мораль, була приречена нищити сама себе. Стирання національних рис і втрата духовних традицій привели до значної деформації суспільної моралі радянських людей. Позбавлені національних, культурних, моральних і релігійно-духовних основ, вже у пострадянській час такі люди ставали психологічно залежними від носіїв потужних вольових чинників (різного роду екстрасенсів, іноземних сект тощо) та схильними до ігроманії й наркоманії. Цілком очевидною була та залишається єдина альтернатива скомпрометованій ідеології більшовизму (включно із тісно пов'язаними з нею соціалістичною та комуністичною ідеологіями) – розвиток власної української національної ідеології, домінуючими засадами котрої мають стати принципи духовності та соціальної справедливості, визначальності моральних і етичних норм.

8. Протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником котрої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості тісно пов'язаний із відтворенням духовної пам'яті народу, котра сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Виходячи з цього, варто припустити, що найбільш оптимальною для нашого суспільства є ідеологія національної духовності та народовладдя, котра засадничо ґрунтується на ідеї всебічного розвитку української нації з пріоритетом духовно-релігійних і морально-етичних принципів.

9. Увесь досвід української історії переконливо підтверджує одну з головних ідеологічних настанов: без цілісної, самодостатньої та цілеспрямованої ідеології державотворення, побудованої на духовних і національних пріоритетах, наша країна приречена бути додатком політики інших держав. Лиш усвідомлення власних національних пріоритетів і втілення їх у життя може забезпечити нашій державі гідне й повноцінне існування в світовому співтоваристві.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

### ДЖЕРЕЛА

#### 1. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ, ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ, ВІДОЗВИ, ПРОГРАМИ, РЕЗОЛЮЦІЇ, СТЕНОГРАМИ

1. Архив русской революции : в 22 т. ; под ред. И. В. Гессена. – М. : «Терра» Политиздат. – 1991. – Т. 1-2. – 312 с.
2. Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом. 13 декабря 1931 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 13 : липень 1930 – червень 1934. – М. : Политиздат, 1951. – 424 с.
3. Голод 1921-1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
4. Голод 1932-1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів; кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
5. Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України / [упоряд. : Р. Я. Пиріг]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
6. Довідка III відділення про Т. Г. Шевченка // Справа Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша і М. І. Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 354-355.
7. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – [редкол. : В. Верига та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2002 – . – Т. 7 : Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН). – наук. ред. Н. Миронець та ін.]. – 208 с.
8. Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням // Справа Т. Г. Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 329-332.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов,

- конференцій и пленумов ЦК (1898-1986). – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984 – . – Т. 3 : 1922-1925. – 494 с.
10. Конституция (основной закон) Украинской Социалистической Советской Республики // Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик ; под ред. В. С. Журавлева. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 357-369.
11. Конституція Української Народньої Республіки // Державний центр Української народньої республіки в екзилі : Статті і матеріали; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фундація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 295-306.
12. Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали ; упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Укр. письменник, 2009. – 379 с.
13. Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (що відбувся з 28. 01. до 2. 02. 1929 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. : Збірка документів [Бібліотека українського підпільника. Ч. 1] – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 3-16.
14. Протокол допиту П. О. Куліша в III відділенні // Справа П. О. Куліша // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 47-59.
15. Третій Універсал Української Центральної Ради // Державний центр Української народньої республіки в екзилі : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фундація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 279-282.
16. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996 – . – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 року ; упор. В. Ф. Верстюк (кер.), Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко та ін. – 591 с.

## 2. ДЖЕРЕЛА ЛІТОПИСНОГО ТА ДОКУМЕНТАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

17. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / [упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов та ін. ; за ред. П. С. Соханя]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998 – . – Т. 1. – 696 с.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / [упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко та ін. ; за ред. П. С. Соханя]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2000 – . – Т. 2. – 751 с.
19. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
20. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття В. О. Шевчука ; за ред. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1991 – . – Т. 1. – 371 с.
21. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття В. О. Шевчука ; за ред. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1991 – . – Т. 2. – 642 с.
22. Гадяцький трактат // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 147-152.
23. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ; за ред. О. Рубльова (гол. ред.) та ін. – 2006. – № 1/2. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Дагоманова, 2006. – 336 с.
24. История русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. – К. : Дзвін, 1991. – 308 с.
25. Іларіон (Ларіон) Київський. Слово про Закон і Благодать / Іларіон (Ларіон) Київський // Золоте слово. Хрестоматія : в 2-х книгах ; за ред. В. Яременка. – К. : Аконіт, 2002 – . – Кн. 1. – С. 269-309.
26. Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених / митрополит Іларіон. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.
27. Красная книга ВЧК. – [2-е изд.] ; под ред. А. С. Велидова. – М. : Политиздат, 1990 – . – Т. 1. – 416 с.
28. Липинський В. Нарис програми української демократичної хліборобської партії /

- В. Липинський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994 – . – Т. 1. – С. 254-266.
29. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки ; пер. із староукр. Р. Іванченка. – К. : Т-во «Знання», 1992. – 192 с.
30. Літопис Самовидця ; упор. : Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.
31. Мазепа І. Маніфест до українського війська і народу / І. Мазепа // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 11-47.
32. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... / І. Мазепа // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та інші. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 42-44.
33. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич. – К. : Концерн «Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 664 с.
34. Нестор Літописець. Повість врем'яних літ / Літописець Нестор // Золоте слово : хрестоматія : в 2-х книгах. – К. : Аконіт, 2002 – . – Кн. 1. – С. 438-781.
35. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : у 2 ч. ; за ред. В. М. Нічика. – Ч. 1. – К. : Наук. думка, Основи, 1995. – 432 с.
36. Орлик П. Вивід прав України / П. Орлик // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та інші. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 45-49.
37. Полное собрание русских летописей. – Т. 38 : Радзивилловская летопись ; под ред. Б. А. Рыбакова. – Л. : «Наука», Ленинградское отделение, 1989. – 180 с.
38. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман ; вст ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. – К. : Либідь, 1994. – 768 с. – (Пам'ятники історичної думки України).
39. Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657) ; упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 416 с.

### 3. МЕМУАРИ, ЗАПИСКИ МАНДРІВНИКІВ Й ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА

40. Андрієвський Д. Міжнародня акція ОУН / Д. Андрієвський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 141-165.
41. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів / Ю. Артюшенко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 380-394.
42. Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 421-443. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359-379.
43. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де. Боплан; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К. : Наук. думка ; Кембрідж : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с. – (Україна в міжнародних зв'язках : хроніки, мемуари, щоденники).
44. Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920-1921 роках / Г. Васькович // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274-315.
45. Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира / С. С. Волк // Н. И. Махно. Воспоминания. – М. : Республика, 1992. – С. 3-26.
46. Дзеркало душі народної. Спогади та враження відвідувачів виставки про голодомор 1932-1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» ; упор. В. Даниленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 767 с.
47. Єфремов С. Буремні дні в Карпатській Україні (продовження) / С. Єфремов // Сурмач. – 1991 – Ч. 1-4. – Лондон, 1991. – С. 25-28.
48. Живі свідки про голод // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 99-126.

49. Злочин ; упор. П. Кардаш. – Мельбурн-Київ : Фортуна, 2003. – 555 с.
50. Капустянський М. Військова підготовка ОУН / М. Капустянський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 115-139.
51. Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО / З. Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274-287.
52. Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» / Є. Коновалець // Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 : документально-наукове видання ; передм. А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Темпора, 2003. – 272 с.
53. Лист О. В. Марковича до В. М. Білозерського з висловлюванням дружніх почуттів і поданням порад // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 384-385.
54. Лист до Дмитра Гроголинського від 16 грудня 1924 року // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – Т. 1. (А-Ж). – К. : Смолоскип, 2003. – С. 414-420. – («Архів»).
55. Листи В. Антоновича до М. Грушевського ; упор. О. Ситник // Український історик. – 1991-1992. – Т. 28-29. – Ч. 3-4; 1-4. – С. 396-411.
56. Махно Н. Воспоминания / Н. І. Махно. – Кн. 1 : Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). – [репр. воспр. : Париж, 1929 г.]. – К. : Україна, 1991. – 220 с.
57. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. – [2-е изд.]. – [пер. с фр. по изд. Москва ; Петроград, 1923]. – М. : Международные отношения, 1991. – 240 с. – (Россия в мемуарах дипломатов).
58. Ребет Л. ОУН на ЗУЗ у половині 1930-их років / Л. Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 526-536.



59. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.
60. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.
61. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України / П. Стерчо // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 187-212.
62. Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. / Ю. О. Тютюнник. – Львів : Універсум, 2004. – 192 с.
63. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Ю. О. Тютюнник ; передм. М. Любченка. – [репринтне відтворення видання 1924 року]. – К. : Україна, 1990. – 109 с.
64. Український голокост 1932-1933 років : свідчення тих, хто вижив : у 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004 – . – Т. 2 ; за ред. Ю. Мицика. – 443 с.
65. Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина М. Чеботаріва) : Науково-документальне видання / М. Чеботарів ; вст. стаття : В. Сідак. – К. : Темпора, 2003. – 288 с.
66. Чубенко А. От террористической группы к повстанческому отряду / А. Чубенко ; автор вступ. ст. и состав. В. Ф. Верстюк // Нестор Иванович Махно. Воспоминания материалы и документы. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 44-50.
67. Шандор В. Спомини / В. Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995 – . – Т. 1 : Карпатська Україна 1938-1939. – 388 с.
68. Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж. Б. Шерер ; пер. з фр. В. В. Коптілов. – К. : Укр. письменник, 1994. – 311 с.
69. Шипинський В. Український націоналізм на Буковині / В. Шипинський // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 213-227.

## 4. АРХІВНІ ТА РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

70. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 5, спр. 66646 : «Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР. Наказ командуючому Четвертою повстанською групою отаману Брові», т. 22, 5-5 зв. арк.
71. ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 49834 : «Затонського В. П.», т. 2, 46 арк.
72. ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 67098 : Щоденник С.О. Єфремова, т. 16, 14 арк.
73. ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 415 : Начальник штабу Білаш. Оперативний наказ по групі Махно, т. 1, 550 арк.
74. Державний архів Донецької області. – Ф. 1 : «Донецький губернський комітет КП(б)У», оп.1, спр. 562 : «Протоколи комуністичного осередку штабу дивізії військ ВЧК і ГубЧК та іменні списки членів і кандидатів комуністичного осередку штабу дивізії», 39 арк.
75. ДАДО. – Ф. 1 : «Донецький губернський комітет КП(б)У», оп. 1, спр. 382 «Циркуляри ЦК КП(б)У про марксистсько-ленінську освіту комуністів і партійно-масову роботу на транспорті», 33 арк.
76. Державний архів Черкаської області. – Ф. № р 5664 : «Колекція. Голод на Черкащині в 1932-33, 1946-47 рр.», оп. 1, спр. 11 : «Спогади очевидців про голод 1932-1933 років в селах Житники, Олександрівка, Охматів Жашківського району», 17 арк.
77. Державний архів Черкаської області. – Ф. № р 5664 : «Колекція. Голод на Черкащині в 1932-33, 1946-47 рр.», оп. 1, спр. 17 : «Спогади С. К. Їжка про голод 1933 року в селі Чорна Кам'янка Маньківського району», 3 арк.
78. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 109, 39 арк.
79. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 271, 47 арк.
80. САЗ УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 12094, 110 арк.
81. САЗ УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 12250, 448 арк.

82. ЦДАВОВУ. – Ф. 5 : «НКВС УСРР», оп. 2, спр. 198 «Протоколи засідань губернських ліквідаційних комісій щодо відділення церкви від держави і переписка з ними про закриття церков», 336 арк.
83. ЦДАГО України. – Ф. 1 : ЦК КПУ, оп. 20, спр. 3198 : «Бюлетні ДПУ УРСР про кількість виявлених антирадянських листівок, плакатів і лозунгів за період з 20 листопада 1929 року по 12 травня 1930 року», 62 арк.
84. ЦДАГО України. – Ф. 1 : ЦК КПУ, Оп. 20, Спр. 2987 : «Спецповідомлення ДПУ УРСР в ЦК КП/б/У про терористичні акти на селі, настроях робітників і селян, закритті церков, аваріях на виробництві та інших питаннях. – 105 арк.
85. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229 : «Архів Коша Нової Запорозької Січі», оп. 1, спр. 1 : «Звернення до царя з приводу «всегдашних своевольствий и непослушаний непостоянных и непокорных запорожцев», 3 арк.
86. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235 : «М. С. Грушевський», оп. 1, спр. 326 : «Листи В. Б. Антоновича до М. С. Грушевського», 105 арк.
87. НБУ ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф. 304 (дисертацій). – Од. зб. 653. – 61 арк.

## ЛІТЕРАТУРА

### 5. МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ ЗБІРНИКИ, БРОШУРИ, СТАТТІ

88. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович ; [репринтне видання]. – К. : Час, 1991. – XXIII, 280 с.
89. Августин Блаженный. Исповедь / Блаженный Августин // Об истинной религии. Теологический трактат / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, 1999. – С. 517-804. – (Классическая философская мысль).
90. Августин Блаженный. О Граде Божиим / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1296 с. – (Классическая философская мысль).
91. Авторханов А. Империя Кремля / А. Авторханов // Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 193-211.

92. Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский. – К. : Эльга – Ника-Центр ; М. : Элькор-МК, 2002 – . – Ч. I. – Вопросы 1-43 ; пер. с лат. С. И. Еремеева, А. А. Юдина. – 560 с.
93. Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский. – К. : Эльга – Ника-Центр, 2006 – . – Ч. II-I. – Вопросы 1-48 ; пер. с лат. С. И. Еремеева. – 576 с.
94. Алетіяно Є. Слово як криця / Є. Алетіяно // Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 3-4. – С. 259-276.
95. Альтер П. Нація : проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 211-215.
96. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
97. Андрусак Т. «Просвіта» та її вплив на розвиток української правової думки на західноукраїнських землях / Т. Андрусак // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 3-7. – (Серія юридична).
98. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
99. Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Заповіт, 1995. – 173 с.
100. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
101. Антонович В. Коротка історія козащини / В. Антонович. – К. : Україна, 1991. – 158 с.
102. Антонович В. Моя исповедь / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 78-90.
103. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.

104. Антонович В. Про українофілів та українофільство / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 135-143.
105. Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 90-101.
106. Антонович М. Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського / М. Антонович // Український історик. – 1971. – Ч. 1-2. – С. 89-94.
107. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський / М. Антонович // Український історик. – 1970. – Ч. 1-2. – С. 38-53.
108. Антонов-Овсиенко А. В. Сталин и его время / А. В. Антонов-Овсиенко // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 106-123.
109. Антонюк З. Конспект самоусвідомлення / З. Антонюк. – Харків-Київ : Дух і літера, 2007 – . – Ч. 2. – 336 с. – (Харківська правозахисна група).
110. Апанович О. Україно-російський договір 1654 року / О. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
111. Апология Сократа // Антология античной философии ; сост. С. В. Перевезенцев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 415 с.
112. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. – [2-е вид.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
113. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1983 – . – Т. 4. – С. 53-294.
114. Аркуша О. Русофільство на Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст. : генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 231-268.
115. Арутюнов А. А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / А. А. Арутюнов. – М. : Вече, 2003 – . – Т. 1. – 479 с.
116. Арутюнов А. А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / А. А. Арутюнов. – М. : Вече, 2003 – . – Т. 2. – 480 с.
117. Астаф'єв А. Український радикальний націоналізм : теза про ієрархію / А. Астаф'єв // Молода нація : альманах. – 2001. – № 4. – К. : Смолоскип, 2001. – С.

65-92.

118. Афанасьєва Л. В. Національна ідентичність та менталітет етнічних спільнот у співіснуванні / Л. В. Афанасьєва, І. Г. Денисов, А. В. Орлов // Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті. – Запоріжжя : ОДА, 2005. – С. 69-95.
119. Афанасьєва Л. В. Українська політична думка кінця ХІХ – початку ХХ століть як відображення особливості національного менталітету / Л. В. Афанасьєва, Я. В. Попенко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 6-12.
120. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі ; пер. з нім. О. Маєвський. – К. : К. І. С., 2007. – 248 с.
121. Баган О. Лицарі духу / О. Баган, З. Гузар, Б. Червак – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1996. – 288 с.
122. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.
123. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.) / О. Баган. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2008. – 78 с.
124. Баган О. Перший ідеолог ОУН / О. Баган // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1 ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 454-462.
125. Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 3-6.
126. Баган О. Ю. Липа : людина і мислитель / О. Баган. – К. : Видання Конгресу Українських Націоналістів, 1994. – 40 с.
127. Багрянний І. П. Публіцистика : доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / І. П. Багрянний ; упоряд. О. Коновал ; передм. І. Дзюби ; післямова Г. Костюка. – К. : Смолоскип, 1996. – 856 с.
128. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та

- М. Бойченко. – К. : Стилос, 2008. – 396 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
129. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Причинки до суспільного мислення. – Toronto, 1991 – . – Ч. 2 : Большевизм і визвольна боротьба : [збірка статей]. – С. 256-306.
130. Бандровський О. Грецький міф : методи історичного дослідження та особливості інтерпретації / О. Бандровський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 43-54.
131. Барт Р. Мифологии ; пер. с фр. С. Зенкина / Р. Барт. – М. : Академический Проект, 2008. – 351 с. – (Философские технологии).
132. Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина / В. Басараб, М. Вегеш / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 8-48.
133. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
134. Бачинский П. П. Афанасий Петрович Любченко / П. П. Бачинский, Д. В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60-75.
135. Бачинский П. П. Эммануил Ионович Квириг / П. П. Бачинский, В. Э. Квириг, М. Б. Перельман. – М. : Политиздат, 1968. – 135 с.
136. Бачинський Ю. *Ukraina irredenta* // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / Ю. Бачинський ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 112-119.
137. Бедрій А. Націоналістична ідеологія Т. Шевченка / А. Бедрій // Визвольний шлях. – 1961. – Кн 1-2. – С. 71-76.
138. Безансон А. Пам'ятати і досліджувати! / А. Безансон // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті ; упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 158-162.
139. Бекон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бекон. – М. : Мысль, 1972 – . – Т. 2. – 582 с.
140. Белей П. Обезвласнене суспільство. Марксизм : утопія в теорії і терор у практиці / П. Белей. – [2-е вид.]. – К. : Смолоскип, 2003. – 730 с.

141. Белинский В. Г. Собрание починений : в 3 тт. / В. Г. Белинский. – М. : Гослитиздат, 1948 – . – Т. 3. – 548 с.
142. Белл Д. Щодо великої відбудови : релігія культура в постіндустріальну добу / Д. Белл // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 52-65.
143. Бердяев Н. А. Бунт и покорность в психологии мас и общения / Н. А. Бердяев // Молдова литературная. – 1992. – № 2. – С. 135-140.
144. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г.]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
145. Бердяев Н. А. Мир объектов. Опыт философии одиночества и общения / Н. А. Бердяев // Мир философии. Книга для чтения : в 2-х ч. – М. : Политиздат, 1991 – . – Ч. 1. – С. 549-554.
146. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н. А. Бердяев // О РОССИИ и русской философской культуре. – М. : Наука, 1990. – С. 43-271.
147. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.
148. Бердяев Н. А. Судьба России : Сочинения / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 2000. – 736 с.
149. Бердяев Н. А. Философия неравенства // Судьба России. Сочинения / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 2000. – С. 479-726.
150. Бжеський Р. (Паклен Р.) «Біла книга». Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму / Р. Бжеський (Проф. Р. Паклен). – К. : Українська видавничка спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 216 с.
151. Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура : Лекції за ред. Д. Антоновича. – К. : Либідь, 2002. – С. 40-71.
152. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь-Військо



України, 1994 – . – Кн. 1. – 432 с.

153. Білий Д. Д. Співпраця між керівними органами УРСР та РРФСР відносно проведення українізаційних процесів на Кубані в 20-х роках ХХ століття / Д. Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2007. – Т. 18. – С. 83-89.
154. Білий Д. Д. Україна і Кубань в 1917-1921 роках. Шлях спільної боротьби / Д. Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2001 – . – Т. 1. – С. 72-76.
155. Білокінь С. Теорія практика більшовизму : голодомор та інші методи й способи терору / С. Білокінь // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історично-філософської секції – Львів, 1991. – С. 394-422.
156. Білоус В. С. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. С. Білоус // Політологічний огляд : реф. зб. – [вип. 2] ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Академпрес, 1995. – С. 5-16.
157. Боднар В. Карпатська Україна в 1938-1939 роках : політологічний аспект / В. Боднар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 3-8.
158. Бойко Ю. Ідеологія українського націоналізму / Ю. Бойко // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м] : На чужині, 1955. – С. 81-88.
159. Бойко Ю. Проф. Д-р О. П. Оглоблин як історик духово-політичного розвитку Козацької України / Ю. Бойко // Український історик. – 1975. – Ч. 1-2. – С. 13-28.
160. Бойко Ю. Шевченкова національно-революційна концепція та Шевченкове застосування її / Ю. Бойко // Український історик. – Т. 26. – 1989. – Ч. 1-3. – С. 7-18.
161. Бойко В. М. Сергій Єфремов та місцеве самоврядування доби Української революції / В. М. Бойко // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 2-29.
162. Бойко О. Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і

- більшовиків / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 11-21.
163. Бондаренко Д. Я. До питання про легітимність влади і народний суверенітет в період Центральної Ради і Гетьманату / Д. Я. Бондаренко // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали II Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 29-34.
164. Бондаренко Д. Я. До питання про українську державність 1917-1918 рр. : порівняльний аналіз Центральної Ради і Гетьманату / Д. Я. Бондаренко // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали I Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 47-52.
165. Бондарук С. Елітарно-консервативна концепція В'ячеслава Липинського : спроба позитивного аналізу / С. Бондарук // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 218-224.
166. Борисенко В. Й. М. Драгоманов – видатний мислитель і громадський діяч / В. Й. Борисенко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 16-21.
167. Боффа Дж. История Советского Союза / Дж. Боффа ; пер. с итал. ; под. общ. ред. Е. А. Амбарцумова. – М. : Международные отношения, 1990. – Т. 1 : От революции до второй мировой войны : Ленин и Сталин. 1917-1941 гг. – 632 с.
168. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 112-127.
169. Бочковський О. Вступ до націології (закінчення) / О. Бочковський / Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – К. : Вид-во «Генеза», 1996. – С. 81-107.
170. Бражнев А. Школа опричників. Ісповедь энкаведиста / А. Бражнев. – К. : Диокор, 2004. – 140 с.
171. Брайчевський М. Ю. Вибрані твори : Іст.-археол. студії. Публіцистика / М. Ю. Брайчевський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 600 с.

172. Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда / М. Ю. Брайчевський. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 13 с.
173. Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський ; пер. с укр. ; под. ред. М. В. Поповича. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.
174. Бращайко М. Проголошення самостійності Карпатської України / М. Бращайко // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. : Збірка документів [Бібліотека українського підпільника. Ч. 1]. – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 20-25.
175. Буканов Г. М. Українське відродження та ідеї федералізму й автономізму в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. М. Буканов // Регіональні аспекти історико-правових досліджень : Матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції. / Г. М. Буканов – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С. 162-171.
176. Булгаков С. Н. Героизм и подвижничество. (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) / С. Н. Булгаков // Вехи – Из глубины. – М. : Правда, 1991. – 608 с.
177. Булгаков С. Н. Религия человекобожия в русской революции // Христианский социализм : Споры о судьбах России / С. Н. Булгаков. – Новосибирск : Наука, 1991. – 350 с.
178. Бунятян К. П. На світанку історії / К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998 – . – Т. 1. – 336 с. – (Україна крізь віки).
179. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализм / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с.
180. Бушанський В. В. Авторитаризм : pro et contra / В. В. Бушанський // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 590-597.
181. Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду : правова оцінка / В. Василенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги», 2009. – 48 с.

182. Васильев А. В. Законодательство и правовая система дореволюционной России / А. В. Васильев ; под ред. – С. А. Комарова. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
183. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : Антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197-208.
184. Вассиян Ю. Простір між Москвою і Візантією / Ю. Вассиян // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1. ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 473-494.
185. Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 22-42.
186. Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-85.
187. Васюта І. К. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки анексії Східної Галичини (1923-1926) / І. К. Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 341-354.
188. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – 335 с.
189. Васькович Г. Національна ідеологія Донцова / Г. Васькович // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 3. – С. 285-292.
190. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко – Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
191. Вебстер. Всемирная революция. Заговор против цивилизации / Вебстер Неста Х. ; пер. с англ. Н. Н. Сенченко. – К. : Серж, 2001. – 290 с.
192. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004. – 414 с.
193. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України / М. Вегеш // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)», 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий : ТОВ «УВІС», 1993. – С. 36-39.

194. Вегеш М. М. Історія і політика : у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород : УжНУ, 2005. – . – Т. 4 – 478 с.
195. Вегеш М. М. Історичні дослідження : у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород : УжДУ, 2000 – . – Т. 2 – 282 с.
196. Вегеш М. М. Карпато-Українське державотворення: до 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України / М. М. Вегеш, М. Ю. Токар. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. – 536 с.
197. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. в українській історіографії / М. Вегеш // Український історик. – Т. 34. – 1991-1997. – Ч. 1-4. – С. 137-144.
198. Вегеш М. Організація українських націоналістів і Карпатська Україна (1938-1939 рр.) / М. Вегеш // Метеріали наукової конференції викладачів історичного факультету УжДУ. – Ужгород, 1994. – С. 20-25.
199. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский – М. : Сов. Россия, 1989. – 704 с.
200. Вернадський Г. В. Древняя Русь / Г. В. Вернадський ; пер. з англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана ; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1999. – 448 с, с картами.
201. Вернадський Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадський ; пер. з англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой ; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1999. – 448 с.
202. Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с.
203. Верстюк В. Ф. Махновщина : штрихи к истории движения / автор вступ. ст. и состав. В. Ф. Верстюк // Нестор Иванович Махно. Воспоминания материалы и документы. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 6-30.
204. Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу / В. Ф. Верстюк // Всероссийское Учредительное Собрание. Стенографический отчет. [Репринтное воспроизведение издания 1918 г.] ; под ред. Т. К. Хорунжей. – К. : Абрис, 1991. – 100, XII с.

205. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з Радянською владою / В. Ф. Верстюк // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 61-95.
206. Верстюк В. Ф. Симон Петлюра : політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 112-126.
207. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.
208. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63-81.
209. Верт Н. Держава проти свого народу / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін ; пер. з франц. Я. Кравець // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 47-241.
210. Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати / І. Г. Верховцева // Матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 126-131.
211. Вико Д. Основания Новой науки / Д. Вико ; пер. с итал. А. А. Губера. – М.-К. : «REFL-book» - «ИСА», 1994. – 656 с.
212. Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки / Л. Винар – Дрогобич : Відродження, 1992. – 184 с.
213. Винар Л. Третій Універсал УЦРади : введення / Л. Винар // Державний центр Української народної республіки в екзилі : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон. Фондація Родини Феценко-Чопівських, 1993. – С. 283-284.
214. Винар Л. Українська Центральна Рада і відродження української державности / Л. Винар // Державний центр Української народної республіки в екзині : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація Родини Феценко-Чопівських, 1993. – С. 51-63.

215. Виндельбанд В. Платон / К. Виндельбанд ; [репринтное воспроизведение издания журнала «Образование». – СПб., 1900 г. ; пер с нем. А. Громбаха]. – К. : Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.
216. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.
217. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1990 – . – Ч. 1. – 349 с.
218. Висіцька Т. Хуст. Сторінки історії та сучасність / Т. Висіцька – Ужгород : Поліграфцентр «ЛІРА», 2008. – 680 с.
219. Вишенський І. Книжка / І. Вишенський // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 197-201.
220. Вишенський І. Твори / І. Вишенський ; пер. з книжн. укр. мови В. Шевчук. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.
221. Вівчарик М. М. Українська нація : витоки, становлення і сьогодення / М. М. Вівчарик., В. П. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 280 с.
222. Вівчарик М. М. Україна : від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – К. : Вища шк., 2004. – 239 с.
223. Візер С. О. Проблема національної ідентичності українського народу в ідеології уніатів (перша половина XVII ст.) / С. О. Візер // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 28-37.
224. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. Н. Гончаренка, О. Гриценка. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
225. Вінцковський Т. С. Іван Луценко українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. / Т. С. Вінцковський, О. Є. Музичко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 94-106.
226. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі : портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
227. Волков Г. Н. У колыбели науки / Г. Н. Волков. – М. : «Молодая гвардия», 1971. –

224 с.

228. Волков О. В. Погружение во тьму. Из пережитого / О. В. Волков – М. : [Б. и.], 2009. – 544 с.
229. Волковинський В. М. Нестор Махно : звивисті стежки політичного авантюриста / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1990 – № 12. – С. 132-141.
230. Волковинський В. М. Нестор Махно : легенди та реальність. / В. М. Волковинський – К. : Перліт продакшн, 1994. – 253 с.
231. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1989 – . – Кн. 1. – 597 с.
232. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1990 – . – Кн. 2. – 671 с.
233. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия : политический портрет И. В. Сталина / Д. А. Волкогонов // Роман-газета. – 1991. – № 18. – 98 с.
234. Газізов М. М. Політична концепція Самійла Величка / М. М. Газізов // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 647-653.
235. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УСРР (1917-1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Цифра-друк, 2006. – 303 с.
236. Галамай С. П. Боротьба за визволення України. 1929-1989 / С. П. Галамай. – Львів : Каменярь, 1993. – 343 с.
237. Галуцько В. В. Державна функція охорони соціалістичної власності як чинник геноциду українського народу (1932-1933) / В. В. Галуцько. – К. : Видавництво імені Олени Теліги», 2009. – С. 147-152.
238. Гамрецький Ю. М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 60-72.
239. Гантінгтон С. Ф. Консерватизм як ідеологія / С. Ф. Гантінгтон // Консерватизм : антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД Простір, Смолоскип, 2000. – С. 141-122.



240. Гатчінсон Д. Культурний і політичний націоналізм / Д. Гатчінсон // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 654-663.
241. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
242. Гегель Г. В. Ф. Філософська пропедевтика // Работы разных лет : в 2 т. ; пер. Б. А. Драгуна. – М. : Мысль, 1971 – . – Т. 2. – 476 с.
243. Гегель Г. В. Ф. Філософія релігії : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. П. П. Гайденко. – М. : Мысль, 1977 – . – Т. 2 – 576 с.
244. Гегель Г. В. Ф. Філософія історії / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
245. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер ; пер. с нем. А. В. Михайлова. – М. : Наука, 1977. – 704 с.
246. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Й. Г. Гердер // Націоналізм: антологія ; пер. з нім. Є. Поповича ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 37-45.
247. Гирич І. Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2004. – № 1. – С. 5-13.
248. Гирич І. Між політикою та історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка ХІХ – початку ХХ ст. / І. Гирич // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2003. – № 3. – С. 5-14.
249. Гирич І. Ще раз про схему української історії / І. Б. Гирич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 138-141.
250. Гірц К. Інтерпретація культур : вибрані есе / К. Гірц; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.
251. Гобсбаум Е. Вік естремізму. Коротка історія ХХ віку 1914-1991 / Е. Гобсбаум ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.
252. Гоголь М. Про малоросійські пісні / М. Гоголь // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К. : Україна, 2001. – С. 239-245.

253. Гоголь Н. В. Собрание сочинений в 6 тт. / Н. В. Гоголь. – М. : Государственное изд-во художественной литературы, 1949 – . – Т. 2. – 248 с.
254. Головатий М. Історична правда, національне безпам'ятство чи політичне жонглювання? / М. Головатий // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 32-39.
255. Головаха Є. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні / Є. Головаха, В. Пухляк // Політична думка, 1994. – № 2. – С. 26-29.
256. Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину / І. Головацький. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – С. 29, 30.
257. Головінський І. Психологічні мотиви і національна свідомість / І. Головінський // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави : Матеріали міжнародної наукової конференції : Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – [наук. ред. О. М. Сич]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – С. 63-71.
258. Головка О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин / О. Б. Головка // Феодалізм на Україні : [збірник наук. праць] : АН УРСР. Ін-т історії ; редкол. : В. А. Смолій та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 42-52.
259. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.
260. Гонтар О. В. Сергій Єфремов у проводі Української Центральної Ради / О. В. Гонтар // Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 4-7.
261. Горбач Н. Я. Специфіка української філософії / Н. Я. Горбач. – Львів : Каменяр, 2006. – 216 с.
262. Горобець В. День якого не було?.. Переяславська рада 1654 р. в міфах та реаліях / В. Горобець // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 35-52.

263. Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року? / В. Горобець // Війни і мир. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.
264. Горобець В. «Щасливий» 1660 рік, котрий так і не приніс жаданого щастя... Чуднівська війна і Чуднівський мир / В. Горобець // Війни і мир. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.
265. Горський В. С. Філософія в українській культурі : (методологія та історія) : Філософські нариси / В. С. Горський // – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.
266. Горський В. Міф у сучасній культурі та його модифікації на полі історико-філософського українознавства / В. Горський // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 92-112.
267. Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 36-47.
268. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
269. Гребеньков Г. В. Научные исследования : теория, методология, методика (теоретические и практические вопросы научно-исследовательского труда) / Г. В. Гребеньков. – Донецк : ДИВД, 2003. – 68 с.
270. Гречанюк С. С. На тлі ХХ століття : літ.-критич. нариси / С. С Гречанюк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 311 с.
271. Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти / Л. В. Гриневич // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 50-64.
272. Гриневич В. А. Україна і Росія в історичній ретроспективі : радянський проект для України. Нариси : в 3-х т. / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : Наукова думка, 2004 – . – Т. 2. – 531 с.
273. Гринів О. Українська націологія : від другої світової війни до відродження держави / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.

274. Грицак Я. Історія – привід для песимізму / Я. Грицак // Дзеркало тижня. – 2007. – № 3. – 27 січня. – С. 21.
275. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції – Львів, 1991. – С. 71-110.
276. Грицак Я. Страсті за націоналізмом : Історичні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – 344 с.
277. Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 124-131.
278. Гришко В. Москва сльозам не вірить / В. Гришко. – К. : ЮНІВЕРС, 2003. – 246 с.
279. Грінченко Б. Д. Листи на Наддніпрянську Україну. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. І. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 35-146.
280. Гросул В. Я. Образование СССР (1917-1924) / В. Я. Гросул. – М. : Изд-во ИТРК, 2007. – 216 с.
281. Грушевський М. С. В огні й бурі // М. С. Грушевський – Львів : Світ, 2007. – С. 110, 111. – (Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; Т. 4. – Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)»).
282. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.
283. Грушевський М. С. Галичина і Україна / М. С. Грушевський // Націоналізм : Антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 180-187.
284. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1991. – № 23. – С. 38-39.
285. Грушевський М. С. Громадський рух на Вкраїні-Русі в ХІІІ віці // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред.

- П. Сохань. – Львів : Світ, 2003 – . – Т. 5 : Серія «Історичні студії та розвідки (1888-1896)». – С. 216-242.
286. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – [вид. 2-е, удоск.] ; за ред. Д. Куликовського. – Вінніпег-Мюнхен-Детройт : «Biblos», 1962. – 160 с.
287. Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства / О. Грушевський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 664-670.
288. Грушевський М. С. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 690-702.
289. Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слав'янства // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002 – . – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 75-82.
290. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994 – . – Т. 5. – 704 с.
291. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1996 – . – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.
292. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1997 – . – Т. 9. – Кн. 2. – 776 с.
293. Грушевський М. С. Короткий огляд української історії // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007 – . – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-311.
294. Грушевський М. С. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. С. Грушевський ; за ред. Л. Р. Винара. – Нью Йорк : Українське Історичне Товариство, 1992. – 278 с.
295. Грушевський М. С. Олександр Кониський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів :

- Світ, 2005 – . – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – С. 322.
296. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
297. Грушевський М. С. Пам'яті Володимира Антоновича // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 358-359.
298. Грушевський М. С. Українська самостійність й її історична необхідність / М. С. Грушевський – Львів : Світ, 2007. – С. 96-97. – (Твори : у 50 т. / Т. 4. – Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)»).
299. Грушевський М. С. Український П'ємонт // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002 – . – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 444-447.
300. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007 – . – Т. 4. – Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради)»». – С. 136-150.
301. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
302. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А. Граціозі ; пер. з іт. М. Прокопович. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
303. Данилов В. П. «Бухаринская альтернатива» / В. П. Данилов ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин: человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 82-130.
304. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / Я. Р. Дашкевич // Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 447 с.

305. Дашкевич Я. Етніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу / Я. Р. Дашкевич // Наконечний Є. Украдене ім'я : чому русини стали українцями. – Львів : ЛА «Піраміда», 2004. – С. 4-10.
306. Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм : український варіант / Я. Р. Дашкевич // Універсум. – 1994. – № 11-12. – С. 15-20.
307. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст. / Я. Р. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 70-79.
308. Дашкевич Я. Постаті : нарис про діячів історії, політики, культури / Я. Р. Дашкевич. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ ; ЛА «Піраміда», 2007. – 808 с.
309. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28-44.
310. Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Р. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.
311. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3-6.
312. Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція / Я. Р. Дашкевич // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Т. 1. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – С. 60-67. – («Архів»).
313. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
314. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія / М. Демкович-Добрянський. – Львів-Краків-Париж : Видавнича спілка «Просвіта», 1993. – 206 с.,
315. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав / П. Демчук // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 12-14.

316. Демянко О. М. Політичні партії в Україні в 1917 році / О. М. Демянко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 31-39.
317. Державний центр Української народної республіки в екзилі : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філядельфія ; Київ ; Вашингтон. Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – 494 с.
318. Держко І. З. Українська національна ідея в контексті суспільного прогресу / І. З. Держко. – Львів: Світ, 1999. – 56 с.
319. Дзядевич Т. Росія : імперія, ідеологія, мова / Т. Дзядевич // Визвольний шлях. – 2005. – Кн. 4. – С. 60-75.
320. Димек Б. КПЗУ – автономна частина КПП / Б. Димек // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 69-74.
321. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянський // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : хрестоматія; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 689-702.
322. Добржанський О. В. Соборницькі прагнення української частини Буковини восени 1918 р. / О. В. Добржанський // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 28-38.
323. Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.
324. Довгей В. Погляд за лаштунки... Збірник статей / В. Довгей. – Львів : ЛьВЦНТІЕ, 2006. – 172 с.
325. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич : Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.
326. Донцов Д. Заповіт Шевченка / Д. Донцов // Визвольний шлях. – 1974. – № 3-4. – С. 277-285.
327. Донцов Д. Ідеологія «чинного націоналізму» / Д. Донцов // Націоналізм: антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 188-196.
328. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.



329. Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. – Львів : Кальварія, 2001 – . – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 91-242.
330. Донцов Д. Роздвоєні душі / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби. – [репринтне відтворення вид. 1958 р.]. – Львів : Книгозбірня «Просвіти», 1991. – С. 69-92.
331. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. І. Дорошенко; за ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. – 712 с.
332. Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко. Його життя та громадська діяльність / Д. І. Дорошенко ; передм. проф. Любомира Белея. – Серія Ucrainica : ad fontes. – Ужгород : Гражда, 2008 – . – Кн. 1.– 224 с.
333. Дорошенко Д. І. Запоріжжя в історичній літературі / Д. І. Дорошенко // Український історик. – Т. 38. – 2001. – Ч. 1-4. – С. 74-83.
334. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.
335. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х т. / Д. І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992 – . – Т. 2. – 349 с.
336. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
337. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – К. : Вид-во «Українознавство», 1996. – 257 с.
338. Дорошко М. Боротьба за владу рад у більшовицькій партії в 1923-1925 роках та її вплив на розстановку сил у партійно-державній верхівці УСРР / М. С. Дорошко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 92-103.
339. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : монографія / М. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
340. Достоевский Ф. М. Бесы / Ф. М. Достоевский – М. : Худож. лит., 1957. – 759 с. – (Собр. соч. в 10 т. / Ф. Достоевский).
341. Доусон Г. К. Религия и культура / Г. К. Доусон ; пер. с англ. К. Я. Кожурина. – СПб. : Алетайя, 2000. – 281 с.

342. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
343. Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» / М. П. Драгоманов // История политических и правовых учений : хрестоматия ; под ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – С. 714-720.
344. Дробот І. І. Трансформація націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / І. І. Дробот // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 110-122.
345. Дугин А. Г. Философия политики / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2004. – 616 с.
346. Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Екельчик ; автор. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. – [за ред. М. Климчука]. – К. : Критика, 2008. – 304 с.
347. Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украине в сталинскую эпоху / С. Екельчик ; пер. з англ. В. Ляха // АВ IMPERIO. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. – 2004. – № 2. – С. 77-124.
348. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
349. Етнос. Нація. Держава : Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін.]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
350. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.
351. Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» / Т. Євсєєва // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17. – С. 115-137.
352. Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25-50.
353. Єфіменко Г. Про причини появи «волобуєвщини» / Г. Г. Єфіменко // Проблеми

- історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 14. – С. 94-147.
354. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К. : «Фемина», 1995. – 688 с.
355. Єфремов С. О. Щоденник 1923-1929 рр. / С. О. Єфремов. – К. : КЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. – (Серія Мемуари»).
356. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський ; пер. вступна ст. та коментар. І. Клейнера. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136 с.
357. Жаткович Ю. Ю. Етнографічний очерк угро-руських : комплексне видання / Ю. Ю. Жаткович ; упорядкування і передмова О. С. Мазурка. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. – 397 с.
358. Жижко С. Нація як спільнота / С. Жижко. – К. : Дніпро, 2008. – 808 с.
359. Жук А. Писання Миколи Міхновського / А. Жук // Молода нація : альманах. – 2003. – № 2. – С. 40-44.
360. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125.
361. Жулинський М. Талант, що прагнув до зір / М. Жулинський // Хвильовий М. Г. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 1. – С. 5-43.
362. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Куліш П. О. Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1989 – . – Т. 1. – 656 с.
363. Заблоцький В. Лібералізм у контекстуальному баченні / В. Заблоцький // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2001. – № 4. – С. 5-17.
364. Завальнюк О. М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Український історичний журнал. – 2008 – № 5. – С. 112-121.
365. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 248 с.

366. Залуцький Р. Листування В. Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) / Р. Залуцький // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 33-81.
367. Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі / В. П. Замковий // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 115-121.
368. Замлинський В. Патріарх української науки / В. Замлинський // Максимович М. О. Києвъ явился градомъ великимъ... : Вибрані українознавчі твори. – К. : Либідь, 1994. – С. 10-31.
369. Згурська В. Л. Проблема націоналізації держави у концепції політичного права Володимира Старосольського / В. Л. Згурська // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 702-705.
370. Зема В. Із нотаток про долю української культури / В. Зема // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 183-187.
371. Зенькович Н. А. Была такая страна... Очень личная книга / Н. А. Зенькович. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 495 с.
372. Зеньковский В. Окамененное нечувствие / В. Зеньковский // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси : сборник. – М. : Столица, 1991. – С. 200-212.
373. Зінченко В. Стратегія просвітництва в епоху ідеологій / В. Зінченко // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 104-116.
374. Зіньківський В. Гоголь у його релігійних шуканнях / В. Зіньківський // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 413-419.
375. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх / Д. Злепко // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХVІІІ. – Праці Історично-філософської секції – Львів, 1994. – С. 249-308.
376. Зырянов П. Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П. Н. Зырянов // Россия на рубеже веков : исторические портреты. – М. : Политиздат, 1991. – С. 48-78.
377. Иеромонах Сергей (Цюка М.) Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия / Иеромонах Сергей (М. Цюка). – Загорск : Троице-

- Сергиева Лавра, 1960. – 319 с.
378. Ильин И. А. Религиозная философия / И. А. Ильин // Сочинения в 2 тт. – М. : Медиум, 1994 – . – Т. 2. – 576 с.
379. Ильин И. А. Религиозный смысл философии / И. А. Ильин. – М. : АСТ, 2006. – 694 с.
380. Ильин И. А. О России / И. А. Ильин. – М. : Студия «Тритэ» Никиты Михалкова «Российский архив», 1996. – 65 с.
381. Ильин И. А. Политика и уголовщина / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1996. – С. 32-35. – (Собр. соч. : в 10 т. – Т. 2. / И. А. Ильин ; кн. 1 ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы).
382. Ильин И. А. Тоталитарное разложение души / И. А. Ильин. – М. : Русская книга, 1996. – С. 23-24. – (Собр. соч. : в 10 т. – Т. 2. / И. А. Ильин ; кн 1 ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы).
383. История философии : Энциклопедия / [под ред. А. А. Грицанова]. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный дом. 2002. – 1376 с.
384. Іванишин В. Українська ідея і перспективи націоналістичного руху / В. Іванишин. – Дрогобич : «Відродження», 2000. – 151 с.
385. Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Р. Іванченко. – К. : Смолоскип, 2007. – 376 с.
386. Іванченко Р. П. Українська державність в 20-90-х рр. / Р. П. Іванченко. – К. : МІЛП, 2000. – 256 с.
387. Історико-політичні уроки української державності : енциклопедичний словник / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – Київ-Донецьк: Донеччина, 1998. – 544 с.
388. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник / [В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін.]. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
389. Історія України : нове бачення : у 2 т. ; за ред В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996 – . – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 494 с.
390. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – Т. 1. – 800 с.

391. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – . – Т. 2. – 724 с.
392. Історія української культури ; за ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
393. Історія Української РСР : [у 8 т., 10 кн.]. – К. : Наукова думка, 1977 – . – Т. 1. – Кн. 1 ; за ред. А. Г. Шевелева. – 444 с.
394. Історія філософії на Україні : у 3 т. ; за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Наук. думка, 1987 – . – Т. 1. – 400 с.
395. К истокам духовности / [авторы-сост. : Б. Я. Комашко, Г. Г. Кононенко, Л. А. Лыганова]. – Донецк : Новый Мир, 2005. – 308 с.
396. Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні) / О. Калиник. – Мюнхен-Торонто : Спілка визволення України, 1954. – 141 с.
397. Кандинська В. Естетичні та ідеологічні параметри української соцреалістичної прози та драматургії 30-х – 50-х років / В. Кандинська // Молода нація : альманах. – № 2. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 61-90.
398. Кант И. Критика практического разума / И. Кант ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2005. – 528 с.
399. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер ; пер. з нім. О. Блащук. – К. : «К.І.С.», 2007. – 264 с.
400. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.
401. Капустян Г. Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 12. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 108-114.
402. Капустян Г. Поклик свободи (з історії боротьби за державну самостійність селянської організації «Союз визволення України») / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 14. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 67-70.

403. Кара-Мурза С. Г. Демонтаж народа / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2008. – 704 с.
404. Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 256 с. – (Серия «Новейшая история»).
405. Карр Э. История Советской России. Кн. 1 : т. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923 / Э. Карр ; пер. з англ. З. П. Вольская, О. В. Захарова, Н. Н. Кольцов. – М. : Прогресс, 1990. – 708 с.
406. Касьянов Г. В. Идеологія ОУН : історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29-42.
407. Касьянов Г. В. Український націоналізм : проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39-53.
408. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
409. Касьянов Г. В. УТОРНІТСО : епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції в умовах тоталітаризму / Г. В. Касьянов., Л. І. Ткачова // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 149.
410. Кафарський В. Нація і держава : Культура. Идеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.
411. Квіт С. М. Становлення світогляду Дмитра Донцова в період до першої світової війни / С. М. Квіт // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 71-80.
412. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради / В. Кедровський. – Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1967. – 526 с.
413. Киян О. Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика / О. Киян // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ: Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 5-17.

414. Кісь Р. Аспекти національної ідея / Р. Кісь // Українська національна ідея. Наук. зб. – Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства ім. М. Міхновського. – № 4 – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – 84 с.
415. Кісь Р. Національна ідея / Р. Кісь // Українська національна ідея. Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства імені Миколи Міхновського : [науковий збірник]. – 1998. – № 4. – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – С. 17-29.
416. Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Р. Кісь. – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – XIV, 562 с.
417. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989 – . – Т. VI. – 476 с.
418. Книш З. ЗУНРО (Західно-Українська Національно-Революційна Організація). Історично-політичний нарис / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1974. – 304 с.
419. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш // К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – 128 с.
420. Ковалевський М. Анархісти / М. Ковалевський ; за ред В. Кубійовича // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : [перевидання в Україні] – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993 – . – Т. 1. – 400 с.
421. Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. / В. С. Коваль // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 221-264.
422. Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис / Р. М. Коваль. – К. : Вид-во «Стікс», 2010. – 384 с.
423. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. М. Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 288 с.
424. Ковальова Н. А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917-1921 рр. : співвідношення соціального і національного аспектів української революції / Н. А. Ковальова // Революції в Україні у XX-XXI століттях : співзвуччя епох: матеріали I Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 210-215.



425. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
426. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський : (1881-1969) / М. Ковальчук. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 128 с.
427. Ковальчук М. Невідома сторінка історії УНР : Симон Петлюра та діяльність «військової опозиції» в 1920-1921 рр. / М. Ковальчук // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 5. – С. 91-103.
428. Ковриженко О. Погляди М. П. Драгоманова на федеративний устрій суспільства / О. Ковриженко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 9-11.
429. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.
430. Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини / З. Когут // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 10/11. – К., 2006. – Т. 13/14. – С. 291-297.
431. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД ; упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 604 с
432. Колесников К. М. Моделі національної консолідації в умовах громадянського протистояння: ретроспективи революції 1917 р. та перспективи «революції» 2004 р. / К. М. Колесников // Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 215-218.
433. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Г. Кон // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 629-633.
434. Кони А. Ф. Избранные произведения. – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1959 – . – Т. 1. – 628 с.
435. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест

- ; пер. с англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. – Луцьк: ВМА «Терен», 1993. – 456 с.
436. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест ; пер. с англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 371 с.
437. Кононенко Т. В. Русский нигилизм как культурный проект : Николай Всеволодович Ставрогин и его «бесы» / Т. В. Кононенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 4. – С. 40-47.
438. Копиленко О. Л. Сто днів Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : «Україна», 1992. – 204 с.
439. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с.
440. Корпанюк М. Тема Переяславської ради та її наслідків у літописанні XVII – XVIII століть / М. Корпанюк // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 86-95.
441. Кос А. Героїня України Олена Степанів / А. Кос. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 32 с.
442. Космина В. Г. Історичний метод О. Шпенглера / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 189-203.
443. Костомаров М. Книга буття українського народу : рукопис / М. І. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. ; упор. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; за ред. П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – С. 250-258.
444. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
445. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. : Майдан, 1991. – 72 с.
446. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.

447. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К. : Либідь, 1994. – 384 с. – («Літературні пам'ятки України»).
448. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 1024 с.
449. Костюк Г. Криваві роки (до 20-річчя голоду й терору в Україні) / Г. Костюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті ; упор. Н. Дюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 47-69.
450. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России. 1861-1914 / Я. Коцонис ; пер. с англ. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 320 с.
451. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / С. Коэн ; пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловського. – М. : Прогресс, 1988. – 574 с.
452. Кралюк П. В'ячеслав Липинський: від «хлопомана» до «хлопофоба» / П. Кралюк // Війни і мир, або «Українці – поляки : брати/вороги, сусіди...» ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 441-448.
453. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Б. Крауз-Мозер ; пер. з польск. И. А. Руденок. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.
454. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
455. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 408 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
456. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
457. Крисаченко В. С. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
458. Кропоткин П. А. Записки революционера / П. А. Кропоткин. – М. : Моск. рабочий,

1988. – 544 с.

459. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля / Б. Крупницький. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1956. – 79 с.
460. Крути : Збірка у пам'ять героїв. Крут ; упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – Львів : Смолоскип, 2008. – 422 с.
461. Кузнец А. А. О социальном психоанализе / А. А. Кузнец // Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С. 162-170.
462. Кузьменко В. Б. Політичні репресії щодо представників етнічних меншин Української РСР в 1930-х рр. : нормативні установки та механізми реалізації / В. Б. Кузьменко // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 62-69.
463. Куліш П. Хутірська філософія / П. Куліша // Хроніка 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 78-89.
464. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид : мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.
465. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиліття (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
466. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 5-25.
467. Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу / С. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 3-56.
468. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року : новий погляд / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.
469. Кульчицький С. В. Російська (русская) революція 1917 р. : реальність і міф / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 4-23.
470. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 73-94.

471. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 431 с.
472. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
473. Курас І. Сергій Єфремов і його щоденник / І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал // Єфремов С. О. Щоденник 1923-1929 рр. – К. : КЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
474. Курас І. Ф. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни : еволюція поглядів і політична діяльність / І. Ф. Курас, П. П. Овдієнко // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 105-116.
475. Курах М. Січово-стрілецькі формації в українських арміях / М. Курах // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 227-235.
476. Куртуа С. Злочини комунізму / С. Куртуа ; пер. з франц. Я. Кравець // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.]. – Львів : «Афіша», 2008. – 712 с., С. 23-46.
477. Кутузов Б. П. Тайная мисия патриарха Никона / Б. П. Кутузов. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2008. – 528 с.
478. Кухарчук Ю. Післяслово до статті Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» / Ю. Кухарчук // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 68-73.
479. Кучабський В. Від первочинів до Проскурівського періоду / В. Кучабський // Історія січових стрільців : Воєнно-історичний нарис ; за ред. Н. П. Ганник, В. А. Дмитренко, 1992. – С. 12-201.
480. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Дж. Кэмпбелл ; пер. з англ. – К. : «Софія» ; М. : ИД «Гелиос», 2002. – 256 с.
481. Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / Ф. Кюмон ; пер. с фран. А. П. Саниной. – СПб. : Изд. группа «Евразия», 2002. – 352 с.

482. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / С. Кьеркегор // Страх и трепет ; пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – (Б-ка этич. мысли).
483. Ларина-Бухарина А. М. Всегда верила, что правда восторжествует / А. М. Ларина-Бухарина ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин : человек, политик, ученый – М. : Политиздат, 1990. – С. 395-411.
484. Ластовський В. Перебування Юрія Хмельницького в чернецтві : спроба реконструкції / В. Ластовський // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. ІХ. – С. 110-120.
485. Левандовский А. П. Первый среди равных : Повесть о Гракхе Бабефе / А. П. Левандовский. – М. : Политиздат, 1986. – 414 с.
486. Левицкий С. А. Очерки по истории русской философии / С. А. Левицкий – . – Т. 1. – М. : Канон, 1996. – 496 с.
487. Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10-ти т. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1985 – . – Т. 6 : 1910-1917. – 695 с.
488. Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10-ти т. / В. И. Ленин – М. : Политиздат, 1986 – . – Т. 7 : Март-октябрь 1917. – 635 с.
489. Ленкавський С. Московські коріння большевизму / С. Ленкавський // Большевизм і визвольна боротьба : збірка статей. – Видання : ЗЧ ОУН, 1957. – С. 103-110.
490. Ленкавський С. Національна політика большевиків в Україні / С. Ленкавський // Ленкавський С. Український націоналізм. Твори в 2-х тт. ; за ред. О. Сича. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003 – . – Т. 2. – С. 26-81.
491. Ленкавський С. Фальшування історії України в інтересах неподільної Росії / С. Ленкавський // Причинки до суспільного мислення. – Ч. 2 : Большевизм і визвольна боротьба : [збірка статей]. – Toronto, 1991. – С. 111-122.
492. Ленкавський С. Фільософічні підстави «Націоналізму» Донцова / С. Ленкавський // Донцов Д. Націоналізм. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – С. 228-232.
493. Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма / К. Линденберг ; пер. с нем. А. Розанова. – М. : Энигма, 1997. – 112 с.
494. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – [2-е незмінене вид.]. – Нью-Йорк :

- «Говерля», 1953. – 308 с.
495. Липа Ю. Твори : в 10 т. / Ю. Липа. – Львів : Каменяр, 2005. – . – Т. 2 : Проза : Нотатник. – 2006. – 357 с.
496. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 470 с.
497. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм / В. Липинський // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000 – . – Кн. 2. – С. 717-719.
498. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 317-328.
499. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. Липинський; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. // Листування В. Липинського. – К. : Смолоскип, 2003 – . – Т. 1. – С. 13-19. – («Архів»).
500. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бідак, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К. : Основи, 1994 – . – Т. 1 – 554 с.
501. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції – Львів, 1991. – С. 45-70.
502. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России : почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М. : Изд-во политической литературы, 1991. – 302 с.
503. Литвин М. Р. Українські Січові Стрільці : до 500-річчя козацької слави / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 2005. – 32 с. – (Сер. 5, Вдумливим, допитливим, кмітливим (ВДК) ; № 1).
504. Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Каменяр, 1991. – 200 с.

505. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
506. Литвинов В. Д. Переднє слово / В. Д. Литвинов // Українські гуманісти епохи Відродження : у 2 ч. ; за ред. В. М. Нічика. – К. : Наук. думка, Основи, 1995 – . – Ч. 1. – 432 с.
507. Литвинов О. М. Про державу як культурну форму в концепції О. Шпенглера і про можливий формально-логічний висновок з прогнозів видатного мислителя / О. М. Литвинов // Регіональні аспекти історико-правових досліджень : Матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції. – Донецьк : ДЮОІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С. 353-363.
508. Лиховид Л. В. Історичне значення Переяславської ради / Л. В. Лиховид // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 159-161.
509. Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура у дослідженнях Дмитра Чижевського / В. Лісовий // Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за ред. В. С. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 3. – С. VII-XXIV.
510. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.
511. Лісовий В. Філософія в сучасному суспільстві / В. Лісовий, Є. Причепій, К. Шудря // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 8-15.
512. Лісовий В. Філософія і метафізика / В. Лісовий // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 70-86.
513. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-626.
514. Ловмянський Х. Русь и норманны / Х. Ловмянський ; пер. з польск. М. Е. Бычковой. – М. : «Прогресс», 1985. – 305 с.
515. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках : історія, проблеми, уроки / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46-55.



516. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // З іменем Святого Володимира : У 2 кн. ; упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – С. 293-319.
517. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. І. Лук. – К. : Наукова думка, 1993. – 151 с.
518. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Г. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
519. Лук'яненко Л. Звинувачувальний висновок / Л. Лук'яненко // Злочин ; упор. П. Кардаш. – Мельбурн-Київ : Фортуна, 2003. – С. 6-25.
520. Лук'яненко Л. У листопадові жалобні дні / Л. Лук'яненко // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 40-54.
521. Лупандін О. І. Громадсько-політична та державна діяльність Д. Дорошенко / О. І. Лупандін // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 36-46.
522. Любовець О. М. Проблема Української державності в програмах і діяльності українських політичних партій / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 22-29.
523. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
524. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – [Б. м. в.] : Прометей, 1949 – . – Ч. 2 : Проблема відродженої України. – 163 с.
525. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. С. Мазурок // CARPATICA-KARPATIKA. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип. 2. – Ужгород, 1993. – С. 176-186.
526. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф Угорської Русі / О. С. Мазурок // Український історик. – Т. 30. – 1993. – Ч. 1-4. – С. 142-154.
527. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. С. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 292 с.
528. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.

529. Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К. : Вища шк., 2004. – 503 с.
530. Максимович М. О. Київъ явился градомъ великимъ... : Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
531. Максимович М. О. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке / М. О. Максимович // Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К. : Вища шк., 2004. – С. 200-223.
532. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках / С. Максудов ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 19-31.
533. Мала енциклопедія етнодержавства ; за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Вид-во Довіра ; Вид-во Генеза, 1996. – 942 с.
534. Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти) / Є. Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.
535. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Книга спостережень. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.
536. Маланюк Є. До проблеми большевизму / Є. Маланюк // Большевизм і визвольна боротьба : збірка статей. – Видання : ЗЧ ОУН, 1957. – С. 3-73.
537. Малахов В. Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної міфотворчості / В. Малахов // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 76-83.
538. Маленкович В. Голод 1933 року в Україні / В. Маленкович ; упор. Н. Дюк. // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 10-18.
539. Мангайм К. Ідеологія та утопія Мангайм / К. Мангайм ; пер. з нім. В. Шведа. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – 370 с.
540. Мандрик М. Ідейна кристалізація та організаційне становлення українського націоналістичного руху 20-30-х рр. ХХ ст. (Ч. 2. Закінчення) / М. Мандрик // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 7. – С. 34-47.
541. Мандрик М. Український націоналістичний рух 1920-30-х рр. на Північній

- Буковині у світлі румунських архівних документів / М. Мандрик // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 86-97.
542. Маринович М. Українська ідея і християнство або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису / М. Маринович. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 544 с.
543. Марков П. Г. Величье подвига / П. Г. Марков // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К. : Вища шк., 2004. – С. 8-43.
544. Маркс К. Избранные произведения : в 3-х т / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1985. – С. 14.
545. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / В. І. Марочко. – К. : [Б. в.], 2003. – 64 с. – (Серія : «Голодомори»).
546. Марочко В. Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіллїг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
547. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К. : В-во КДУ, 1959. – 259 с.
548. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49-62.
549. Матвєєва Л. В. Становлення Української Академії Наук (1918-1928 рр.) / Л. В. Матвєєва // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 4-26.
550. Матковська О. Ідеї соцініян в ідеології та практиці братств в Україні Теорія практика більшовизму: голодомор та інші методи й способи терору / О. Матковська // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХVІІІ. – Праці історично-філософської секції – Львів, 1994. – С. 372-388.
551. Матковська О. В. Львівське братство : Культура і традиції. Кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст. / О. В. Матковська. – Львів : Каменяр, 1996. – 71 с.
552. Махун С. Київ після жовтневого перевороту. Дорога до громадянської війни / С. Махун // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 231-234.
553. Медведев Р. А. Они окружали Сталина / Р. А. Медведев. – М. : Политиздат, 1990. –

351 с.

554. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – М. : СП «РУССО», 1990. – 208 с.
555. Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ століття) / Л. В. Мельник // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ : Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 18-32.
556. Мельник Н. І. Життєвий шлях та політичні погляди Дмитра Донцова – ідеолога українського «чинного націоналізму» / Н. І. Мельник, О. О. Мельник // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 109-113.
557. Менакір Я. Замордоване селянство / Я. Менакір ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 88-98.
558. Меремшаова И. Проблемы исследования этнического сознания и самосознания / И. Меремшаова ; под ред. А. Е. Тараса // Современная этнопсихология : хрестоматия – Мн. : Харвест, 2003. – С. 92-133.
559. Мироненко О. М. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648-1687) / О. М. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 4. – С. 61-75.
560. Миронець Н. Микита Шаповал про національне відродження та державність / Н. Миронець // Микита Шаповал видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 року, м. Донецьк. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 50-61. – (Український культурологічний центр).
561. Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 288 с.
562. Мицик Ю. Переяславська рада 1654 р. : міфи чи реальність (тези) / Ю. Мицик // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 74-80.

563. Мишанич О. «Всеобіймаюче око України» / О. Мишанич // Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – [2-е вид.]. – К. : Обереги, 2003. – С. 134-141.
564. Мірошніченко М.І. Ідеологія потестарності (до питання онтологічної і формальної мотивації категорії права) / М. І. Мірошніченко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 39. – С. 23-28.
565. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 року / П. Мірчук. – Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – 319 с. – (Бібліотека українознавства, ч. 41).
566. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державности / П. Мірчук. – Філадельфія : Т-во Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.
567. Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила / М. Міхновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 159-160.
568. Міхновський М. Робітнича справа в програмі Української народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 138-141.
569. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 126-135.
570. Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 142-154.
571. Міхновський М. «X заповідей УНП» / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 141-142.
572. Міщенко М. Соціальна міфологія та економічні перетворення в Україні / М. Міщенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – №1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 44-51.
573. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918

- (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – [репринтне вид]. – Львів : Каменярь, 1994. – 571 с.
574. Мозохин О. Б. Право на репресии : Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953) : монография / О. Б. Мозохин. – Жуковский ; М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.
575. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де. Монбриаль ; пер. с франц. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) ; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 488 с.
576. Монтень М. Опыты : в 3 кн. / М. Монтень ; пер. с фр. А. С. Бобович, и Ф. А. Коган-Бернштейн. – [2-е изд]. – М. : Наука, 1979 – Кн – . – 1, 2. – 704 с.
577. Моргун Ф. П. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. П. Моргун ; – [3-е вид., скор.]. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 288 с.
578. Мороз В. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності / В. Мороз ; упор. Н. Дюк // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – С. 32-46.
579. Мороз В. У пошуках українського Піночета? / В. Мороз // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С.4-14.
580. Моця О. П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 4-11.
581. Мошак О. В. Українська національна еліта на тлі епохи : Сергій Єфремов / О. В. Мошак, Л. Г. Матвєєва // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох. Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 56-62.
582. Мошовський Т. Релігійно-світоглядні передумови виникнення європейських націй Середньовіччя / Т. Мошовський // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – Т. 24. – С. 80-98.
583. Муравський В. Протоколи засідань військової та ідеологічної комісії Конгресу українських націоналістів 1929 р. / В. Муравський // Український визвольний рух /

Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – 304 с.

584. Мусієнко В. Є. Мотиви проведення радянською владою голодомору 1932-1933 рр. в Україні : політико-соціальний аспект / В. Є. Мусієнко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 94. – Вип. 81 Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 41-45.
585. Набок Л. До питання місця прийняття присяги у 1654 році / Л. Набок // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 153-158.
586. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1994. – 413 с.
587. Наконечний А. Національна ідея як духовна основа політично-теоретичної діяльності М. Міхновського / А. Наконечний // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXLIII. – Праці історично-філософської секції – Львів, 2002. – С. 213-227.
588. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / С. С. Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
589. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
590. Нариси української популярної культури ; за ред. О. Гриценка. – К. : УЦКД, 1998. – 760 с.
591. Наумов С. Харків як осередок радикальної течії в українському русі кінець ХІХ – початок ХХ ст. / С. Наумов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 37-63.
592. Наумов В. П. Возвращение к правде / В. П. Наумов ; под ред. В. В. Журавлева // Бухарин : человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 8-62.
593. Національна держава : національний і наднаціональний виміри ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Київ–Донецьк : Донеччина, 1998. – 255 с.

594. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали : [довідник : у 2 ч. ; упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с.
595. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз ; за ред. Ю. І. Римаренка. – Кн. 1. – Київ-Донецьк : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; ДІВД при ДонДУ, 1998. – 392 с.
596. Немкович М. Роля Володимира Вернадського у створенні Української Академії наук // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 7. – С. 19-33.
597. Нерсесянц В. С. Філософія права. – [учеб. для вузов] / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
598. Неста Х. Вебстер. Всемирная революция. Заговор против цивилизации / Неста Х. Вебстер ; пер. с англ. Н. Н. Сенченко. – К. : Серж, 2001. – 290 с.
599. Нечипоренко В. Соціологічна теорія формування ідей в «Ідеології та утопії» Карла Мангайма / В. Нечипоренко // Мангайм К. Ідеологія та утопія. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – С. 9-18.
600. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – [2-е вид.]. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
601. Ніколаєв І. Репресивні чистки як основна форма ротації керівної верхівки НКВС у другій половині 30-х років ХХ століття / І. Ніколаєв // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6 : Історичні науки: Зб. наукових праць. Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 24-29.
602. Новгородцев П. И. Об общественном идеал / П. И. Новгородцев. – М. : Столица, 1991. – 640 с.
603. О причинах взаимного ожесточения поляков и малоросиян в XVII веке. (Две статьи М. А. Грабовского и П. А. Кулиша по случаю открытого универсала гетьмана Острияницы) // Записки о Южной Руси в 2-х тт. ; сост. и изд. П. Кулиша. – [репр. изд. С.-Перербург, 1857]. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1994. – С. 293-328.
604. О Станиславе Косиоре : Воспоминания, очерки, статьи ; сост. М. Б. Погребинский. – М. : Политиздат, 1989. – 271 с.



605. Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання / О. Оглоблин // Український історик. – Т. 41-43. – 1974. – Ч. 1-3. – С. 85-103.
606. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва / О. Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 11-47.
607. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин ; [праці історично-філософської секції]. – Нью Йорк-Париж-Торонто : видання ООЧСУ – Ліги Визволення України, 1960. – 408 с. – (Записки НТШ, т. 170).
608. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року / О. Оглоблин // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 5-13.
609. Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич ; передм. О. Зінкевича ; післям. І. Дзюби. – К. : Смолоскип, 2007. – 52 с.
610. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : у 2 ч. ; за ред. В. М. Нічика. – К. : Наук. думка, Основи, 1995 – . – Ч. 1. – С. 23-61.
611. Орлик М. Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму / М. Орлик (Д. Мирон). – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – 224 с. – (Серія : ідеологічна спадщина).
612. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
613. Остапець Ю. О. Закарпаття через призму політичних виборів : монографія / Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. – Ужгород : Вид-во «Карпати», 2009. – 408 с. – (Серія «Studia Regionalistica» ; НДІ політичної регіоналістики ; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»).
614. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / Т. Осташко // Листування В. Липинського ; за ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 119-152 – . – Т. 1.– («Архів»).

615. Отт-Скоропадська О. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873-1945) / О. Отт-Скоропадська, П. Гай-Нижник ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія : НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України ; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – С. 35-42.
616. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
617. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 416 с.
618. Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938-1939) / О. Пагіря // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10 : До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 171-185.
619. Панченко В. Вступ. анатомія маніпульованої свідомості / В. Панченко // Бжеський Р. Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму. – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 216 с.
620. Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932-1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів ; кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 35-66.
621. Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський / О. Панькевич. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 32 с.
622. Паньонко І. Звичаєве право запорізьких козаків / І. Паньонко // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 49-51. – (Серія юридична).
623. Пап М. Війна між Росією та Україною у 1917-1919 рр. / М. Пап // Державний центр Української народної республіки в екзилі : Статті і матеріали ; за ред. Л. Винара і Н. Пазуняк. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація Родини Феценко-Чопівських, 1993. – С. 227-245.

624. Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський / М. Пасічник. – Львів : [Б. в.], 2006. – 340 с.
625. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський і сучасна Україна / Я. Пеленський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994 – . – Т. 1. – С. 15-29.
626. Пеленський Я. Передмова // Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – гудень 1918) ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія : НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України ; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – 495 с.
627. Перетц В. Феодальна Україна-Русь XI – XIII вв. / В. Перетц // Золоте слово : хрестоматія : в 2-х книгах. – К. : Аконіт, 2002. – Кн. 2. – С. 13-30.
628. Петлюра С. В. Вибрані твори та документи / С. В. Петлюра ; уклад. Л. В. Голота. – К. : Фірма «Довіра», 1994. – 271 с.
629. Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими / О. Петраш. – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1996. – 158 с.
630. Петров В. Куліш – хуторянин / В. Петров // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 420-432.
631. Петров В. Хуторянство і Європа / В. Петров // Хроніка 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 66-77.
632. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Харків : Право, 1998. – 416 с.
633. Петровський В. В. Історія України : Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.

634. Пивовар С. До проблеми української державності в «Самостійній Україні» М. Міхновського / С. Пивовар, В. Ситнік // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Серія : Історія. – 2003. – № 14. – С. 133-143.
635. Писаренко К. А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923-1953 / К. А. Писаренко. – М. : Вече, 2006. – 368 с.
636. Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88.
637. Піч Р. Передмова / Р. Піч // Юркевич П. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник ; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець, С. Кошарний, В. Литвинов, Я. Стратій, Л. Юрченко, О. Яшкіна. – К. : Ред. журн. «Український світ», 1999. – С. 7-12.
638. Плохій С. Наливайкова віра : Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій ; пер. з англ. С. Грачової. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
639. Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) / Т. Полещук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 215-230.
640. Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б) // Сталин И. В. Сочинения. – М. : Политиздат, 1949 – . – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – С. 235-373.
641. Політична історія України ; за ред. В.І. Танцюри. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
642. Політична історія України. XX століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003 – . – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – 448 с.
643. Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Видання «Дніпрової хвилі», 1965 – . – Т. 1. – 397 с.

644. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992 – . – Т. 1 : До середини XVIII століття. – 640 с.
645. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992 – . – Т. 2. – 608 с.
646. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – у 2-х ч. – [репринтне відтворення з вид. : Мюнхен, 1955-1958]. – К. : Либідь, 1992 – . – Ч. 2 (1931-1941). – 640 с.
647. Полосин В. С. Миф. Религія. Государство / В. С. Полосин. – М. : Ладомир, 1999. – 440 с.
648. Полянський О. Відродження української державності / О. Полянський. – Тернопіль : Рухінформцентр, 1992. – 25 с.
649. Попович М. В. В'ячеслав Липинський і української консерватизм / М. В. Попович // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна ; за ред. Я. Пеленського. – Студії Т. 1. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – С. 42-52. – («Архів»).
650. Попович М. В. Мироззрение древних славян / М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.
651. Попович М. В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України / М. В. Попович // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 57-68.
652. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.
653. Попович М. В. Сковорода, якого не зловив світ, і світ, який не зловив Сковороди / М. В. Попович // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1995. – № 1 (3). – К. : Вид-во «Генеза», 1995. – С. 175-817.
654. Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – 888 с.
655. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер ; пер. з англ. – К. : «Абрис», 1994. – 192 с.

656. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер ; пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992 – . – Т. 2 : Время лжепророков : Гегель, Маркс и другие оракулы. – 528 с.
657. Потебня О. Думка і мова / О. Потебня // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К. : Україна, 2001. – С. 231-239.
658. Потульницький В. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині ХХ століття : порівняльний аналіз / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 8/9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – С. 366-380.
659. Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
660. Потульницький В. Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст. / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 80-111.
661. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : Історіософія світової та української історії ХVІІІ – ХХ століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.
662. Пояркова Т. К. Український соціум у концепції В. Липинського / Т. К. Пояркова // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 593-597.
663. Права человека ; под ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1999. – 573 с.
664. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.] ; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
665. Правовий звичай як джерело українського права (ХІ-ХІХ ст.) ; за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.

666. Приймак О. О. В. К. Липинський : шрихи до портрета / О. О. Приймак // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія : історія. – Вип. 22. – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 153-159.
667. Приймак О. О. Хліборобський клас як провідна верства концепції українського державотворення В. К. Липинського / О. О. Приймак // Роль науки та суспільства у формуванні моральної особистості : матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк : ППШ «Наука і освіта», 2009. – С. 331-337.
668. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 60-81.
669. Пристайко В. І. Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття : 1924-1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Україна, 1996. – 335 с.
670. Пристайко В. І. Михайло Грушевський : Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Критика, 1999. – 354 с.
671. Прицак О. Шевченко – пророк / О. Прицак. – К. : Ін-т української археографії НАН України, 1993. – 40 с.
672. Пролєв С. Західноєвропейська філософія Середньовіччя у конспективному викладі / С. Пролєв // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 58-80.
673. Проценко О. Консерватизм як ідеологія / О. Проценко // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2001. – № 4. – С. 18-31.
674. Проценко О. Політичний націоналізм В'ячеслава Липинського і його перспектива в сучасній Україні / О. Проценко // Молода нація : альманах. – 2001. – № 4. – К. : Смолоскип, 2001. – С. 93-103.
675. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича : М. Грушевський і Д. Багалій / А. Процик // Український історик. – Т. 28-29. – 1991-1992. – Ч. 3-4 ; 1-4. – С. 178-185.
676. Пундик Ю. Український націоналізм / Ю. Пундик. – К. : Чикаго, 1965. – 67 с. – («Бібліотека Самостійної України». – Ч. 2 (15).

677. Работяжев Н. В., Соловьев Э. Г. Феномен тоталитаризма : политическая теория и исторические метаморфозы / Н. В. Работяжев. – М. : Наука, 2005. – 327 с.
678. Радевич-Винницький Я. Україна : від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
679. Радхакришнан С. Индийская философия / С. Радхакришнан ; пер. с англ. – СПб. : Стикс, 1994. – 647 с.
680. Разгон Л. Э. Непридуманное : Повесть в рассказах / Л. Э. Разгон. – М. : Книга, 1989. – 287 с.
681. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Львів : ТВП «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997. – 193 с.
682. Реєнт О. П. Проголошеннях ЗУНР : проблема легітимації / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 4-11.
683. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт ; передмова академіка НАН України П. Т. Тронька. – К. : Пошукове-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 352 с.
684. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика : Московские лекции и интервью / П. Рикер ; пер. с фран. – М. : АО «КАМІ» Издательский центр «АКАДЕМІА», 1995. – 160 с.
685. Рикер П. Конфликт интерпретаций : очерки о герменевтике / П. Рикер ; пер. с фран. – М. : «МЕДИУМ», 1995. – 416 с.
686. Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23-33.
687. Ричка В. М. Київська Русь : чия спадщина? / В. М. Ричка // Дві Русі. – К. : Факт, 2003. – С. 9-14.
688. Ричка В. М. Середньовічна Україна-Русь : становлення ідеї християнської держави / В. М. Ричка // Український історик. – Т. 34. – 1997. – № 1-4. – С. 70-79.
689. Ріпецький В. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / В. Ріпецький. – Львів : Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1992. – 347 с.



690. Робин К. Страх. История политической идеи / К. Робин ; пер. з англ. А. Георгиева, М. Рудакова. – М. : Прогресс-традиция ; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 368 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
691. Рог В. Микола Сціборський : чин і творчість / В. Рог // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С.102-106.
692. Рогожкин А. В. Политика и власть : политологические аспекты украинской государственности : монографія / А. В. Рогожкин. – Донецк : ДИВД МВД Украины, 2003. – 264 с.
693. Розумний М. Микола Хвильовий та українська ідея / М. Розумний // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – № 2. – 1994. – К. : Вид-во «Генеза», 1994. – С. 100-102.
694. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища) / М. Розумний // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза» 1997. – С. 14-43.
695. Романів О. Комунізм і Україна // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.] ; пер. з франц. Я. Кравець. – Львів : «Афіша», 2008. – С. 5-21.
696. Рубльов О. С. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-і роки ХХ ст.) будівництва національностей України) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 10-20.
697. Рудницький С. Чому ми хочемо Самостійної України / С. Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
698. Русначенко А. Організація українських націоналістів в українській історії ХХ століття / А. Русначенко // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 5-10.
699. Русначенко А. Від імперії до України / А. Русначенко. – К. : Українська видавнича спілка, 2009. – 364 с.

700. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
701. Рябчук М. Імперський виклик, націоналістична відповідь : протистояння двох міфологій / М. Рябчук // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 154-166.
702. Рябчук М. Від малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 304 с.
703. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків : Фоліо, 2005. – 415 с.
704. Савченко В. А. Одеська філія «Спілки визволення України» – «Спілка української молоді» / В. А. Савченко // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали II Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 42-45.
705. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р. / В. А. Савченко // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох : матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 152-156.
706. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : «Плай», 1999. – 138 с.
707. Савчук П. Революційна творчість Т. Шевченка / П. Савчук // Визвольний шлях. – 1958. – Кн 12. – С. 1367-1372.
708. Савчук П. Т. Шевченко в світлі державницьких ідей / П. Савчук // Визвольний шлях. – 1958. – Кн 8. – С. 892-901.
709. Салганик Е. Л. Выродок истории / Е. Л. Салганик. – М. : Евразия+, 2000. – 368 с.
710. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2002. – 396 с.

711. Свенцицкая И. С. К проблеме «греческого возрождения» в полисах II в. (культурные рецепции в идеологии и в повседневной жизни) / И. С. Свенцицкая // Быт и история в античности. – М. : Наука, 1988. – С. 170-191.
712. Сверстюк Є. Залізні стовпи В'ячеслава Липинського / Є. Сверстюк // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / М. Попович ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Т. 1. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994. – С. 85-88.
713. Сверстюк Є. На святі надій : Вибране / Є. Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – 784 с.
714. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80 роках XIX століття : монографія / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2006. – 268 с.
715. Сендюков І. На останньому рубежі. «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт : застереження для XXI століття / І. Сендюков // День. – 2007. – № 195. – 10 листопада. – С. 7.
716. Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства / В. Сенютович-Бережний // Український історик. – Т. 39-40. – 1973. – Ч. 3-4. – С. 133-141.
717. Сербин Р. Голод 1921-1923 років і українська преса в Канаді / Р. Сербин ; АН України, Ін-т української археографії. – Торонто-Київ : Українсько-Канадський Дослідно-документаційний Центр, 1992. – 704 с.
718. Сергійчук В. Будівничий самостійної України / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук, 2006. – 64 с.
719. Сергійчук В. Соборницький характер діяльності Центральної Ради : стратегічні напрями і результати / В. Сергійчук // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича спілка, 2002. – С. 6-17.
720. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською

- більшовицькою владою в 1923-1932 роках / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича спілка, 2000. – 336 с.
721. Серeda О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861-1867) / О. Серeda // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 199-214.
722. Сироткин В. Г. Жандарм, история и «агенты влияния» / В. Г. Сироткин // Спиридович А. И. Большевизм от зарождения до прихода к власти. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 512 с.
723. Сиротова А. Аналіз цивілізаційної концепції розвитку людства О. Шпенглера / А. Сиротова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип 2. – Ужгород, 2005. – С. 82-90.
724. Ситник О. М. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора / О. М. Ситник // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник II – III. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. – С. 71-74.
725. Ситник О. М. ОУН і Закарпаття / О. М. Ситник // Визвольний шлях. – 1998. – Кн. 2. – С. 217-222.
726. Ситник О. Роль Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / О. Ситник // Український історик. – Т. 28-29. – 1991-1992. – Ч. 3-4 ; 1-4. – С. 169-177.
727. Ситник О. М. Становлення ідеології : український аспект : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 263 с.
728. Ситнік В. «Самостійна Україна» М. Міхновського – видатна пам'ятка української націоналістичної думки / В. Ситнік // Визвольний шлях. – 2005. – Кн 2. – С. 106-113.
729. Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формуванні та розвиток ідеології ОУН / О. Сич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 152-161.
730. Сімченко Г. Теоретичні питання ідеології в українській філософській думці у 20-х роках ХХ століття / Г. Сімченко // Донецький вісник Наукового товариства ім.

- Т. Шевченка. – Т. 13. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – С. 52-57. – (Український культурологічний центр).
731. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
732. Скальський В. В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції : погляд С. О. Єфремова / В. В. Скальський // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 102-116.
733. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – 544 с.
734. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1972 – . – Т. 1. – 532 с.
735. Скринник М. Міфо-символічні витокиукраїнської ідеї у світлі феномена Григорія Сковороди / М. Скринник // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – К., 1993 – . – Т. 2. – С. 116-131.
736. Скринник М. Філософські підвалини українського барокового мислення / М. Скринник // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXLIII. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 192-205.
737. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (проблема культурного будівництва національностей України) / М. О. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 129-135.
738. Скуратівський В. До генези міфологічних утворень в українській сучасній свідомості / В. Скуратівський // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 69-75.
739. Скуратівський В. Із нотаток про долю української культури / В. Скуратівський // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 172-176.
740. Скуратівський В. Історія і культура / В. Скуратівський. – К. : Україно-американське бюро захисту прав людини, 1996. – 298 с.

741. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2003 – . – Т. 3 : Історія держави та права України : козацько-гетьманська доба / [упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко ; відп. редактор І. Б. Усенко]. – С. 239-271.
742. Сливка С. С. Природа та надприродне право : у 3-х частинах. – Ч. 1 : Природне право : історико-філософський погляд / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
743. Сліпушко О. Українська суспільно-політична думка ХІХ століття / О. Сліпушко // Тисяча років суспільно-політичної думки в Україні : в 9 т. – К, 2001 – . – Т. 5. – Кн. 1. – С. 7-14.
744. Сліпушко О. Фундатор православної церковної ідеології / О. Сліпушко // Золоте слово. Хрестоматія : в 2-х книгах ; за ред. В. Яременка. – К. : Аконіт, 2002 – . – Кн. 1. – С. 313-316.
745. Слободянюк Д. Ідеї православної антропології Памфіла Юркевича і актуальні проблеми формування моральної особистості / Д. Слободянюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 168-173.
746. Слово о полку Игореве // «Слово о полку Игореве» и время ; под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1985. – С. 7-24.
747. Сміт Е. Д. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. Р. Феценко. – К. : «К.І.С.», 2004. – 170 с.
748. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.
749. Смолій В. А. Передмова (Голодомор 1932-1933 років) / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 3-4.
750. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.
751. Сніжко В. Микола Міхновський та його «Самостійна Україна» / В. Сніжко ; К. : Всеукраїнське Наукове та Професійне Товариство ім. М. Міхновського, 1997. – 12 с.

752. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.
753. Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 79-95.
754. Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 51-68.
755. Солдатенко В. Ф. Проблеми автономії й федерації в політиці Центральної Ради / В. Ф. Солдатенко // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича спілка, 2002. – С. 18-26.
756. Солдатенко В. Ф. Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 3-10.
757. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
758. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ / А. И. Солженицын. – М. : ИНКОМ НВ, 1991 – . – Т. 1. – 432 с.
759. Солженицын А. И. Нобелевская лекция / А. И. Солженицын // Рассказы. – М. : Современник, 1989. – С. 286-301.
760. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Сочинения в 2 т. – М. : Мысль, 1990 – . – Т. 1. – 892 с.
761. Соломон Г. А. Среди красных вождей / Г. А. Соломон. – М. : Современник-Росинформ, 1995. – 512 с.
762. Сосновський М. Дмитро Донцов : політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк-Торонто : Trident International, Inc., 1974. – 419 с. – (НТШ. Бібліотека українознавства. Т. 33).
763. Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 386-446.

764. Сохань П. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов : Діалоги про українську національну справу / П. С. Сохань // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К. : НАН України, Інститут української археографії, 1994. – С. 5-17.
765. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. / І. В. Срібняк // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 107-120.
766. Сталин И. В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Сочинения. – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – М. : Политиздат, 1949. – С. 191-199.
767. Сталин И. В. К вопросу о политике ликвидации кулачества, как класса // Сочинения. – Т. 12 : апрель 1929 – июнь 1930. – М. : Политиздат, 1949. – С. 178-183.
768. Старосольський В. Й. Теорія нації. – Нью-Йорк; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка : Вища шк., 1998. – 157 с.
769. Стахів М. Західня Україна : нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. / М. Стахів. – Т. IV. – Скрантон: Український робітничий союз, 1960. – 194 с.
770. Стебельська А. Шевченкова молитва / А. Стебельська // Збірник наукових праць канадського НТШ. – Т. 38. – 1993. – С. 143-159.
771. Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років / В. Степанков // Війни і мир ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 69-94.
772. Степико М. Т. Буття етносу : витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1998. – 251 с.
773. Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках / П. Стерчо ; [репринтне видання]. – Львів : «За вільну Україну», 1994. – 288 с.
774. Стецюк П. Проект Конституції ЗУНР академіка С. Дністрянського / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 8-15. – (Серія юридична).
775. Стражний О. С. Український менталітет : Ілюзії. Міфи. Реальність /



- О. С. Стражний. – К. : «Книга», 2008. – 368 с.
776. Струве П. Идеология махновщины / П. Струве // Русская мысль (София). – 1921. – № 1/2. – С. 226-232.
777. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.
778. Темко Г. Д. Третій Рим : імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К. : Міжнародна агенція «ВееZone», 2004. – 352 с.
779. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ : Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
780. Терещенко В. Державотворець М. Шаповал / В. Терещенко // Микита Шаповал видатний державний діяч, вчений, патріот : матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, (Донецьк, 5 квітня 2007 р.). – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 7-27. – (Український культурологічний центр).
781. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности: монографія / В. Н. Тихонов. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.
782. Токар М. Августин Волошин : портрет політичного лідера / М. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 12. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 115-129.
783. Токаржевський-Карашевич І. Віче в княжій Україні / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. XII. – С. 80-84.
784. Токаржевський-Карашевич І. Козаччина / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1961. – Кн. XII. – С. 1281-1296.
785. Токвіль, А. де. Про демократію в Америці : у 2 т. / А. де. Токвіль ; пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Михайленка. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
786. Толочко А. П. Князь в Древней Руси : власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992. – 244 с.

787. Толочко О. П. Русь : держава і образ держави / О. П. Толочко. – К. : Інститут історії НАН України, 1994. – 381 с.
788. Толочко О. П. Київська Русь. / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.
789. Томан Й. Сократ / Й. Томан, М. Томанова ; пер. с чеш. Н. Аросевої. – М. : Прогресс, 1981. – 480 с.
790. Томсинов В. А. Политическая и правовая мысль Московского государства / В. А. Томсинов // История политических и правовых учений : [учебник] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Изд-во «Зерцало», 1999. – С. 148-204.
791. Трачук В. О. Український націоналізм як вияв ідейної опозиції // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 136-140.
792. Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби / О. Трофимук // Mediaevalia Ucrainica : ментальність та історія ідей. – К. : Інститут української археографії АН України, 1993 – . – Т. 2. – С. 98-115.
793. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М. : Политиздат, 1990. – 447 с.
794. Туренко О. С. Страх : спроба філософського усвідомлення феномена : монографія / О. С. Туренко. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
795. Турченко Ф. В'ячеслав Липинський ідеолог української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна ; за ред. Я. Пеленського. – [Студії]. – Київ-Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1994 – . – Т. 1. – С. 171-180.
796. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський в «молодоукраїнському русі» другої половини 1890-х років / Ф. Г. Турченко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Вип. 3. – Мелітополь, 2004. – С. 141-157.

797. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
798. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : становлення світогляду / Ф. Г. Турченко // Молода нація : альманах. – 2003. – № 2. – С. 59-125.
799. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63-77.
800. Украинский вопрос / [Б. А.]. – СПб. : Издание редакции журнала «Украинская жизнь», 1914. – 133 с.
801. Україна : політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. ; редрада : В. М. Литвин (голова) та ін. – [редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
802. Українська державність у ХХ столітті : історико-політологічний аналіз ; за ред. О. Дергачова. – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.
803. Українська політологія : витоки, еволюція ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Варта, 1995. – 328 с.
804. Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича (попередні нотатки) / В. Ульяновський // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : Доповіді та матеріали. – Київ, 16-18 березня 1993 р. – Київ : Ін-т української археографії АН України, 1994. – С. 33-69.
805. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович : громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1991. – С. 5-76 с.
806. Ульяновський В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української Академії Наук / В. І. Ульяновський // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 26-38.
807. Уортман Р. С. Сценарии власти : Мифы и церемонии русской монархи : в 2 т. / Р. С. Уортман ; пер. с англ. – М. : ОГИ, 2004 – . – Т. 1. – 605 с.

808. Федака С. Д. Політична історія України-Руси доби трансформації імперії (XII століття) / С. Д. Федака . – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. – 340 с.
809. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон-Париж-Мюнхен : Вид-во «Наше слово», 1968. – 231 с.
810. Феденко П. Український рух у XX столітті / П. Феденко. – Лондон : Вид-во «Наше слово», 1959. – 271 с.
811. Феденко П. Д. Чижевський (1894-1977) / П. Феденко // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 100-118.
812. Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К. : Україна, 2001. – 512 с.
813. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священників Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) / В. Фенич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 48-63.
814. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки XX століття / П. Ференц. – Мукачево : Вид-во «Карпатська вежа», 2005. – 216 с.
815. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16-31.
816. Філософський енциклопедичний словник [за ред. В. І. Шинкарука (гол.) та ін]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
817. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм : антологія ; пер. з нім. Є. Поповича ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
818. Фляйшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / И. Фляйшхауер; пер. с нем. Г. П. Бляблин, Н. А. Захарченко, В. Н. Прибытков, Е. И. Селиванова, В. М. Чернов. – М. : Прогресс, 1990. – 480 с.
819. Франко І. Я. Народники і марксисты / І. Я. Франко // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : Хрестоматія. – Л. : Світ, 1996. – С. 69-154.

820. Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Я. Франко // Націоналізм : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 163-171.
821. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
822. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 635 с.
823. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – 271 с.
824. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов ; пер. с англ. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1989. – С. 143-221.
825. Фукуяма Ф. Конец истории? [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. – [http://liberal.ru/article\\_print.asp?Num=45](http://liberal.ru/article_print.asp?Num=45). – Назва з титул. екрану.
826. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Ф. Фюре ; пер. з франц. В. Каденко. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 810 с.
827. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова под ред. О. В. Кильдюшова. – М. : Праксис, 2007. – 208 с.
828. Хамітов Н. Національна міфологія та національна ідея / Н. Хамітов // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 22-28 серпня 1993 р. – Львів. : Ін-т українознавства, 1994. – С. 45-47.
829. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. ; за ред. Н. В. Хамітова. – [2-е вид. перероб. та доп.]. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
830. Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і «реакційний принцип національного самовизначення» / Б. Харахаш // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К. : Вид-во «Генеза» 1996. – С. 225-234.
831. Харахаш Б. Липа Ю. Призначення України / Б. Харахаш // Політологічний огляд : реф. зб. – [вип. 2] ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Академпрес, 1995. – С. 117-125.
832. Хвильовий М. Г. Апологети писаризму (До проблем культурної революції) / М. Г. Хвильовий // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 2. – С. 515-575.

833. Хвильовий М. Г. Україна чи Малоросія? / М. Г. Хвильовий // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990 – . – Т. 2. – С. 576-621.
834. Хижняк І. Національний вимір у передумові виникнення голодомору 1932-33 років в Україні / І. Хижняк // Кому був вигідний голодомор? – К. : МАУП, 2004. – С. 55-62.
835. Хлевнюк О. В. 1937-й : Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. – К.: Республика, 1992. – 270 с.
836. Хміль І. В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України / І. В. Хміль // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3-15.
837. Ходос Э. Еврейский синдром-2 ½ / Э. Ходос. – Харьков : «Просвіта», 2002. – 224 с.
838. Хруслов Б. Державотворчі концепції національно-демократичних партій Західної України (1899-1939 рр.) / Б. Хруслов, В. Футулуйчук // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – Т. 12. – С. 158-165.
839. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / К. Хюбнер ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Канон+, 2001. – 400 с.
840. Черников И. И. Гибель Империи / И. И. Черников. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2002. – 640 с.
841. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / В. А. Чехович // Минуле України : відновлені сторінки ; за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 96-121.
842. Чехович К. Філософія мови / К. Чехович // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 449-461.
843. Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії / Д. Чижевський // Філософські твори. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 2. – С. 226-236.
844. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Українська культура : Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К. : Либідь, 2002. – С. 167-188.

845. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х тт. ; за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005 – . – Т. 1. – 2005. – 440 с.
846. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів : в 7 т. / Є. Х. Чикаленко. – К. : ТОВ компанія «РАДА», 2003 – . – Т. 1 : Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. [Коментарі авторські]. – 2003. – 432 с.
847. Чобіт Д. Теорія державного бандитизму, або Основа темної дороги до світлого майбутнього / Д. Чобіт. – Броди : В-во «Просвіта», 1998. – 17 с.
848. Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – Запоріжжя : ТанDEM-У, 1999. – С. 39-46.
849. Чугуєнко М. Історичні та соціопсихічні підстави комплексу «першої столиці» та національна ідентичність харків'ян у 1920-х – 1930-х рр. / М. Чугуєнко // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 22-36.
850. Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / М. Чугуєнко. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2004. – 352 с.
851. Чумак В. М. Українізація 20-х – поч. 30-х рр. очима видатних сучасників / В. М. Чумак, К. В. Мануїлова // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 52-56.
852. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. В. Чухліб. – [2-е вид., доопр.] – К. : Арістей, 2005. – 640 с.
853. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.
854. Шамрай В. В. Дитячі та молоді роки Миколи Міхновського, генезис політичного та правового світогляду, перші кроки у громадсько-політичному русі / В. В. Шамрай // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 39. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 168-173.

855. Шандор В. Едвард Еган і його «Верховинська акція» / В. Шандор // Український історик. – Т. 28-29. – 1977. – Ч. 1-2. – С. 109-117.
856. Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р. / В. Шандор. – Нью Йорк : Карпатський Союз, Інк., 1992. – 292 с.
857. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
858. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856 : функція, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : [Держ. ком. архівів України], 2001. – 356 с.
859. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 704-713.
860. Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ / Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ; за ред. О. Рубльова (гол. ред.) та ін. – 2008. – № 1/2. – К. : Телесик, 2008. – С. 310-348.
861. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років / Ю. Шаповал // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К. : ВД «Стилос», 2007. – С. 45-61.
862. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
863. Шаповал Ю. «Повелительная необходимость» : рік 1932-й. До дня пам'яті жертв голодомору і політичних репресій / Ю. І. Шаповал // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 275-290.
864. Шаповал Ю. «Повелительная необходимость» : рік 1933-й / Ю. Шаповал // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 291-307.
865. Шаповал Ю. ГПУ-НКВД, як інструмент антиукраїнізації / Ю. Шаповал // Український історик. – 1995. – Ч. 1-4. – С. 57-72.
866. Шармар О. М. Фабрикація справи «Спілки визволення України» Державним політичним управлінням УСРР / О. М. Шармар // Революції в Україні у XX – XXI



- століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 129-132.
867. Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник / О. Л. Шатайло. – Львів : Світ, 2000. – 144 с.
868. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель ; пер. с англ. Е. В. Пызиной. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.
869. Шевченко В. М. Максимович – видатний український учений-енциклопедист, літературний критик та поет / В. М. Шевченко // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 9. – С. 46-56.
870. Шевченко В. Ф. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби / В. Ф. Шевченко, В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с. – [рецензія] // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 212-215.
871. Шевченко В. Ф. Політичні партії в Українській Центральній Раді / В. Ф. Шевченко // Українська Центральна Рада : поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська видавнича спілка, 2002. – С. 225-238.
872. Шевченко В. Ф. Українська Центральна Рада та відновлення державності нашого народу / В. Ф. Шевченко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 22-31.
873. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1991 – . – Т. 2. – 592 с.
874. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
875. Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст. : у 2 кн. / В. О. Шевчук – К. : Грамота, 2007 – . – Кн. 1. – 720 с.
876. Шитюк М. М. Еволюція карально-репресивної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 128-142.
877. Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 289-316.

878. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 39-40. – К., 2000. – Кн. 2. – С. 317-339.
879. Шлемкевич М. Сутність філософії / М. Шлемкевич // Хроніка 2000. – Вип. 37-38. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 667-690.
880. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 74-101.
881. Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн ; пер. с нем. К. В. Лощевского. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 485 с.
882. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль).
883. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк ; пер. з англ. Г. Касьянова. – К. : Основи, 1998. – 479 с.
884. Шрамар О. М. Правові засади діяльності державного політичного управління УСРР (1929-1934 рр.) / О. М. Шрамар // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 245-251.
885. Штепа П. Українець і москвин : дві протилежності / П. Штепа. – Дрогобич : Відродження, 2008. – 688 с.
886. Штепа П. Московство / П. Штепа. – [вид. 3-є]. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2000. – 352 с.
887. Шубинской Н. Жизнь и деятельность П. А. Столыпина / Н. Шубинской // Столыпин П. А. – жизнь и смерть за царя ; сост. З. М. Чавчавадзе. – М. : «Рюрик», 1991. – С. 8-29.
888. Шульгин О. Україна і червоний жах : Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької ; за ред. Н. Пазуняк. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 104 с.
889. Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – 272 с.

890. Щербак В. Переяславська рада і українське козацтво / В. Щербак // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 81-85.
891. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак.– К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 300 с.
892. Энеолит СССР // Археология СССР с древнейших времен до средневековья : в 20 т. / под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1982. – 360 с.
893. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг ; пер. с нем. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с. – (Психология – классика).
894. Юнг К. Г. Божественный ребенок : Аналитическая психология и воспитание / К. Г. Юнг ; пер. Д. В. Дмитриева, Т. А. Ребеко. – М. : «Олимп» ; ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1997. – 400 с.
895. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 133-154.
896. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг. – М. : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», Львов: «Инициатива», 1998. – 480 с. – (Классика зарубежной психологии).
897. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич ; пер. з рос. В. П. Недашківського. – К. : «Абрис», 1993. – 416 с.
898. Юркевич П. Д. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник / П. Д. Юркевич ; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець, С. Кошарний, В. Литвинов, Я. Стратій, Л. Юрченко, О. Яшкіна. – К. : Ред. журн. «Український світ», 1999. – 756 с.
899. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – 562 с.
900. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

901. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – К. : Сфера, 1998. – С. 113-124.
902. Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68-76.
903. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
904. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 118-126.
905. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
906. Яковенко Н. Розтятий світ : культура України-Руси в переддень Хмельниччини / Н. Яковенко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59-70.
907. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 5. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 222-236.
908. Якупов М. Н. Военный коммунизм – история неправовых отношений / М. Н. Якупов, Ю. Кроливец // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. – 1999. – Вип. 8. – С. 282-291.
909. Ямчук П. Ідеал релігійного консерватизму в добу Середньовіччя в східній та західній рецепціях : Лі Бо та Іван Вишенський / П. Ямчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 179-185.
910. Ямчук П. М. Особливості світоглядної рецепції соціальної реальності 1920-х років у «Щоденнику» С. Єфремова / П. М. Ямчук // Революції в Україні у XX – XXI століттях : співзвуччя епох. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 82-90.
911. Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада : перші кроки до новітньої національної державності (березень – листопад 1917 р.) / Д. Б. Яневський // Минуле

- України : відновлені сторінки : за ред. І. М. Хворостяного та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 5-46.
912. Яншин Б. І. Народовці на рубежі 70-х – 80-х рр. ХІХ ст. : творення нової моделі політичної культури / Б. І. Яншин // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 86-100.
913. Яременко В. Перший світоч землі української / В. Яременко // Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.
914. Яремчук В. Д. Вплив державотворення в Наддніпрянській Україні на розвиток національно-визвольного руху у західноукраїнських землях / В. Д. Яремчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 38-45.
915. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; пер. з нім. О. Кислюка та Р. Осадчука. – [6-е вид.]. – К. : «Юніверс», 2009. – 464 с. – (Філософська думка).
916. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89-106.
917. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба / Б. Яценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 256 с.
918. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – Фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства – К. : Либідь, 1994. – С. 5-49.
919. Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. / J. A Armstrong ; Ukrainian Academic Press. A Division of Libraries Unlimited, Inc. – Englewood, Colorado, 1990. – 271 p.
920. Hamann J. G. Samtliche Werke Hamann / J. G. Hamann. Bd. Wien, 1950. – S. 208.
921. Mannheim K. Essayy on Sociology and Social Psychology / K. Mannheim. – N.Y., 1953 – P. 94-98.
922. Winch P. Popper and Scientific Method in the Social Sciences / P. Winch // The Philosophy of Karl Popper, ed. P. A. Schilpp. – P. 890-903.

## 5. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

923. Заздравнова О. И. Идеология эволюционирующем социуме : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.03. / Заздравнова Ольга Ивановна. – Харьков, 2002. – 417 л.
924. Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920-1930 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 222 с.
925. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія : ідеологія, організація, політика (1918-1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 – «політичні інститути та процеси» / М. Б. Міщук. – К., 2007. – 22 с.
926. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія : ідеологія, організація, політика (1918-1939 рр.) : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Міщук Мар'яна Богданівна. – Івано-Франківськ, 2007. – 236 с.
927. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941рр.) : структура, функції, діяльність : дис. ... кандидата юр. наук : 12. 00. 01. / Олійник Олександр Іванович. – Харків, 2000. – 206 с.
928. Рибак А. І. Концепція Української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 – «теорія та історія політичної науки» / А. І. Рибак. – К., 2007. – 21 с.
929. Ситнік В. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського : дис.... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ситнік Віктор Петрович. – К., 2005. – 208 с.
930. Стадник І. Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03. / Стадник Ірина Борисівна. – Одеса, 2003. – 194 с.